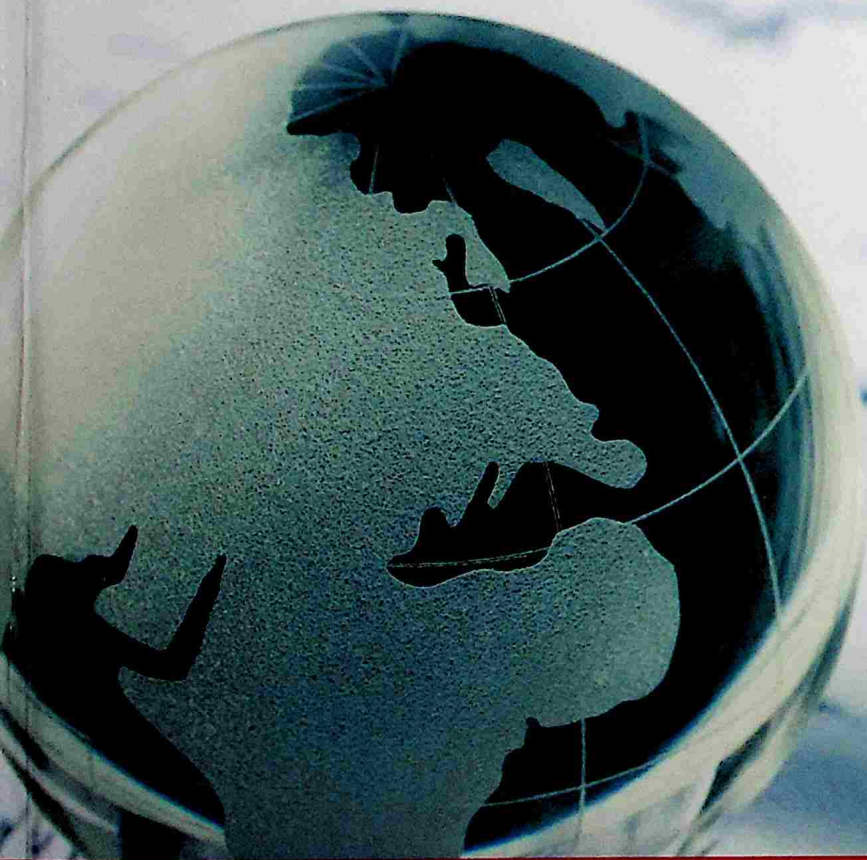

Lot. 65.5 ya 73
V-30.

A.V. Vaxabov, Sh.X. Xajibakiyev,
Sh.I. Raxmanov, X.A. Usmanova.

**JAHON IQTISODIYOTI VA
XALQARO IQTISODIY
MUNOSABATLAR**

Lot. 65.5 yoz
V-30.
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI

JAHON IQTISODIYOTI VA
XALQARO IQTISODIY
MUNOSABATLAR

102 4678 / 5.
*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligining muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan
iqtisodiyot yo'nalishi talabalari uchun o'quv
qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
QABUL QILISH YIG'ISH VA
KATALOGLASH BO'LIMI

Toshkent
«Iqtisod-Moliya»

2018

UO'K: 339.13(075)
338(075)
KBK: 65.5
V-30

Mualliflar: A.V.Vaxabov, Sh.X.Xajibakiyev,
Sh.I.Raxmanov, X.A.Usmanova

Taqrizchilar: i.f.d., prof. A. Burxonov;
i.f.d., prof. X. Abulqosimov

V-30 Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. A.V. Vaxabov, Sh.X.Xajibakiyev, Sh.I.Raxmanov, X.A.Usmanova. – T.: Iqtisod-Moliya, 2018. 372 bet.

O'quv qo'llanmada «Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanining muhim masalalari, o'qitishning interfaol va zamonaviy pedagogik uslublariga asoslangan holda qisqa va tushunarli tilda bayon etilgan. O'quv qo'llanmada jahon iqtisodiyotining negizi hisoblangan xalqaro mehnat taqsimoti, jahon xo'jalik tizimining vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari, iqtisodiy qonuniyatlari, iqtisodiy markazlari, makroiqtisodiy rivojlanish modellari tahlil qilingan. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar asoslari, xalqaro savdo, ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati, xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlari, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning nazariy va amaliy masalalarining mohiyati ochib berilgan. Ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining iqtisodiyot yo'nalishida ta'lim olayotgan bakalavr, magistrilariga, katta ilmiy xodim, mustaqil tadqiqotchilar, professor-o'qituvchilari va jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

UO'K: 339.13(075)
338(075)
KBK: 65.5

ISBN 978-9943-13-483-6

© «Iqtisod-Moliya», 2018
© A.V. Vaxabov va b., 2018

KIRISH

Ushbu qo'llanma jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yagona fan sifatida o'rganuvchi talabalarga mo'ljallangan. Mualliflar jamoasi o'z oldiga jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar, uning amal qilish mexanizmi va rivojlanish qonuniyatlari, O'zbekiston iqtisodiyotining jahon xo'jaligida tutgan o'rni va integratsiyalashuv yo'nalishlari to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilish uchun zarur bo'lgan barcha masalalarni ixcham hajmda fanning mazmuniga ta'sir etmagan holda ko'rib chiqish vazifasini qo'ygan. Shu maqsadda jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar muammolari O'zbekiston iqtisodiyoti bilan bevosita bog'liqlikda tahlil qilingan.

O'quv qo'llanma «Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanining o'quv dasturi doirasida tayyorlangan bo'lib kirish, o'n to'rt bob, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va glossariydan iborat.

Qo'llanmada jahon xo'jaligining mohiyati, vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari va qonuniyatlari ochib berilgan. Jahon xo'jaligining tarkibi, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish jihatdan guruhlanishi, makroiqtisodiy rivojlanish modellari va raqobatbardoshligini oshirish yo'llari tahlil qilingan. Shuningdek, unda xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy shakllari hisoblangan xalqaro mehnat taqsimoti yoritilgan. Qo'llanma xalqaro savdo nazariyalarining kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari, xalqaro savdoning tarkibi, tashqi savdoni tartibga solish usullari va uni erkinlashtirish yo'nalishlarini o'rganishga bag'ishlangan. O'quv qo'llanmada iqtisodiy omillar hisoblangan xalqaro kapital migratsiyasi va unda transmilliy korporatsiyalarning o'rni, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va yuqori texnologiyalarni xalqaro uzatishning nazariy asoslari va amal qilish mexanizmini yoritib berishga alohida e'tibor qaratilgan. Xalqaro valuta munosabatlari, xalqaro valuta-kredit va moliya bozorlari, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelish sabablari va inqirozdan chiqish dastaklari o'rganilgan. Jahon iqtisodiyotining globallashuvini eltuvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning kelib chiqish zaruriyati, guruhlanishi, faoliyati va O'zbekiston bilan munosabatlari tahlil qilingan. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning holati

baholangan, rivojlanish tendensiyalari aniqlangan va O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlaridagi faoliyati yoritilgan.

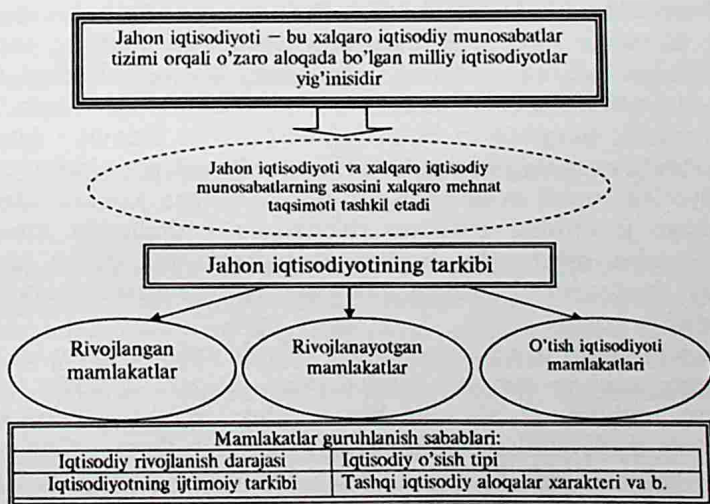
O'quv qo'llanmaning har bir bobida nazorat savollari, muhokama savollari (keysar), mavzuga oid namunaviy masalalarni yechish tartibi, mustaqil yechish uchun masalalar va testlar keltirilgan. Bu talabalarning nazariy bilimlarni har tomonlama chuqur tahlil etish, olgan bilimlarini mustaqil tarzda sinab ko'rish imkonini beradi.

Mualliflar materialni aniq, mantiqan bog'langan holda bayon etishga harakat qilishgan. O'quv qo'llanma boblarining so'nggida asosiy tushunchalar va nazorat savollari keltirilgan. O'quv qo'llanmani tayyorlash jarayonida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar va moliya institutlarining hisobotlari, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi materiallari, xorij va mamlakatimizda nashr etilgan ilmiy monografiyalar, ilmiy jurnallardagi maqolalardan unumli foydalanildi.

I BOB. JAHON XO'JALIGINING MOHIYATI, VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

1.1. Jahon xo'jaligining mohiyati

Jahon iqtisodiyotiga keng ma'noda jahon iqtisodiyoti – bu milliy iqtisodiyotlar yig'indisi sifatidagi tizim, tor ma'noda iqtisodiyotning tashqi dunyoga tovarlar, xizmatlar va iqtisodiy resurslar yetkazib beruvchi qismlarinigina qamrab oluvchi tizim, deb ta'rif berish mumkin. Amaliyotda keng ma'nodagi ta'rif ko'proq qo'llanilganligi bois ham keyingi matnlarda ushbu tushunchadan foydalanamiz. Shu bilan birga sotiladigan mahsulotlar va omillarga asoslangan xo'jalik aloqalari yuzlab milliy xo'jaliklarni «jahon iqtisodiyoti» deb ataladigan bir tizimga birlashtirishini e'tiborga olish lozim. Shu sababdan ham jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'zaro bog'liqdir (1.1.1-rasm).

1.1.1-rasm. Jahon iqtisodiyotining mohiyati va tarkibi

«Jahon iqtisodiyoti» tushunchasidan «xalqaro iqtisodiyot» tushunchasini farqlash lozim. Xalqaro iqtisodiyot, deganda jahon iqtisodiyoti emas, balki xalqaro iqtisodiy munosabatlar nazariyasi tushuniladi.

Jahon iqtisodiyotining subyektlari. Jahon xo'jaligi tizimini sodda holda uning tarkibiy qismlari yoki asosiy qatnashchilari — subyektlaridan iborat mexanizm ko'rinishida ifodalash mumkin. Ushbu subyektlarning asosiylari milliy iqtisodiyotlar, transmilliy korporatsiyalar (TMK), integratsion birlashmalar, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotlar jahon iqtisodiyotining muhim subyekti sanaladi. Milliy iqtisodiyotlarga xos asosiy xususiyat shundaki, dunyoning aksariyat mamlakatlari iqtisodiy suverenitetni saqlab ke-lishmoqda.

Avvallari u yoki bu mamlakatda tashqi iqtisodiy faoliyat bilan milliy firmalar shug'ullanishgan va ular uchun mamlakat ichki bozori asosiy bozor hisoblangan. Ammo oxirgi o'n yillikda ularning ko'pchiligi TMKlar darajasiga ko'tarilishdi va butun dunyo ularning faoliyat (savdo, sanoat, moliya) yuritish maydoniga aylandi. Natijada TMKlar jahon iqtisodiyotining muhim mustaqil qismiga aylandi va jahon yalpi ichki mahsulotining $1/5 - 1/4$ qismi ular hissasiga to'g'ri kelmoqda. TMKlar faoliyati natijasida aksariyat mamlakatlar iqtisodiyoti o'zaro birlashib, xalqaro hududiy iqtisodiy birlashmalarni tashkil etmoqda. Ushbu birlashmalar jahon xo'jaligining tarkibiy mexanizmiga aylandi, ba'zilar, jumladan, Yevropa Ittifoqi (YeI) tashqi dunyoda o'z a'zolari nomidan faoliyat olib borishmoqda. Ammo ko'pchilik integratsion birlashmalar (YeI va Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasidan (NAFTA) tashqari) o'z a'zolari milliy iqtisodiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatmaydi. Hozircha xalqaro iqtisodiy integratsiya jahonning nisbatan rivojlangan hududlarida muvaffaqiyatli amalga oshmoqda, boshqa hududlarda esa ushbu jarayon ularning rivojlanish darajasining ortishi bilan mutanosib ravishda chuqurlashib boradi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning soni va mavqeyi tubdan ortdi. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning muhim vazifalaridan biri — jahon iqtisodiyotining rivojlanishi to'g'risida statistik tahlillar tayyorlashdan iborat. Amaliyotda Xalqaro valuta fondi (XVF) (World Economic Outlook), Jahon banki (World Development Report), YuNKTAD (World Investment Report), Jahon savdo tashkiloti (JST) (World Trade Report) va boshqa tashkilotlarning nashrlaridan keng foydalaniladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati va shakllari. Jahon iqtisodiyotining tizim sifatidagi faoliyati tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan bog'liq. Ushbu bog'liqlik asosida xalqaro iqtisodiy munosabatlar yuzaga keladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – bu rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlaridir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni shakllari bo'yicha guruhlash mumkin.

An'anaviy tarzda xalqaro tovarlar, xizmatlar va intellektual mulk savdosi alohida shakl sifatida ajratiladi. Ishlab chiqarish omillarining harakati xalqaro iqtisodiy munosabatlarning xalqaro kapital harakati, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi, texnologiyalarni xalqaro uzatish shakllari ko'rinishida sodir bo'ladi.

Kapital, mehnat va texnologiyadan farqli o'laroq muhim iqtisodiy resurslardan biri hisoblangan tabiiy resurslar harakatchan emasligi bois, jahon xo'jalik aloqalarida qazib chiqarilgan va ularni qayta ishlash asosida tayyorlangan mahsulotlarning xalqaro savdosi orqali qatnashadi. Tadbirkorlik qobiliyati omili kapital, ishchi kuchi va texnologiyalar bilan birgalikda harakatlanadi, shu sababdan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning alohida shakli sifatida qatnashmaydi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning keyingi shakli xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlari xalqaro savdo hamda ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati hosilasi hisoblansa-da, jahon xo'jaligida alohida ahamiyatga ega mustaqil iqtisodiy munosabatlar sifatida tan olingan.

1.2. Jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar asta-sekin jahon xo'jaligining tarkibiy elementiga aylana bordi. Hozirgi vaqtda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni jahon xo'jaligining rivojlanishi natijasida shakllangan mustaqil iqtisodiy tizim sifatida baholash mumkin. Bu kabi tasdiqlar jahon xo'jaligining rivojlanish jarayoni va uning bosqichlarida ham o'z aksini topgan (1.2.1-rasm).

Jahon xo'jaligining rivojlanish amaliyoti XX asr oxiri va XXI asr boshlarida amal qiluvchi quyidagi zamonaviy jahon iqtisodiyotiga xos rivojlanish tamoyillari va qonuniyatlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

1. Dunyo mamlakatlari xo'jalik hayotining baynalmilallashish jarayonining chuqurlashuvi.
2. Tashqi iqtisodiy aloqalarning erkinlashuvi.
3. Hududiy iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi.
4. Ishlab chiqarish va kapitalning transmilliylashishi.
5. Jahon xo'jalik aloqalarini davlatlararo tartibga solish tizimining barpo etilishi va iqtisodiy qoidalarning birxillashuvi.
6. Jahon xo'jaligining globallashuvi.

Bosqichlari		Xususiyatlari
I	XV–XVI asrlar	Buyuk geografik kashfiyotlar. Jahon mustamlaka tizimining shakllanishi. Jahon kapitalistik bozorining paydo bo'lishi. Manufaktura
II	XVII asrning birinchi yarmi – XIX asr	Jahon kapitalistik bozorining shakllanishi. Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi (sanoat to'ntarishi, burjuaziya inqilobi, manufakturadan fabrikali ishlab chiqarish tizimiga o'tish). Jahon savdosining xalqaro iqtisodiy munosabatlar shakli sifatida rivojlanishi
III	I va II jahon urushlari davri	Xalqaro moliya tizimining beqarorligi, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlardan uzoq muddatli kapitallarning chiqib ketishi
IV	XX asrning 50–90-yillari	Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni qaytadan yo'lga qo'yish yoki yangi xalqaro iqtisodiy tartibni ishlab chiqish davri
V	XX asrning 90-yillaridan hozirga qadar	Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, TMK va TMB rolining kuchayishi. Jahon bozorlarining globallashuvi

1.2.1-rasm. Jahon iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari

1.3. Dunyo mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish jihatidan guruhlanish asoslari

Jahonda 193 ta mustaqil davlat, 61 ta qaram hudud va 6 ta nizoli hudud mavjud. Xalqaro statistikada «davlat» tushunchasi emas, balki «mamlakat» tushunchasi qo'llaniladi. Chunki mamlakat albatta siyosiy mustaqillikka ega bo'lishi majburiy emas. Siyosiy-geografik

ma'noda mamlakat – bu muayyan chegaralarga ega, davlat suverenitetidan foydalanuvchi hududdir. Jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlarni miqdoriy jihatdan aks ettiruvchi xalqaro statistika nuqtayi nazaridan esa «mamlakat» tushunchasi iqtisodiy ma'noda qo'llaniladi va «iqtisodiyot» tushunchasi bilan mos keladi. Ushbu tushuncha davlatning muayyan hududini, masalan, Xitoy tarkibiga kiruvchi Tayvan va Gonkongni alohida iqtisodiy hudud sifatida ifoda etishi mumkin.

Dunyo mamlakatlari, bir tomondan, biri-biridan iqtisodiyotining hajmi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, institutsional va madaniy xususiyatlari bilan farq qilsa, ikkinchi tomondan, ular muayyan o'xshashliklarga ham ega. Ushbu holat dunyo mamlakatlarini tahliliy va statistik maqsadlarda guruhlarga ajratish, jahon iqtisodiyotining tarkibi va rivojlanish tendensiyalarini o'rganish maqsadida muayyan mezonlar bo'yicha tasniflash imkonini beradi.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi kompleks va umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM/YaMM;
- iqtisodiyotning tarmoq tarkibi;
- aholi jon boshiga mahsulotlarning asosiy turlarini ishlab chiqarish (alohida tarmoqlarning rivojlanish darajasi);
- aholi turmush darajasi va sifati;
- iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi.

Xalqaro valuta fondi (XVF) metodikasi. XVF 2004-yildan boshlab dunyo mamlakatlarini tasniflashdagi yondashuviga o'zgartirish kiritdi. Endilikda dunyo mamlakatlari ikki guruhga – «Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar» (advanced economics), «Boshqa bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar»ga (other emerging market and developing countries) bo'linadi.

Ushbu tasnif biron-bir qat'iy iqtisodiy mezonlarni talab etmaydi va XVF yordamida tarixiy shakllangan yondashuvlar asosida tahlillarni yengillashtirishni ko'zda tutadi. XVF tasnifiga muvofiq 2012-yilda rivojlangan mamlakatlar guruhiga 35 ta mamlakat kiritilgan (1.3.1-jadval).

Ushbu mamlakatlarda dunyo aholisining 14,8 foizi yashaydi, jahon yalpi ichki mahsulotining 50,4 foizi ishlab chiqariladi, jahon tovarlar va xizmatlar eksportining 61,0 foizi ular hissasiga to'g'ri keladi (1.3.2-jadval).

Rivojlangan mamlakatlarning guruhlanishi¹

Asosiy valutalar zonasi	Yevro zonasi		Osiyoning yangi industrial mamlakatlari	«Katta yettilik» mamlakatlari	Boshqa rivojlangan mamlakatlar	
AQSh	Avstriya	Lyuksemburg	Gonkong	Germaniya	Avstraliya	Singapur
Yevro zonasi	Belgiya	Malta	Koreya	Italiya	Gonkong	Tayvan
Yaponiya	Germaniya	Niderlandiya	Singapur	Kanada	Daniya	Chexiya
	Gretsiya	Portugaliya	Tayvan	Buyuk Britaniya	Isroil	Shvetsiya
	Irlandiya	Slovakiya		AQSh	Islandiya	Shveysariya
	Ispaniya	Sloveniya		Fransiya	Yangi Zelandiya	Koreya Respublikasi
	Italiya	Finlandiya		Yaponiya	Norvegiya	San Marino
	Kipr	Fransiya				
	Estoniya					

Rivojlangan mamlakatlarning dunyo yalpi ichki mahsuloti, tovarlar va xizmatlar eksporti hamda aholi sonidagi ulushi, 2012-yil (jamiga nisbatan foiz hisobida)²

	Mamlakatlar soni	YaIM		Tovarlar va xizmatlar eksporti		Aholi	
		Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo
Rivojlangan mamlakatlar	35	100,0	50,4	100,0	61,0	100,0	14,8
AQSh		38,7	19,5	16,1	9,8	30,5	4,5
Yevro zonasi	17	26,9	13,5	40,7	24,8	32,1	4,8
Germaniya		7,6	3,8	12,9	7,9	7,9	1,2
Fransiya		5,3	2,7	5,7	3,5	6,2	0,9
Italiya		4,3	2,2	4,4	2,7	5,9	0,9
Ispaniya		3,3	1,7	3,2	1,9	4,5	0,7
Yaponiya		10,9	5,5	6,6	4,1	12,4	1,8
Buyuk Britaniya		5,5	2,8	5,7	3,5	6,1	0,9
Kanada		3,5	1,8	4,0	2,4	3,4	0,5
Boshqa rivojlangan mamlakatlar	14	14,4	7,3	26,9	16,4	15,5	2,3
«Katta yettilik»	7	75,9	38,3	55,4	33,8	72,4	10,7

¹ World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 140.² World Economic Outlook: Slowing Growth, Rising Risks. September 2011. IMF, 2011. P. 167.

«Boshqa bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar»ga rivojlangan mamlakatlardan tashqari barcha mamlakatlar kiradi. Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar geografik jihatdan Markaziy va Sharqiy Yevropa, MDH, Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari, Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlari, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlari va Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubdagi mamlakatlarga bo'linadi. Ushbu guruh hissasiga dunyo aholisining 85,2 foizi, jahon yalpi ichki mahsulotining 49,6 %, jahon tovarlar va xizmatlar eksportining 39,0 foizi to'g'ri keladi (1.3.3-jadval).

1.3.3-jadval

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlarning dunyo yalpi ichki mahsuloti, tovarlar va xizmatlar eksporti hamda aholi sonidagi ulushi, 2012-yil (jamiga nisbatan foiz hisobida)³

	Mamlakatlar soni	YaIM		Tovarlar va xizmatlar eksporti		Aholi	
		Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar	Dunyo	Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar	Dunyo	Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar	Dunyo
Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar	154	100,0	49,6	100,0	39,0	100,0	85,2
Markaziy va Sharqiy Yevropa	14	6,8	3,4	8,7	3,4	3,0	2,6
MDH	12	8,6	4,2	10,4	4,1	4,8	4,1
Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari	29	50,4	25,0	42,6	16,6	57,6	49,1
Lotin Amerikasi va Karib havzasi	32	17,5	8,7	14,2	5,5	9,9	8,4
Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika	22	11,7	5,8	18,7	7,3	10,3	8,8
Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubdagi mamlakatlar	45	5,1	2,5	5,3	2,1	14,3	12,2

³ World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 139.

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar tahliliy mezonlar bo'yicha ham guruhlariga ajratiladi. Tahliliy mezonlar – mamlakatning eksport daromadlari tarkibi va boshqa tashqi daromadlarni ifoda etadi. Mamlakatlar o'rtasidagi farq sof kreditor va sof debitor mamlakatlar sifatida ham tahlil etiladi. Bundan tashqari sof debitor mamlakatlar tashqi moliyalashtirish manbai va qarzlarga xizmat ko'rsatish holati kabi moliyaviy mezonlar bilan ham o'rganiladi (1.3.4-jadval).

1.3.4-jadval

Tahliliy guruhlarning dunyo yalpi ichki mahsuloti, tovarlar va xizmatlar eksporti hamda aholi sonidagi ulushi, 2012-yil (jamiga nisbatan foiz hisobida)⁴

	Mamlakatlar soni	YaIM		Tovarlar va xizmatlar eksporti		Aholi	
		Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo
Eksport daromadlarining manbalari bo'yicha							
Yoqilg'i	26	17,9	8,9	29,3	11,4	11,0	9,4
Tovarlar (yoqilg'idan tashqari)	127	82,1	40,7	70,7	27,6	88,8	75,7
Shu jumladan birlamchi mahsulotlar	27	3,0	1,5	3,1	1,2	6,6	5,7
Tashqi moliyalashtirish manbalari bo'yicha							
Sof debitor mamlakatlar	126	50,9	25,2	42,8	16,7	64,3	54,8
Shu jumladan rasmiy moliyalashtirish	33	4,2	2,1	3,2	1,2	12,1	10,3
Qarzga xizmat ko'rsatish holati bo'yicha sof debitor mamlakatlar							
Muddati o'tib ketgan qarzдорlikka ega mamlakatlar yoki qarzlari 2007-yildan 2011-yilgacha qayta rasmiylashtirilgan mamlakatlar	39	4,7	2,3	4,0	1,6	9,1	7,8
Boshqa sof debitor mamlakatlar	87	46,2	22,9	38,8	15,1	55,2	47,0
Boshqa guruhlar							
Yuqori qarzдорlikka ega kambag'al mamlakatlar	38	2,4	1,2	1,8	0,7	10,8	9,2

Eksport daromadlarining manbalari bo'yicha mezoni «Yoqilg'i» (Xalqaro standart savdo tasnifi (XSST 3) va «Tovarlar» (yoqilg'idan tashqari) kategoriyalariga bo'linadi. «Tovarlar» (yoqilg'idan tashqari)

⁴ World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 139.P.

kategoriyasida «Birlamchi mahsulotlar» (yoqilg'idan tashqari) guruhi ham ajratiladi (XSST 0,1,2,4 va 68).

Ushbu guruhga eksport daromadlarining asosiy manbai hisoblangan tovarlar 2004–2008-yillarda jami eksportining 50 %idan oshgan mamlakatlar kiradi (1.3.5-jadval).

1.3.5-jadval

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar eksport daromadlarining asosiy manbalari bo'yicha guruhlanishi⁵

Mamlakatlar guruhi	Yoqilg'i	Birlamchi mahsulotlar (yoqilg'idan tashqari)
MDH	Ozərbayjon, Qozog'iston, Rossiya, Turkmaniston	O'zbekiston
Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari	Bruney-Darussalam, Timor-Leshte	Mongoliya, Papua-Yangi Gvineya, Solomon Orollari
Lotin Amerikasi va Karib havzasi	Venesuela, Trinidad va Tobago, Ekvador	Gayana, Peru, Surinam, Chili, Paragvay, Urugvay, Boliviya
Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika	Jazoir, Baxrayn, Iroq, Eron, Yaman, Qatar, Quvayt, Liviya, BAA, Oman, Saudiya Arabistoni,	Mavritaniya, Sudan
Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubdagi mamlakatlar	Angola, Gabon, Nigeriya, Kongo Respublikasi, Chad, Ekvatorial Gvineya	Burkina-Faso, Burundi, Gvineya, Gvineya-Bisau, Zambiya, Zimbabve, Kongo Demokratik Respublikasi, Malavi, Mali, Mozambik Serra-Leone

Jahon banki metodikasi. Jahon banki operatsion va tahliliy maqsadlar uchun dunyo mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra turli guruhlariga ajratadi. Ushbu tasnif asosida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ko'rsatkichi yotadi va mamlakatlar quyidagi uch guruhga ajratiladi:

- past daromadli mamlakatlar (low-income countries);
- o'rta daromadli mamlakatlar (middle-income countries);
- yuqori daromadli mamlakatlar (high-income countries).

O'rta daromadli mamlakatlar guruhida yana o'rta quyi (lower-middle-income countries) va o'rta yuqori daromadli (upper-middle-income countries) mamlakatlar guruhlari ajratiladi (1.3.6-jadval).

⁵ World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P.169.

Jahon banki mamlakatlarni tashqi qarz holati bo'yicha ham guruhlariga ajratadi: tashqi qarzi yuqori kambag'al mamlakatlar; tashqi qarzi normal darajadagi mamlakatlar; tashqi qarzi katta bo'lmagan mamlakatlar; tashqi qarzi bo'yicha guruhlanmagan mamlakatlar.

1.3.6-jadval

Dunyo mamlakatlarining aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ulushi bo'yicha guruhlanishi⁶

Guruhlar		2004-y.		2012-y.	
		Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad, dollar	Guruhdagi mamlakatlar soni	Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad, dollar	Guruhdagi mamlakatlar soni
Past daromadli mamlakatlar		825 gacha	59	1035 gacha	32
O'rta daromadli mamlakatlilar	O'rta quyi daromadli mamlakatlar	826 - 3 255	55	1036 - 4 085	36
	O'rta yuqori daromadli mamlakatlar	3 256 - 10 065	40	4 086 - 12 615	41
Yuqori daromadli mamlakatlar		10 066 dan yuqori	56	12 616 dan yuqori	51

Tashqi qarz darajasini aniqlash uchun Jahon banki hisobot tizimi bo'yicha muntazam makroiqtisodiy ko'rsatkichlar to'g'risidagi ma'lumotlarni berib boruvchi mamlakatlarga nisbatan turli usullar qo'llaniladi. Ushbu tizimga muvofiq tashqi qarzi yuqori mamlakatlarga tashqi qarzga xizmat ko'rsatishning joriy qiymati yalpi milliy daromadning 89 foizi yoki eksportning 220 %idan oshadigan mamlakatlar kiradi. Tashqi qarzi normal darajadagi mamlakatlarga esa ushbu ko'rsatkich 60 %dan oshmaydigan, ammo kritik darajaga yetmagan mamlakatlar kiritiladi.

Jahon bankiga hisobot bermaydigan mamlakatlarga nisbatan quyidagi chegaraviy mezonlar belgilangan:

- tashqi qarzning yalpi milliy daromadga nisbati - 50 %;
- tashqi qarzning eksportga nisbati - 275 %;
- tashqi qarzga xizmat ko'rsatishning eksportga nisbati - 30 %;
- qarz bo'yicha foizning eksportga nisbati - 20 %.

⁶ World Development Report 2006. World Bank. 2006. P. 291.; World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P. 293-298.

Jahon banki boshqa xalqaro tashkilotlar singari rivojlanayotgan mamlakatlarni geografik mezon bo'yicha guruhlashtiradi va ushbu guruhga past, o'rtadan quyi va o'rtadan yuqori daromadli mamlakatlarni kiradi⁷:

- Sharqiy Osiyo va Tinch okeani hududi mamlakatlari – 24;
- Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlari – 22;
- Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlari – 30;
- Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlari – 13;
- Janubiy Afrika mamlakatlari – 8;
- Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubda joylashgan mamlakatlari – 47.

Yuqori daromadli mamlakatlar esa IHTTga a'zo (30 ta mamlakat) va IHTTga a'zo bo'lmagan (40 ta mamlakat) mamlakatlarga bo'linadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) yondashuvi.

BMTga 191 ta mamlakat a'zo. BMT o'z hujjatlari va nashrlarida Jahon banki hamda boshqa turli mezonlarga asoslanadigan tasniflardan keng foydalanadi.

BMT dunyo mamlakatlarini uch guruhga – rivojlangan (more developed regions), rivojlanayotgan (less developed regions) va qo'loq (least developed countries) mamlakatlarga ajratadi. Birinchi guruhga Yevropaning barcha mamlakatlari, Shimoliy Amerika, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Yaponiya kiradi, ikkinchi guruhga Afrika, Osiyoning (Yaponiyadan tashqari) barcha mamlakatlari, Lotin Amerikasi va Karib havzasi hududi mamlakatlari hamda Melaneziya, Mikroneziya va Polineziya kiradi. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlar tarkibida qoloq mamlakatlar guruhi alohida ajratib ko'rsatiladi.

Dunyo mamlakatlarining inson taraqqiyoti darajasi bo'yicha guruhlanishi. BMT Taraqqiyot Dasturi har yili Inson taraqqiyoti to'g'risida ma'ruza nashr etadi va unda dunyo mamlakatlari YuNESKOning Statistika instituti tomonidan maxsus ishlab chiqilgan Inson taraqqiyoti indeksi asosida guruhlarga ajratiladi.

Ushbu tasnifga muvofiq mamlakatlar inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko'ra yuqori, o'rta va past ko'rsatkichga ega mamlakatlarga bo'lingan. 2010-yildan boshlab esa mamlakatlar inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko'ra juda yuqori (47 ta mamlakat), yuqori (47 ta mamlakat), o'rta (47 ta mamlakat) va past

⁷ World Development Report 2011. World Bank. P. 305.

(46 ta mamlakat) ko'rsatkichga ega mamlakatlarga bo'linadi (1.3.7-jadval).

1.3.7-jadval

Dunyo mamlakatlarining inson taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichi bo'yicha guruhlanishi⁸

Mamlakatlar guruhi	Inson taraqqiyoti indeksi, 2012-y.	Kutilayotgan umr davomiyligi, yillarda, 2012-y.	Ta'limning o'rtacha davomiyligi, yillarda, 2010-y.	Kutilayotgan ta'lim davomiyligi, yillarda, 2011-y.	Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi ya'ni milliy daromad ulushi, HQP bo'yicha dollar 2005-y.
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi juda yuqori mamlakatlar	0,905	80,1	11,5	16,3	33 391
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi yuqori mamlakatlar	0,758	73,4	8,8	13,9	11 501
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi o'rtacha mamlakatlar	0,640	69,9	6,3	11,4	5 428
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi past mamlakatlar	0,466	59,1	4,2	8,5	1 633
Dunyo bo'yicha o'rtacha	0,694	70,1	7,5	11,6	10 184

XXI asrda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar mavqeyining ortib borishi sog'liqni saqlash, ta'lim, transport, aloqa sohalaridagi taraqqiyot va fuqarolarning davlat boshqaruvidagi faolligi bilan kuzatilmoqda.

Inson salohiyatining rivojlanishi sohasidagi ijobiy natijalar buning isbotidir. Tahlillar ko'rsatishicha, 1980–2012-yillarda inson taraqqiyoti indeksining o'rtacha ko'rsatkichi dunyo bo'yicha 0,561 dan 0,694 gacha ortgan. Jumladan, qashshoqlikda yashayotgan kishilar ulushi 1981–2008-yillarda 52,2 %dan 22,4 %ga qadar qisqardi (1.3.8-jadval).

O'zbekiston inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko'ra o'rtacha ko'rsatkichga ega mamlakatlar guruhiga kiradi. Mamlakati-

⁸ Доклад о развитии человека 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2013. С. 148–151.

mizda 2005–2012-yillarda inson salohiyatining rivojlantirish sohasida amalga oshirilayotgan muvafaqqiyatli islohotlar tufayli inson taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichi O'zbekistonda 0,617 ko'rsatkichdan 0,654 ko'rsatkichga qadar ortdi.

1.3.8-jadval

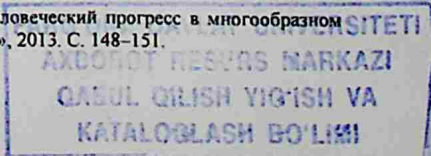
Inson taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichi dinamikasi, 1980-2012-yy.⁹

Mamlakatlar guruhi	1980-y.	1990-y.	2000-y.	2012-y.
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi juda yuqori mamlakatlar	0,773	0,817	0,867	0,905
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi yuqori mamlakatlar	0,605	0,656	0,695	0,758
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi o'rta mamlakatlar	0,419	0,481	0,549	0,640
Inson salohiyatining rivojlanish darajasi past mamlakatlar	0,315	0,350	0,385	0,466
Dunyo bo'yicha o'rtacha	0,561	0,600	0,639	0,694

Nazorat savollari

1. Jahon iqtisodiyotining keng va tor ma'nolardagi tavsifi nima bilan farq qiladi?
2. Jahon iqtisodiyoti tizim sifatida nimani ifoda etadi?
3. Jahon iqtisodiyotining subyektlariga nimalar kiradi?
4. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning qanday shakllari mavjud?
5. Jahon iqtisodiyotining zamonaviy rivojlanish bosqichi qanday xususiyatlarga ega?
6. Jahon iqtisodiyotining rivojlanish darajasi qaysi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?
7. Jahon xo'jaligining rivojlanishi to'g'risida qanday ilmiy konsepsiyalar mavjud?
8. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi nima va uning qanday belgilari mavjud?
9. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi qanday bosqichlarga bo'linadi?
10. Nima uchun jahon iqtisodiyotida «davlat» tushunchasi emas, «mamlakat» tushunchasidan foydalaniladi?

⁹ Доклад о развитии человека 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2013. С. 148–151.

11. Dunyo mamlakatlari qaysi mezonlar bo'yicha guruhlarga ajratiladi?
12. Standart tasnifga muvofiq mamlakatlar nechta guruhga ajratiladi?
13. XVF metodikasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
14. Jahon banki metodikasining asosiy mezonlari nimalardan iborat?
15. BMT yondashuvi uchun qanday xususiyatlar xos?
16. Dunyo mamlakatlari inson taraqqiyoti darajasi bo'yicha qaysi mezonlar asosida guruhlanadi?

Muhokama uchun savollar

1. Quyidagi fikrga izoh bering: «Jahon iqtisodiyotining rivojlanişida dastavval jahon bozori shakllandi va keyin jahon xo'jaligi tomonga qarab rivojlanib bordi».

2. G. Bolning quyidagi fikrini tushuntirib bering: «qadimda tabiiy resurslarga boy mamlakatlar boy hisoblangan bo'lsa, hozirda esa inson kapitali rivojlangan mamlakatlar boy hisoblanadi».

3. «Do'stlik aloqalari faqat xalqlar o'rtasida rivojlanishi mumkin, mamlakatlar o'rtasida esa raqobat» – degan fikrga qo'shilasizmi? Javobingizni tushuntirib bering.

4. «Globalizatsiya – bu yangi texnologiyalar asosida yagona, umumjahon moliyaviy-iqtisodiy hududini shakllanishi va rivojlanişidir» – degan fikrga qo'shilasizmi? Javobingizni tushuntirib bering.

5. Milliy iqtisodiyotning ochiqlik darajasini o'lchaydigan ko'rsatkichlarni aniqlang va ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlang.

6. Global muammolarning o'ziga xos xususiyatlari, turlari va ularni hal qilish yo'llarini aniqlang.

7. Talabalar ikki guruhga ajralishlari zarur. Birinchi guruh globallashuv tarafdorlari sifatida globallashuvning zamonaviy iqtisodiyotdagi o'sib borayotgan o'rniga baho berishlari, ikkinchi guruh esa globallashuvga qarshilar sifatida globallashuv jarayonining salbiy jihatlariga baho berishlari lozim. Ushbu bellashuvda qaysi guruh g'olib chiqadi?

Testlar

1. Jahon xo'jaligi bu:

- a) harakatchan ishlab chiqarish omillari orqali bog'langan milliy iqtisodiyotlar yig'indisi;
- b) milliy bozorlar yig'indisi;
- c) xalqaro iqtisodiy munosabatlar subyektlari yig'indisi;
- d) rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlari.

2. Jahon bozori bu:

- a) xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali o'zaro aloqada bo'lgan milliy iqtisodiyotlar yig'indisi;
- b) turli mamlakatlar xo'jalik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o'rganuvchi bozor iqtisodiyoti nazariyasi;
- c) rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlari;
- d) xalqaro mehnat taqsimoti va boshqa ishlab chiqarishga asoslangan barqaror tovar-pul munosabatlari sohasi.

3. Eksport bu:

- a) tovarlarni xorijga olib chiqib ketishni ko'zda tutuvchi tovarlar savdosi;
- b) bir yo'la to'lovlarni talab etuvchi tovarlar savdosi;
- c) tovarlarni xorijga kreditga sotish;
- d) tovarlarni xorijga xalqaro tovar birjalari orqali sotish.

4. Import bu:

- a) tovarlarni uzoq muddat foydalanish uchun bank orqali sotib olish;
- b) tovarlarni xorijdan olib kirishni ko'zda tutuvchi tovarlar savdosi;
- c) tovarlarni xorijiy dilerlardan sotib olish;
- d) tovarlarni xorijdan kreditga sotib olish.

5. Savdo aylanmasi bu:

- a) eksport va import qiymatining yig'indisi;
- b) muayyan davr ichida amalga oshirilgan bitimlar yig'indisi;
- c) mamlakatga kirib kelayotgan va mamlakatdan chiqib ketayotgan barcha tovarlar va moliyaviy oqimlar;
- d) eksport va import qiymatlari orasidagi farq.

6. Rezident bu:

- a) tashqi savdo operatsiyalarining yo'nalishini belgilab beruvchi institutsional birlik;
- b) xorijiy mamlakat hududida doimiy faoliyat ko'rsatayotgan institutsional birlik;

c) xalqaro iqtisodiyotda moliyaviy oqimlarni muvofiqlashtiruvchi institutsional birlik;

d) fuqaroligi yoki kapitalga egalik qilish huquqidan qat'iy nazar mamlakat hududida doimiy faoliyat ko'rsatayotgan institutsional birlik.

7. «Savdo sharoiti» tushunchasining ma'nosi nima?

a) eksport va import narxlarining nisbati;

b) eksport va import orasidagi farq;

c) eksportning importga nisbati;

d) qishloq xo'jalik mahsulotlari narxining sanoat mahsulotlari narxiga nisbati.

8. Iqtisodiyotning ochiqlik darajasini aks ettiruvchi an'anaviy miqdoriy ko'rsatkich bu:

a) eksportni kvotalash;

b) eksport kvotasi;

c) importni kvotalash;

d) tashqi savdoni kvotalash.

9. Jahon eksporti qaysi baho ko'rsatkichi asosida hisoblanadi:

a) FOB;

b) SIF;

c) DDP;

d) KAF.

10. Zamonaviy jahon xo'jaligining rivojlanishidagi yetakchi tendensiyasini aniqlang.

a) lokalizatsiya;

b) jahon bozorining rivojlanishi;

c) transmilliylashuv;

d) globallashuv.

11. Bir qismi xalqaro ayriboshlash (mahsulot va xizmatlar eksporti va importi) bilan bog'liq muayyan mamlakat bozori bu:

a) ichki bozor;

b) milliy bozor;

c) xalqaro bozor;

d) jahon bozori.

12. Quyidagilarning qaysi biri jahon iqtisodiyoti shakllanishining obyektiv asosi hisoblanadi?

a) xalqaro mehnat taqsimoti;

b) alohida mamlakatlarning iqtisodiy siyosati;

c) xalqaro tashkilotlarning rivojlanishi;

d) transmilliy korporatsiyalar faoliyati.

13. Globallashuv – bu:

- a) bir-biri bilan harakatchan ishlab chiqarish omillari orqali bog‘liq milliy iqtisodiyotlar yig‘indisi;
- b) jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuv, transmilliylashuv va baynalmilallashuv jarayonlari;
- c) jahon iqtisodiyotining tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi va texnologiyalarning yagona bozoriga aylanish jarayoni;
- d) rezidentlar va norezidentlar o‘rtasidagi xo‘jalik munosabatlari.

14. Jahonning barcha mamlakatlari bozorlarini umumlashtiruvchi sintetik tushuncha – bu:

- a) ichki bozor;
- b) milliy bozor;
- c) jahon bozori;
- d) xalqaro bozor.

15. Qaysi ko‘rsatkichlar milliy iqtisodiyotning erkinlashuvini aks etiradi?

- a) eksport kvotasi, import kvotasi, tashqi savdo kvotasi;
- b) eksport tarkibi, import tarkibi, tashqi savdo tarkibi;
- c) xalq iste‘mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlar ulushi;
- d) import o‘rnini qoplovchi tarmoqlar ulushi.

II BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA SANOAT JIHATDAN TARAQQIY ETGAN MAMLAKATLAR

2.1. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning umumiy tavsifi

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar – jahon iqtisodiyotining asosiy subyektlaridan biri hisoblanadi. Ushbu guruhga 35 dan ortiq mamlakat kiradi va baʼzan ushbu mamlakatlar «rivojlangan» yoki «sanoat jihatdan taraqqiy etgan» mamlakatlar, deb ataladi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarga xos boʻlgan asosiy xususiyatlardan biri – daromadlarning aholi qatlamlari oʻrtasida nisbatan tekis taqsimlanishi va mamlakat hududining bir tekis oʻzlashtirilishi hisoblanadi. Bundan tashqari, ushbu mamlakatlar iqtisodiyoti ijtimoiy yoʻnaltirilganligi, jumladan, aholining kam taʼminlangan qatlamlarini qoʻllab-quvvatlash, ilm-fanni rivojlantirishga katta miqdorda mablagʻ sarflash (YaIMga nisbatan 2–3 %) va uning yutuqlarining ishlab chiqarishga joriy etilishi, tibbiyot, taʼlim, madaniyat sohalariga sarflanayotgan xarajatlarning yuqoriligi va atrof-muhit muhofazasiga ajratilayotgan sarf-xarajatlarning (YaIMga nisbatan 3–4 %) yuqoriligi bilan ajralib turadi.

Rivojlangan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida tutgan oʻrni quyidagi miqdoriy va sifat koʻrsatkichlari bilan ifodalanadi (2.1.1-rasm):

- a) miqdoriy koʻrsatkichlar:
  - jahon sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishining 57 foizi;
  - jahon qishloq xoʻjalik mahsulotlari ishlab chiqarishining 40 foizi ushbu mamlakatlar hissasiga toʻgʻri keladi.

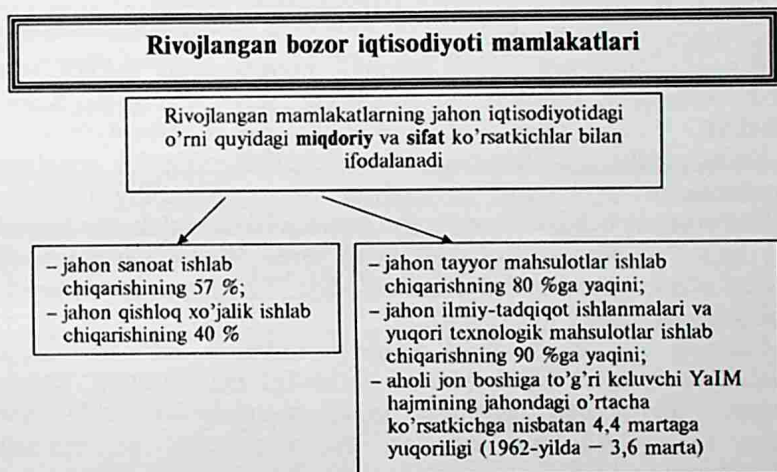
- b) sifat koʻrsatkichlar:
  - iqtisodiyotning koʻp tarmoqli tarkibga egaligi. Xizmatlar sohasi ushbu mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining 60 foizdan ortigʻini tashkil etadi;

– jahon tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishdagi ulushining yuqoriligi. Ushbu mamlakatlar hissasiga jahon tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishining 80 % ga yaqini to‘g‘ri keladi;

– jahon ilmiy-tadqiqot ishlanmalari va yuqori texnologik mahsulotlar ishlab chiqarishdagi ulushining yuqoriligi. Ular hissasiga ushbu mahsulotlarning 90 % ga yaqini to‘g‘ri keladi;

aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi YaIM hajmining jahondagi o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatan 3,8 martaga (2012-yil) yuqoriligi (1962-yilda – 3,6 marta). Ushbu ko‘rsatkich mamlakatlarda 12 390 (Vengriya) dollardan 98 860 (Norvegiya) dollargacha tebranib turadi;

– jamiyatning ijtimoiy tarkibida tabaqalashuv darajasining pastligi, yuqori turmush darajasi sifati va standartlariga ega o‘rta sinfning mavjudligi.

2.1.1-rasm. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarining rivojlanish ko‘rsatkichlari

2.2. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning guruhlanishi

XXI asrning boshida rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar guruhi G‘arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Osiyo, Avstraliya va Okeaniyada joylashgan qirqa yaqin mamlakatlarni o‘z

ichiga oladi. Ularning 34 tasi Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) a'zosi hisoblanadi (2.2.1-jadval).

2.2.1-jadval

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlar

1961-yilda a'zo bo'lgan mamlakatlar	Keyingi yillarda a'zo bo'lgan mamlakatlar
AQSh, Avstriya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Lyuksemburg, Niderlandiya, Norvegiya, Turkiya, Fransiya, Shveysariya, Shvetsiya, Germaniya, Gretsiya, Daniya, Irlandiya, Islandiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliya	Yaponiya (1964), Finlyandiya (1969), Avstraliya (1971), Yangi Zelandiya (1973), Meksika (1994), Chexiya (1995), Vengriya (1996), Polsha (1996), Janubiy Koreya (1996), Slovakiya (2000), Sloveniya (2010), Isroil (2010), Chili (2010), Estoniya (2010)

Ushbu mamlakatlarni jahon iqtisodiyotida tutgan o'rniga qarab uch guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruhni «Katta yettilik» mamlakatlari tashkil etadi: AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada va Italiya.

Katta yettilik mamlakatlari jahon xo'jaligi tizimining rivojlanish yo'nalishlarini va barcha davlatlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tendensiyalarini belgilab beradi. Bu yetakchilik mamlakatlar hududining hajmi va aholisining soni bilan emas, balki jahon iqtisodiyotidagi o'rni, yuqori mehnat unumdorligi, fan va texnika sohasidagi ulkan yutuqlari bilan belgilanadi.

Ikkinchi guruhni hududiy jihatdan nisbatan katta bo'lmagan, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ega (Avstriya, Belgiya, Daniya, Niderlandiya, Shvetsiya va b.) mamlakatlar tashkil etadi. Ushbu mamlakatlarning ba'zilar jahon tovarlar va xizmatlar savdosida yetakchi o'ringa ega.

Uchinchi guruhga «ko'chirib o'tkazilgan kapitalizm» mamlakatlari (Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR, Isroil) kiradi.

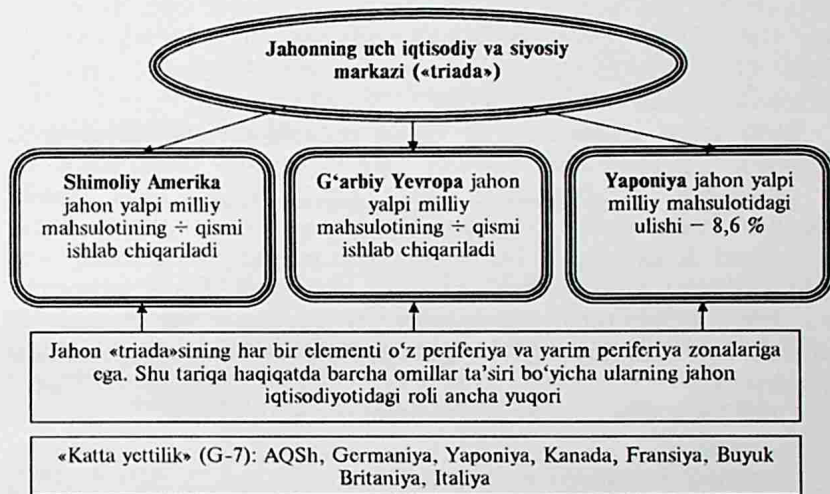
Xalqaro valuta fondi (XVF) mutaxassislari rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar guruhiga Yevropa Ittifoqining 15 mamlakatini, Janubiy-Sharqiy Osiyoning to'rtta yangi industrial mamlakatlari (Koreya Respublikasi, Singapur, Tayvan, Gonkong) hamda AQSh, Yaponiya, Kanada, Meksika, Avstraliya, Islandiya, Isroil, Yangi Zelandiya, Norvegiya va Shveysariyani kiritishadi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, xalqaro maqomiga muvofiq Tayvan

Xitoy provinsiyasi, Gonkong esa 1997-yil 1-iyuldan boshlab Xitoyning maxsus ma'muriy hududi sifatida qaraladi.

Jahon savdo tashkiloti rivojlangan mamlakatlar guruhiga 36 ta mamlakatni kiritadi.¹⁰

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar jahonning uch iqtisodiy va siyosiy markazini («triada») tashkil etadi (2.2.2-rasm).

Tahlillar ko'rsatishicha, 2012-yilda rivojlangan mamlakatlar hissasiga jahon yalpi milliy mahsulotining (YaMM) 50,4 foizi, tovarlar va xizmatlar eksportining 61,0 foizi, jahon aholisining 14,8 foizi to'g'ri kelgan.¹¹

2.2.2-rasm. Jahon iqtisodiyotining markazlari

Shunga qaramasdan 2001–2012-yillarda rivojlangan mamlakatlarning jahon YaMMdagi ulushi 77,1 %dan 50,4 %gacha, tovarlar va xizmatlar eksportidagi ulushi esa 64,3 %dan 61,0 %gacha qisqargan. Xususan, «Katta yettilik» va AQShning jahon YaMM hamda tovarlar va xizmatlar eksportidagi ulushi sezilarli qisqargan (mos ravishda 64,2 %dan 33,8 %gacha va 29,9 %dan 9,8 %gacha). Ushbu

¹⁰ Shimoliy Amerika (Meksikadan tashqari), Yel-27, Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasi (Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, Shveysariya), Avstraliya, Yaponiya va Yangi Zelandiya.

¹¹ World Economic Outlook: October 2001. IMF, 2001. P. 185.; World Economic Outlook: October 2013. IMF, 2011. P. 139. ma'lumotlari asosida tuzilgan.

holat jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar rolining yaqqol ortib borayotganligini ko'rsatadi.

2.3. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibi

XXI asrning boshlariga kelib rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibi postindustrial tarkibga ega bo'la boshladi. Tahlillar ko'rsatishicha, rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibida 1980-yilda birlamchi (qishloq xo'jaligi, qazib chiqarish, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi) tarmoqlarning ulushi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 1 %gacha qisqargan. Ushbu vaqt ichida ikkilamchi tarmoqlar (sanoat va qurilish) ulushi 33,5 %dan 25 %gacha qisqargani holda, uchlamchi tarmoqlar (xizmatlar sohasi) ulushi 63 %dan 73 %gacha oshgan.¹²

Rivojlangan mamlakatlarda «yangi iqtisodiyot»ning shakllanishi. Rivojlangan mamlakatlarda «yangi iqtisodiyotning» shakllanishi XX asr oxiri XXI asr boshlarida jahon iqtisodiyotidagi eng muhim yo'nalishlardan biridir. Ushbu hodisaning asosi global bozor iqtisodiyoti hisoblanadi. Biroq, bunday iqtisodiy hodisaning eng muhim jihatini axborot texnologiyalari ifodalaydi. Yangi iqtisodiyot bu — inson kapitalining moddiy-ashyoviy resurslar — yer va kapitalga nisbatan katta ulushga ega bo'lganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyidir.

Yangi iqtisodiyot quyidagi sohalarni o'z ichiga oladi:

- ta'lim;
- axborot-kommunikatsiya bozorlari;
- innovatsiyalarni ishlab chiqish;
- yuqori texnologiyalar;
- intellektual xizmatlar.

Yangi iqtisodiyot ba'zida mahsulotni yaratish jarayonida axborotlar va bilimlarning yetakchi o'rin tutishini e'tiborga olgan holda «axborotlashgan iqtisodiyot», «bilimlar iqtisodiyoti» yoki «intensiv iqtisodiyot», deb ham ataladi.

Yangi iqtisodiyot insoniyat tarixidagi iqtisodiy inqiloblarning (birinchisi — agrar, ikkinchisi — sanoat) uchinchisi — axborot inqilobidan keyin vujudga kelgan. Mutaxassislar ushbu inqilobning rivojlangan mamlakatlarda boshlanish sababini investitsiyalarning

¹² Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник. /под ред. Проф. А.С.Булатова, проф. Н.Н.Ливенцева. —М.: Магистр, 2010. С. 253, 254; World Development Report 2012. World Bank. P. 399.

umumiy hajmida inson kapitaliga sarflangan investitsiyalar ulushining ortib borishi bilan bog'laydilar. Ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 1950–2000–yillarda 47–48 %dan 70 %gacha o'sgan. Rivojlangan mamlakatlarda XX asr boshida moddiy-ashyoviy kapital inson kapitaliga sarflangan investitsiyalardan qiymati bo'yicha ikki barobar oshgan bo'lsa, XXI asr boshida bu kapital inson kapitalidan o'rtacha 1,5 barobarga kamaydi. AQShda ushbu ko'rsatkich 2,4–2,6 barobarga kamaygan. Inson kapitali iqtisodiyot tarkibida tub o'zgarishlar va yangi sohalarning rivojlanishiga yordam beradi.

Rivojlangan mamlakatlar jahon texnologik rivojlanishidagi yetakchi mavqeyini faol innovatsion faoliyat olib borish orqali ta'minlaydi. Ushbu maqsadga erishish uchun rivojlangan mamlakatlar ITTKIga katta miqdorda mablag' sarflaydilar. Misol uchun 2010–yilda birgina AQSh ITTKIni rivojlantirish uchun 395,8 mlrd dollar hajmida mablag' sarflagan (2.3.1-jadval).¹³

2.3.1-jadval

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda ITTKI xarajatlari, 2010–y.¹⁴

	ITTKI xarajatlari		
	mlrd dollar	YaIMdagi ulushi, %	Jahon ITTKI xarajatlaridagi ulushi, %
AQSh	395,8	2,8	34,4
Yaponiya	142,0	3,3	12,3
Germaniya	68,2	2,4	5,9
Janubiy Koreya	42,9	3,0	3,7
Fransiya	41,5	1,9	3,6
Buyuk Britaniya	37,6	1,7	3,3
Kanada	23,7	1,8	2,1
Italiya	18,7	1,1	1,6
Tayvan	18,2	2,3	1,6
Ispaniya	17,2	1,3	1,5
Avstraliya	15,3	1,8	1,3
Shvetsiya	11,6	3,3	1,0
Niderlandiya	10,6	1,6	0,9
Isroil	9,1	4,2	0,8
Avstriya	8,2	2,5	0,7

¹³ R&D Magazin. 2011 Global R&D Funding Forecast. P. 5.

¹⁴ R&D Magazin. 2011 Global R&D Funding Forecast. P. 5.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, faol innovatsion faoliyat davlatning fan-texnika taraqqiyoti sohasidagi yetakchi roli orqali belgilanadi. Davlat ushbu sohadagi milliy ustuvorliklarni aniqlaydi, innovatsion rivojlanishga moliyalashtirish va iqtisodiy rag'batlantirish tizimi orqali faol ta'sir o'tkazadi. Bundan tashqari davlat tomonidan innovatsion faoliyatda tadbirkorlik sektorining qatnashishini rag'batlantirib borishi natijasida ilmiy tadqiqotlar va ishlanmlarga sarflanayotgan ichki xarajatlarning katta qismi biznes tomonidan ta'minlanmoqda. Misol uchun ushbu ko'rsatkich Yilda 56 %ga, AQShda 63 %ga, Yaponiyada esa 74 %ga teng. IHTT mamlakatlarida korporatsiyalarning umummilliy tadqiqotlar va ishlanmalarga sarflanayotgan xarajatlar tarkibidagi ulushi o'rtacha 70 %ga yaqinlashmoqda.¹⁵

ITTKIga katta miqdorda mablag' sarflaydigan va yirik intellektual kapitalga ega kompaniyalarga xos belgi bu kompaniyalar aksiyalarining yuqori darajada kotirovka qilinishidir. Transmilliy kompaniyalarni bu belgisi va ularda ishlovchilar soniga qarab «eski» va «yangi» iqtisodiyot kompaniyalariga ajratish mumkin.

Jahonda ishlab chiqariladigan avtomobillarning yarmini ishlab chiqaradigan, 368,0 ming kishini ish bilan ta'minlaydigan, dunyo bo'ylab zavod va fabrikalariga ega AQSh avtomobil sanoatining «katta uchligi» tovarlari moliya bozorida mol-mulki komyuterlar va bir nechta ofislardan iborat, mahsulotini esa global internet tarmog'iga kirish huquqisiz ko'rib bo'lmaydigan yosh Internet-kompaniyalar uchligiga qaraganda to'rt barobar past baholanadi (2.3.2-jadval).

Axborot texnologiyalarini o'zlashtirishda rivojlangan mamlakatlar o'rtasida tabaqalashuv mavjud bo'lib, AQSh ushbu sohada yetakchi mavqega ega. AQShda har ming kishiga to'g'ri keluvchi kompyuterlar soni 1990-yilda 190–210 tani, 2000-yilda 500 tani tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2012-yilda 806 taga yetdi. Internetdan foydalanuvchilar soni 1995 yilda – 32,8 %, 2000-yilda – 50 %, 2012-yilda esa 74,2 % ga yetdi.¹⁶ Umuman XXI asr boshida AQShda jahon kompyuter imkoniyatining taxminan 40 foizi tasarruf etilgan.

¹⁵ Федяшева Г. Развитие инновационного потенциала Узбекистана в условиях модернизации экономики // Рынок, деньги, кредит, № 08(171), 2011. С. 49.

¹⁶ Доклад о развитии человека 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2013. С. 186.

Rivojlangan mamlakatlarning «eski» va «yangi» iqtisodiyot vakili sifatidagi kompaniyalarining taqqoslama ko'rsatkichlari, 2010-y.¹⁷

Kompaniya	Kapitallashish darajasi, mlrd dollar	Xodimlar soni, ming kishi.	Kompaniya	Kapitallashish darajasi, mlrd dollar	Xodimlar soni, ming kishi.
Ford Motor	56,4	164,0	Apple	321,1	49,4
General Motors	48,4	67,0	Intel	110,7	82,5
Johnson Controls	28,2	137,0	Cisco Systems	94,8	70,7
Jami	133,0	368,0	Jami	526,6	202,6

Rivojlangan mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuv darajasi ushbu mamlakatlarda amal qiladigan iqtisodiy rivojlanish modellariga mos ravishda farqlanadi. Jumladan, davlat xarajatlarining YaIMga nisbatan ulushi G'arbiy Yevropa modelida nisbatan yuqori (50 % atrofida), amerika (33 % atrofida) va yapon modelida nisbatan pastroq (25 %). Misol uchun, 2010-yilda davlat xarajatlarining YaIMdagi ulushi Avstriya (52,3 %), Belgiya (53,0 %), Daniya (55,8 %), Irlandiya (53,0 %), Italiya (51,2 %), Fransiya (56,3 %), Shvetsiyada (53,7 %) 50,0 %dan yuqori bo'lgani holda, bu ko'rsatkich AQShda 41,4 % ga, Yaponiyada esa 39,7 % ga teng bo'ldi (2.3.4-jadval).

Davlat xarajatlari YaIMga nisbatan %da¹⁸

Mamlakat	2009	2010	Mamlakat	2009	2010
Avstriya	52,3	52,3	Niderlandiya	50,0	50,1
Belgiya	54,0	53,0	Norvegiya	46,1	45,5
Buyuk Britaniya	47,2	46,6	Portugaliya	48,0	47,7
Germaniya	47,6	46,5	Rossiya	40,5	39,3
Daniya	58,4	55,8	Slovakiya	40,8	38,9
Isroil	42,4	42,0	Sloveniya	46,8	47,7
Irlandiya	49,0	53,0	AQSh	43,3	41,4
Islandiya	52,1	48,2	Finlyandiya	49,4	50,2
Ispaniya	45,8	45,6	Fransiya	56,0	56,3
Italiya	51,9	51,2	Shveysariya	36,7	36,4

¹⁷ www.ft.com.

¹⁸ Куликов А.Г., Куликова Е.Г. Россия и Китай: пути модернизации // Деньги и кредит, №5, 2011. С. 34.

Kanada	43,8	42,7	Shvetsiya	52,7	53,7
Kipr	46,4	47,4	Chexiya	46,1	45,9
Luksemburg	42,5	42,0	Yaponiya	39,7	39,7

Umuman rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar jahonning uch iqtisodiy va siyosiy markazini («triada») tashkil etadi. Ushbu uchlik ichida iqtisodiy kuchlar nisbati o'zgarib turadi, iqtisodiy aloqalar integratsion birlashmalar – Yel va NAFTA ichida jadal sur'atlarda rivojlanmoqda.

Nazorat savollari

1. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarga xos bo'lgan asosiy belgilarni sanab o'ting.

2. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning asosiy iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlariga qaysi ko'rsatkichlar kiradi?

3. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning qanday rivojlanish modellari mavjud?

4. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni qanday?

5. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun qanday ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari xos?

6. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti qanday tarkibga ega?

7. «Katta yettilik»ning rivojlangan mamlakatlar guruhidagi o'rniga baho bering.

8. «Yangi iqtisodiyot» nima va uning qanday rivojlanish omillarini bilasiz?

9. Qaysi mamlakatlar ITTKI xarajatlari bo'yicha yetakchi o'rinni egallaydi?

10. Rivojlangan mamlakatlarda davlatning tutgan o'rnini baholang.

Muhokama uchun savollar

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining AQSh iqtisodiyotiga ta'siri.

2. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining Germaniya va Fransiya iqtisodiyotlariga ta'sirini aniqlang.

3. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi liberal iqtisodiy rivojlanish modelining kamchiliklarini yaqqol namoyon etdi» – degan fikrga qo'shilasizmi? Javobingizni izohlang.

4. Germaniya va Fransiya ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti modeli asosida rivojlanmoqda. Ushbu mamlakatlarning makroiqtisodiy rivojlanish modellaring bir-biridan qanday farqli jihatlari mavjud?

5. Kanada tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarida muhim o'rin egallagan AQSh va Buyuk Britaniya liberal model bo'yicha rivojlanadi. Kanada qaysi makroiqtisodiy rivojlanish modelini qo'llaydi va nima uchun?

6. Yevro hududida avj olgan qarzdorlik muammosi iqtisodiy integratsion guruhga a'zo barcha mamlakatlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu salbiy ta'sirni kamaytirishning qanday samarali yo'llari mavjud?

7. Buyuk Britaniyaning Yevro hududiga a'zo bo'lmagani ushbu mamlakat iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

8. Makroiqtisodiy rivojlanishning «Shved» modeli Shimoliy Yevropa mamlakatlari tomonidan keng qo'llaniladi. Ushbu iqtisodiy rivojlanish modelining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?

9. XX asrning ikkinchi yarmida Germaniya va Yaponiyada erishilgan iqtisodiy mo'jizaning sabablari, o'xshash va farqli jihatlari aniqlang.

10. Mamlakatlarning taraqqiy etgan mamlakatlar guruhiga kirishi va jahon xo'jaligida yetakchilik qilishi qator omillarga bog'liq. Ushbu omillarni aniqlang va XXI asrda taraqqiy etgan mamlakatlar guruhining tarkibida qanday o'zgarishlar bo'lishi mumkinligini izohlang.

Testlar

1. Mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy jihatlari, xo'jalik faoliyatining tashkiliy tamoyillari, institutsional va madaniy xususiyatlari hamda joriy iqtisodiy muammolarini hisobga oluvchi tasnifni belgilang.

- a) Standart tasnif;
- b) Xalqaro valuta fondi metodikasi;
- c) Jahon banki metodikasi;
- d) Jahon savdo tashkiloti metodikasi.

2. Dunyo mamlakatlarini guruhlash asosida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ko'rsatkichi yotadigan tasnif qaysi xalqaro tashkilotga tegishli?

- e) GATT metodikasi;

- f) Jahon banki metodikasi;
- g) Xalqaro valuta fondi metodikasi;
- h) Jahon savdo tashkiloti metodikasi.

3. Dunyo mamlakatlarini operatsion va tahliliy maqsadlar uchun iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra turli guruhlariga ajratuvchi tasnif qaysi xalqaro tashkilotga tegishli?

- a) Jahon banki metodikasi;
- b) GATT metodikasi;
- c) Xalqaro valuta fondi metodikasi;
- d) Jahon savdo tashkiloti metodikasi.

4. Iqtisodiyotning o'z-o'zini boshqarish bozor mexanizmi asosida qurilgan, davlat mulkchiligining oz ulushi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida davlatning sezilarsiz to'g'ridan to'g'ri aralashuvi bilan tavsiflanuvchi iqtisodiy rivojlanish modeli – bu:

- a) Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli;
- b) Sharqiy Osiyo modeli;
- c) Liberal model;
- d) Afrika modeli.

5. Milliy bozor xo'jaligi faoliyatiga davlatning faol ta'siri, davlat mulkining katta ulushga egaligi, kuchli ijtimoiy ta'minot tizimi, davlat xarajatlarining yuqori darajasi, aholining keng miqyosda ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligi, bandlikning tartibga solinishi kabi xususiyatlarga ega model – bu:

- a) liberal model;
- b) SHarqiy Osiyo modeli;
- c) Afrika modeli;
- d) ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli.

6. Milliy mentalitet, sharqona an'analar va hayot tarzi, madaniyat ta'sirida shakllangan, iqtisodiyotni rivojlantirish va raqobatni kuchaytirishga asoslangan iqtisodiy rivojlanish modeli – bu:

- a) SHarqiy Osiyo modeli;
- b) liberal model;
- c) ijtimoiy bozor x o'jaligi modeli;
- d) Afrika modeli.

7. Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega iqtisodiy jihatdan kuchli taraqqiy etgan mamlakatlar soni nechta?

- a) 10;
- b) 7;
- c) 15;
- d) 8.

8. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda iqtisodiy faol aholining (IFA) iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishiga xos tendensiyani aniqlang.

- a) qishloq xo'jaligida IFAning ortishi;
- b) qishloq xo'jaligida IFAning kamayishi va barqarorlashishi;
- c) sanoat va qurilishda bandlar sonining ortishi;
- d) xizmat ko'rsatish sohasida bandlar sonining ortishi.

9. 1940 yillarning oxiridan 1990-yillarning o'rtalariga qadar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda import tarifining o'rtacha darajasi 40-50 %dan 4-5 %gacha pasaytirildi – bu:

- a) xalqaro ixtisoslashuv;
- b) xalqaro kooperatsiya;
- c) transmilliylashish;
- d) jahon iqtisodiyotining erkinlashuvi.

10. Quyidagi mamlakatlarning qaysi biri taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga kirmaydi?

- a) AQSh;
- b) Chexiya;
- c) Koreya Respublikasi;
- d) Rossiya.

11. Yangi iqtisodiyot bu ...

a) inson kapitalining moddiy-ashyoviy resurslar – yer va kapitalga nisbatan katta ulushga ega bo'lganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyi;

b) kapitalning yer va mehnat omiliga nisbatan katta ulushga ega bo'lganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyi;

c) yer resursining mehnat va kapitalga nisbatan katta ulushga ega bo'lganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyi;

d) mehnat omilining moddiy-ashyoviy resurslar – yer va kapitalga nisbatan katta ulushga ega bo'lganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyidir

12. Qaysi javobda jahonning uch iqtisodiy va siyosiy markazi («triada») to'g'ri keltirilgan?

- a) Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa va Yaponiya;
- b) Lotin Amerikasi, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq;
- c) Janubi-Sharqiy Osiyo, MDH va Uzoq Sharq;
- d) Shimoliy Yevropa, Markazi-Sharqiy Yevropa va Rossiya.

III BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYOTINING HOLATI, TARKIBI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

3.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy belgilari va guruhlanishi

«Rivojlanayotgan mamlakatlar» atamasi ikkinchi jahon urushidan keyin mustamlaka tizimining parchalanishi va sobiq mustamlakalarning mustaqillikka erishishlari natijasida paydo bo'lgan.

Mazkur mamlakatlar guruhiga jahon xo'jaligi mamlakatlarning 80 %, jumladan, Osiyoning Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur va Isroildan tashqari barcha mamlakatlari, Afrikaning Janubiy Afrika Respublikasidan tashqari barcha mamlakatlari va Lotin Amerikasi mamlakatlari kiradi, dunyo aholisining esa ularda 85 % istiqomat qiladi.

Ingliz tilidagi adabiyotlarda rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari «emerging markets» atamasi bilan nomlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa «bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlar» yoki oddiygina «bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar», deb tarjima qilinadi. Bu kategoriyaga bozor islohotlarini amalga oshirishda jiddiy muvaffaqiyatlarga erishgan, milliy bank-moliya tizimini mustahkamlash va jahon xo'jaligiga muvaffaqiyatli integratsiyalashayotgan yetakchi rivojlanayotgan hamda postsotsialistik mamlakatlar kiradi. Bu guruhga kiruvchi mamlakatlar xalqaro kapital bozorlarida investitsiya resurslari eksportyori va importyori sifatidagi rolining keskin oshib borayotganligi bilan ham ajralib turadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qator umumiy xususiyatlar xos.

Iqtisodiyotining ko'p ukladliligi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda modernizatsiya jarayonlari natijasida iqtisodiyotning zamonaviy va an'anaviy sektorlari yonma-yon shakllanadi.

Iqtisodiyotda davlatning roli. XX asr mobaynida rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlatning roli katta bo'ldi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, past daromadli mamlakatlarda davlat xarajatlarining ulushi 1990-yilda YaIMga nisbatan 17,1 %ni, 2010-yilda esa 19,7 %ni tashkil etdi. Bu mamlakatlarda iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlari davlat ixtiyorida bo'lishining sababi – davlat ularni o'zi tashkil etganligi bilan bog'liq.

Sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarga iqtisodiy va siyosiy bog'liqligi. Rivojlangan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha jiddiy farqlarning mavjudligi rivojlanayotgan mamlakatlarni quvib yetadigan rivojlanish yo'liga undaydi. Quvib etadigan iqtisodiy rivojlanish sharoitida iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayoni ichki va tashqi omillar ta'sirida amalga oshiriladi. Ushbu mamlakatlarga rivojlangan mamlakatlardan katta miqdorda kapital, texnologiyalar va tadbirkorlik tajribasining kirib kelishi natijasida iqtisodiy rivojlanishda bog'liqlik fenomeni yuzaga keladi.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi jamiyatning ijtimoiy tuzilishi rivojlangan mamlakatlardan keskin farq qiladi. Aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlar jiddiy ijtimoiy muammolarga duch kelmoqda. Bu mamlakatlarda demografik portlash muammosi bilan birgalikda aholi daromadlari bo'yicha kuchli ijtimoiy tabaqalashuv, rivojlanmagan ijtimoiy infratuzilma, yuqori ishsizlik darajasi va yashirin iqtisodiyotning salmoqli ulushi mavjud.

Ishlab chiqarish kuchlarining past darajada rivojlanganligi. Sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infratuzilmaning texnik jihatdan ta'minlanish borasida qoloqlik mavjud.

Rivojlanayotgan mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida xorijiy kapital va TMK rolining katta ahamiyatga egaligi. 1950-yillarda bu mamlakatlarda AQSh, Buyuk Britaniya va Fransiyaning yetakchi kompaniyalari neft, tabiiy gaz, mineral resurslarni qazib chiqarish sohasining 70–100 %ini nazorat qilgan. Rivojlangan mamlakatlarning kompaniyalari Janubi-Sharqiy Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida qishloq xo'jalik yerlarining katta qismga egalik qilgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlar strategik rivojlanishining vazifalari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy qoloqlikni bartaraf etish;
- iqtisodiyotni erkinlashtirish;

– rivojlangan mamlakatlar bozoriga kirib borishni kengaytirish uchun kurash.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning tavsiflanishi. Rivojlanayotgan mamlakatlarni tasniflashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- geografik joylashishi;
- sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishning rivojlanganligi;
- sanoat mahsulotlarining eksportdagi ulushi;
- iqtisodiy rivojlanish darajasi.

Jahon banki yondashuviga muvofiq 2012-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha quyidagi uch guruhga bo'linadi¹⁹:

1. Yuqori daromadli mamlakatlar. Bu mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 12 616 dollardan oshadi, ularga Saudiya Arabistoni (18 030 dollar), Quvayt (44 730 dollar), Qatar (78 720 dollar) kabi mamlakatlar kiradi.

2. O'rta daromadli mamlakatlar. Bu guruhga aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 1036 – 12 615 dollarga teng bo'lgan mamlakatlar kiradi.

3. Past daromadli mamlakatlar. Bu guruhga aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 1035 dollargacha bo'lgan mamlakatlar kiradi. Past daromadli mamlakatlar guruhiga Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubdagi mamlakatlarning deyarli barchasi, Osiyodan – Afg'oniston (570 dollar), Nepal (700 dollar), Bangladesh (840 dollar), Tojikiston (860 dollar), Qirg'iziston (990 dollar) Lotin Amerikasidan – Gayana (550 dollar) kabi mamlakatlar kiradi.

Demak, rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha bir-biridan farqlanuvchi uch turdagi mamlakatlar guruhidan iborat:

- yangi industrial mamlakatlar;
- o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari;
- qoloq mamlakatlar.

3.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatlashtirish modellari

Rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy farqni bartaraf etishning strategik vositasi – bu sanoatlashtirish

---

¹⁹ World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P. 296, 297, 298.

siyosatidir. Ushbu siyosatning asosini qayta ishlash sanoati tashkil qiladi. Dunyo amaliyotida sanoatlashtirishning quyidagi nazariyalari mavjud:

- endogen rivojlanish;
- «yangi iqtisodiy tartib»;
- «o'z kuchiga tayanish».

Rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotida quyidagi sanoatlashtirish dasturlari qo'llanilgan:

1. Sanoatning asos (bazi) tarmoqlarini rivojlantirish va shu orqali keyinchalik iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish (Jazoir, Efiopiya, Misr, Vyetnam).

2. Importning o'rnini qoplash siyosati – og'ir sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va xorijiy kapitalni cheklash orqali milliy iqtisodiyotni rivojlantirish (Lotin Amerikasi mamlakatlari).

3. Eksportga yo'naltirilgan siyosat – ayrim tovarlarni tashqi bozorga olib chiqish uchun ushbu tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashish (Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari).

Rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatlashish davrini to'rt bosqichga bo'lish mumkin. Bu bosqichlar Janubi-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi farqni ko'rsatib beradi:

- import o'rnini qoplovchi tarmoqlarni rivojlantirish;
- eksport salohiyatini va bazaviy tarmoqlarni shakllantirish;
- fan sig'imkorligi yuqori tarmoqlarni rivojlantirish;
- yangi industrial mamlakatlarning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi.

Birinchi bosqich 1950-yillarni o'z ichiga oladi va unda import qilinayotgan tovarlarni mahalliy mahsulotlar bilan almashtirish vazifasi qo'yildi. Bu esa valuta mablag'larini tejash va ichki bozorni asosiy iste'mol tovarlari bilan to'ldirish imkonini berdi. Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari bu bosqichni Osiyo mamlakatlariga qaraganda oldinroq boshlashlariga qaramasdan, ichki bozorlari hajmining kattaligi sababli ushbu bosqich nisbatan uzoq muddat davom etdi. Osiyoning yangi industrial mamlakatlari esa 1960-yillardayoq import o'rnini qoplash bosqichidan sanoatlashish bosqichiga, eksport salohiyatini yaratishga o'tishdi. Bu davrda Lotin Amerikasi va Osiyo yangi industrial mamlakatlari o'rtasida sezilarli farqlar yuzaga kelmadi.

Ikkinchi bosqich 1960-yillarni qamrab oladi va ushbu davrda eksportga yo'naltirilgan siyosat borasida Lotin Amerikasi va Osiyo

yangi industrial mamlakatlari o'rtasida iqtisodiy rivojlanish jihatdan keskin farqlar vujudga keldi. Osiyo mamlakatlarida ommaviy iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga yo'naltirilgan mehnat sig'imkorligi yuqori korxonalar qurildi. Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa asosiy e'tibor qayta ishlash va qazib chiqarish sanoatining kapital sig'imkorligi yuqori texnologik tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi. Osiyoning yangi industrial mamlakatlarida eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeli iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish nuqtayi nazaridan samaraliroq bo'lib chiqdi.

Uchinchi – fan sig'imkorligi yuqori tarmoqlarni rivojlantirish, mustaqil ilmiy tadqiqot bazasini yaratish bosqichi 1970 -yillarning oxiri va 1980-yillarning boshlariga to'g'ri keladi. Bu bosqich davlat va xususiy sektor tomonidan ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyiha ishlariga sarflanayotgan mablag'larning ortib borishi bilan ajralib turadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda maxsus iqtisodiy hududlar – ilmiy parklar shakllana boshladi. Ushbu bosqichda yangi industrial mamlakatlarda iqtisodiyotni muvaffaqiyatli modernizatsiyalash jarayoni amalga oshirildi va modernizatsiyalash muddati 10–25 yilni tashkil etdi. Bu o'tish iqtisodiyoti, xususan, O'zbekiston uchun juda muhim va e'tiborga loyiq hisoblanadi.

3.3. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi mavqeyining ortib borishi

Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon xo'jaligidagi o'rni ularning iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga 2012-yilda jahon yalpi milliy mahsulotining 49,6 foizi, jahon eksportining 39,0 foizi to'g'ri keldi.²⁰

Rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanish tendensiyasining istiqbolda saqlanib qolishi quyidagi sabablar bilan belgilanadi:

- budget taqchilligining yuqori emasligi;
- boshqariladigan davlat qarzi;
- barqaror bank tizimi;
- past siklik ishsizlik darajasi;
- barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari.

---

²⁰ World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 139.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda kambag'allik muammosi. Jahon iqtisodiyotidagi dolzarb muammolardan biri — bu rivojlanayotgan mamlakatlardagi kambag'allik muammosidir.

Jahon banki aholi tarkibida kambag'allikni aniqlash uchun uy xo'jaliklarida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromadlar va xarajatlar ko'rsatkichidan foydalanadi. Aholi xarajatlarida:

- insonning oziq-ovqatga bo'lgan minimal ehtiyojlari;
- yashash minimumiga mos keluvchi tovarlar va xizmatlar uchun xarajatlar.

Jahon iqtisodiyot fani va amaliyotida aholi tarkibida kambag'allikni aniqlashning mutlaq, nisbiy va subyektiv usullari mavjud. Mutlaq kambag'allik darajasiga muayyan mutlaq minimumdan past daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklari va individlar kiritiladi. Nisbiy kambag'allikka esa daromadi jamiyatda shakllangan standart iste'molga yetmaydigan uy xo'jaliklari va individlar kiritiladi. Subyektiv kambag'allik ko'rsatkichi esa aholining o'z moddiy holatini baholashlari natijasidir.

Mutlaq ko'rsatkich kambag'allikni aniqlashning iqtisodiy, qolganlari esa kompleks yondashuviga taalluqlidir.

Mutlaq kambag'allikni aniqlashda Jahon banki tomonidan taklif qilingan qator mezonlardan foydalaniladi. Jahon amaliyotida keng tarqalgan ko'rsatkichlardan biri — bu kishi boshiga bir kunlik daromad yoki xarajat 1,25 dollardan (xarid qobiliyati bo'yicha) oshmaydigan mutlaq kambag'allik tushunchasidir (2008-yilgacha 1 dollar). Mazkur ko'rsatkich mutlaq kambag'allik darajasining chegarasi hisoblanadi va hozirda dunyoda 1,4 mlrd kishi ushbu chegarada yashamoqda²¹. Bundan tashqari xalqaro iqtisodiy tashkilotlar tomonidan aholi tarkibida kambag'allikni aniqlashda kunlik daromadi 2,0 va 2,5 dollargacha bo'lgan ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

Tahlillar ko'rsatishicha, past daromadli mamlakatlarda aholining 83,2 foizi bir kunlik daromadi 2,5 dollargacha bo'lgan kambag'allik darajasidan past darajada yashaydi. Ushbu ko'rsatkich Afrika va Osiyoning ba'zi mamlakatlarida 85,0 %dan past emas (Mali (87,2), Nigeriya (86,3), Liberiya (97,0), Madagaskar (95,4), Bangladesh (86,2))²².

²¹ Ивапов Н., Гоффе Н., Мопусова Г. Глобализация и бедность. //Мировая экономика и международные отношения, №9, 2010. С.31.

²² World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P. 301-303.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda kambag'allikni kamaytirish yo'llari quyidagilardan iborat:

- barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- ishlab chiqarish hajmining ortishi va ish haqining o'sishi;
- yangi ish joylarini ochish va bandlikning o'sishi;
- aholi daromadlari taqsimlanishi notekisligining kamayishi;
- ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlarining rivojlanishi;
- inflyatsiyaning barqarorlashuvi.

Yuqorida qayd etilgan kambag'allikni kamaytirish yo'llarini muvafaqqiyatli amalga oshirgan Braziliya, Hindiston va Xitoyda kambag'allik chegarasidan past darajada yashayotgan aholi ulushi keskin pasaydi. Jumladan, Braziliyada ushbu ko'rsatkich 1990-yilda jami aholining 17,2 %ini tashkil etgani holda 2009-yilga kelib 6,1 %gacha, Hindistonda 1983–2010-yillarda 49,4 %dan 32,7 %gacha, Xitoyda esa 1990–2008-yillarda 60,2 %dan 13,1 %gacha qisqardi²³.

Shunga qaramasdan, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan rivojlanishlari har bir mamlakatdagi ichki holat va hukumatlarning olib borayotgan iqtisodiy siyosatlariga bog'liq.

Nazorat savollari

1. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p ukladliligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Nima uchun milliy iqtisodiyotning an'anaviy tarmoqlari ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi?
3. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy qoloqligi qaysi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?
4. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlatning tutgan o'rni qanday?
5. Rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotning ijtimoiy tarkibi qanday xususiyatlarga ega?
6. Iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlar nechta guruhga bo'linadi?
7. Rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoatlashtirish modellari necha turga bo'linadi va qanday xususiyatlarga ega?

²³ Доклад о развитии человека 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2013. С. 13.

8. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi mavqeyining ortib borishi nimalarda namoyon bo'lmoqda?

9. Kambag'allik nima va u qaysi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi?

10. Rivojlanayotgan mamlakatlarda kambag'allik muammocini hal etish yo'llari nimalardan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi xalqaro iqtisodiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xalqaro savdo va xalqaro kapital migratsiyasi qisqardi. Bunday sharoitda Janubi-Sharqiy Osiyo yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo'ldi?

2. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy o'sish sur'atlarining qisqarishigi olib keldi. Bunday sharoitda Xitoy iqtisodiyotining barqaror sur'atlarda rivojlanishi qaysi omillar hisobiga ta'minlandi?

3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitda Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo'ldi?

4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qadar jahon iqtisodiyotining rivojlanish istiqbollari G-7 formatidagi muzokaralar doirasida muhokama qilinar edi. Inqiroz sharoitida bo'lsa jahon iqtisodiyotining rivojlanish istiqbollari G-20 formatida muhokama qilina boshlandi. Bunday holat qachon, nima sabablarga ko'ra vujudga keldi va G-20 faoliyati samaradorligini baholang.

5. Yangi industrial mamlakatlar tomonidan makroiqtisodiy o'sishning ikki modeli keng qo'llanilgan. Bular importni o'rnini qoplash va eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy o'sish modellaridir. Ushbu modellarni izohlang.

6. 1982-yil avgust oyida Lotin Amerikasi mamlakatlarida qarzdorlik inqirozi boshlangan. Ushbu inqirozning vujudga kelish sabablari va undan chiqish yo'llarini tushuntiring.

7. 1997-1998-yillarda Janubi-Sharqiy Osiyo yangi industrial mamlakatlarida xalqaro moliyaviy inqiroz boshlangan. Ushbu inqirozning 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi bilan o'xshash va farqli jihatlarini tushuntirib bering.

8. Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika Respublikasi mamlakatlari rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga

kiruvchi boshqa mamlakatlardan farq qiladi. Shu sababli ushbu mamlakatlarning bir guruhga birlashtirib ularni BRICS mamlakatlari deb nomlash qabul qilingan. BRICS mamlakatlarining jahon xo'jaligidagi o'rnini baholang.

Testlar

1. MDHning JSTga a'zo mamlakatlarini aniqlang:

- Rossiya, Ukraina, Belarus, Ozarbayjon;
- Qirg'iziston, Gruzziya, Moldaviya, Armaniston, Ukraina, Rossiya;
- Tojikiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Rossiya;
- O'zbekiston, Ozarbayjon, Ukraina, Belarus;

2. Mutlaq kambag'allik darajasi bu:

- kishi boshiga bir kunlik daromad yoki xarajat 1,25 dollardan (xarid qobiliyati bo'yicha) oshmaydigan minimum;
- daromad jamiyatda shakllangan standart iste'molga yetmaydigan minimum;
- daromad jamiyatda shakllangan standart iste'moldan oshib ketadigan minimum;
- aholining o'z moddiy holatini baholashlari natijasi.

3. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi nisbiy ustunligi:

- qishloq xo'jaligi va transport tizimining rivojlanganligi;
- yuqori malakali ishchilar; geografik joylashuvi;
- arzon xomashyo, ishchi kuchi, qishloq xo'jaligi rivojlanishiga qulay bo'lgan uziga xos tabiiy shart-sharoit;
- turizmning rivojlanganligi, qulay geografik joylashuv.

4. Osiyo mamlakatlari tarkibida eng ko'p xorijiy valuta zaxirasiga va YaIMga ega bo'lgan mamlakat bu:

- Yaponiya;
- Xitoy;
- Indoneziya;
- Hindiston.

5. Nisbiy kambag'allik darajasi – bu:

- kishi boshiga bir kunlik daromad yoki xarajat 1,25 dollardan (xarid qobiliyati bo'yicha) oshmaydigan minimum;
- daromad jamiyatda shakllangan standart iste'molga yetmaydigan minimum;

c) daromad jamiyatda shakllangan standart iste'moldan oshib ketadigan minimum;

d) aholining o'z moddiy holatini baholashlari natijasi.

6. Subyektiv kambag'allik – bu:

a) kishi boshiga bir kunlik daromad yoki xarajat 1,25 dollardan (xarid qobiliyati bo'yicha) oshmaydigan minimum;

b) daromad jamiyatda shakllangan standart iste'molga yetmaydigan minimum;

c) daromad jamiyatda shakllangan standart iste'moldan oshib ketadigan minimum;

d) aholining o'z moddiy holatini baholashlari natijasi.

7. Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan iqtisodiy rivojlanish modeli:

a) «gradualizm»;

b) Sharqiy Osiyo modeli;

c) «falajli davolash»;

d) Lotin Amerika modeli.

8. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

a) boy mamlakatlar, o'rtacha mamlakatlar, kambag'al mamlakatlar;

b) yangi industrial mamlakatlar, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari, qoloq mamlakatlar;

c) Afrika mamlakatlari, Lotin Amerikasi mamlakatlari, Osiyo mamlakatlari;

d) neft eksport qiluvchi mamlakatlar, gaz eksport qiluvchi mamlakatlar, neft-gaz iste'mol qiluvchi mamlakatlar.

9. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini sanoatlashtirishning qanday nazariyalarini bilasiz?

a) Industrilashtirish, kollektivlashtirish, madaniy inqilob;

b) A.Marshall rejasi, «o'z kuchiga ishonish», «tashqi yordamga asoslanish»;

c) endogen rivojlanish, «yangi iqtisodiy tartib», «o'z kuchiga tayanish»;

d) «Vashington konsensusi», «Kemp-Devid kelishuvi», «Lissabon sammiti».

10. Milliy iqtisodiyotning ustun darajada tashqi bozorga yo'naltirilganligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy rivojlanish modeli – bu:

a) eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeli;

- b) import o'rnini qoplash modeli;
- c) quvib yetadigan modernizatsiyalash modeli;
- d) «Kreol neoliberalizmi» modeli.

11. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini ichki resurslarga tayangan holda rivojlantirish modeli – bu:

- a) eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeli;
- b) import o'rnini qoplash modeli;
- c) quvib etadigan modernizatsiyalash modeli;
- d) «Kreol neoliberalizmi» modeli.

IV BOB. O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING JAHON XO'JALIGIDAGI O'RNI. O'ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLARNING CHUQURLASHUVI

4.1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning «o'zbek modeli»: mohiyati, prinsiplari va bosqichlari

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, aholi daromadlarining o'sishini ta'minlash, samarali tashqi savdo va investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish, bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritildi.

O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy maydondagi nufuzi va mavqeyi muntazam oshib bormoqda. Bunda mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlarning maqsadi va vazifalari, ularni amalga oshirish yo'llarining aniq hamda to'g'ri ko'rsatib berilganligi bosh maqsad yo'lidagi yutuq va marralarning salmoqli bo'lishiga imkon yaratdi.

Mustaqil davlatimiz iqtisodiyotini isloh qilish hamda yangilashdan maqsad respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlarini shakllantirishdan iborat, deb belgilandi.

O'zbekistonda ushbu vazifalardan ko'zlangan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat ko'rsatishga zarur shart-sharoitlar yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

O'zbekiston Mustaqillikka erishgandan so'ng o'zining mustaqil rivojlanish yo'lini tanladi va iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirishga kirishdi. Bu jarayonda qisqa davr mobaynida shunday

rivojlanish yo'li uchun poydevor yaratildi. Bunga ko'ra Respublikamiz Prezidenti tomonidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili taklif qilindi.

Taraqqiyotning «o'zbek modeli» quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi, o'ziga xos ichki qonunlarga muvofiq rivojlanishi.

2. Davlat bosh islohotchi, iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori.

3. Qonun ustuvorligi, qonun oldida hammaning baravarligi va hammaning qonunga bo'ysunishi.

4. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha bosqichlarida kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, aholining muhtoj tabaqalarini ijtimoiy himoyalashning ustuvorligi.

5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich va izchil ravishda o'tish, ya'ni islohotlarni inqilobiy sakrashsiz amalga oshirish.

Hozirgi kunning eng muhim vazifasi mamlakatimizda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida yuz berayotgan islohotlarni yanada yangi pog'onaga ko'tarishdan iboratdir.

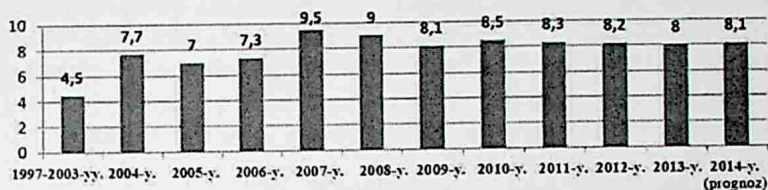
Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganlaridek, «... ayni paytda biz o'z vaqtida tanlab olgan iqtisodiy taraqqiyot modelining naqadar to'g'ri ekanini va amalda o'zini to'la oqlaganini hayotning o'zi yana va yana tasdiqlab bermoqda».²⁴

O'zbekiston mustaqillikning dastlabki yillarida MDHdagi boshqa ko'plab mamlakatlardan farqli ravishda, ishlab chiqarish va aholi turmush darajasining keskin pasayib, davlatning ichki va tashqi qarzlari haddan ziyod oshib ketishiga yo'l qo'yilmaslikka erishdi. 1991–1995 yillarda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning pasayishi, MDH davlatlari o'rtasida eng past ko'rsatkich – 18,8 %ni tashkil etdi. Holbuki, ushbu ko'rsatkich Rossiyada – 53 %, Ukrainada – 52 %, Belarusda – 54,6 %, Qozog'istonda esa 75,4 % ga teng bo'ldi.

O'zbekiston iqtisodiyoti 1997–2003-yillarda yiliga o'rtacha 3,8–5,2 % iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan rivojlandi. Qulay investitsiya muhitini yaratish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonlarining natijasi sifatida mamlakatimiz iqtisodiyoti

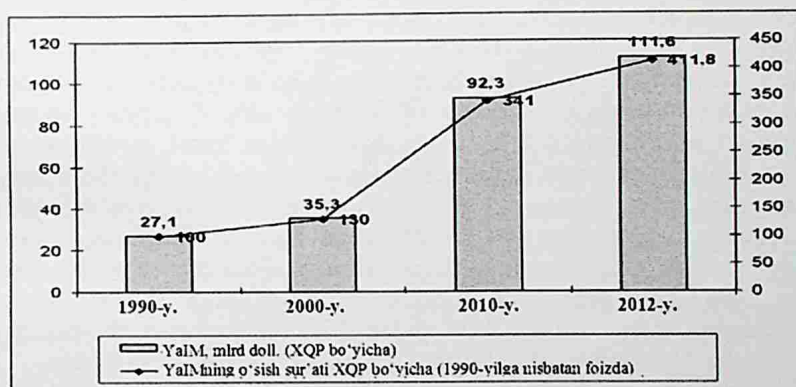
²⁴ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараккиятини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат килади. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. 4-6.

2004-yildan e'tiboran yiliga 7–9 % darajasidagi yuqori va barqaror o'sish sur'atlarini namoyish qila boshladi (4.1.1-diagramma).

4.1.1-diagramma. O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot hajmining o'sish sur'atlari (o'tgan yilga nisbatan foiz hisobida)²⁵

YaIM xarid qobiliyati pariteti (XQP) bo'yicha 2012-yilda 1990-yilga nisbatan 4,1 barobar, ya'ni 27,1 milliard AQSh dollaridan 111,6 milliard AQSh dollarigacha oshdi (4.1.2-diagramma).

4.1.2-diagramma. O'zbekistonda YaIMning o'sish sur'ati va xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hajmining o'zgarishi, 1990- 2012-yy²⁶

Mamlakatimizda 1994-yilning 1-iyulidan boshlab milliy valuta-ning muomalaga kiritilishi, mustaqil budjet-soliq siyosatining amalga oshirilishi, narxlarni erkinlashtirish jarayonining nihoyasiga yetka-

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

²⁶ O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognozlar: statistik to'plam. –T.: «O'zbekiston», 2011. 15-b.; World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P.297 ma'lumotlari asosida tuzilgan.

zilishi va shuningdek, to'lov intizomini mustahkamlash bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar iste'mol narxлари inflyatsiyasini o'rtacha yiliga 7–8 % ga tushirish imkonini berdi, bu esa qulay investitsiya muhitini yaxshilash va investitsiyalarni rag'batlantirishdagi muhim omillardan biri bo'ldi. Qulay investitsiya muhitining yaratilishi, investitsiyalar oqimining kuchayishi asosida iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirish va iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishini ta'minladi.

Ma'lumki, bizga sobiq sovet tizimidan bir tomonlama rivojlangan, faqat xomashyo yetishtirishga yo'naltirilgan, paxta yakkahokimligi halokatli darajaga chiqqan, ishlab chiqarish va sotsial infratuzilmasi o'ta qoloq, aholi jon boshiga iste'mol ko'rsatkichi eng past bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Shuni e'tiborga oladigan bo'lsak, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish respublikamiz uchun muhim strategik ahamiyatga ega bo'ldi.

XX asrning 90-yillarining birinchi yarmida sobiq Ittifoq respublikalarida xo'jalik aloqalarining buzilishi natijasida aksariyat sanoat korxonalari faoliyatining to'xtab qolishi va ularning bankrotga uchrashi xomashyo va butlovchi qismlarga bo'lgan buyurtmalarining katta qismidan mahrum bo'lgan O'zbekiston sanoat korxonalarining faoliyatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu holat sanoat ishlab chiqarishining yalpi ichki mahsulotdagi ulushining vaqtincha kamayishiga olib keldi. Mamlakatimiz iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar alohida e'tiborga loyiqdir. Xususan, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish bo'yicha amalga oshirilgan siyosati natijasida 1990–2012-yillarda qishloq xo'jaligining mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 33,4 %dan 17,5 % ga kamayib, sanoatning ulushi 17,6 %dan 24,0 % ga o'sganligini ko'rsatish mumkin.

Yurtimizda qabul qilingan 2011–2015-yillarda sanoatni ustuvor darajada rivojlantirish dasturi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir tarmoq dasturlarining izchil amalga oshirilishi natijasida sanoat tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, raqobatdosh mahsulotlar tayyorlayotgan qayta ishlash tarmoqlarining o'rni tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 78 foizdan ortig'i aynan ana shu tarmoqlar hissasiga to'g'ri kelmoqda.²⁷

²⁷ Karimov I.A. 2014 yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. –T. O'zbekiston, 2014. 6-b.

Yalpi ichki mahsulotning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tarkibi (foiz hisobida)²⁸

	1990-y.	2000-y.	2005-y.	2010-y.	2012-y.
Jami	100	100	100	100	100
Sanoat	17,6	14,2	21,2	23,9	24,0
Qishloq xo'jaligi	33,4	30,1	26,3	18,0	17,5
Qurilish	5,8	6,0	4,8	6,5	5,9
Transport va aloqa	5,2	7,7	10,5	11,5	11,9
Savdo	4,5	10,8	8,8	9,2	8,6
Boshqalar	22,2	18,7	17,7	21,7	24,4
Sof soliqlar*	11,3	12,5	10,6	9,2	7,7

* Mahsulotlarga markazlashgan subsidiyalardan tashqari

Yuqorida keltirilgan raqamlar iqtisodiyotimizning barqaror sur'atlar bilan rivojlanayotgani va mamlakatimizda ro'y berayotgan ulkan ijobiy o'zgarishlardan dalolat beradi

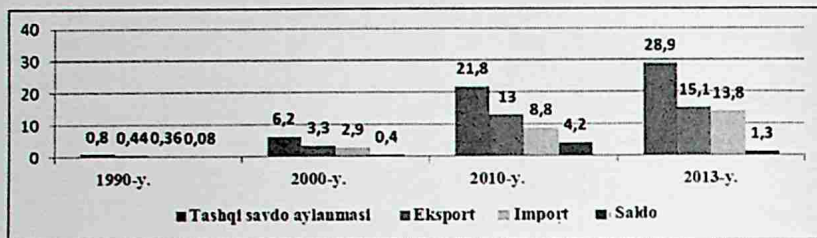
O'tish davrining murakkab sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash maqsadida iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari, xususan, neft, gaz, oltin qazib olish, rangli metallurgiya, kimyo va neft-kimyo sanoatini jadal rivojlantirish uchun davlat barcha shart-sharoitlarni yaratib berdi. Natijada chuqur sifat o'zgarishlari ro'y berdi va O'zbekiston sanoatining tarmoq tarkibi diversifikatsiyalashdi va mutanosiblashdi. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va mavjud boy xomashyo, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish asosida yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan chuqur qayta ishlash sanoati tarmoqlarini yaratish maqsad qilib qo'yilgan.

4.2. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarining tarkibi va rivojlanish dinamikasi

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarini erkinlashtirish borasida chuqur islohotlar amalga oshirilishi natijasida tashqi savdoning geografik va tovar tarkibida jiddiy ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. O'zbekiston bugungi kunda 45 dan ortiq mamlakatlar bilan ikki tomonlama savdo aloqalariga ega. Mamlakat tashqi savdo aylanmasi 1990-yildagi 0,8 mlrd dollardan 2013-yilda 28,9 mlrd dollar hajmiga yetdi, ya'ni 36,1 martaga oshdi.

²⁸ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 24,3 martaga, import 38,3 martaga ortib, tashqi savdo balansida 0,07 mlrd dollarlik saldodan 1,3 mlrd dollarlik ijobiy saldogga erishildi (4.2.1-diagramma).

4.2.1-diagramma. O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasi hajmining o‘sishi, mlrd dollar²⁹

«So‘nggi yillarda eksport tarkibida raqobatdosh tayyor mahsulotlar ulushi barqaror sur‘atlar bilan o‘sib borayotgani yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. 2013-yilda umumiy eksport hajmining 72 foizdan ortig‘i tayyor tovarlar hissasiga to‘g‘ri kelgani iqtisodiyotimiz tarkibini diversifikatsiya qilinayotganining yaqqol dalolati, desam, xato bo‘lmaydi.

Mahsulot eksport qiladigan korxonalarni qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlarning amalga oshirilgani eksport faoliyatiga 450 dan ziyod yangi korxonani jalb etish imkonini berdi. Bu borada Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki huzurida barcha hududlarda o‘z filiallariga ega bo‘lgan Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasining tashkil etilgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jamg‘armaning asosiy vazifasi mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni eksport qilishda zarur huquqiy, moliyaviy va tashkiliy yordam ko‘rsatishdan iborat. Jamg‘armaning o‘tgan qisqa davrdagi faoliyati davomida 153 ta tadbirkorlik subyektiga umumiy qiymati 56 million dollardan ziyod bo‘lgan eksport shartnomalarini tuzishda yordam ko‘rsatildi».³⁰

Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Jumladan, keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatdosh

²⁹ O‘zbekiston Respublikasi davlat statistikasi qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

³⁰ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. –T.: O‘zbekiston, 2014. 7-8-b.

tayyor mahsulotlar salmog'ining barqaror o'sish tendensiyasi va xomashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol kuzatilmoqda.

O'zbekiston mustaqillikkacha bo'lgan davrdagi chetga xomashyo chiqaradigan va tayyor mahsulotlar, asosan, iste'mol tovarlarini olib kiradigan mamlakatdan qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni eksport qiladigan va ko'proq ishlab chiqarishni texnik, texnologik modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan yuqori texnologiyalar asosidagi uskunalarni import qiladigan mamlakatga aylanib bormoqda.

4.2.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining tovar tarkibi (foiz hisobida)³¹

	1990-y.	2000-y.	2010-y.	2013-y.
Eksport – jami	100	100	100	100
Paxta tolasi	59,7	27,5	11,3	7,7
Oziq-ovqat mahsulotlari	3,9	5,4	9,7	9,8
Kimyoviy mahsulot va undan tayyorlangan mahsulotlar	2,3	2,9	5,1	4,0
Energiya va neft mahsulotlari	17,1	10,3	24,8	31,1
Qora va rangli metallar	4,6	6,6	6,8	6,3
Mashina va uskunalar	1,7	3,4	5,5	5,5
Xizmatlar	1,3	13,7	9,1	16,2
Boshqalar	9,4	30,2	27,7	19,4
Import – jami	100	100	100	100
Mashina va uskunalar	12,1	35,4	44,1	44,1
Kimyoviy mahsulot va undan tayyorlangan mahsulotlar	9,7	13,6	14,3	14,3
Energiya va neft mahsulotlari	3,1	3,8	6,0	7,3
Qora va rangli metallar	10,2	8,6	8,4	7,9
Oziq-ovqat mahsulotlari	48,9	12,3	10,9	9,7
Xizmatlar	1,5	8,5	4,7	5,8
Boshqalar	14,5	17,8	11,6	10,9

Eksportning tovar tarkibini diversifikatsiya qilish natijasida mamlakatimiz paxta yakkahokimligi oqibati bo'lgan paxta tolasi eksportiga qaramlikdan xalos bo'ldi. Uning eksport tarkibidagi ulushi keskin kamayib, 1990-yildagi 59,7 %dan 2013-yilda 7,7 % ga tushdi. 1990-yilda eksportning umumiy hajmida xomashyo hisoblanmaydigan tovarlar ulushi 28 %dan kamroq bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda ushbu ko'rsatkich 72 %dan ziyoddir.

³¹ O'zbekiston Respublikasi davlat statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Mamlakatimiz iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning jadal sur'atlarda rivojlanishi natijasida import tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari ulushi 4,5 barobar qisqardi. Masalan, oxirgi 15 yilda bug'doy importi nafaqat to'xtatildi, balki O'zbekiston o'z bug'doyi va g'allasidan tayyorlangan unni eksport qila boshladi. Natijada import tarkibida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi 1990-2013-yillarda 48,9 %dan 9,7 %ga qadar qisqardi. Mashina va uskunalarning import tarkibidagi ulushi 1990-yildagi 12,1 % dan 2013-yilda 44,1 %ga yetdi (4.2.2-jadval).

Tashqi savdo geografiyasi tarkibida ham diversifikatsiya jarayonlari sodir bo'ldi. Tashqi savdoda sobiq Ittifoq respublikalariga nisbatan uzoq xorij mamlakatlarining ulushi orta boshladi. Jumladan, 1990-2013-yillarda O'zbekiston eksportining tarkibida uzoq xorij mamlakatlarining ulushi 37,7 %dan 52,6 %gacha, import tarkibida esa 42,6 %dan 62,6 %gacha ortdi.

Mustaqillik yillarida mamlakat iqtisodiyotiga sarflanayotgan investitsiyalar hajmi barqaror o'sish sur'atlariga ega bo'ldi. Jumladan, «O'zbekistonda investorlar uchun, aytish mumkinki, ko'p jihatdan beqiyos, o'ta qulay investitsion muhit, imtiyoz va preferensiyalar tizimi yaratilgan, deb aytishga barcha asoslarimiz bor. Iqtisodiyotimizga jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalar hajmi ham yildan yilga ortib borayotgani ham buning yorqin dalilidir».³²

Istiqlol yillarida mamlakatimiz iqtisodiyotida dollar hisobida 162 milliarddan ortiq kapital mablag' o'zlashtirilgan bo'lib, buning 56 milliard dollaridan ziyodi xorijiy investitsiyalardir. Faqatgina 2013-yilning o'zida kapital investitsiyalar hajmi dollar hisobida qariyb 14 milliardani yoki yalpi ichki mahsulotga nisbatan 25 foizni tashkil etdi.³³

Xorijiy investorlar uchun yaratilgan qulay biznes muhiti, keng huquqiy kafolat va imtiyozlar tizimi, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasi mamlakatimiz iqtisodiyotiga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimini tubdan ko'paytirish imkonini berdi. Natijada 2013-yilda o'zlashtirilgan umumiy kapital qo'yilmalar hajmining 3 milliard dollardan ortig'ini xorijiy investitsiyalar tashkil etdi. Shuning 72 foizdan ziyodi yoki 2 milliard 200 million dollari to'g'ridan to'g'ri xo-

³² Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. -T.: O'zbekiston, 2011. 29-b.

³³ Karimov I.A. Amalga oshirilayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish yorug' kelajagimizning asosiy omilidir. -T.: O'zbekiston, 2013. 9-b.

rijiy investitsiyalardir.³⁴ Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni samarali jalb etish, ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish va yangilash, zamonaviy innovatsiyalarga asoslangan va yuksak samarali texnologiyalarni joriy etishda zarur imtiyozlarga ega bo'lgan maxsus industrial zonalar tashkil etilmoqda.

«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etilganidan buyon uning hududida umumiy qiymati 100 million dollardan ziyod bo'lgan 19 ta investitsiya loyihasi bo'yicha ishlab chiqarish korxonalari ishga tushirildi. Jumladan, yuksak texnologiyalar asosida modem va televizorlar uchun pristavkalar, elektr energiyani elektron hisoblagichlar, yuqori kuchlanishga chidamli kabellar, issiqlik va suv isitish qozonlari, mobil va statsionar telefon apparatlari, tayyor dori vositalari va boshqa turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 2013-yilda maxsus zonadagi korxonalar tomonidan qiymati 100 milliard so'mdan ziyod mahsulot ishlab chiqarildi va bu boradagi o'sish sur'ati 2012-yilga nisbatan 25,8 foizni tashkil etdi.

«Angren» maxsus industrial zonasi hududida qisqa muddatda umumiy qiymati qariyb 44 million dollar bo'lgan 5 ta loyiha asosida energiyani tejaydigan diodli yorug'lik lampalar, turli kattalikdagi mis quvurlar, ko'mir briketlari kabi yuksak texnologiyalar asosidagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Shuningdek, shakar ishlab chiqarish bo'yicha yangi zavod va boshqa korxonalar tashkil etildi. Ayni shu yo'nalishda to'plangan tajribani hisobga olib, o'tgan yilning mart oyida Jizzax viloyatida «Jizzax» maxsus industrial zonasi tashkil etilgani sizlarga yaxshi ma'lum. Sirdaryo viloyatida bu zonaning filiali faoliyat ko'rsatishi ko'zda tutilgan. Bugungi kunda «Jizzax» maxsus industrial zonasi hududida transport, ishlab chiqarish va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda. O'tgan yilning o'zida mazkur zona hududida Xitoy kompaniyalari ishtirokida 100 ming dona mobil telefon ishlab chiqarish, shuningdek, chorva mahsulotlarini qayta ishlash va ozuqa tayyorlash bo'yicha umumiy qiymati qariyb 6 million dollar bo'lgan dastlabki 3 ta loyiha amalga oshirildi.³⁵

³⁴ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. /Xalq so'zi, 18.01.2014-y.

³⁵ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. –T.: O'zbekiston, 2014. 15-b.

Respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish nafaqat xorijiy sheriklar bilan hamkorlikda yangi, istiqbolli loyihalarni amalga oshirish, balki yangi zamonaviy texnika, dastgoh va uskunalar, texnologiya va nou-xaularni joriy etish, shu asosda ishlab chiqariladigan mahsulotlarning yuqori sifatini ta'minlashga qaratilgan.

4.3. O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiyalashning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tomonidan ishlab chiqilgan «Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»da bayon etilgan iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishning strategik yo'nalishlari mamlakatimiz iqtisodiyotini yaqin yillar ichida rivojlantirishning asosiy prognoz ko'rsatkichlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda chuqur o'ylangan va puxta tahlillar asosida 2011–2015-yillarga mo'ljallab ishlab chiqilgan, bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan to'rtta strategik dasturni amalga oshirish boshlandi. Ularda sanoat, infratuzilma, transport va kommunikatsiya qurilishini rivojlantirish, moliya-bank tizimini yanada isloh etish va uning barqarorligini oshirish, shuningdek, mamlakatimizda qulay investitsiya muhiti va uni baholashning xalqaro mezonlarini shakllantirish ko'zda tutiladi.

2011–2015-yillardagi eng muhim vazifa – makroiqtisodiy barqarorlik va izchil yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, uning sifat ko'rsatkichlarini, iqtisodiyot tarmoqlarini yanada diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiya etish, texnik va texnologik yangilash, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulot hamda xizmatlarning ichki va tashqi bozorlardagi raqobatdoshligini oshirish hisobidan yaxshilashdan iborat.

2011–2015-yillarda yalpi ichki mahsulotning yiliga 8 %dan yuqori barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, hajmining 1,5 barobar, xarid qobiliyati pariteti bo'yicha esa 1,6 barobar o'sishiga erishish ko'zda tutilmoqda. Bunda iqtisodiy o'sish barqarorligi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning mutanosibli, past inflyatsiya ko'rsatkichlari va milliy valuta kursining barqarorligi orqali ta'minlanadi.

Kelgusi yillarda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda ichki talabning oshib borishiga jiddiy e'tibor beriladi. Chunki jahon

iqtisodiyoti va mahsulotlar bozorlaridagi noqulay tovarlar konyunkturasi sharoitida bunday yondashuv iqtisodiyotni izchil rivojlantirishni barqarorlashtiruvchi va rag'batlantiruvchi omili sifatida muhim o'rin tutadi.

2011–2015-yillarga mo'ljallangan mamlakatni rivojlantirish dasturi quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan.

1. 2011–2015-yillarga mo'ljallangan islohotlarni yanada chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirish choralari dasturi.

2. 2011–2015-yillarga mo'ljallangan infratuzilmani, transport va kommunikatsion qurilishni jadal rivojlantirish dasturi.

3. Moliya-bank tizimini yanada isloh etish va barqarorligini oshirishning 2011–2015-yillarga mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari dasturi.

4. O'zbekiston Respublikasi sanoatining 2011–2015-yillarga mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari dasturi.

«2011–2015-yillardagi eng muhim vazifa – makroiqtisodiy barqarorlik va izchil yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, uning sifat ko'rsatkichlarini, iqtisodiyot tarmoqlarini yanada diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiya etish, texnik va texnologik yangilash, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulot hamda xizmatlarning ichki va tashqi bozorlardagi raqobatdoshligini oshirish hisobidan yaxshilashdan iborat»³⁶.

O'zbekiston Respublikasi sanoatining 2011–2015-yillarga mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari dasturini amalga oshirish maqsadida sanoatda umumiy qiymati 47,3 milliard dollarga teng bo'lgan 119 ta yirik investitsion loyihani amalga oshirish mo'ljallangan.

Ushbu dasturga muvofiq sanoat mahsulotini ishlab chiqarishning yillik o'sish sur'ati 9-12 foizni tashkil etadi, sanoatning YalMdagi ulushi 2010-yildagi 24 foizdan 2015-yilda 28 foizga yetadi. Sanoat mahsuloti tarkibida jiddiy ijobiy tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'ladi va qayta ishlash sanoatining yalpi sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 41 foizdan 49 foizga yetadi.

Yuqoridagi amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli eksport qilinayotgan sanoat mahsulotlarining umumiy eksport hajmidagi ulushi 2010-yildagi 51,1 foizdan 2015-yilda 71,8 foizga yetadi (4.3.1-jadval).

³⁶ O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognozlari: statistik to'plam. –T.: «O'zbekiston», 2011. 119-b.

O'zbekiston Respublikasida sanoat rivojlanishining 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognoz ko'rsatkichlari³⁷

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Sanoatning YaIM dagi salmog'i (foiz hisobida)	23,9	24,1	24,8	25,8	26,8	28,0
Tayyor mahsulotning sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog'i, foizda	50,6	51,7	53,6	56,2	58,7	61,2
Sanoatga kiritiladigan investitsiyalar hajmi, million AQSh dollari	2 668,9	3 207,9	3 923,9	4 891,1	6 118,9	7 531,6
Sanoat mahsuloti eksportining sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmidagi salmog'i, foizda	38,0	42,3	46,1	51,8	58,0	63,2
Umumiy eksport tarkibida sanoat mahsuloti eksportining ulushi, foizda	51,1	61,7	62,5	65,3	69,7	71,8

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar va uni yanada diversifikatsiya qilish sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2010-yildagi 24 foizdan 2015-yilda 28 foizga, qurilishning ulushini esa – 6,4 foizdan 7,6 foizga oshirish imkonini beradi. Natijada 2011–2015-yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 1,3 barobar ortgani holda, ularning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 17,5 foizdan 13,5 foizga tushadi.³⁸

Xususan, avtobus va yuk avtomobillari ishlab chiqarishning prognoz ko'rsatkichlari 2012-yildan boshlab o'sganini ko'rish mumkin.

Yaqin va uzoq istiqbolda innovatsiya sig'imi yuqori va yuksak texnologik sanoat mahsulotlarini (yengil va yuk avtomobillari, xolodilniklar, televizorlar, energiya tejaydigan lampalar va boshqalar) ishlab chiqarish keskin o'sib boradi (4.3.2-jadval).

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 15-dekabrda «2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1442-sonli qarori.

³⁸ O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognozlar: statistik to'plam. –T.: «O'zbekiston», 2011. 120-b.

Asosiy turdagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish prognozi³⁹

Sanoat mahsulotlari turlari	O'lchov birligi	2012	2013	2014 (prognoz)	2015 (prognoz)
Yengil avtomobillar	ming dona	235,5	246,0	250,0	260,0
Avtobus va yuk avtomobillari	ming dona	3,7	4,7	3,1	3,2
Kuchli tok kabellari	ming km	13,6	10,2	14,0	14,5
Xolodilniklar	ming dona	17,8	60,3	95,0	110,0
Televizorlar	ming dona	26,7	16,6	109,0	112,5
Energiya tejaydigan lampalar	ming dona	2007,6	3670,3	28700,0	28870,0
Kaliy o'g'itlari	ming tonna	125,3	84,6	300,0	450,0
Kalsiylangan soda	ming tonna	92,0	96,0	100,0	100,0
Qurilish oynasi	ming kv.m.	13051,4	14371,5	12530,0	13000,0
Keramik plitalar	ming kv.m.	4350,0	5600,0	4500,0	5800,0
Paxtadan ip-kalava	ming tonna	140,6	171,3	435,2	524,0
Tayyor gazmollar	mln kv.m.	56,4	77,7	268,2	304,0
Trikotaj buyumlar	mln dona	64,6	89,0	162,3	241,3
Paypoqlar	mln juft	3,2	3,4	42,1	48,0

2011–2015-yillarda tarkibiy o'zgarishlarni iqtisodiyotning soha va tarmoklarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek, transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan faol investitsiya siyosati olib boriladi.

Ushbu maqsadlar uchun 2011–2015-yillarda oxirgi 5 yil mobaynida o'zlashtirilgan investitsiyalarga qaraganda 2 barobar ko'p, jami 77,4 mlrd dollar miqdoridagi investitsiyalarni yo'naltirish mo'ljallanmoqda. Asosiy kapitalga kiritilayotgan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan ulushi 24 %dan kam bo'lmasligi tarkibiy o'zgartirishlarni jadal amalga oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishni ta'minlaydi.⁴⁰

³⁹ Prognoz ko'rsatkichlari 2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi dastur asosida tuzilgan.

⁴⁰ O'sha manba.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi ichki resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshiriladi. Kelgusi yillarda ushbu ko'rsatkich yalpi kapital qo'yilmalar hajmining 76 %ini tashkil etadi.

Bu mablag'lar, avvalo, ishlab chikarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirayotgan korxonalarining o'z mablag'larini ko'paytirishi, soliq yukini yanada kamaytirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va aholining tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlarini oshirish hisobidan hosil bo'ladi.

Strategik muhim, birinchi navbatda, infratuzilmani shakllantirish, ishlab chikarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi alohida o'rin tutadi. Jamg'arma faoliyat boshlaganidan buyon o'tgan qisqa vaqt mobaynida 15 milliard dollardan ziyod miqdordagi aktivlarga ega bo'lgan qudratli moliya institutiga aylandi.

Jamg'arma o'z mablag'lari bilan umumiy qiymati 29 milliard dollardan ziyod 86 ta strategik ahamiyatga molik investitsiya loyihasini hamkorlikda moliyalashtirishda ishtirok etmoqda. Faqat 2013-yilning o'zida Jamg'arma mablag'lari ishtirokida qiymati 780 million dollardan ortiq bo'lgan 33 ta o'ta muhim loyiha amalga oshirildi.⁴¹

2011–2015-yillarda yoqilg'i-energetika tarmog'ini, mashinasozlik va avtomobilsozlikni rivojlantirish, elektr energetika sohasida energiya ishlab chiqarish quvvatlarining samaradorligini oshirish va diversifikatsiya qilish, metallurgiya sanoatini kompleks modernizatsiya etish, kimyo sanoatini rivojlantirish va diversifikatsiya qilish, transport va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan 4,7 mlrd dollardan ziyod mablag' yo'naltiriladi.

Mazkur jamg'armaning eng muhim vazifalaridan biri – strategik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish maqsadida yirik xorijiy investor va sheriklarni jalb etishdir. Masalan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida amalga oshirilayotgan, umumiy qiymati 1,28 mlrd dollarga teng

---

⁴¹ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. –T.: O'zbekiston, 2014. 13-14-b.

bo'lgan Tollimarjon issiqlik elektr stansiyasida ikkita bug'-gaz moslamasini qurish loyihasi shular jumlasidandir.

Kelgusi yillardagi ustuvor yo'nalishlardan biri – mamlakatimizda, eng avvalo, jalb qilinayotgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmini oshirish, xorijiy investorlar uchun ishonchli kafolatlar yaratish hamda ularning ishonchini mustahkamlash maqsadida yanada qulay investitsiya muhitini shakllantirishdan iborat.

Bu vazifani amalga oshirish orqali 2011–2015-yillarda 13 mlrd dollardan ziyod yoki o'tgan besh yildagiga nisbatan 1,7 barobar to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini ta'minlaydi. Ushbu mablag'lar eng ilg'or texnologiyalar bilan jihozlangan va xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash hamda raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qiladigan yangi sanoat korxonalarini tashkil etish bo'yicha xorijiy investorlar ishtirokidagi 320 tadan ortiq yirik investitsiya loyihasini amalga oshirishga yo'naltiriladi.

2011–2015-yillarda jami xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 18,6 mlrd dollarni tashkil etadi yoki o'tgan besh yildagiga nisbatan 2 barobar ko'p bo'ladi. Ularning 75 %dan ortig'ini to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashkil etadi. Bu borada qarz mablag'lari uzoq muddatli asosda faqat ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmalarini rivojlantirish, iqtisodiyotning strategik tarmoqlarini modernizatsiya qilish, shuningdek, xorijiy moliyaviy institutlarning kredit liniyalarini mamlakatimiz tijorat banklari orqali qayta moliyalashtirish yo'li bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga jalb etiladi.

Nazorat savollari

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning «o'zbek modeli» tamoyillari va bosqichlarini tushuntib bering.
2. O'zbekiston iqtisodiyotining tarkibi va jahon iqtisodiyotidagi o'rmini tushuntiring.
3. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarining tarkibi va rivojlanish dinamikasini tahlil qiling.
4. «Navoiy», «Angren», «Jizzax» erkin iqtisodiy zonalarining O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishidagi o'rniga baho bering.

5. O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash holatini baholang va ustuvor yo'nalishlarini tushuntirib bering.

6. O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning 2011–2015-yillarga mo'ljallangan dasturlarining tarkibiy qismlari mazmunini tushuntirib bering.

Muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston iqtisodiyoti raqobatbardoshligi holatini baholang va uni oshirish yo'llarini tahlil qiling.

2. O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida tashqi iqtisodiy aloqalarning o'rnini tahlil qiling.

3. O'zbekistonning Umumjahon Savdo tashkilotiga a'zo bo'lishi milliy iqtisodiyotimizning barqaror rivojlanishiga qanday ta'sir qo'rsatadi, kutilayotgan iqtisodiy yutuq va zararlarni aniqlang.

4. O'zbekistonning MDHdagi bojxona ittifoqiga a'zo bo'lishi qanday oqibatlarga olib kelishini tahlil qiling.

5. O'zbekistonning Xalqaro Valuta Fondi bilan hamkorligi holati va rivojlanish istiqbollarini aniqlang.

6. O'zbekistonning Jahon banki guruhi bilan hamkorligi: holatini baholang va rivojlanish istiqbollarini tahlil qiling.

7. O'zbekistonning Osiyo Taraqqiyot banki va boshqa mintaqaviy tashkilotlar bilan iqtisodiyotni modernizatsiyalash borasidagi hamkorligining holatini tahlil qiling.

8. Makroiqtisodiy rivojlanishning «o'zbek modeli»ni liberal va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti modellaridan farqli jihatlari tushuntiring.

9. O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalashda jahon tajribasidan foydalanish yo'llarini aniqlang.

10. O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalashda xorijiy investitsiyalarning o'rnini tahlil qiling.

Testlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning «o'zbek modeli» asoslanadigan prinsiplar nechta?

- a) 4 ta;
- b) 5 ta;
- c) 6 ta;
- d) 3 ta.

2. Mamlakatimizda jahon moliyaviy inqirozining oqibatlariga qarshi kurash yo'lida qanday iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan?

a) muomilaga ko'proq pul chiqarish, sug'urtaning yangi turlarini joriy qilish;

b) sug'urtaning yangi turlarini joriy qilish, davlat kafilligi bilan kiritiladigan xorijiy investitsiyalarni salmog'ini yanada oshirish;

c) bank va moliya tuzilmalariga kapitalizatsiya darajasini oshirish, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash, iqtisodiyotning real sektori korxonalarining faolligini kuchaytirish, rag'batlantirish va boshqa imkoniyatlarni ishga solish;

d) davlat kafilligi bilan kiritiladigan xorijiy investitsiyalar salmog'ini yanada oshirish.

3. Nima uchun jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi mamlakatimiz iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatdi?

a) Uzbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi;

b) tashqi dunyo bilan aloqalarimizning tobora kengayib borishi;

c) taraqqiy etgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish;

d) barcha javoblar to'g'ri.

4. Inqirozga qarshi choralar dasturidan ko'zlangan maqsad:

a) O'zbekistonni inqirozdan olib chiqish;

b) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni kengaytirish;

c) mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash;

d) moliyaviy-iqtisodiy, budget, bank-kredit tizimining uzluksiz ishlashini ta'minlash, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlari va korxonalarga yordam ko'rsatish, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.

5. O'zbekistonda oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilar keng ko'lamdagi importdan zarar ko'rishmoqda. Importni chegaralash uchun tashqi savdo siyosatining qaysi usulidan foydalanishni tavsiya qilasiz?

a) budget subsidiyasi;

b) import kvotasi;

c) import tarifi;

d) savdoga soliq.

6. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini keltirib chiqargan sabablar?

a) ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holati va ushbu jarayon miqyosining kengayishi;

b) yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning to'lov qobiliyatlarining zaiflashuvi;

c) dunyo yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniya indeksleri va aksiyalari bozor qiymatining juda past darajaga tushib ketishi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

7. O'zbekiston va Jahon savdo tashkiloti (JST) o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning hozirgi holatini aniqlang.

a) O'zbekiston JSTning assotsiatsiyalashgan a'zosi;

b) O'zbekiston JSTga a'zo;

c) O'zbekiston JSTga a'zo bo'lmaslik tarafdori;

d) O'zbekiston JSTda kuzatuvchi maqomiga ega.

8. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qanday choralar amalga oshirilishi lozim?

a) ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish;

b) kooperatsiya aloqalarini kengaytirish;

c) mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish va mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish;

d) barcha javoblar to'g'ri.

9. Jahon moliyaviy inqirozi qaysi mamlakatda va qaysi kreditlash tizimida ro'y bergan tanglikdan boshlandi?

a) Yaponiyada qisqa muddatli kreditlash tizimida sodir bo'lgan inqirozdan boshlandi;

b) Germaniyada uzoq muddatli kreditlash tizimida sodir bo'lgan tanglikdan boshlandi;

c) AQShda ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan inqiroz holatdan boshlandi;

d) Iroqda ro'y bergan urushdan boshlandi.

10. Investitsiya dasturi o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?

a) muayyan davrda amalga oshirilishi mo'ljallangan loyihalar, ularning bajarilish bosqichlari va sarflanishi ko'zda tutilgan mablag'lar qiymatini;

b) loyihalar soni va ularning manbalarini;

c) faqat loyihalar sonini;

d) faqat loyihaning manbalarini.

11. Mamlakatimizda investitsiyalarni jalb etishda qaysi manbalardan ko'proq foydalanishga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda?

a) korxonalar mablag'lariga;

b) davlat budjetiga;

- c) budjetdan tashqari mablag'larga;
- d) bank kreditlariga.

12. O'zbekistonning MDHga a'zo bo'lishi milliy iqtisodiyot ehtiyojlaridan kelib chiqib quyidagi muammolarni hal etish imkonini beradi:

- a) mintaqa bozorida yetakchilik mavqeyini saqlab qolish;
- b) xomashyo resurslari bilan ta'minlanish imkoniyatini saqlab qolish;
- d) mamlakat transport kommunikatsiyalaridan samarali foydalanish;
- c) xalqaro xo'jalik aloqalarini rivojlantirish va ratsionallashtirish.

13. O'zbekiston Rossiyadan Rossiya-O'zbekiston qo'shma korxonasi tomonidan ishlab chiqarilgan quritilgan kartoshka sotib olyapti. Mazkur bitimda xalqaro iqtisodiy munosabatlarning qaysi shakllari amalga oshadi?

- a) xalqaro xizmatlar savdosi;
- b) xalqaro tovarlar savdosi;
- c) xalqaro kapitallar harakati;
- d) yuqoridagilarning barchasi;

14. Mamlakatimizda uchinchi erkin industrial zona qaysi viloyatda tashkil etilmoqda?

- a) Surxondaryo viloyatida;
- b) Jizzax viloyatida;
- c) Samarqanda viloyatida;
- d) Qashqadaryo viloyatida.

V BOB. XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI

5.1. Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyatini ochib beruvchi muhim tushunchalardan biri xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) hisoblanadi. Dunyo mamlakatlari u yoki bu darajada XMTga jalb etilgan bo'lib, uning chuqurlashuvi fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida rivojlanayotgan ishlab chiqarish kuchlariga bevosita bog'liq. XMTda qatnashish mamlakatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara beradi va o'z ehtiyojlarini kam xarajatlar bilan to'liqroq qondirish imkonini vujudga keldi.

Mehnat taqsimoti – bu tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimidir. U jamiyatning rivojlanish jarayonidagi faoliyatining sifat jihatdan tabaqalashuvi natijasida shakllanadi. Mehnat taqsimoti turli shakllarda bo'ladi va ushbu kursda XMT, ya'ni alohida mamlakatlarning (yoki mazkur mamlakatlarga tegishli alohida ishlab chiqarish tarmoqlarining) xalqaro ayirboshlash uchun muayyan turdagi tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi o'rganiladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyati turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin.

Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Jahon xo'jaligini rivojlantirish uchun, birinchi navbatda, ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini o'stirish, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi jarayonidagi muhim afzallik ushbu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidan iqtisodiy foyda, manfaat qidirishi, topishidan iborat.

Har qanday mamlakatning xalqaro savdo jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining afzalliklarini amalga oshirishi — birinchidan, eksport qilinayotgan tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olishi; ikkinchidan, arzonroq boʻlgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

XMT kapitalizmning manufaktura davrida paydo boʻlgan boʻlib (XVII — XVIII asrlar), sanoat toʻntarishigacha tabiiy ravishda (tabiiy-iqlimiy, geografik sharoitlar, xomashyo zaxiralari va energiya manbalari — XVIII asrning oxiri XIX asrning birinchi yarmi) kechgan. Keyinchalik mamlakatlarning boshqa iqtisodiy omillar — mehnat, kapital, tadbirkorlik fobiliyati, bilimlar bilan turli darajada taʼminlangligi sababli ixtisoslashuv chuqurlashdi. Hozirda ushbu omillar mamlakatlar tomonidan jahon bozori uchun qaysi tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishni belgilab beradi.

XMT nazariyasi klassik iqtisodiy maktab vakillari hisoblangan A.Smit va D.Rikardolar asarlarida asoslandi va rivojlantirildi. A.Smit XMTni tahlil qilar ekan, «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari» kitobida (1776-y.) savdo va tadbirkorlik erkinligining zarurligini isbotlaydi. Uning fikricha, savdo erkinligini turli yoʻllar bilan cheklash alohida mintaqalar va davlatlar oʻrtasida mehnat taqsimotining chuqurlashuviga xalaqit beradi.

Savdo yoʻlidagi toʻsiqlarning yoʻqotilishi hamda xalqaro ayirboshlash miqyosining kengayishi milliy iqtisodiyotlarning ixtisoslashuvi va ularning oʻzaro bogʻliqligini oshirishga, jahon xoʻjaligining shakllanishi va rivojlanishiga olib kelishi kerak. A.Smit keyinchalik juda mashhur boʻlib ketgan erkin savdo shiorini olgʻa surdi (*laisser-faire*).

A.Smit gʻoyalari keyinchalik ingliz iqtisodchilari — D.Rikardo, R.Torrens va J.S.Millarning ilmiy asarlarida rivojlantirildi.

Klassiklarning xalqaro mehnat taqsimoti toʻgʻrisidagi ilmiy qarashlaridagi asosiy yutuqlari, deb ishlab chiqarishning nisbiy xarajatlari nazariyasi tan olingan. Ushbu nazariya xalqaro savdo haqidagi iqtisodiy taʼlimotning «klassik» asosi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning nisbiy xarajatlari nazariyasi asosida mamlakatlar oʻrtasida ishlab chiqarish sharoitlaridagi farq mavjudligi haqidagi gʻoya yotadi. Bunga koʻra har qanday mamlakatda turli tabiiy va iqlimiy sharoitlarda barcha turdagi tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish mumkin, deb hisoblanadi. Masalan, Shotlandiyada uzum yetishtirish mumkin. Lekin uning narxi juda

qimmat, undan olinadigan vino esa sifati pastligi uchun kam iste'mol qilingan bo'lar edi. U yoki bu tovar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni qiyosiy taqqoslash, talab bo'lgan barcha tovarlarni ishlab chiqarishdan ko'ra eng kam xarajat talab qiladigan ma'lum bir tovar ishlab chiqarish foydaliroq degan xulosaga olib keladi. Ushbu tovarga ixtisoslashish tashqi bozorda ayirboshlash yo'li bilan boshqa barcha tovarlarni sotib olish imkonini beradi.

Nisbiy afzallik nazariyasi biron-bir tovar ishlab chiqarishda bir mamlakatning boshqa mamlakatdan absolyut afzalligi mavjudligidagina emas, balki bunday ustunlik mavjud bo'lmagan holatda ham ixtisoslashuv foydali ekanligini isbotlaydi.

Agar xalqaro xarajatlarga nisbatan kam xarajat bilan tovar ishlab chiqarishning iloji bo'lmagan hollarda ham ba'zi tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari o'rtacha xarajatlar darajasidan past bo'ladi. Boshqa tovarlarga nisbatan foydaliroq bo'lgan mazkur tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashish zarur. Natijada shu holatdagi ixtisoslashish ham iqtisodiy samara beradi.

Shu bilan birga teskari holat ham nazarda tutilgan. Mamlakat bir necha tovarlar bo'yicha ustunlikka ega bo'lgan hollarda, mazkur ustunlik maksimal bo'lgan tovarlarnigina ishlab chiqarishga ixtisoslashish zarur.

Iqtisodiy nazariya klassiklarining g'oyalari E.Xeksher, P.Samuels, B.Olin, V.Leontev va boshqa hozirgi zamon iqtisodchilari tomonidan rivojlantirildi.

Nisbiy afzallik nazariyasining keyingi rivojlanish bosqichlarida birmuncha mavhumlashtirilgan modeli yuzaga kelgan. Bu modelning kamchiliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- u erkin raqobat prinsiplarini absolyutlashtiradi;
- u faqat muayyan juft tovarlar va mamlakatlarnigina ko'rib chiqadi;
- unda tovar tovarga to'g'ridan to'g'ri ayirboshlanishi ko'zda tutiladi;
- model ishlab chiqarish miqyosi va transport xarajatlarning ta'sirini e'tiborga olmaydi.

Bundan tashqari modelda xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mehnat va kapitalning xalqaro harakati, iqtisodiyotga davlatning aralashuvi, xalqaro korporatsiyalarning ishlab chiqarishdagi ixtisoslashuvi va boshqa shunga o'xshash omillari ham e'tiborga olinmaydi.

Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati ishlab chiqarish jarayoni, mehnat faoliyati shakllarining ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashu-

vining, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimoti faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimoti darajasi hisoblanadi. U alohida mamlakatlarning tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga asoslanadi.

XMT jahon xo'jaligida kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirishda borgan sari muhim rol o'ynamoqda. XMT quyidagi vazifalarni bajarmoqda:

- ushbu jarayonlarning o'zaro aloqasini ta'minlaydi;
- xalqaro tarmoq va mintaqaviy-tarmoq nisbatlarini shakllantiradi.

5.2. Mamlakatlarning XMTda qatnashishlariga ta'sir qiluvchi asosiy omillar va uning rivojlanish ko'rsatkichlari

Mamlakatlarning XMTda qatnashishlariga nima turtki bo'ladi?

XMT rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Mamlakat ichki bozorining hajmi. Rivojlangan bozorlarga ega yirik mamlakatlarda zaruriy ishlab chiqarish omillari va iste'mol tovarlarini topish imkoniyati yuqori bo'ladi. Demak, bu mamlakatlarning xalqaro ixtisoslashuv va tovar ayirboshlashda qatnashish ehtiyoji kam bo'ladi. Shu bilan birga rivojlangan bozor talabi importni kengaytirishni talab etadi. Bu – eksportga yo'naltirilgan ixtisoslashuvni kengaytirish evaziga qoplanadi.

2. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi. Mamlakat iqtisodiy salohiyati qanchalik kam bo'lsa, uning XMTda qatnashish zaruriyati shunchalik yuqori bo'ladi.

3. Mamlakatning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligi. Mamlakatning yuqori darajada monoresurslar bilan ta'minlanganligi (masalan, neft), shuningdek, uning foydali qazilma boyliklari bilan kam darajada ta'minlanganligi ham uning XMTda faol qatnashish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

4. Mamlakat iqtisodiyoti tarkibida asosiy sanoat tarmoqlarining ulushi (energetika, qazib olish sanoati, metallurgiya va b.) qancha yuqori bo'lsa, odatda, mamlakat XMT tizimiga shuncha kam jalb etilgan bo'ladi.

Shuni qayd etib o'tish lozimki, yuqorida keltirilgan barcha omillar namoyon bo'lishiga ko'ra o'zgarimas emas. Ularning ta'siri u yoki bu darajada kamayishi mumkin. Masalan, mahalliy mahsulotning xalqaro raqobatbardoshligining o'zgarishi, eksportning cheklanishi shular jumlasidandir.

XMTning rivojlanish jarayonidagi asosiy xususiyati — ushbu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidan iqtisodiy foyda, naf qidirishi va topishidir.

XMTning rivojlanish tendensiyalari iqtisodchilarning kelajakda bu jarayon yanada chuqurlashib boradi deb xulosa chiqarishlari uchun asos bo'ladi. Uning asosida tovarlar va xizmatlar ayirboshlashning miqyosi jadal sur'atlar bilan o'sib boradi.

Har qanday davlat xalqaro ayirboshlov jarayonida XMTning ustunliklaridan foydalanar ekan: birinchidan, eksport qilinaotgan tovar va xizmatlarning tashqi hamda ichki bozor narxлари o'rtasidagi farqdan yutishi; ikkinchidan, ichki xarajatlarni kamaytirish maqsadida arzonroq bo'lgan importdan foydalanish evaziga milliy ishlab chiqarishdan voz kechishi mumkin.

Jahon xo'jaligini tizim sifatida ko'rib chiqqanda XMTni bu tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos, deb ta'kidlash mumkin.

5.2.1-jadval

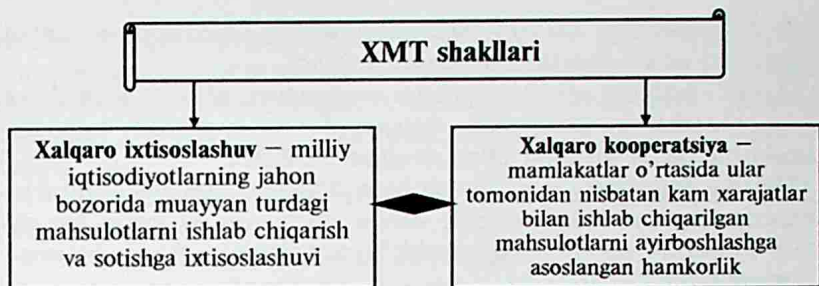
Xalqaro mehnat taqsimoti sur'atlarining koeffitsiyentlari

	1971–1980- y.y.	1981–1990- y.y.	1991–2000- y.y.
Jahon	1,08	1,21	1,08
Rivojlangan mamlakatlar	1,11	1,31	1,15
Rivojlanayotgan mamlakatlar	0,99	1,03	0,80

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatda ishlab chiqarish tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'naltirilgan bo'ladi, deb taxmin qilinmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ichki bozorning nisbatan tez, ammo ekstensiv tarzda kengayishi kutilmoqda.

5.3. Xalqaro mehnat taqsimotining shakllari

Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi. XMT ichki tarkibga va rivojlanish usullariga ega. XMTning muhim ajralmas xususiyatlari ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hisoblanadi (5.3.1-rasm).

5.3.1-rasm. Xalqaro mehnat taqsimotining shakllari

Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi ikki yoʻnalish boʻyicha rivojlanadi – ishlab chiqarish va hududiy.

Oʻz navbatida, ishlab chiqarish yoʻnalishi:

- tarmoqlararo ixtisoslashuv;
- tarmoqlar ichra ixtisoslashuv;
- alohida korxonalar ixtisoslashuviga boʻlinadi.

Ishlab chiqarish xalqaro hududiy ixtisoslashuvi muayyan tovarlar va ularning qismlarining jahon bozori uchun ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini oʻz ichiga oladi:

- alohida mamlakat;
- mamlakatlar guruhi;
- regionlar.

Ishlab chiqarish xalqaro ixtisoslashuvining asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- predmetli (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuv;
- detalli (mahsulot qismlari va komponentlarini ishlab chiqarish) ixtisoslashuv;
- texnologik yoki bosqichli (yaʼni, alohida texnologik jarayonlarni amalga oshirish. Masalan, yigʻish, boʻyash va h.k.) ixtisoslashuv.

Jahon xoʻjalik aloqalarida tayyor mahsulot ishlab chiqarish boʻyicha ixtisoslashuv keng tarqalgan.

Tayyor mahsulot ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi XMTning dinamik shaklidir. 1950–60 yillarda ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi boshlangʻich sohalarda (avtomobilsozlik, avia-sozlik, plastmassa, ehtiyot qismlar, radioapparatlar va b. ishlab chiqarish) oldingi oʻrinda edi. 1970–80 yillarda esa tarmoqlar ichra

ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi (masalan, teri va rezina poyabzallar) ustun darajada rivojlana boshladi.

Oxirgi paytlarda asbob-uskunalar majmuasini ishlab chiqarish va ishlab chiqarish korxonalarini «tayyor» holda topshirish bo'yicha ixtisoslashuv jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi.

Detalli ixtisoslashuv — bu alohida detallar, butlovchi qismlar, agregatlar va ularni keyinchalik ushbu qismlarni yig'uvchi hamda tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarga yetkazib berishga ixtisoslashuvdir.

Turli mamlakatlarga tegishli korxonalarining tayyor mahsulot qismlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvlari zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning texnologik tarkibidagi murakkabliklar tayyor mahsulotni ishlab chiqarishda qo'llaniladigan detallar va butlovchi qismlar soni va turlarining ko'payishiga olib keldi. Masalan, yengil avtomobilda 20 mingtagacha, po'lat quyuvchi stanoklarda 100 mingtagacha, elektrovozlarda esa 250 mingtagacha detallar va butlovchi qismlar mavjud.

Bunday ixtisoslashuvga Shvetsiyada ishlab chiqarilgan «Volvo» rusumli avtomobilni misol sifatida keltirish mumkin. O'zbekistonlik iste'molchi Toshkentda shu markadagi avtomobilni sotib olar ekan shved mahsulotining uchdan biriga ega bo'ladi. Shvetsiyadagi avtomobil kompaniyasi butlovchi qismlarning 60 %idan ortiqrog'ini xorijdan keltiradi.

Texnologik ixtisoslashuv mamlakatning tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq muayyan operatsiyaga ixtisoslashuvini anglatadi (ya'ni muayyan texnologik jarayon, masalan, yig'ish, bo'yash, tayyorlash va h.k.).

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli — xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning obyektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'iy nazar, mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab chiqarish aloqalari jarayoni hisoblanadi.

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi ma'lum bir munosabatlar tizimi sifatida faoliyatning sohasi va hamkorlikning usuli hisoblanadi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining rivojlangan shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi.

Ishlab chiqarish-texnologik hamkorlik. Ular: a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish; b) loyiha konstruktorlik hujjatlarini, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik

darajasi va sifatini, qurilish va montaj ishlari, kooperatsiyalashgan korxonalarni zamonaviylashtirishni ishlab chiqish va moslashtirish; v) ishlab chikarishni boshkarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatlashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash.

1. Kooperativ mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan savdo-iqtisodiy jarayonlar.

2. Sotilgan texnikaga xizmat ko'rsatish.

Kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usullar alohida ko'rsatib o'tilishi lozim:

- hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish;
- shartnoma asosida ixtisoslashish;
- qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish, o'z navbatida, ikki asosiy shaklda amalga oshadi: pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish.

Shartnoma asosida ixtisoslashish ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi.

Qo'shma korxonalar – bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

Xalqaro ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi yuqori texnologik tarmoqlar, avvalo mashinasozlikda keng tarqalgan bo'lib, mashinasozlik korxonalari yagona fabrikaning alohida sexlari kabi turli mamlakatlarda yagona reja va o'zaro kelishilgan sur'atlarda ishlaydi.

Nazorat savollari

1. Xalqaro mehnat taqsimoti nima?

2. Mamlakatlarning XMTda qatnashishlariga nimalar turtki bo'ladi?

3. Mamlakatni xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasi qanday aniqlanadi?

4. Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvining mohiyati va turlari nimalardan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. XMTning rivojlanishida mutlaq va nisbiy afzallik nazariyalari katta ahamiyat kasb etgan. Bu nazariyalarning bir-biridan farqli jihatlarini tushuntiring.

2. Nisbiy afzallik nazariyasining kamchiliklarini tushuntirib bering.

3. Xalqaro ixtisoslashuv va kooperatsiyalashuvning rivojlanishi milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka qanday ta'sir o'tkazadi?

4. Ishlab chiqarish omillaridan biri hisoblangan yer bilan bog'liq kooperatsiya iqtisodiy mazmunga egami?

5. Jahon xo'jaligi tizimida xalqaro mehnat taqsimoti qanday rol o'ynaydi?

6. Qaysi omillar xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga ta'sir ko'rsatadi?

7. Xalqaro mehnat taqsimoti chuqurlashuvining zamonaviy xususiyatlariga misollar keltiring.

8. Xalqaro ixtisoslashuv va kooperatsiyalashuv o'rtasidagi farq nimadan iborat?

9. Milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasini belgilab beruvchi asosiy omillarni sanab o'ting. Ushbu omillar ta'sirini tushuntirib bering.

Masalalar

Faraz qilaylik, Rossiya va Qozog'iston bug'doy va gaz ishlab chiqaradi. Mazkur mahsulotlarni ishlab chiqarish imkoniyatlari quyidagi jadvalda keltirilgan:

Mahsulot	Qozog'iston	Rossiya
Bug'doy (tonna)	25	100
Gaz (ming m ³)	50	67

a) nisbiy afzallik nazariyasiga muvofiq Qozog'iston va Rossiya qaysi mahsulotni ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ega?

Javob: Qozog'iston gaz qazib chiqarishda nisbiy afzallikka ega. Chunki $(50/25) > (67/100)$. Rossiya bug'doy yetishtirish bo'yicha nisbiy afzallikka ega. Chunki $(100/67) > (25/50)$.

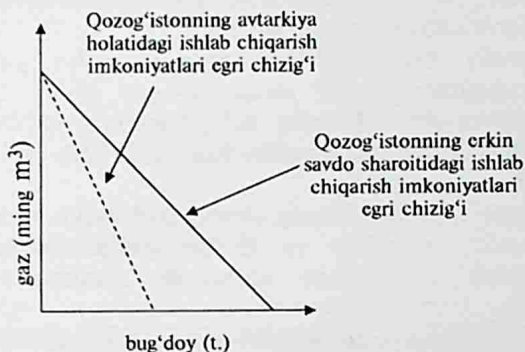
b) Qozog'iston va Rossiya uchun gazning nisbiy narxi nechaga teng?

Javob: Rossiyada gazning nisbiy narxi $100/67 \approx 1,5$ tonna/ming m³ga, Qozog'istonda esa $25/50 = 0,5$ tonna/ming m³ga teng.

v) Erkin savdo sharoitida Qozog'iston to'liq gaz ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va 50 ming m³ gaz ishlab chiqaradi. Qozog'iston

tashqi savdoda 1 ming m^3 gazni 1 tonna bug'doyga ayirboshlasa, uning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i qanday o'zgaradi?

Javob: Qozog'iston 50 ming m^3 gazning hammasini $P_w=1t./ming\ m^3$ narx bo'yicha Rossiyaga sotsa 50 tonna bug'doy import qilishi mumkin. Demak, Qozog'istonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i quyidagicha o'zgaradi:

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Faraz qilaylik, O'zbekiston va Rossiya ikki xil mahsulot – paxta va bug'doy yetishtiradi. Mazkur mahsulotlarni ishlab chiqarish imkoniyatlari quyidagi jadvalda keltirilgan:

Mahsulot	O'zbekiston	Rossiya
Bug'doy (tonna)	25	100
Paxta (tonna)	50	40

a) mamlakatlar qaysi mahsulot bo'yicha mutlaq afzallikka ega?

b) avtarkiya sharoitida mamlakatlarning qo'shimcha 1 tonna mahsulot yetishtirishdagi nisbiy xarajatlari jadvalini tuzing.

v) mamlakatlarning avtarkiya sharoitida bir birlik tovarni ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan mahsulot yetishtirish imkoniyatlari egri chizig'ini chizing.

g) O'zbekiston va Rossiya o'rtasida savdo aloqalari yo'lga qo'yilsa, paxtaning nisbiy bahosi nechaga teng bo'ladi?

2-masala. Faraz qilaylik, Rossiya va Qozog'iston bug'doy va gaz ishlab chiqaradi. Quyidagi jadvalda bug'doy va gaz ishlab chiqarish imkoniyatlari keltirilgan:

Mahsulot	Bir birlik tovarni ishlab chiqarish xarajatlari	
	Qozog'iston	Rossiya
Bug'doy (tonna)	25	100
Gaz (ming m ³ .)	50	67

a) nisbiy afzallik nazariyasiga muvofiq Qozog'iston va Rossiya qaysi mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy afzallikka ega?

b) Qozog'iston va Rossiya uchun gaz ishlab chiqarishning muqobil xarajatlari nechaga teng bo'ladi?

v) Erkin savdo sharoitida Qozog'iston to'liq gaz ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va 50 ming m³ gaz ishlab chiqaradi. Qozog'iston tashqi savdoda 1 ming m³ gazni 1 tonna bug'doyga ayirboshlasa, uning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i qanday o'zgaradi?

3-masala. Faraz qilaylik, Rossiya va Qozog'iston mamlakatlari faqat ikki xil tovar – po'lat va shakar ishlab chiqaradi. Bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

	1 tonna po'lat ishlab chiqarish xarajatlari (soat)	1 tonna shakar ishlab chiqarish xarajatlari (soat)
Rossiya	150	100
Qozog'iston	120	120

a) po'lat ishlab chiqarishda Rossiya mutlaq afzallikka egami?

b) Qozog'iston shakar ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka egami?

v) erkin savdo sharoitida Rossiya va Qozog'iston qaysi tovarlarni eksport va import qiladi?

g) Rossiya va Qozog'iston o'rtasida erkin savdo yo'lga qo'yilganda po'lat va shakarning jahon bahosi qaysi chegarada o'rnatilishi mumkin?

4-masala. Quyidagi jadvalda I va II mamlakatlarning ishlab chiqarish imkoniyatlari keltirilgan. Faraz qilaylik, avtarkiya sharoitida I mamlakat 8 ta A va 3 ta V tovarni, II mamlakat 8 ta A va 9 ta V tovarni ishlab chiqaradi va iste'mol qiladi.

I mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari						
A tovar	10	8	6	4	2	0
V tovar	0	3	6	9	12	15
II mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari						
A tovar	20	16	12	8	4	0
V tovar	0	3	6	9	12	15

a) I va II mamlakatlar qaysi tovarlarni ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ega?

b) I va II mamlakatlarning ixtisoslashishi natijasida A va V tovarlarni ishlab chiqarishning umumiy hajmi qanchaga ortadi?

v) O'zaro savdo aloqalari yo'lga qo'yilganda 10 ta A tovar 10 ta V tovarga ayiriboshlanadi. Har bir mamlakatning o'zaro savdodan oladigan yutug'ini hisoblang.

Testlar

1. Alohida mamlakatlarning jahon bozorida sotish uchun mo'ljallangan muayyan bir turdagi ishlab chiqarish faoliyatiga ixtisoslashuvi bu:

- a) xalqaro mehnat taqsimoti;
- b) xalqaro integratsiya;
- c) xalqaro kooperatsiya;
- d) ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi.

2. Mamlakatlarni xalqaro mehnat taqsimotida qatnashishga undovchi sabab nimadan iborat?

- a) yangi texnologiya va bilimlarni egallash;
- b) iqtisodiy foyda olishga intilish;
- c) mamlakatning ta'sir doirasini kengaytirish;
- d) xomashyo va energiya manbalariga yo'l ochish.

3. Mehnat taqsimotining mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarishning turli bosqichlaridagi mehnat turlarining birlashuvi va tovarlarni (xizmatlar) sotish shaklida namoyan b o'lishi bu:

- a) xalqaro ixtisoslashuv;
- b) xalqaro kooperatsiya;
- c) ishlab chiqarish hamkorligi;
- d) xalqaro mehnat taqsimoti.

4. Predmetli ixtisoslashuv bu:

- a) tayyor mahsulot ishlab chiqarish;
- b) alohida operatsiya va texnologik jarayonlarni amalga oshirish;
- c) ehtiyot qismlar va butlovchi komponentlar ishlab chiqarish;
- d) xizmatlar ko'rsatish.

5. Detalli ixtisoslashuv bu:

- a) alohida operatsiya va texnologik jarayonlarni amalga oshirish;
- b) tayyor mahsulot ishlab chiqarish;
- c) xizmatlar ko'rsatish;
- d) ehtiyot qismlar va butlovchi komponentlar ishlab chiqarish.

6. Texnologik ixtisoslashuv bu:

- a) tayyor mahsulot ishlab chiqarish;
- b) alohida operatsiya va texnologik jarayonlarni amalga oshirish;
- c) ehtiyot qismlar va butlovchi komponentlar ishlab chiqarish;
- d) xizmatlar ko'rsatish.

7. Xalqaro ixtisoslashuvning asosiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilang.

- a) tarmoqlararo, hududiy;
- b) ilmiy, texnologik;
- c) texnologik, ishlab chiqarish;
- d) tarmoq ichra, tarmoqlararo.

8. Xalqaro mehnat taqsimotining asosiy shakllarini aniqlang?

- a) umumiy, xususiy;
- b) xususiy, bosqichli;
- c) yagona, bosqichli;
- d) xalqaro ixtisoslashuv, xalqaro kooperatsiya.

9. Qo'shma korxonada quyidagilarning qaysi biriga taalluqli?

- a) ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyalashuvi;
- b) ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi;
- c) xalqaro mehnat taqsimoti;
- d) hududiy mehnat taqsimoti.

10. Xalqaro mehnat taqsimotining mazmuni ...

- a) ishlab chiqarish jarayonining birlashib ketishida;
- b) xomashyo manbalarining diversifikatsiyalashuvida;
- c) ishlab chiqarish jarayonining bo'linib ketishida namoyon bo'ladi;
- d) ishchi kuchining diversifikatsiyalashuvida.

11. Zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotning xalqaro mehnat taqsimotiga ta'siri nimada o'z aksini topdi?

- a) transport xizmatlarining o'sishida;
- b) patent va texnologiyalarning xalqaro ayirboshlanishida;
- c) ommaviy ishlab chiqarishda, u XMTning asosiy yo'nalishiga aylandi;
- d) turizmni tashkillashtirish bo'yicha xizmatlarning o'sishida.

12. Milliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishining asosiy sababini ko'rsating.

- a) xarajatlarni kamaytirish;
- b) xomashyo va energiya manbalariga ega bo'lish;
- c) mamlakatlararo manfaatlarining taqsimlanishi;
- d) yangi bilim va texnologiyalarga ega bo'lish.

13. Qaysi mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimoti jarayoniga ko'proq jalb qilingan?

- a) o'tish davri mamlakatlari;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlar;
- c) rivojlangan mamlakatlar;
- d) barcha mamlakatlar guruhi teng darajada.

14. Yapon televizorlarini tayyorlash va yig'ishni malayziyalik ishchilar amalga oshirishadi bu:

- a) xalqaro ixtisoslashuv;
- b) xalqaro kooperatsiya;
- c) transmilliylashish;
- d) xalqaro iqtisodiy integratsiya.

15. Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyalashuvi bu:

a) turli mamlakatlarda ma'lum bir sohada faoliyat yurituvchi mustaqil hamkor-korxonalarining xo'jalik faoliyatini muvofiqlashtirish;

b) bosh kompaniya ikki yoki undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa turli davlatlarda joylashishi;

c) kapitalning foiz shaklida foyda olish maqsadida emas, balki xorijdagi korxonalarni yaratish va takomillashtirishga sarflanishi;

d) bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishili bo'lib, filiallari esa dunyoning ko'plab mamlakatlariga sochilib ketishi.

VI BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYALARI

6.1. Merkantilizm va erkin savdo g'oyasi

Xalqaro savdoga oid ilk iqtisodiy ta'limot XVII asrdayoq yaratilgan. O'rta asrlarda ro'y bergan Yevropadagi ulkan o'zgarishlar, jumladan, Amerika qit'asining kashf etilishi, mustamlakalardagi oltin va boshqa boyliklarni egallab olishga intilish o'z-o'zini ta'minlashni targ'ib etuvchi feodalizm nazariyasi doirasidan chiqib ketgan yangi xo'jalik tizimi doirasida tovarlar rolini va davlatlarning xalqaro savdoga bo'lgan talabini asoslab bera oladigan yangi iqtisodiy nazariyaga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Shunday nazariyalardan biri merkantilizm iqtisodiy ta'limotidir. Merkantilizm maktabi XVI–XVII asrlarda faoliyat ko'rsatgan. Uning eng yirik vakillari ingliz iqtisodchilari Tomas Man (1571–1641) va Uilyam Staffordlar (1554–1612) hisoblanadi.

Merkantilistlar o'z nazariyalarida faqat cheklangan miqdordagi boylikka ega bo'lgan statik qarashlarni qo'llab-quvvatlaganlar. Shu sababdan mazkur ta'limotga asosan biron-bir mamlakat boyligining ko'payishi faqatgina boshqa mamlakatning qashshoqlashishi evaziga amalga oshishi mumkin. Demak, boylikning ko'payishi qayta taqsimot evaziga amalga oshar ekan, har bir mamlakat mustahkam iqtisodiyotga va boshqa davlatlar ustidan hukmronlikni ta'minlab bera oladigan armiya, harbiy va savdo flotidan iborat kuchli davlat qurilmasiga ega bo'lishi zarur deb hisoblashgan.

Merkantilistlar g'oyasining asosiy kamchiligi — bu ularni bir mamlakat boyishi boshqa mamlakatlarning qashshoqlashishi hisobiga amalga oshadi deb hisoblashganidir. Bunday g'oyaga amal qilish jahon iqtisodiyotida iqtisodiy disproporsiyalarning vujudga kelishiga va iqtisodiy vaziyatning keskinlashuviga olib keldi. Metropolialarning mustamlakalar hisobidan boyishi ularda haddan ziyod oltin massasi zaxiralarining to'planishiga va shu orqali giperinflyatsiyaga olib keldi.

Merkantilistlarning iqtisodiy qarashlari jahon iqtisodiyotdagi keyingi maktablar g'oyalariga ilmiy yo'nalish berdi. Merkantilistlar

g'oyalari bir yarim asr maboynida hukmronlik qildi. Buning natijasida XVIII asrda xalqaro savdo aloqalarida keskinliklar kuchaydi.

«Erkin savdo» nazariyasi. Merkantilistlarni tanqid qilgan klassik iqtisodchilardan biri Adam Smitdir (1723–1790). A.Smit mamlakatning boyligi u ega bo'lgan oltin miqdoriga emas, balki uning ishlab chiqarish imkoniyatlariga bog'liqligini ko'rsatib berdi. Shuning uchun har qanday davlatning asosiy vazifasi mamlakat ega bo'lgan oltin miqdorini oshirish emas, balki xalqaro mehnat taqsimotida o'ziga xos munosib o'rin egallashdan iborat, degan g'oya olg'a surildi. Shuningdek, A.Smit g'oyalari binoan ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash kerak. Ushbu siyosat «Lessa fer»⁴² nomi bilan atala boshlandi.

6.2. Mutlaq va nisbiy afzallik nazariyalari

A.Smit iqtisodiy nazariyaga birinchi bo'lib «mutlaq afzallik» tushunchasini kiritdi.

Mutlaq afzallik – mamlakatlar mutlaq afzallikka ega bo'lgan (tannarxi pastroq bo'lgan) tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va ularni eksport qiladi, boshqa tovarlarni (boshqa mamlakatlar mutlaq afzallikka ega tovarlarni) esa import qiladi.

A.Smit, D.Rikardo va Dj.S.Mill nazariyalarida xalqaro savdoda mamlakatning o'rnini aniqlash uchun faqat bitta ishlab chiqarish omili bor, deb faraz qilingan. Bu nazariyalarda mamlakatning xalqaro savdoda egallashi mumkin bo'lgan o'rnini ulardagi mehnat unumdorligi bilan belgilangan. Shu sababli ushbu olimlarning ilmiy ishlarini davom ettirganlar xalqaro savdoni bir nechta ishlab chiqarish omili mavjudligida tahlil qilishga harakat qilishgan.

Shved iqtisodchilari E.Xeksher va B.Olin o'z tahlillarida ishlab chiqarishning ikki omilini – kapital va mehnat omilini ko'rib chiqdilar. Ularning ta'kidlashicha, ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasiga ko'ra mamlakatlarni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

---

⁴² Lessa fer – frantsuzcha «laissez-faire», ya'ni davlatning iqtisodiyotiga aralashmaslik va raqobat erkinligiga asoslangan iqtisodiy siyosati.

1. Mehnat omiliga boy mamlakatlar – bu mamlakatlarda mehnat reserslari ko'p va arzon bo'ladi. Ularga misol qilib Xitoy va O'zbekiston kabi mamlakatlarni keltirish mumkin.

2. Kapital omiliga boy mamlakatlar – bu mamlakatlarda kapital katta hajmlarda jamlangan bo'ladi, ammo mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi pastroq bo'ladi. Shu sababli bu mamlakatlarda real ish haqi darajasi yuqori bo'ladi. Shuningdek, ushbu mamlakatlarda mehnat resurslarining kapital bilan ta'minlanganlik darajasi yuqori bo'ladi. Ularga misol tariqasida AQSh va Germaniya kabi mamlakatlarni keltirish mumkin.

Bundan tashqari, tovarlarini ham ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Mehnat sig'imkorligi yuqori bo'lgan tovarlar – bu turdagi tovarlarni ishlab chiqarishda kapitaldan ko'ra mehnat resurslari ko'proq talab qilinadi. Bu turdagi tovarlarga misol qilib qishloq xo'jalik mahsulotlarini keltirish mumkin.

2. Kapital sig'imkorligi yuqori bo'lgan tovarlar – bu turdagi tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat resurslaridan ko'ra kapital ko'proq talab qilinadi. Bu turdagi tovarlarga misol qilib qayta ishlash sanoati mahsulotlarini keltirish mumkin.

Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi – mamlakat qaysi ishlab chiqarish omili bilan nisbatan yaxshi ta'minlangan bo'lsa, shu omilni nisbatan ko'proq talab qiluvchi tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va uni eksport qilishi kerak.

Demak, Xeksher-Olin nazariyasiga binoan AQSh bilan Xitoy o'zaro savdo aloqalariga kirishsa, AQSh kapital omiliga boy mamlakat sifatida qayta ishlash sanoati mahsulotlarini eksport qiladi va Xitoydan mehnat sig'imkorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini import qiladi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi ko'p marotaba katta hajmdagi statistik ma'lumotlar asosida turli mamlakatlarga taalluqli tovar va ishlab chiqarish omillari bo'yicha empirik sinovlardan o'tdi. Ushbu sinovlardan eng mashhurini AQShda 1953-yilda V.Leontev o'tkazdi.

V.Leontev bir qancha empirik sinovlar o'tkazish yo'li bilan Xeksher-Olin tomonidan ishlab chiqilgan nazariyaning shartlari amaliyotda qo'llanilmasligini isbotladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng AQShni boshqa mamlakatlar bilan qiyosiy taqqoslanganda, o'rtacha ish haqi darajasi eng yuqori mamlakat va kapitalga boy davlatlardan sanalardi. Shu sababli mamlakat Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq, kapital sig'imkorligi yuqori mahsulotlarni

eksport qilishi lozim edi. V.Leontev ushbu gipotezani tekshirish maqsadida 1 mln dollarlik eksport va shuncha miqdordagi import mahsulotlariga raqobatbardosh tovarlarni ishlab chiqarish uchun qancha kapital va ishchi kuchi sarf etilishini hisoblab chiqdi. U har bir ishlab chiqarish sohasi bo'yicha tovar birligi uchun sarf etiladigan kapital va mehnatni hisobladi. Bunda u faqatgina avtomashina kabi tayyor mahsulotlar bilan chegaralanib qolmay, balki yarim tayyor mahsulotlar (rezina, po'lat, oyna kabilar) uchun ketadigan kapital va ishchi kuchi sarflarini ham hisoblab chiqdi.

V.Leontev Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq Amerika eksport tovarlari importning o'rnini bosa oladigan tovarlarga qaraganda ko'proq kapital talab etilishini kutgan edi. Ammo kutilgan natija aksincha bo'lib chiqdi: Amerika importining kapital sig'imkorligi eksportga nisbatan 30 % ga yuqori ekan, demak, AQSh kutilganidek kapitalga boy mamlakat emas, balki aksincha, mehnatga boy mamlakat ekanligi kelib chiqmoqda. Natijada Xeksher-Olin nazariyasining asosiy g'oyalari amaliyotda umuman tasdiqlanmadi.

Leontev modeli asosida amalga oshirilgan hisob-kitoblar Xeksher-Olin nazariyasini inkor etganligi uchun ushbu tadqiqotlar natijasi iqtisodchi olimlar tomonidan «Leontev paradoksi» deb nomlandi.

Leontev paradoksi – Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi amaliyotda o'z tasdig'ini topmagan: mehnat resursiga boy mamlakatlar kapital sig'imkorligi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qiladi, kapitalga boy mamlakatlar esa mehnat sig'imkorligi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qiladi, degan g'oyaga asoslangan.

Keyinchalik Leontev paradoksi atrofida qizg'in tortishuvlar boshlanib ketdi. Tortishuvlar Xeksher-Olin nazariyasining to'g'riligini isbotlashga qaratildi:

Ishchi kuchini malakali va malakasiz ishchilar guruhiga bo'lish hamda har bir guruhning eksport tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlaridagi ulushini hisoblash zarur. Amerikalik olim D.Kising 1966-yilda nashr etgan ilmiy tadqiqotlarida ishchi kuchini malakasiga ko'ra 8 xil kategoriyaga bo'ladi.

Shu orqali AQShda yuqori malakali ishchilarning ortiqchaligi va malakasiz ishchilarning esa yetishmasligini isbotladi. Shuning uchun AQSh yuqori malakali ishchilar mehnatini talab etuvchi mahsulotlarni eksport qiladi. Malakali kadrlarni tayyorlashga ketadigan xarajatlarni kapital sarflar sifatida baholash mumkin deydi.

Bu esa malakali ishchilar yordamida ishlab chiqarilgan tovarlarning kapital sig'imgorligi yuqori deb hisoblashga asos bo'ladi.

AQSh importida qazib chiqarish sanoati mahsulotlarining ulushi yuqoridir. Bu mahsulotlarni qazib chiqarish katta miqdordagi kapital xarajatlarni talab qiladi. O'z navbatida, ushbu mahsulotlar eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarda keng foydalaniladi va shu sababli AQShning eksport tarmoqlarida ham kapital sig'imgorligi yuqori bo'ladi, deb hisoblash mumkin. Amerikalik olim Dj.Xartigen V.Leontev hisob-kitoblarini o'sha davr uchun takrorladi va kapital ko'p talab qiluvchi xomashyoga bog'liq tarmoqlarni e'tiborga olmadi. Natijada paradoks yo'qoldi va Xeksher-Olin nazariyasi o'z isbotini topdi.

V.Leontev o'z tadqiqotlarida AQSh hukumatining milliy xo'jalik tarmoqlarini tashqi raqobatdan himoya qilishga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosatini e'tiborga olmagan. 1971-yilda amerikalik olim R.Beldvi tomonidan amalga oshirilgan qayta hisob-kitoblarda tashqi savdo siyosati xususiyatlari inobatga olingan va V.Leontev paradoksining samarasini 5 % ga qisqartirishga erishilgan.

V.Leontev tadqiqotlarida AQSh aholisining didi-atvori inobatga olinmagan. Amerikaliklar kapital sig'imgorligi yuqori bo'lgan tovarlarni yaxshi ko'rishadi va o'zlarida ko'p bo'lishiga qaramasdan xorijdan bunday tovarlarni sotib olishadi. Aholi xohishi, didining xalqaro savdoga ta'siri Xeksher-Olin nazariyasida o'rganilmagan va shu sababli bunday sharoitda xalqaro savdoni boshqa modellar orqali o'rganish zarur.

Ba'zi tovarlarni ishlab chiqarishda omillarning bir-birining o'mini bosish darajasi yuqori bo'ladi. Bunday sharoitda bitta tovarni ishlab chiqarish kapitalga boy mamlakatlarda ko'proq kapital talab qilishiga, mehnat resurslariga boy mamlakatlarda esa ko'proq mehnat resurslarini talab qilishiga olib keladi.

Masalan, AQShda sholi yetishtirish ilg'or texnologiya yordamida amalga oshirilganligi bois, bu tovar AQShda kapital sig'imgorligi yuqori tovarlar guruhiga kiradi, Vyetnamda esa sholi ishlab chiqarish asosan mehnat resurslaridan foydalanishga asoslanganligi uchun sholi yuqori mehnat sig'imgorligiga ega bo'ladi.

Chunki Vyetnamda sholi asosan qo'l mehnati yordamida yetishtiriladi.

6.3. Xalqaro savdoning yangi va o'ta yangi nazariyalari

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro savdo nazariyalarini ishlab chiqish quyidagi uch yo'nalishda amalga oshirila boshlandi:

1. Klassik maktab nazariyalarini rivojlantirishga va kengaytirishga yo'naltirilgan nazariyalar. Bu nazariyalarga misol qilib P.Samuelson va R.Djonslarning «maxsus ishlab chiqarish omillari» nazariyasini keltirish mumkin.

2. Klassik maktab nazariyalarini inkor etmagan holda xalqaro savdoning bu nazariyalarda o'rganilmagan jihatlarini tahlil qilishga yo'naltirilgan nazariyalar. Bu nazariyalarga misol qilib S.Linderning «kesishuvchan talab» nazariyasini keltirish mumkin.

3. Klassik maktab nazariyalarini inkor etuvchi va xalqaro savdoning yangi asoslarini topishga yo'naltirilgan nazariyalar. Bu nazariyalarga misol qilib «miqyos samarasi» nazariyasini, «xalqaro savdoning dinamik modeli» nazariyasini va B.Balassaning «tarmoq ichidagi savdo» nazariyasini keltirish mumkin.

P.Samuelson va R.Djons o'zlarining «Maxsus ishlab chiqarish omillari» nazariyalarida Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirishga harakat qilishgan. Xeksher-Olin nazariyasida ishlab chiqarish omillarining faqat ikki xil turi – kapital va mehnat inobatga olingan bo'lsa, «Maxsus ishlab chiqarish omillari» nazariyasida ushbu omillar soni uchtaga yetkazildi, bular kapital, mehnat va yer omillaridir. Bundan tashqari, Samuelson-Djons nazariyasida ishlab chiqarish omillarini ikki guruhga bo'lish taklif etiladi:

1. Ishlab chiqarishning maxsus omillari – muayyan tarmoqlarda keng qo'llaniluvchi va boshqa tarmoqlarda esa deyarli qo'llanilmaydigan ishlab chiqarish omillari.

2. Mobil omil – hamma tarmoqlarda keng qo'llaniluvchi va shu sababli tarmoqlaro erkin harakatlanuvchi ishlab chiqarish omili. Bu omilga misol tariqasida mehnat resurslarini keltirish mumkin.

Maxsus ishlab chiqarish omillari nazariyasi – xalqaro savdo rivojlanishining obyektiv asosini ichki nisbiy narxlarni bir-biridan farq qilishi tashkil etsa, bu holatning asosiy sababi mamlakatlarning maxsus ishlab chiqarish omillari bilan turlicha ta'minlanganligidan iborat. Mamlakatning xalqaro savdoda ishtirok etishi natijasida eksport tarmoqlari uchun maxsus bo'lgan omillar rivojlanadi, import bilan raqobatlashuvchi tarmoq uchun maxsus bo'lgan omil kamayadi.

Xalqaro savdo turli ishlab chiqarish omillariga har xil ta'sir ko'rsatishi — bu omil egalarini turmush farovonligini xalqaro savdoga bog'liq ekanligini anglatadi. Shu sababli ko'plab iqtisodchi olimlar xalqaro savdoning aholi daromadiga ta'sirini o'rganishgan. Bu boradagi asosiy nazariyalarga quyidagilar kiradi:

1. Xeksher-Olin-Samuelson nazariyasi — xalqaro savdo mamlakatlarda gomogen ishlab chiqarish omillarining mutlaq va nisbiy narxlarining muvozanatlashuviga olib keladi. Bu esa gomogen ishlab chiqarish omillari egalarining daromadlari ham muvozanatlashishini anglatadi.

2. Samuelson-Djons nazariyasi — mamlakatning xalqaro savdoda ishtirok etish natijasida eksport tarmoqlari uchun maxsus bo'lgan omil egalarining daromadi ko'payadi va import bilan raqobatlashuvchi tarmoq uchun maxsus bo'lgan omil egalarining daromadi kamayadi.

3. Stolper-Samuelson nazariyasi — xalqaro savdo ta'sirida narxi o'sadigan tovarni ishlab chiqarishda nisbatan intensiv foydalaniladigan omilning narxi ham o'sadi va aksincha, narxi pasaygan tovarni ishlab chiqarishda nisbatan intensiv foydalaniladigan omilning narxi ham tushadi.

Demak, xalqaro savdo mamlakatlarning yalpi daromadiga ijobiy ta'sir ko'rsatish bilan birgalikda ayrim omil egalarining turmush farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin ekan. Shu sababli mamlakatning xalqaro savdoda ishtirok etishdan olishi mumkin bo'lgan foyda — bu mamlakatning xalqaro savdo aloqalarida egallagan o'rniga bog'liq ekan.

Boshqa tarafdin mamlakatning xalqaro savdoda raqobatbardosh bo'lishi uning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligiga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish omillari taklifining o'zgarishi mamlakatning iqtisodiy holatiga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'p jihatdan T.Ribchinskiy tomonidan o'rganilgan.

T.Ribchinskiy nazariyasi — barqaror narxlar va iqtisodiyotda faqat ikkita sektorning mavjudligi sharoitida ishlab chiqarish omillaridan birining taklifining ko'payishi ushbu omildan intensiv foydalaniladigan tarmoqlarda ishlab chiqarishning hajmini va bu tarmoq korxonolari oladigan daromadning ko'payishiga, boshqa sektorda esa ishlab chiqarish hajmining va olinadigan daromadning kamayishiga olib keladi.

T.Ribchinskiy nazariyasiga muvofiq, yangi qazilma boyliklarning topilishi (masalan, neft va gaz) boshqa tarmoqlarning (xususan,

qayta ishlash sanoati) rivojlanishini pasaytirib qo'yishi mumkin. Aksincha, tashqi savdo jadal sur'atlarda rivojlanayotgan iqtisodiyotda ishchi kuchi malakasining ortib borishi va faol kapital qo'yilmalar xomashyo qazib olishning qisqarishiga va uning importga bog'liqligining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Bu nazariya amaliyotda ham o'z tasdig'ini topdi. T.Ribchinskiy tomonidan aniqlangan tamoyillar AQSh iqtisodiy rivojlanish jarayonida va tashqi iqtisodiy aloqalarning tarmoq tarkibida namoyon bo'ldi. AQSh mineral xomashyoning netto-eksportyoridan netto-importyoriga aylandi. Ribchinskiy nazariyasining amaliyotda Kanada, Buyuk Britaniya, Gollandiya, Norvegiya kabi davlatlarda mineral xomashyo resurslarini (gaz, neft) qidirish qayta ishlash sanoati va bu tarmoqqa tegishli mahsulotlarni eksport qilishning qisqarishi evaziga rivojlanganligi bilan o'z tasdig'ini topgan.

Shunday qilib xalqaro savdo bilan nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlar ham bog'liq bo'lishi mumkin. Bu esa tashqi savdo siyosatida ikki tendensiyaning mavjudligini tushuntirib beradi, bular erkin savdo va protensionizmdir.

Bir qator iqtisodchi olimlar mamlakatning xalqaro savdoda tutgan o'rnini texnologik taraqqiyot orqali tushuntirishga harakat qilishdi. Ular tarkibida M.Pozner va R.Vernonlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Amerikalik iqtisodchi Maykl Pozner 1961-yilda xalqaro savdoning texnologik taraqqiyot bilan bog'liqligini ochib berishga harakat qilib «texnologik uzilish» modeli ishlab chiqildi.

M.Poznerning «texnologik uzilish» modeliga muvofiq mamlakatning yangi texnologiyani yaratishi unga ushbu texnologiya asosida tovar ishlab chiqarishda va bu tovarni jahon bozorida sotishda mamlakat vaqtinchalik monopoliyaga ega bo'ladi. Ushbu holat mamlakat boshqa ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligida ustunlikka ega bo'lmasa ham jahon bozorida yetakchi eksportyorga aylanishi mumkinligini anglatadi.

M. Poznerning ushbu modeli boshqa amerikalik iqtisodchi Raymond Vernon tomonidan rivojlantirildi. 1966-yilda R.Vernonning «mahsulotning hayotiylik sikli» modeliga bag'ishlangan maqolasi chop etildi.

«Mahsulotning hayotiylik sikli» nazariyasi – yangi tovarning kashf qilinishi ma'lum vaqt davomida ixtirochi mamlakatga jahon bozorida yetakchilik qilish imkoniyatini beradi, ammo keyinchalik mahsulot hayotiylik siklida bir bosqichdan boshqa bosqichga o'tgani

kabi bu tovarni ishlab chiqarishdagi ustunlik ham bir davlatdan ikkinchisiga o'tadi.

Mahsulotning hayotiylik sikli beshta bosqichdan (vujudga kelish, o'sish, to'yinish, pasayish va ichki ishlab chiqarishdan voz kechish) iborat siklni bosib o'tadi va ular bir-biri bilan uzviy bog'liq. Mazkur nazariya xalqaro savdoni mahsulotning hayotiylik sikli bosqichlari asosida yo'lga qo'yish lozimligini tushuntiradi.

R. Vernon nazariyasiga muvofiq ba'zi bir mahsulotlar 5 bosqichdan iborat siklni bosib o'tadi va ularning ishlab chiqarish joyi sikl bosqichlariga bog'liq ravishda o'zgaradi. Ushbu bosqichlarni ketma-ketlikda ko'rib chiqamiz:

1-bosqich. Vujudga kelish. Bu bosqichda yangi tovar yaratiladi va bu tovarni dastlabki ishlab chiqarish boshlanadi. 1-bosqichda yangi tovar faqat shu mamlakatning o'zida sotiladi. Yangi mahsulot, odatda, unga talab va unga mos bozor bo'lgandagina ishlab chiqiladi. Bu bosqichda tovar dastavval kam miqdorda ichki bozorga chiqariladi. Keyinchalik tovarning sifati ichki iste'molchilar talabiga javob beradigan darajaga yetkaziladi.

Yangi tovar loyahasini ishlab chiqish va u asosida texnika, texnologiya yaratish katta miqdordagi kapitalni talab qiladi. Shu sababli yangi tovarlar asosan kapitalga boy, taraqqiy etgan mamlakatlarda yaratiladi.

2-bosqich. O'sish. Bu bosqichda mahsulot mukammal ko'rinishga keltiriladi va uni katta hajmda ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. Keyinchalik mahsulotni xorijga eksport qilish boshlanadi. Ikkinchi bosqichda yangi tovarni eksport qilish bo'yicha mamlakat jahon bozorida monopoliya holatiga ega bo'ladi. Chunki boshqa mamlakatlarda ushbu tovarning o'rnini bosuvchi tovarlar hali ishlab chiqarilmaydi.

3-bosqich. To'yinish. Yangi tovarni ishlab chiqarish texnologiyasi mukammal ko'rinishga ketiriladi va tovarning narxini pasaytirish maqsadida uni ishlab chiqarishning bir qismi boshqa mamlakatlarga o'tkaziladi. Arzonroq ishchi kuchidan foydalanish hisobiga tovarning tannarxi pasayadi va korxonada yuqori daromad olishni davom ettiradi. 3-bosqichda yangi tovarni ishlab chiqarishning bir qismi mehnat resurslariga boy mamlakatga o'tkaziladi. Shu tariqa mahsulotni ishlab chiqarish bir mamlakatdan boshqa mamlakatga uzatilishi jarayoni boshlanadi.

4-bosqich. Pasayish. Bu bosqichda tovarning narxi ustun darajada arzon tabiiy resurslar va mehnat resurslari bilan ta'minlan-

ganligiga bog'liq. Shu sababli nisbatan arzonroq mehnat resurslariga ega bo'lgan mamlakat yangi tovarni ishlab chiqarish jarayonini to'liq o'z qo'liga oladi. Bu bosqichga kelib yuqorida ko'rsatilgan sabablar ta'siri ostida yangi tovarni ishlab chiqargan mamlakat bu mahsulotni import qilishni boshlaydi.

5-bosqich. Ichki ishlab chiqarishdan voz kechish. Oldingi bosqichda boshlangan jarayon rivojlanib boradi va yangilikni amalga oshirgan mamlakatda bu tovarni ishlab chiqarish to'xtatiladi. Chunki arzon xomashyoga, ishchi kuchiga ega bo'lmagan mamlakat korxonalari bozorda o'z raqobatbardoshligini yo'qotib qo'yishadi va o'z salohiyatlarini yangi tovarlarni ishlab chiqishga yo'naltirishadi. Bu bosqichga kelib yangi tovarni ishlab chiqarishni taraqqiy etgan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga uzatish to'liq niho-yasiga yetkaziladi va taraqqiy etgan mamlakatlar bu tovarni to'liq xoriждан import qiladi.

Xalqaro savdo nazariyalari tarkibidagi qator nazariyalar klassik maktabning xalqaro savdo konsepsiyasini to'liq rad etadi. Bu nazariyalar qatorida miqyos samarasi, tarmoq ichidagi savdo, monopol raqobat sharoitidagi savdo kabi nazariyalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro savdoning miqyos samarasi modeli. Iqtisodiy nazariya-dan ma'lumki, ishlab chiqarish miqyosi kengayib borgani sari tovarning tannarxi pasayib boradi. Miqyos samarasi orqali ishlab chiqarish omillari bilan bir xil yoki deyarli bir xil ta'minlangan mamlakatlar o'rtasidagi savdo tushuntiriladi. Miqyos samarasi orqali texnologik jihatdan bir-biriga yaqin, hatto bir xil tovar ishlab chiqa-radigan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni ham tushuntirish mumkin.

Miqyos samarasi – bu ishlab chiqarishning shunday rivojlanishi-ki, bunda omillar sarfining bir birlikka o'sishi ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmining bir birlikdan ko'proq miqdorga o'sishiga olib keladi va buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

1-jadval

Miqyos samarasi

Mehnat (soat)	4	6	8	10
Tovar (dona)	1	3	5	7
Tovarning tannarxi (soat/dona)	4,00	2,00	1,60	1,43

Miqyos samarasining vujudga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

– ixtisoslashuv darajasining o‘shishi – ishlab chiqarish miqyosining ortishi ishchilarning belgilangan operatsiyalarni bajarishga ixtisoslashuvining o‘shishiga olib keladi;

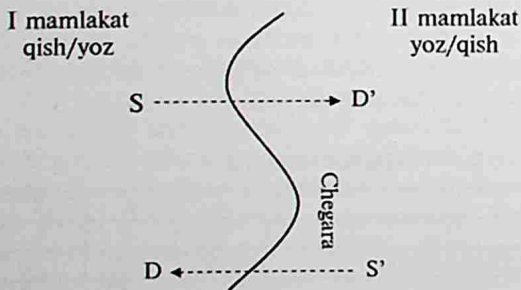
– ishlab chiqarishning yaxlitligi – ishlab chiqarish miqyosining o‘shishi sharoitida ishlab chiqarishga bilvosita bog‘liq bo‘lgan bo‘limlarning hajmi deyarli o‘zgarmasdan qoladi. Boshqaruv apparati, buxgalteriya va shu kabi boshqa bo‘limlarning oylik fondi o‘zgarmasligi hisobiga mahsulotning tannarxi pasayadi;

– texnologik iqtisod – ishlab chiqarish miqyosining o‘shishi sharoitida texnologik jarayonlarni mukammallashtirishga, marketing va reklama ishlarini olib borishga qilinadigan xarajatlarning mahsulot tannarxidagi ulushi pasayadi.

Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari. Tarmoq ichidagi savdo – bu mamlakatlar o‘rtasida bir tarmoqning differensiyalashgan mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoqlararo savdo – mamlakatlarning turli tarmoqlarining gomogen mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoq ichidagi savdo asosan differensiyalashgan tovarlar bilan amalga oshadi, ba’zi vaziyatlarda gomogen tovarlar bilan ham amalga oshishi mumkin. Bunga sabab sifatida transport xarajatlarini qisqartirish va mavsumdagi farq bo‘lishi mumkin. 1-va 2-mamlakatlarda bir tovarni ishlab chiqaruvchilar (S , S') va iste’molchilar (D i D') geografik jihatdan rasmdagidek joylashgan. SD' masofa $D'S'$ masofadan sezilarli darajada qisqa bo‘lganligi sababli ikkinchi mamlakat uchun tovarni o‘z ishlab chiqaruvchisidan sotib olgandan ko‘ra xorijdan import qilish foydaliroq bo‘ladi.

17.3.2.-rasm. Tarmoq ichidagi savdo

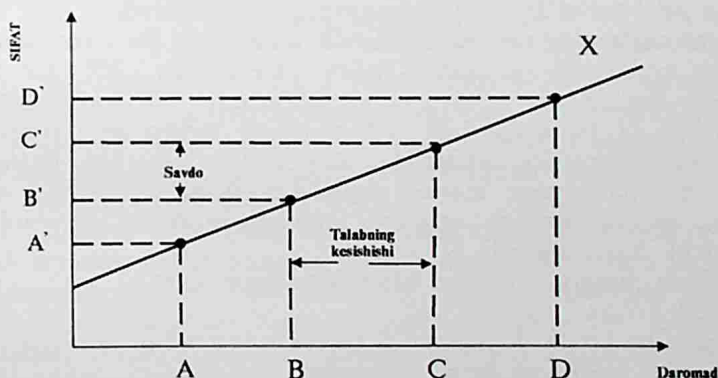
Shimoliy va janubiy yarim sharda yil fasllari turli vaqtga to'g'ri keladi, ya'ni Braziliya o'zining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'im vaqtida AQShga eksport qiladi va AQShda yig'im vaqtida AQShdan sotib oladi.

Differensiyalashgan tovarlar bilan tarmoq ichidagi savdo sabablari quyidagilar:

- Iste'molchilarning istak va xohishlari har xil.
- Kesishuvchi talab.
- Miqyos samarasi.

Kesishuvchi talab nazariyasi. Kesishuvchi talab nazariyasi shvetsiyalik iqtisodchi Staffan Linder tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariya xalqaro savdoni talab tomonidan tushuntiruvchi kamdan-kam nazariyalarning biridir. Bu nazariyaga ko'ra mamlakat eksporti importyor mamlakatdagi talabga bog'liq.

Kamdan kam tovarlar faqat eksport uchun ishlab chiqariladi. Tovarlarning asosiy qismi ichki bozorda sotiladi, ichki iste'mol to'liq qondirilgandan keyingina bu tovar eksport qilinadi. Bu tovarni xorijiy mamlakatlarga sotishda uni ushbu mamlakatdagi talab tarkibi o'z mamlakatidagi talabga o'xshash bo'lgan mamlakatni tanlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ikki mamlakatda talab tarkibining bir xil bo'lishi mamlakatlar aholisining daromad darajasiga bog'liq bo'ladi. Chunki daromad qanchalik yuqori bo'lsa sifatli tovarga bo'lgan talab shunchalik ortib boradi.

17.3.3.-rasm. Kesishuvchi talab

Kesishuvchi talab nazariyasi — bu turli mamlakatlardagi iste'molchilarning daromadlari va istak-xohishlari deyarli bir xil bo'lganligi sababli har bir mamlakat uchun ishlab chiqarishda va ichki bozorda yaxshiroq tajriba to'plangan tovarlarni eksport qilish oson bo'lishidir.

Nazariyaning grafik ko'rinishi quyidagicha: faraz qilaylik, ikki mamlakat mavjud, birinchi mamlakatda daromad darajasi A dan S gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati A' dan S' gacha. Ikkinchi mamlakatda esa daromad darajasi V dan D gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati V' dan D' gacha. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo sifati V' dan S' gacha bo'lgan tovarlar bilan amalga oshadi. Chunki bu oraliqda ikki mamlakatdagi iste'molchilarning talabi kesishadi.

Firmaning tashqi savdo faoliyati nazariyasi. Ushbu nazariyada tahlil obyekti sifatida mamlakat emas, balki xalqaro firma ko'rib chiqiladi. Buning sababi tashqi savdo operatsiyalarining katta qismi firma ichidagi aylanmasidan iborat. Bugungi kunda jahon tovar va xizmatlar savdosining 70 foizi, sotilayotgan litsenziya va patentlarning 80—90 foizi, kapital eksportining 40 foizi firma ichidagi aloqalarga to'g'ri keladi.

Firma ichidagi savdo jahon bozorida sotish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotni yig'ishda qo'llaniladigan yarim fabrikatlar va qo'shimcha ehtiyot qismlarni ayirboshlashga asoslanadi. Tashqi savdo statistikasi tashqi savdo yirik TMKlar joylashgan mamlakatlar o'rtasida jadal sur'atlar bilan o'sayotganligini tasdiqlaydi.

Mamlakatlarning raqobatbardoshlik nazariyasi. Bu nazariyaning asoschisi amerikalik iqtisodchi olim M.Porterdir. XX asr 80-yillarining oxirida bu olim jahon eksportining 50 foizi to'g'ri keluvchi 10 ta mamlakatdagi 100 ga yaqin tarmoqlarni o'rganib chiqdi. Bu izlanishlar natijasida M.Porter o'ziga xos nazariya yaratdi. Bu nazariyaga binoan mamlakat firmalari faoliyat olib boruvchi raqobatbardosh muhitni iqtisodiyotning 4 ta muhim ko'rsatkichi shakllantiradi:

- ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik;
- talab ko'rsatkichlari;
- yaqin va xizmat ko'rsatuvchi (yordam beruvchi) tarmoqlar;
- raqobat muhiti va firma strategiyasi.

M.Porter fikriga ko'ra, raqobatbardoshlik — bu mamlakatning shart-sharoiti bilan firmalari strategiyasining mutanosibli natijasidir. Firma xalqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lishi uchun mamlakatda shart-sharoit bo'lishi lozim, ammo firma bu shart-

sharoitdan to'g'ri va samarali foydalana bilishi kerak, ya'ni ko'p narsa firmaning strategiyasiga bog'liq.

Nazorat savollari

1. Merkantilizm nazariyasining mazmuni qanday va uning cheklanganligi nimadan iborat?

2. Mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanish darajasini aniqlang.

3. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining kuchli va kuchsiz tomonlari nimada?

4. V.Leontev paradoksini tushuntirib bering.

5. Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq xalqaro mehnat taqsimotida mamlakatlarning ixtisoslashuvi qaysi omillarga tayanishi zarur?

6. Stolper-Samuelson nazariyasi mazmuni nimadan iborat?

7. «Miqyos samarasi» nazariyasida ishlab chiqarish xarajatlari qanday qilib pasaytiriladi?

8. R.Vernon nazariyasiga muvofiq mahsulotning hayotiylik sikli nechta bosqichlarga bo'linadi va har bir bosqichda xalqaro savdning xususiyatlarini tushuntirib bering.

9. M. Porterning raqobatbardoshlik nazariyasiga muvofiq mamlakatning jahon xo'jaligidagi raqobatbardoshligiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

Muhokama uchun savollar

1. Agar mamlakat A tovarni ishlab chiqarishda mutlaq afzallikka ega bo'lsa, u mazkur tovarni ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ham ega bo'ladimi? Agar mamlakat A tovarni ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ega bo'lsa, u mazkur tovarni ishlab chiqarishda mutlaq afzallikka ham ega bo'ladimi?

2. Rossiya avtomobilsozlik tarmog'ida mehnat sig'imkorligi G'arb mamlakatlariga nisbatan yuqori, chunki Rossiyada bu sohada qo'llanuvchi texnologiyalar eskirgan. Ammo Rossiyada ish haqi G'arb mamlakatlariga nisbatan past. Xeksher-Olin nazariyasiga asoslangan holda Rossiya hukumatining milliy avtomobilsozlik tarmog'ini himoya qilishi zarurligi tezisini muhokama qiling.

3. O'zbekiston qaysi tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq va nisbiy afzalliklarga ega?

4. Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq O'zbekiston qaysi sohalarga ixtisoslashishi lozim? Javobingizni asoslab bering.

5. Mamlakat dastlab biron-bir tovar ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy afzallikka ega bo'lishi, keyinchalik esa mazkur afzallikni yo'qotishi mumkinmi?

6. Quyidagi mamlakatlardan qaysilari xalqaro savdodan ko'proq foyda oladi:

- katta yoki kichik mamlakatlar;

- jahon bozorida katta tajribaga ega yoki bu bozorga endi kirib borayotgan mamlakatlar.

7. «Qisqa muddatda erkin savdoni rivojlantirish natijasida faqat import bilan raqobatlashuvchi tarmoqlarda band bo'lganlar zarar ko'radi. Uzoq muddatda bo'lsa, agar ishlab chiqarish omillari bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa erkin ko'cha olsa, tashqi savdoni erkinlashtirishdan hamma foyda ko'radi» degan fikr to'g'rimi?

8. Quyidagi holatlarda «miqyos ta'siri» va nisbiy afzallik nazariyalarining o'rnini baholang (qaysi birining ta'siri ko'proq?):

- jahonda alyumin ishlab chiqarishning katta qismi Norvegiya va Kanadaga to'g'ri keladi;

- hamma yirik reaktiv samolyotlar Siyetl (AQSh) shahrida yig'iladi;

- yarim o'tkazgichlarning katta qismi AQSh va Yaponiyada ishlab chiqariladi;

- yuqori sifatli vinoning katta qismi Fransiyada ishlab chiqariladi.

9. Faraz qilaylik, 2015-yilda neftning narxi 1986-yildagiga o'xshab keskin pasayadi. Ishlab chiqarishning maxsus omillari nazariyasi asosida bu holat O'zbekiston va Rossiya iqtisodiyotlariga qanday ta'sir ko'rsatishini izohlab bering.

10. Yuqorida ko'rib o'tilgan barcha nazariyalarni hisobga olgan holda O'zbekistonning avtomobilsozlik sohasida selektiv proteksionizmni qo'llashi to'g'rimi? Javobingizni savdo nazariyalari asosida tushuntirib bering.

11. Yaponiya sanoat mahsulotlarini eksport qiladi (shu jumladan avtomobillarni ham), importining tarkibini esa asosan xomashyo (shu jumladan, oziq-ovqat va neft) tashkil etadi. Koreya avtomobilsozligi Yaponiya avtomobil eksportyorlariga kuchli raqobat ko'rsata boshlasa, bu holat Yaponiyaning tashqi savdosiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

12. O'zbekiston tashqi savdo sharoitining yaxshilanishi mamlakatning real milliy daromadiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

13. 1990-yillarda jahon hamjamiyati ayrim mamlakatlarga nisbatan embargo (misol uchun, 1990-yilda Iroqqa, 1993-yilda Serbiyaga nisbatan) qo'llagan. Xalqaro savdo nazariyalari asosida savdo embargosining ushbu mamlakatlar tashqi savdo va tashqi savdo hamjimga qanday ta'sir ko'rsatishini tushuntirib bering.

14. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekistonning tashqi savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

Masalalar

1-masala. Faraz qilaylik, Chexiyada oziq-ovqat ishlab chiqarishning maxsus omili yer bo'lsin, kapital bo'lsa kiyim ishlab chiqarish uchun maxsus omil, deb hisoblansin. Ishchi kuchi ikkala ishlab chiqarishda ham qo'llaniluvchi harakatchan omil bo'lsin. Yer egalari, kapital egalari va ishchilarning xarajatlari oziq-ovqat (50 %) va kiyimga teng bo'linsin (50 %).

a) Yer resursi bilan ta'minlanganlikning o'sishi yer va kapital egalari daromadiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Ikkalasining ham daromadi kamayadi.

b) mamlakatga xorijiy kapitalning kirib kelishi ishlab chiqarish omillari egalaringin daromadiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Xorijdan kapitalning kirib kelishi ish haqi miqdorining kamayishiga olib keladi.

v) Qaysi ishlab chiqarish omilining ko'payishi yer egalari daromadining o'sishiga olib keladi.

Javob: Mehnat resurslarining ko'payishi va oziq-ovqat narxining oshishi yer egalari daromadining o'sishiga olib keladi.

g) Kiyim eksportiga cheklov qo'yish qaysi ishlab chiqarish omillari egalaringin kuchli noroziligiga sabab bo'ladi.

Javob: Ushbu cheklovga yer egalari kuchli qarshilik ko'rsatishadi.

2-masala. 1980-yillargacha AQSh va Germaniya Lotin Amerikasi mamlakatlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlagan. 1980-yillarning oxiridan boshlab Sobiq Ittifoq va Sharqiy Yevropa mamlakatlari bozor iqtisodiyotiga o'ta boshladi. Bu mamlakatlarga AQSh va Germaniya tomonidan katta hajmdagi moliyaviy resurslar yo'naltirildi. AQSh va Germaniyaning tashqi moliyaviy yordamidagi bunday o'zgarishlar ushbu mamlakatlarning tashqi savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Ushbu o'zgarishlar qisqa muddatda narxlarga ta'sir ko'rsatadi. Agar moliyaviy yordam Lotin Amerikasi mamlakatlari o'rniga

Sharqiy Yevropaga yo'naltirilsa, Lotin Amerikasi mamlakatlarining xarid qobiliyati pasayadi, Sharqiy Yevropada esa bu ko'rsatkich oshadi. Ammo Lotin Amerikasi mamlakatlari tarixan AQSh tovarlarini, Sharqiy Yevropa mamlakatlari esa Germaniya tovarlarini ko'proq iste'mol qiladi. Demak, AQSh tovarlariga talab pasayadi va uning stashqi savdo sharoiti yomonlashadi. Germaniya tovarlariga esa talab o'sadi va uning tashqi savdo sharoiti yaxshilanadi. Uzoq muddatda narxlarga ta'sir ko'rsatilishi Sharqiy Yevropa mamlakatlari moliyaviy yordamga asoslangan tarmoqlarning iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq.

3-masala. Mamlakat mehnat sig'imkorligi yuqori bo'lgan kiyim-kechak tikadi va yerdan intensiv foydalanib go'sht yetishtiradi. Faraz qilaylik, mehnat resurslarining katta qismi eksportga chiqarilayotgan tovar (kiyim) ishlab chiqarishga yo'naltirildi.

a) Agar ushbu mamlakat O'zbekiston (kichik mamlakat) bo'lsa, mehnat resurslarining harakati kiyim-kechak tikish va go'sht etishtirish miqdorining o'zaro nisbatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: O'zbekiston xalqaro iqtisodiy munosabatlarda kichik mamlakat bo'lgani uchun ichki narxlarning o'zgarishi jahon narxlariga ta'sir ko'rsatmaydi. O'zbekistonda kiyim-kechak va go'shtning narxi o'zgarishdan qoladi. O'zbekistonda mehnat resurslarining bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa ko'chib o'tishi kiyim-kechak tikish hajmining ortishiga, go'sht yetishtirish hajmining esa qisqarishiga olib keladi.

b) Agar bu mamlakat Xitoy (katta mamlakat) bo'lsa, bunday o'zgarish kiyimning jahon narxiga qanday ta'sir ko'rsatadi.

Javob: Xitoy xalqaro iqtisodiy munosabatlarda katta mamlakat bo'lgani sababli ichki narxlarning o'zgarishi jahon narxlariga ta'sir ko'rsatadi. Kiyim tikish hajmining ortishi jahon narxining pasayishiga olib keladi.

v) Mahsulot eksportining o'sishi mamlakat tashqi savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Kiyim-kechak eksport qilish hajmining ortishi jahon narxining pasayishiga olib keladi. Bu esa mamlakat tashqi savdo sharoitini yomonlashuviga sabab bo'ladi.

g) Agar Xitoyning yer resurslari bilan ta'minlanganligi ortsa, bu holat jahon narxlari va mamlakat tashqi savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: yer resurslari bilan ta'minlanganlikning ortishi go'sht yetishtirish hajmining o'sishiga olib keladi. Go'sht yetishtirish import bilan raqobatlashuvchi soha bo'lgani uchun go'sht importi

kamayadi. Natijada go'shtning jahon narxi pasayadi. Demak, mamlakatning tashqi savdo sharoiti yaxshilanadi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Sotiladigan tovarlarni ishlab chiqarishda mamlakatning ishlab chiqarish chegara miqdori $A_1 = 3$ ga, sotilmaydigan tovarlarni ishlab chiqarishda esa $A_2 = 2$ ga teng bo'lsin. Ish haqi $W = 12$ doll/soatni, mehnat resurslari esa yiliga $L = 120$ kishi/soatni tashkil etsin.

a) Sotiladigan va sotilmaydigan tovarlarni ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ini chizing. Bu chiziqni aniqlovchi nuqtalarning koordinatalari nechaga teng?

b) Sotiladigan va sotilmaydigan tovarlar narxini aniqlang.

2-masala. 1973–1974-yillarda neftning jahon bahosi 4 barobarga, AQShning neft importi qiymati esa 3 barobarga oshgan. AQShda neftga talabning elastik darajasini baholang.

3-masala. G'arb mamlakatlari Rossiyaga 1 mln dollar miqdorida iqtisodiy yordam taklif qilishdi. Rossiya G'arb mamlakatlaridan asbob-uskunalar sotib oladi va bu mamlakatlarga esa yog'och sotadi. Rossiyada yog'och iste'moliga moyillik 0,2 ga teng, ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 0,8 ga teng.

a) Iqtisodiy yordam Rossiyaning savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

b) Rossiya iqtisodiy yordamni olishi kerakmi?

v) Agar iqtisodiy yordam Rossiya shu mablag'ga g'arb mamlakatlaridan asbob-uskuna sotib olishi sharti bilan berilishi ko'zda tutilgan bo'lsa Rossiya mazkur yordamni qabul qilishi kerakmi?

4-masala. Quyidagi jadvalda 1988–1990-yillarda jahonning jami eksporti va importi joriy narxda aks ettirilgan (mlrd dollar).

	1988	1989	1990
Eksport	2743	2962	3376
Import	2840	3075	3496

a) Nima uchun dunyo mamlakatlari jami eksporti bilan jami importi o'rtasida farq mavjud?

b) Fraxt va sug'urtalash xarajatlari importning taxminan necha foizini tashkil etishini aniqlang?

v) Berilgan ma'lumotlar asosida tashqi savdo saldosi va aylanmasini aniqlash mumkinmi?

5-masala. Bir dona A tovarni ishlab chiqarish uchun 7 ga yer va 21 soat ishchi mehnati, bir dona V tovarni ishlab chiqarish uchun esa 3 ga yer va 21 soat ishchi mehnati zarur. I mamlakatda jami 105 ga yer va 315 soat ish vaqti mavjud.

a) A va V tovarni ishlab chiqarishda qaysi ishlab chiqarish omili nisbatan intensiv ishlatiladi va nima uchun?

b) I mamlakat 10 ta A tovar va 5 ta V tovar ishlab chiqara oladimi?

v) Agar II mamlakatda 60 ga. yer va 420 soat ish vaqti bo'lsa, mazkur mamlakatlar o'zaro savdoda qaysi tovarlarni eksport va import qilishadi?

6-masala. O'zbekiston va Rossiyada bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ish vaqti quyidagicha:

	O'zbekiston	Rossiya
Non	1	1
Vino	10	4
Uyali telefon	10	5
Nexia	11	7

a) Mamlakatlar qaysi tovarlar bo'yicha eng ko'p va eng kam nisbiy afzallikka ega?

b) Agar Rossiyada ish haqi O'zbekistondagi ish haqidan 2 barobar yuqori bo'lsa, mamlakatlar o'zaro savdoda qaysi tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi?

v) O'zaro savdo ikkala mamlakat uchun ham foydaliligini isbotlang.

7-masala. O'zbekiston qishloq ho'jalik mahsulotlarini eksport qiladi. Bu mahsulotlarni ishlab chiqarishda yer maxsus omil, mehnat esa harakatlanuvchi omil, deb hisoblanadi. O'zbekiston uzoq xorij mamlakatlaridan sanoat tovarlarini import qiladi va bu sanoat tovarlarini ishlab chiqarish uchun kapital maxsus omil, mehnat harakatchan omil, deb hisoblanadi.

a) 1991-1994 yillarda O'zbekistonda import tariflari 0 %ni tashkil etgan. O'zbekistonda turli xil ishlab chiqarish omillari egalarining bu siyosatga munosabati qanday bo'lgan?

b) O'zbekistonda mehnat haqi miqdori MDH mamlakatlari orasida eng yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish omillari egalarining ishchi kuchini MDH mamlakatlari o'rtasida erkin harakat qilishini cheklashga nisbatan munosabati qanday bo'ladi?

v) O'zbekiston hukumati Orol bo'yi hududida o'rmon xo'jaligini tashkil qilish orqali yangi yerlarni o'zlashtirish siyosatini amalga

oshirmoqchi bo'lsa, O'zbekistonda ishlab chiqarish omillari egalarining bunga munosabati qanday bo'ladi?

8-masala. Rossiyada ishchilarni uch guruhga bo'lish mumkin.

1. Mashinasozlik sohasida bilim va tajribaga ega bo'lgan ishchilar.

2. To'qimachilik sohasida bilim va tajribaga ega bo'lgan ishchilar.

3. Maxsus kasbiy malakaga ega bo'lmagan, ammo mashinasozlik va to'qimachilik sohalarida ishlay oladigan ishchilar.

Qozog'istonda mashinasozlik sohasi qisqartirilganidan so'ng bu sohada ishlagan ishchilar Rossiyaga ko'chib keta boshlashdi.

a) Bu jarayon mashinasozlik va to'qimachilik sohasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

b) Rossiyada ishchilarning har bir guruhida ish haqi qanday o'zgaradi?

v) Maxsus kasbiy malakaga ega bo'lmagan ishchilarning Rossiyaga ommaviy ko'chib kelishi Rossiyaning mashinasozlik va to'qimachilik sohalariga va ishchilarning daromadlariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

9-masala. Faraz qilaylik, «X» mamlakatda bug'doyga talab $D=200-10P$ funksiya bilan, bug'doyning taklifi $S=40+10P$ funksiya bilan ifodalansin. «U» mamlakatda esa bug'doyga talab $D'=150-10P$ funksiya bilan, bug'doyning taklifi $S'=50+10P$ funksiya bilan ifodalansin.

a) «X» mamlakatda importga talab egri chizigini chizing. Tashqi savdo bo'lmaganda X mamlakatda bug'doyning bahosi nechaga teng bo'ladi?

b) «U» mamlakatda eksportga taklif egri chizigini chizing. Tashqi savdo bo'lmaganda X mamlakatda bug'doyning bahosi nechaga teng bo'ladi.

v) Faraz qilaylik, X va U mamlakatlar o'zaro savdo qilishni boshladi. Transport xarajatlar nolga teng, deb olsak bug'doyning jahon bahosi nechaga teng bo'ladi, tashqi savdo hajmichi?

10-masala. GM korxonasi o'z mahsulotlarini ishlab chiqarishda miqyos samarasidan foydalanadi.

a) Agar korxonada mahsulotning bir birligiga sarf qiladigan doimiy xarajatlari 10 000 dollarga, o'zgaruvchan xarajatlari 5 000 dollarga teng bo'lsa, savdo hajmi 100 donadan 200, 300 va 400 donagacha o'zgarsa, mahsulot tannarxi qanday o'zgaradi.

b) Ishlab chiqarish hajmi katta bo'lganda o'rtacha xarajatlar qiymati xarajatlarning chegara miqdoridan past bo'lishi mumkinmi?

v) O'rtacha xarajatlar va tarmoqda ishlovchi firmalar soni o'rtasida qanday o'zaro aloqadorlik mavjud?

11-masala. Firma monopol raqobat sharoitida dastgoh ishlab chiqaradi. Firmaning doimiy xarajatlari $F=120\ 000\ 000$ dollar, xarajatning chegara miqdori $C=8000$ dollar, talab funksiyasidagi ko'rsatkich: $b=1/40000$ ga teng. Firma ichki bozorda bir yilda $S=600000$ dona dastgoh sotadi.

a) O'rtacha narx $\bar{P}$ va o'rtacha xarajat $\bar{C}$ lar egri chizig'i ko'rsatkichlarini aniqlang.

b) Firma nechta dastgoh ishlab chiqarishi va bir dona dastgohning narxi nechti dollarga teng bo'lishini aniqlang.

v) Kelajakda (uzoq muddatda) firmalar soni va dastgoh narxi o'zgarimasdan qoladimi?

Testlar

1. Mutlaq afzallik nazariyasi kim tomonidan yaratilgan?

- a) A.Smit;
- b) S.Mill;
- c) V.Leontev;
- d) D.Rikardo.

2. Quyida qaysi nazariyaga ta'rif berilgan? «Agar biror mamlakat ma'lum bir mahsulotni arzonroq ishlab chiqarsa, biz ushbu tovarni xorijdan o'zimiz afzallikka ega bo'lgan boshqa tovarga ayir-boshlaganimiz ma'qul, buning uchun afzallikka ega bo'lgan tovarni ishlab chiqarishga to'liq ixtisoslashishimiz kerak»:

- a) Xeksher-Olin nazariyasi;
- b) M.Porter nazariyasi;
- c) A.Smitning mutlaq afzallik nazariyasi;
- d) D.Rikardoning nisbiy afzallik nazariyasi.

3. Nisbiy afzallik nazariyasi kim tomonidan yaratilgan?

- e) A.Smit;
- f) D.Rikardo;
- g) P.Samuelson;
- h) V.Leontev.

4. A mamlakat 1 birlik resurs ishlatib 1 tonna bug'doy yoki 4 tonna paxta yetishtiradi. B mamlakat 1 birlik resurs ishlatib 2 tonna bug'doy yoki 5 tonna paxta yetishtiradi.

- a) B mamlakat bug'doy eksport qiladi, paxtani import qiladi;
- b) A mamlakat bug'doy eksport qiladi, paxtani import qiladi;
- c) A mamlakat bug'doyni eksport ham import ham qilmaydi;

d) B mamlakat paxtani eksport ham import ham qilmaydi.

5. Quyidagi jadvalda o'zaro savdo boshlangunga qadar Kanada va Ispaniyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari keltirilgan:

Mahsulot	Bir kunlik ishlab chiqarish hajmi	
	Kanada	Ispaniya
Televizor (dona)	8	6
Pishloq (kg)	40	20

Jadval ma'lumotlari asosida qilingan xulosalardan qaysi biri to'g'ri?

a) Kanada uchun pishloq ishlab chiqarishga ixtisoslashish foydaliroq;

b) Kanada va Ispaniya o'rtasida foydali savdo bo'lishi mumkin emas;

c) Kanada faqat televizor ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega;

d) Kanada televizor ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega.

6. Quyidagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlar asosida qilingan xulosalardan qaysi biri to'g'ri?

Mahsulot	A mamlakat	V mamlakat
X (dona)	1 soat	4 soat
Z (dona)	3 soat	8 soat

a) A mamlakat X va Z tovarlarni eksport qiladi;

b) A mamlakat X tovarni import qiladi va Z tovarni eksport qiladi;

c) A mamlakat X tovarni eksport qiladi va Z tovarni import qiladi;

d) A mamlakat X va Z tovarlarni import qiladi.

7. Fransiya Buyuk Britaniyaga vino sotadi va Buyuk Britaniyadan go'sht sotib oladi. Agar go'shtning jahon bahosi barqaror bo'lib, vinoning bahosi oshsa quyidagi xulosalardan qaysi biri to'g'ri bo'ladi?

a) Fransiyaning tashqi savdodan oladigan foydasi oshadi;

b) Buyuk Britaniyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari kenayadi;

c) Fransiyaning savdo sharoiti yomonlashadi;

d) Buyuk Britaniyaning savdo sharoiti o'zgar olmaydi.

8. V.Leontev paradoksining sababi:

a) malakali ishchi kuchi;

- b) mutlaq ustunlik;
- c) nisbiy ustunlik;
- d) ishlab chiqarish omillaridagi farq.

9. Qaysi nazariyaga muvofiq «mehnat resurslariga boy boʻlgan mamlakat kapital sigʻimkorligi yuqori tovarlarni import qiladi»?

- a) Stolper-Samuelson;
- b) *Xeksher-Olin;
- c) Samuelson-Djons;
- d) Leontev paradoksi.

10. Ribchinskiy nazariyasiga binoan tovar eksporti:

- a) boshqa tarmoqlar hisobiga eksport tarmogʻining rivojlanishiga olib keladi;
- b) iqtisodiyotning umumiy rivojlanishiga turtki beradi;
- c) ichki bozor oʻsishiga koʻmaklashadi;
- d) ichki bozorga taʼsir qilmaydi.

11. Texnologik uzilish nazariyasida quyidagilardan qaysi biri koʻrib chiqilgan:

- a) erkin raqobatga asoslangan ichki bozor;
- b) erkin raqobatga asoslangan jahon bozori;
- c) xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi;
- d) monopol raqobat mavjud jahon bozori.

12. Mamlakatning nisbiy afzalligi quyidagicha aniqlanadi:

- a) ishlab chiqarish xarajatining umumiy darajasi bilan;
- b) bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflangan resurslar hajmi bilan;
- c) sarflangan muqobil xarajatlar bilan;
- d) mamlakatning ixtisoslashish darajasi bilan.

13. Quyidagilarning qaysi birida Xeksher-Olin nazariyasining mohiyati t oʻliq ochib berilgan?

- a) mamlakatlar qaysi omilga boy boʻlsa shu omilni koʻproq talab qiladigan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi;
- b) ishlab chiqarish omillaridan birining oʻsishi tovarlardan birini ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi;
- c) tovarlar «hayotiylik siklini» boshidan kechiradilar;
- d) xalqaro savdo ishlab chiqarish omillari narxlarini barqarorlashtiradi.

14. «Yaratish, oʻsish, yetuklik, toʻyinish, pasayish» — ushbu tushunchalar quyidagi zamonaviy savdo nazariyalaridan qaysi birini ifoda etadi?

- a) Ribchinskiy teoremasi;
- b) Leontev paradoksi;

- c) Mahsulotning hayotiylik sikli nazariyasi;
- d) Miqyos samarasi nazariyasi.

15. Xalqaro savdo natijasida eksportyor tarmoqlar uchun xos bo'lgan omil egalarining daromadi ortadi, import bilan raqobatlashuvchi tarmoqlar uchun xos bo'lgan omil egalarining daromadi pasayadi. Mazkur ta'rif quyidagi nazariyalardan qay biriga tegishli?

- a) Ribchinskiy nazariyasi;
- b) Samuelson–Djons nazariyasi;
- c) Stopler–Samuelson nazariyasi;
- d) Xeksher–Olin–Samuelson nazariyasi.

16. «Miqyos ta'siri» nazariyasiga binoan ishlab chiqarish hajmining ortishi natijasida mahsulotning tannarxi pasayadi. Buning sababi nimada?

- a) ixtisoslashuvning o'sishi, texnologik iqtisod, mehnat sig'imkorligining ortishi;
- b) ishlab chiqarishning bo'linmasligi, texnologik iqtisod, ishlab chiqarish omillari rezervi;
- c) ixtisoslashuvning pasayishi, ishlab chiqarishning bo'linmasligi, texnologik iqtisod;
- d) ixtisoslashuvning o'sishi, ishlab chiqarishning bo'linmasligi, texnologik iqtisod.

17. Xalqaro «tarmoq ichidagi» savdoning yuzaga kelish sabablari nimada?

- a) iste'molchilar dididagi farq, o'zaro kesishuvchi talab va miqyos samarasi;
- b) o'zaro kesishuvchi talab, ishlab chiqarishning bo'linmasligi va miqyos samarasi;
- c) ishlab chiqarish omillari bilan turlicha ta'minlanganlik, ishlab chiqarishning bo'linmasligi;
- d) xalqaro savdoning bunday turi mavjud emas;

18. Quyidagi javoblardan qaysi biri «o'zaro kesishuvchi talab» nazariyasini tashkil etadi?

- a) mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan turli darajada ta'minlanganligi;
- b) bir vaqtning o'zida kapital va mehnat sig'imkorligi yuqori tovarlarning bo'lishi mumkinligi;
- c) ichki bozor uchun ishlab chiqarish va sotishda katta tajriba to'plangan tovarni eksport qilish mamlakat uchun qulay;
- d) erkin savdodan iste'molchilarning qo'shimcha foydaga ega bo'lishi.

VII BOB. TASHQI SAVDONI TARTIBGA SOLISHNING TARIF METODLARI

7.1. Tashqi savdoni tartibga solish zarurati va tashqi savdo siyosati

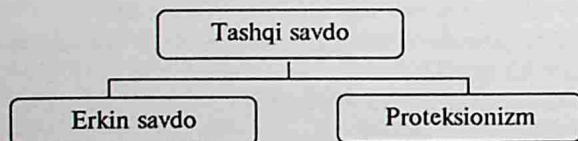
Tashqi savdo siyosati davlat tashqi iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi hisoblanib, milliy iqtisodiyotning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish va tashqi raqobatdan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga ko'maklashuvchi chora-tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi savdo siyosati quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- eksport siyosati;
- import siyosati.

Eksport siyosati eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeli doirasida rivojlanadi. Import siyosatining turlaridan biri import o'rmini qoplash siyosati hisoblanib, ushbu siyosat ko'pchilik mamlakatlar iqtisodiyotining sanoatlashishida katta rol o'ynagan.

Tashqi savdo siyosatining asosida mumkin qadar qulaylik yaratish rejimi yotadi. Tashqi savdo siyosati turli darajada amalga oshiriladi: milliy, ikki tomonlama, hududiy, xalqaro. Qayd etib o'tilgan har bir daraja o'z xususiyatlariga ega. Davlatning tashqi savdoga aralashish miqyosiga qarab tashqi savdo siyosati proteksionistik va erkin savdo xarakteriga ega bo'ladi (7.1.1-rasm).

7.1.1-rasm. Tashqi savdo siyosatining turlari

Erkin savdo munosabatlari, talab va taklif asosida rivojlanadigan erkin savdo davlatning eng kam aralashuvi siyosatini aks ettiradi.

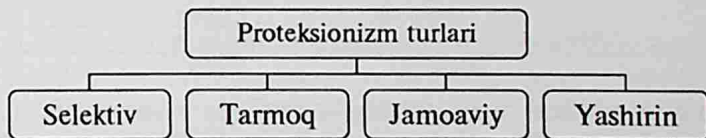
Proteksionizm – tarif va notarif instrumentlarni qo'llash yo'li bilan ikki bozorni xorijiy raqobatchilardan himoya qilish davlat siyosatidir. Qaysi siyosat afzal, degan savol iqtisodchilarning doimiy bahslashuviga olib keladi. Milliy sanoat rivojlanishiga imkon beruvchi proteksionizm afzalmi yoki milliy ishlab chiqarish ustuvorliklarini xalqaro ustuvorliklar bilan qiyosiy taqqoslash imkonini beruvchi savdo erkinligimi?

Tarixning turli davrlarida tashqi savdo amaliyoti goh u tomonga, goh bu tomonga ustuvorlik berib kelgan, to'g'ri, u hech qachon ekstremal shakllardan birontasini qabul qilmagan. XX asrning 50–60-yillarida xalqaro iqtisodiyot uchun proteksionizmdan tashqi savdoni yanada erkinlashtirish tomoniga qaytish xos bo'lgan bo'lsa, 70-yillarning boshidan teskari tamoyil ko'zga tashlandi – mamlakatlar o'z ichki bozorlarini tarif va notarif dastaklar yordamida xorijiy raqobatdan himoya qilishni boshladilar.

Zamonaviy proteksionizm nisbatan tor sohalarda – qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, kiyim-kechak va po'lat tarmoqlarida keng qo'llaniladi.

Proteksionistik tamoyillar rivojlanishining quyidagi shakllarini ajratish mumkin (7.1.2-rasm):

- selektiv proteksionizm – ayrim mamlakatlar yoki tovarlar guruhiga nisbatan qo'llaniladi;
- tarmoq proteksionizmi – muayyan tarmoqlarni, avvalo agrar proteksionizm doirasida qishloq xo'jaligini himoyalaydi;
- jamoaviy proteksionizm – mamlakatlar birlashmalari tomonidan ushbu birlashmaga kirmaydigan mamlakatlarga nisbatan qo'llaniladi;
- yashirin proteksionizm – ichki iqtisodiy siyosat usullari yordamida amalga oshiriladi.

7.1.2-rasm.

Savdo siyosati doirasida iqtisodiy, siyosiy, ma'muriy, tashkiliy, huquqiy va boshqa masalalar uzviy bog'lanib ketadi. Xalqaro iqtisodiyot asosan savdo siyosati choralarini qo'llashning iqtisodiy

shart-sharoitlarini va oqibatlarini o'rganib, huquqiy va tashkiliy masalalarni ixtisoslashgan fan tarmoqlari, chunonchi, xalqaro savdo huquqi, xalqaro marketing kabilarni ham nazarda tutadi.

Xalqaro savdoning davlat boshqaruvi instrumentlari o'z xususiyatiga ko'ra tarif-bojxona tarifini qo'llashga asoslangan va notarif – boshqa barcha usullarga bo'linadi. Boshqaruvning notarif usullari miqdoriy va yashirin proteksionizm usullariga bo'linadi. Savdo siyosatining alohida instrumentlari ko'pincha, importni cheklash yoki eksportni rag'batlantirish zarurati tug'ilganda qo'llaniladi. Savdo siyosati dastaklarining tasnifi 1-jadvalda aks etgan.

Davlatning xalqaro savdo sahasidagi asosiy vazifasi – mamlakat eksportyorlariga o'z mahsulotlarini iloji baricha ko'proq miqdorda xorijga eksport qilishda yordam berish, ularning tovarlarini tashqi bozorda yanada raqobatbardosh qilishdir. Mamlakat ichkarisida xorijiy tovarlarga talabni kuchaytirish, importni cheklash ham uning vazifasiga kiradi.

7.1.1-jadval

Tashqi savdo siyosati dastaklarining guruhlanishi⁴³

Usullari		Savdo siyosatining dastaklari	Ustun darajada tartibga solish sohasi	
Tarif		Bojxona bojlari		Import
		Tarif kvotasi		Import
Notarif	Miqdoriy	Kvotalash		Import
		Litsenziyalash	Ekspost	Import
		«Ekspostni ixtiyoriy cheklash»	Ekspost	
		Davlat xaridlari		Import
	Yashirin	Mahalliy komponentlarni ushlab turish talabi		Import
		Texnik to'siqlar		Import
		Soliqlar va yig'imlar		Import
		Subsidiyalar	Ekspost	
	Moliyaviy	Kreditlash	Ekspost	
		Demping	Ekspost	

Dunyoning turli mamlakatlari o'z savdo siyosatlarini amalga oshirish uchun turli dastaklardan foydalanadilar. Notarif cheklashlarning o'rtacha darajasiga, odatda, u yoki bu cheklashga oid import yoki eksportning qiymat ulushi sifatida qaraladi. Bunda ularning

⁴³ Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. М.: Междунар. отношения, 2000. С. 200.

natija berish darajasiga tuzatish kiritiladi. Masalan, zaruriy hujjatlar taqdim etilganda hokimiyat organlari tomonidan beriladigan eksport uchun avtomatik litsenziya, shubhasiz, belgilangan miqdordan ortiq tovarlarni eksport qilishni taqiqlovchi eksport kvotasiga qaraganda ancha kam darajada eksportni chegaralaydi. Tovarlarni eksport va import qilishga oid turli cheklashlar tanlab litsenziyalash yuqori darajada samarali miqdoriy cheklovlar sanaladi. Avtomatik litsenziyalash moslanuvchan kvotalar kam samara beruvchi cheklovlar tarkibiga kiradi.

Bir soʻz bilan aytganda, mamlakat xalqaro savdo siyosatining u yoki bu dastaklarini qoʻllash haqida qaror qabul qilar ekan, odatda, ularning birgalikda taʼsir koʻrsatishi va joriy vaziyatga taʼsirini, davlat ichkarisida va undan tashqarida kutilayotgan istiqbollarni baholaydi.

7.2. Bojxona tarifining turlari va hisoblash usullari

Tashqi savdoni tartibga solishda hukumat tarif va notarif dastaklarni qoʻllaydi va ushbu dastaklarning amaliy qoʻllanilishini davlat yoki jamoat tashkilotlari taʼminlaydi. Tariflar bojxona tariflariga asoslangan dastaklar boʻlsa, notarif dastaklar qolgan barcha dastaklarni oʻz ichiga oladi.

Savdo siyosatining asosiy dastagi – bu bojxona tarifidir. Bojxona tarifiga turli xil taʼriflar berilgan, ammo fikrimizcha, ular orasida eng toʻgʻri va toʻligʻi quyidagicha: «bojxona tarifi – bu mahsulot bojxona chegarasidan olib oʻtilayotganda toʻlanishi kerak boʻlgan bojxona bojlari haqidagi umumiy maʼlumotdir».

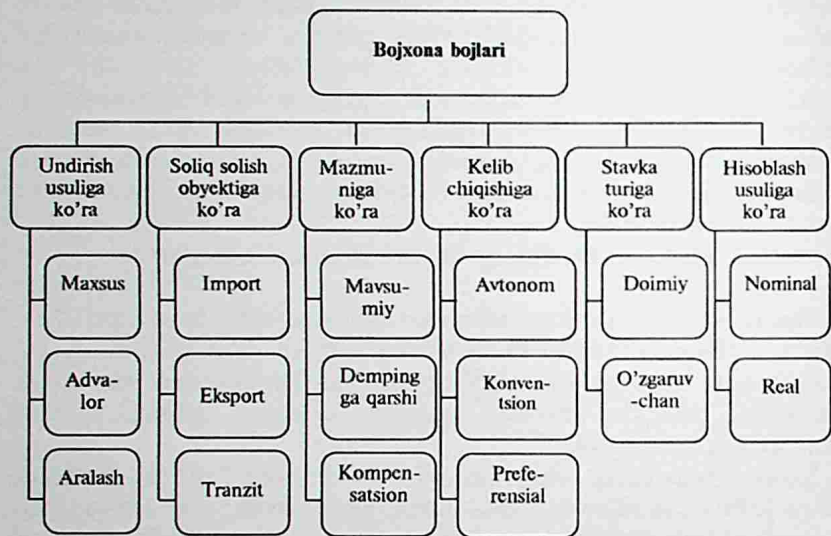
Bojxona boji mahsulotni import yoki eksport qilganda bojxona xodimlari tomonidan undiriladigan majburiy toʻlovdur. Bojxona boji quyidagi vazifalarni bajaradi:

- fiskal – davlat budjetiga kelib tushuvchi tushumlardan biri bojxona bojidir;
- proteksionistik (himoya vazifasi) – importni cheklash orqali milliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qiladi;
- balanslovchi – ayrim sabablarga koʻra ichki narxi jahon narxidan past boʻlgan mahsulotlarni xorijga oqib chiqib ketishini cheklaydi.

Bojxona bojlarini turli mezonlar boʻyicha quyidagicha guruhlash mumkin (7.2.1-rasm):

1. Undirish usuliga koʻra:

- advalor – mahsulotni bojxona qiymatidan foiz shaklida hisoblanuvchi va undiriluvchi boj;
- spetsifik – mahsulotning har bir o‘lchov birligidan belgilangan miqdorda undiriladigan boj;
- kombinatsiyalashgan – advalor va spetsifik uzviy ravishda birgalikda qo‘llaniluvchi boj.

7.2.1-rasm. Bojxona bojlarning guruhlanishi

2. Undirish obyektiga ko‘ra:

- import – import qilinuvchi mahsulotlardan undiriluvchi boj;
- eksport – eksport tovarlaridan undiriladi;
- tranzit – bojxona hududini kesib o‘tuvchi tovarlardan undiriladi.

3. Xarakteriga ko‘ra:

- davriy – davriy mahsulotlar (asosan, qishloq xo‘jalik mahsulotlari)ning xalqaro savdosini tartibga solishning joriy dastagi bo‘lgan bojlar;
- dempingga qarshi – mamlakat hududiga o‘zining haqiqiy narxidan past narxda tovar olib kirilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilarga zarar yetkazilsa, bu mahsulot importidan undiriladigan boj;

– kompensatsion – import qilinadigan mahsulotni ishlab chiqarishda bevosita yoki bilvosita subsidiyalar qo‘llanilgan bo‘lsa va buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilarga zarar keltirilayotgan bo‘lsa, qo‘llaniladigan boj.

4. Kelib chiqishiga ko‘ra:

– avtonom – davlat boshqa davlatlar bilan kelishib o‘tirmasdan joriy qilingan bir tomonlama bojar;

– konvension – ikki yoki ko‘p tomonlama kelishuv asosida joriy qilinuvchi bojar;

– preferensial – sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar rivojlanayotgan mamlakatlardan import qilinadigan tovarlardan undiriladigan chegirmali bojar.

5. Stavka turiga ko‘ra:

– doimiy – shart-sharoit o‘zgarsa ham o‘zgarmasdan turadigan boj;

– o‘zgaruvchan – hukumat tomonidan belgilab qo‘yilgan hollarda o‘zgarib turuvchi boj.

6. Hisoblash usuliga ko‘ra:

– nominal – bojxona tarifida ko‘rsatilgan boj stavkalari. Bu stavkalar mamlakat bojxona himoyasi to‘g‘risida faqat umumiy ma‘lumotlarni berishi mumkin;

– real – qism va detallardan undiriluvchi bojxona bojarini hisobga olgan holda yakuniy tovarlardan undiriluvchi haqiqiy boj. Bu boj tarif eskalatsiyasini aks ettiradi.

Har qanday davlat tarif siyosatini qo‘llar ekan tariflarni yagona tizimga birlashtiradi. Bojxona organi olib borilayotgan bojxona siyosati doirasida boj to‘lamasdan olib chiqilishi (yoki olib kirilishi) mumkin bo‘lgan yoki boj undirilishi lozim bo‘lgan tovarlarni aniqlashtiradi. Boj stavkalari tovar turiga qarab o‘zgarib boradi.

Bojxona tariflari yuridik va jismoniy shaxslar uchun o‘rnatiladi, boj undirish prinsiplari turlicha bo‘ladi. Jismoniy shaxslar shaxsiy ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan yoki boj olinmaydigan minimum chegarasida tovarlarni boj to‘lamasdan olib chiqish huquqiga ega. Odatda, davlat tovarlarni boj to‘lamasdan olib chiqib ketishning chegarasini (qiymatli ekvivalentini) belgilab beradi. Bundan tashqari, ba‘zi tovarlar bo‘yicha olib chiqish va olib kirishning chegaraviy me‘yorlari o‘rnatiladi. O‘zbekistonda shaxsiy ehtiyojlar uchun boj to‘lamasdan 2 litrgacha spirtli ichimliklar, 1000 donagacha tamaki mahsulotlari, 30 metrgacha sintetik matolar, 5 kilogrammgacha go‘sht, 5 tagacha teri mahsulotlari va hokazolarni boj to‘lamasdan

olib chiqish va olib kirish mumkin. Olib o'tilayotgan tovarlar hajmi bu me'yorlardan oshganda jismoniy shaxs eksport yoki import bojarini to'laydi.

Boshqa mamlakatlarda tovarlarni boj to'lamasdan olib o'tish me'yorlari, ayniqsa, spirtli va tamaki mahsulotlari uchun birmuncha oz miqdorda o'rnatilgan. Masalan, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, AQSh va Ukrainada boj to'lamasdan 200 dona sigareta olib kirish mumkin.

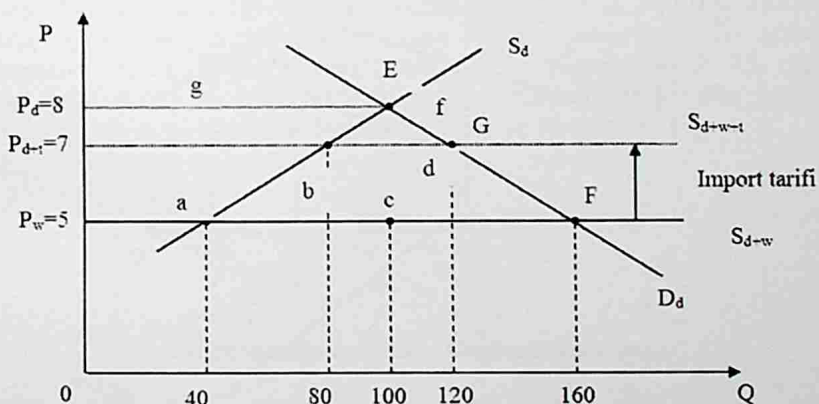
Aktiv bojxona siyosatini olib borishdan maqsad ichki bozorni import tovarlari bilan to'ldirish yoki muayyan tovarlarning ichki bozorlarga kirib kelishining oldini olishdan iborat. Agar davlat xorij tovarlarining ichki bozorlarga kirib kelishini mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilar bilan raqobat qilishini xohlamasa, unda bu tovarlarning olib kirilishi butunlay taqiqlanadi yoki ularga nisbatan yuqori tariflar joriy etiladi. Masalan, Yaponiya va Buyuk Britaniyada bojxona tariflari 0 dan 30-40 %gacha o'zgarib turadi. Mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan xomashyo va tovarlarga nisbatan 0 stavkali, tayyor mahsulotlar, ayniqsa, mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladigan turdosh mahsulotlarga nisbatan eng yuqori stavkali tariflar o'rnatiladi. Hatto eng taraqqiy etgan mamlakatlar ham ichki bozorlarini tariflar yordamida himoya qiladi. Yuqori bojxona tariflari mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yuqori xarajatlarni qoplash vazifasini o'taydi.

7.3. Tarifning milliy iqtisodiyotga ta'siri

7.3.1-rasm yordamida import bojining kichik iqtisodiyot (milliy narx jahon narxiga ta'sir ko'rsata olmaydigan iqtisodiyot)ga ta'sirini baholashimiz mumkin. Savdo boshlanmasdan avval mamlakatda 100 ta tovar ishlab chiqarilyapti va iste'mol qilinyapti, muvozanat narxi 8 dollarga teng (talab va taklif chiziqlari E nuqtada kesishgan). Agar tovarning jahon narxi ichki narxdan past bo'lsa, mamlakatga jahon narxida (5 dollar) 120 ta tovar kirib keladi, ichki narx jahon narxi darajasigacha tushib ketadi. Buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar faqat 40 ta tovar taklif qiladi, iste'mol esa 160 taga yetadi. Milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida hukumat 2 dollar miqdorida bojxona boji joriy qilsa, eksportyorlar o'z tovarini 7 dollardan sotishga majbur bo'ladi va ichki bozordagi narx ko'tariladi. Buning natijasida ichki ishlab chiqarish 80 ta tovarni tashkil qiladi, import esa 40 tagacha qisqaradi. Iste'molchilar

jami 120 ta tovar sotib oladi. Bojxona boji o'rnatilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar a trapetsiyaning yuzasiga teng bo'lgan qo'shimcha foyda ko'radi. C to'g'ri to'rtburchakning yuzasiga teng bo'lgan summa bojxona boji sifatida davlat budjetiga tushadi.

Boshqacha qilib aytganda, milliy kompaniyalarning ichki bozor uchun ishlab chiqargan mahsulotlari bojxona solig'idan ozod bo'lganligi sababli uning narxi import qilinayotgan ana shunday tovardan sezilarli darajada past bo'lishi mumkin, bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi subyektlar yangi texnologiyalar, xomashyo va materiallarni tejash hisobiga xarjatlarini kamaytirish zaruriyatiga ehtiyoj sezishmaydi. Amalda import o'rnini qoplashga yo'naltirilgan sohalardagi milliy firmalar o'z tovarlarini import tarifiga yaqin narxlarda sotadi, natijada qo'shimcha foyda ko'radi. Milliy kompaniyalar daromadlarining o'sishi va milliy ishlab chiqarishning kengayishi sabablaridan biri ana shundan iborat.

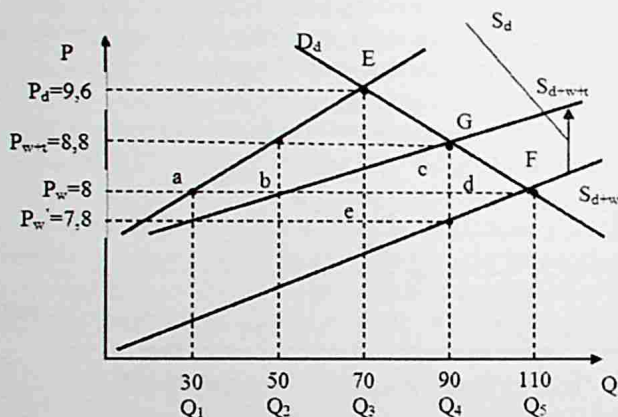

7.3.1-rasm. Import bojining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri. Katta mamlakat uchun import tarifi faqat ichki ishlab chiqarishni himoyalash vositasi bo'lib qolmasdan, tashqi bozor bilan savdo shartini yaxshilab olish vositasi hamdir. Darhaqiqat, katta mamlakat importni qisqartirsa, bu tovarning asosiy xaridori bo'lganligi sababli eksportyor mamlakat ushbu tovar narxini pasaytirishga majbur bo'ladi. Eksport tovarlari narxi o'zgarmagan holda import tovarlar narxining pasayishi import-

yor mamlakat uchun savdo shartining yaxshilanishiga olib keladi va katta iqtisodiyotli mamlakat import bojini joriy qilishdan sof foyda ko'rmaligi mumkin.

Katta mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qilish maqsadida importga boj joriy qiladi. Boj o'rnatilishi natijasida tovarning jahon narxi tushadi. Lekin bu tovarning ichki narxi boj miqdoriga (t) P_w dan P_{w+t} ga mos ravishda ko'tariladi. Jami taklif chizig'i yuqoriga — yangi S_{d+w+t} darajaga suriladi. Taklifning yangi darajasida ichki talab va jami taklif G nuqtada muvozanatga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish Q_1Q_2 gacha ortib, ichki talab Q_5Q_4 gacha kamayadi, import esa Q_1Q_5 dan Q_2Q_4 gacha qisqaradi.

7.3.2-rasm. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Import tarifi joriy qilinishi natijasida iste'molchilarning zarari $a+b+c+d$ ga teng bo'ldi. Kichik mamlakatda bo'lgani kabi import bojining ta'sirini ikkiga ajratish mumkin: qayta taqsimlanish samarasi va yo'qotish samarasi.

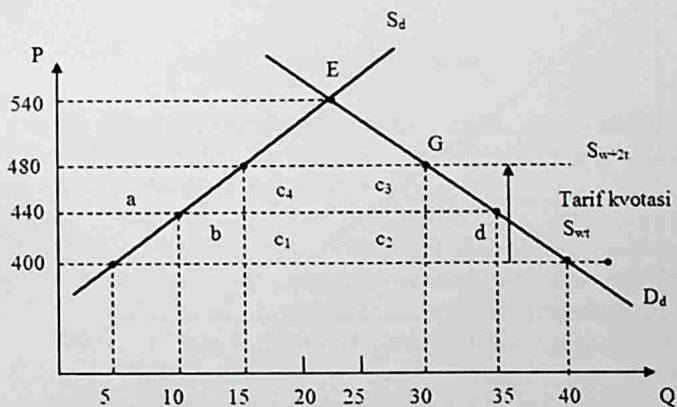
Katta mamlakat misolida daromad samarasi ichki daromad va savdo sharti samarasiga ajraladi. Ichki daromad samarasi daromadning ichki iste'molchilardan, savdo sharti samarasi esa daromadning xorijiy ishlab chiqaruvchilardan davlat budjeti foydasiga qayta taqsimlanishini bildiradi.

Tarif kvotasi. Import boji ichki qarama-qarshilikka ega. Ya'ni ishlab chiqaruvchilar, bir tarafdand, xalqaro raqobatdan qutulish

maqsadida import bojidan manfaatdor bo'lsa, ikkinchi tomondan, ish vaqtidan tashqari vaqtda iste'molchi sifatida import tarifiga qarshidirlar. Bu ziddiyat qisman tarif kvotasini joriy qilish orqali hal etiladi.

Tarif kvotasi — o'zgaruvchan bojxona boji ko'rinishi bo'lib, boj stavkasi miqdori import qilinadigan tovar hajmiga bog'liq bo'ladi: ma'lum chegaradagi importga pastroq miqdordagi boj, bu chegaradan oshib ketganda yuqoriroq boj o'rnatiladi.

Faraz qilaylik, ichki talab (D_d), ichki taklif (S_d) va jahon taklifi (S_w) chiziqlar bilan ifodalangan. Savdo boshlanmasdan oldin tovar narxi 540 dollarga teng. Erkin savdo sharoitida tovar narxi 400 dollarga tushadi. Bu narxda mamlakat 5 birlik tovar ishlab chiqaradi va 40 birlik tovar iste'mol qiladi. Binobarin, 35 birlik tovar import qiladi. Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida dastlabki 5 birlik tovar importga 10 foizli, undan ortig'iga 20 foizli import boji joriy qilinadi. Ilgari mamlakat sezilarli darajada ko'proq tovar import qilganligi bois, tovarning ichki narxini 480 dollargacha ko'taruvchi ikki qavatli tarif yuzaga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish 15 birlikka yetadi, iste'mol 30 taga, import 15 taga kamayadi. Chegaraviy samara a ga teng bo'ladi, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy zarar tarifdagi bo'lgani kabi b+d ga teng bo'ladi.

7.3.3-rasm. Tarif kvotasi

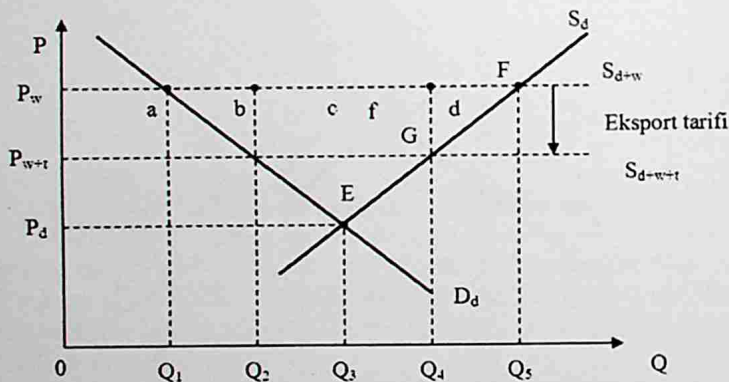
Daromad segmenti s bir necha segmentchalarga bo'linadi. Dastlabki 5 birlik tovarga 10 foizli, ya'ni 40 dollarga teng boj joriy

qilingan, 200 dollar ($s_1=5 \times \$40=\$200$) miqdoridagi foyda budgetga tushadi. Keyingi 10 birlik tovarga 80 dollarlik boj o'rnatilgan, demak, 800 dollar ($s_2+s_3=10 \times \$80=\$800$) ham budgetga tushadi. s_4 ($s_4=5 \times \$80-5 \times \$40=\$200$) segment esa mahalliy kompaniyalarning ko'zda tutilmagan foydasidir. Ya'ni bu kompaniyalar tovarni 440 dollardan sotib olib 480 dollardan sotish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar eksportyorlar tovar narxini 480 dollarga oshirishsa, xorijliklar ko'zda tutilmagan daromadga ega bo'ladi.

Eksport tarifi. Eksport bojlari eksport tovarlari mamlakat chegarasidan chiqib ketayotganda olinadigan majburiy to'lovdir.

Faraz qilaylik, hukumat eksportni boj orqali cheklamoqchi. Kichik mamlakat misolida tahlil qiladigan bo'lsak, eksport bojining joriy qilinishi jahon narxiga ta'sir ko'rsatmaydi. Binobarin, savdo sharti o'zgarmaydi. Tovar eksportining foydaliligi pasayadi va ishlab chiqaruvchilar tovarlarning bir qismini ichki bozorga qaytarishadi, natijada bu tovarning ichki narxi boj miqdorida P_w dan P_{w+t} ga tushadi. Jami talab chizig'i eksport tarifi miqdorida pastga ko'chadi S_{d+w+t} . Talabning yangi darajasida ichki taklif va jami talab muvozanatiga G da erishiladi, bu vaziyatda eksport tarifi yordamida ichki iste'mol Q_1Q_2 ga ortadi, ichki taklif Q_5Q_4 ga kamayadi.

7.3.4-rasm. Eksport tarifi

Eksport miqdori esa Q_5Q_1 dan Q_4Q_2 ga qisqaradi. Demak, eksport tarifi joriy qilinishi natijasida ichki iste'mol ortdi, ichki taklif va eksport miqdori qisqardi.

Eksport tarifi o'rnatilishi natijasida iste'molchilar a segment miqdorida foyda ko'rishdi. Davlat eksport boji yordamida s ga teng miqdordagi foydani ishlab chiqaruvchilardan o'z foydasiga qayta taqsimlaydi. b+d segmentlari ishlab chiqaruvchilarning sof yo'qotishlaridir. Umuman olganda, eksport tarifi o'rnatilganda ham import boji joriy qilinganida qayta taqsimlash va yo'qotish samaralari yuzaga keladi.

Nazorat savollari

1. Nima uchun tashqi savdoni tartibga solish zaruriyati mavjud?
2. Tashqi savdo siyosati nima va uning qanday shakllari mavjud?
3. Tashqi savdo siyosatining yo'nalishlari va dastaklari nimalardan iborat?
4. Bojxona boji nima va u qanday mezonlar bo'yicha guruhlanadi?
5. Bojxona boji qanday vazifalarni bajaradi?
6. Tariflarning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri qanday samaralarni yuzaga keltiradi?
7. Tarifli tartibga solishning afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. Tashqi savdo siyosatining asosan to'rt xil shakli mavjud. Mamlakat tashqi savdo siyosatining qaysi shaklidan foydalanyotganini qanday aniqlash mumkin?
2. Ichki bozorni tashqi raqobatdan himoya qilish rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun katta ahamiyat kasb etadi. Mamlakatlar tomonidan ayrim tovarlarni ichki bozorga kirib kelishini cheklash uchun selektiv proteksionizm yoki qisman cheklash siyosati qo'llaniladi. Bu ikki siyosatning bir-biridan farqi nimadan iborat? Qanday hollarda selektiv proteksionizmni qo'llash samarali hisoblanadi?
3. Mamlakatlar mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida tayyor mahsulotlar importini cheklashga, xomashyo va materiallarni ko'proq import qilishga harakat qilishadi. Bunday siyosat qanday nomlanadi va uning importga ta'sirini qanday baholash mumkin?

4. Import bojining milliy iqtisodiyotga qanday ijobiy va salbiy ta'sirlari bor? Umumjahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish import bojlariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

5. Rivojlangan mamlakatlar tomonidan qo'llaniladigan yuqori tarif stavkalari rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6. Mamlakatlar o'z savdo hamkor mamlakatlariga nisbatan imtiyozli bojxona boji stavkalarini qo'llashadi. Bu stavkaning preferensial bojdin farqi nimadan iborat?

7. Jahon bozorida narxi keskin o'zgaradigan mahsulotlarining importini belgilangan darajada saqlash uchun taraqqiy etgan mamlakatlar bojxona bojining qaysi turidan foydalanishadi va nima uchun?

8. Mavsumiy boj bilan o'zgaruvchan bojning bir-biridan farqi nimadan iborat?

9. Nima uchun ayrim milliy tarmoqlar tashqi raqobatdan tarif usullari yordamida himoyalanganda tarif himoyasining haqiqiy darajasi manfiy bo'ladi?

10. Agar o'zaro savdo qiluvchi ikki mamlakat bir xil import bojlarini joriy qilishsa, mamlakatlar ko'rgan iqtisodiy yo'qotishlar ham bir xil bo'ladimi? Javob berishda mamlakatlar bozorining raqobatbardoshligidan kelib chiqing.

11. O'zbekistonning tashqi savdosida asosiy hamkor bo'lgan mamlakatlarda uzoq muddatli iqtisodiy pasayish kutilmoqda. O'zbekiston hukumati yangi import bojlarini joriy qilmoqchi. Siz bu sharoitda import bojlarining qaysi turini taklif qilgan bo'ladingiz va ular qanday tovar guruhlariga nisbatan qo'llanilishi kerak?

12. Texnika importiga nisbatan tarif joriy etilishining iqtisodiyotga ta'sirini aniqlash uchun qanday axborotlarga ega bo'lish kerak?

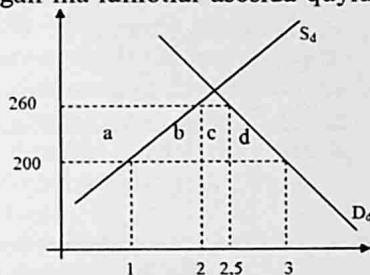
Masalalar

1-masala. Faraz qilaylik, O'zbekiston (kichik mamlakat) shakarni bir tonnasini 200 dollardan 2 mln tonna import qiladi. Bunda O'zbekistonning ichki iste'moli 3 mln tonnani tashkil etadi. O'zbekiston hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida 30 % import bojini joriy qiladi. Natijada ichki iste'mol 2,5 mln tonnagacha, shakar importi bo'lsa 0,5 mln tonnagacha

kamayadi. Import bojini joriy qilinishi quyidagilarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a) iste'molchilar yutug'i;

Javob: Keltirilgan ma'lumotlar asosida quyidagi grafik chiziladi.

Ichki iste'molchilarning yutug'i $a+b+c+d=(260-200) \cdot (3+2.5)/2$ ga, ya'ni 165 mln dollarga kamayadi.

b) ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i;

Javob: ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i $a=(260-200) \cdot (1+2)/2$ ga, ya'ni 90 mln dollarga o'sdi.

c) bojini davlat budjetiga ta'sirini aniqlang.

Javob: davlat budjetining daromad qismi $c=(260-200) \cdot (2.5-2)$ ga, ya'ni 30 mln dollarga oshdi.

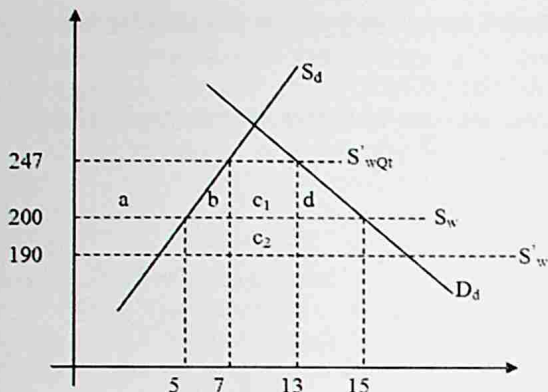
d) mamlakatning sof yo'qotishi.

Javob: mamlakatning sof yo'qotishi $b+d=(260-200) \cdot (2-1)/2 + (260-200) \cdot (3-2.5)/2$ ga, ya'ni 45 mln dollarga teng.

2-masala. Faraz qilaylik, Rossiya (katta mamlakat) shakarni bir tonnasini 200 dollardan 10 mln tonna import qiladi. Bunda Rossiyaning ichki iste'moli 15 mln tonnani tashkil etadi. Rossiya hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida 30 % import bojini joriy qiladi. Natijada shakarning jahon narxi 190 dollargacha, ichki iste'mol 13 mln tonnagacha, shakar importi bo'lsa 6 mln tonnagacha kamayadi. Import bojini joriy qilish quyidagilarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a) iste'molchilarga;

Javob: Quyidagi grafikni chizib olamiz

Ichki iste'molchilarning yutug'i $a+b+c_1+d=(247-200) \cdot (15+13)/2$ ga, ya'ni 658 mln dollarga kamayadi.

b) ichki ishlab chiqaruvchilarga;

Javob: ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i $a=(247-200) \cdot (7+5)/2$ ga, ya'ni 282 mln dollarga oshadi.

c) davlat budjetiga;

Javob: davlat yutug'i $c=(247-190) \cdot (13-7)$ ga, ya'ni 342 mln dollarga oshadi.

d) bojni mamlakat iqtisodiyotiga umumiy ta'sirini aniqlang.

Javob: buni aniqlash uchun s_2 bilan $b+d$ ni solishtirish kerak. Agar, s_2 $b+d$ dan katta bo'lsa mamlakat import bojini qo'llashdan foyda olgan bo'ladi. Agar, $b+d$ kattaroq bo'lsa mamlakat import bojini qo'llashdan zarar ko'rgan bo'ladi.

$$c_2 = (200-190) \cdot (13-7) = 60 \text{ mln dollar}$$

$$b+d = (247-200) \cdot (7-5)/2 + (247-200) \cdot (15-13)/2 = 94 \text{ mln dollar}$$

$c_2 < b+d$ bo'lganligi uchun mamlakat import bojini joriy qilishdan zarar ko'rdi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Kichik mamlakat A tovarni 10 dollardan import qiladi. A tovarning ichki taklifi $S = 50 + 5P$, ichki talab esa $D = 400 - 10P$ ga teng. Faraz qilaylik, mamlakat har bir dona tovar importidan 5 dollardan boj undirishni boshlaydi. Mazkur holat bo'yicha quyidagilarni aniqlang:

- a) iste'molchilar yutug'i;
- b) ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i;
- c) davlatning yutug'i;
- d) mamlakatning sof yo'qotishini.

2-masala. AQSh erkin savdo sharoitida A tovarni 110 dollardan 200 ta ishlab chiqaradi va 400 ta iste'mol qiladi. Agar AQSh A tovar importidan 20 % li boj undirishni boshlasa, bu tovarning jahon narxi 100 dollargacha tushadi, ichki ishlab chiqarish 250 donaga, ichki iste'mol esa 300 donaga tenglashadi. Mazkur holatning quyidagi ko'rsatkichlarga ta'sirini aniqlang:

- a) davlat budjetiga;
- b) ichki iste'molchilarga;
- c) ichki ishlab chiqaruvchilarga;
- d) AQSh iqtisodiyotiga umumiy ta'siri.

3-masala. Xitoy erkin savdo sharoitida A tovarni 175 dollardan 100 mingta ishlab chiqaradi va 250 mingta iste'mol qiladi. Agar Xitoy A tovar importidan 20 dollardan maxsus boj undirishni boshlasa, bu tovarning jahon narxi 165 dollargacha tushadi. Ichki ishlab chiqarish 150 ming donaga, ichki iste'mol 200 ming donaga teng bo'ladi. Mazkur holatning quyidagi ko'rsatkichlarga ta'sirini aniqlang:

- a) davlat budjetiga;
- b) ichki iste'molchilarga;
- c) ichki ishlab chiqaruvchilarga;
- d) Xitoy iqtisodiyotiga umumiy ta'siri.

4-masala. Faraz qilaylik, Rossiya paxta importidan $T=10$ doll/tonna boj undirishni boshladi. Keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib quyidagi savollarga javob bering.

	Tarif joriy qilinishidan oldin	Tarif joriy qilinganidan keyin
Paxtaning jahon narxi	100 doll/t.	100 doll/t.
Ichki iste'molning miqdori	10 mln tonna	8 mln tonna
Ichki ishlab chiqarishning miqdori	3 mln tonna	5 mln tonna

a) import bojini joriy qilinishi natijasida davlat budjetining daromadi qanchaga oshadi;

b) import bojini joriy qilinishi ichki iste'molchilarga qanday ta'sir ko'rsatadi;

c) import bojini joriy qilinishi ichki ishlab chiqaruvchilarga qanday ta'sir ko'rsatadi;

d) import bojini joriy qilinishi Rossiya iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatadi.

5-masala. Faraz qilaylik, O'zbekiston televizor ishlab chiqaradi. Bitta televizorning ichki bozordagi narxi 200 dollar. Televizor ishlab chiqarishda ishlatiladigan xorijiy xomashyo uning narxini 80 %ni tashkil etadi. Mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida televizorlar importidan 30 % li boj, uning ehtiyot qismlaridan 10 % boj undiradi. O'zbekistonda televizor importidan undiriladigan bojning haqiqiy darajasini aniqlang.

6-masala. Faraz qilaylik, Xitoy kompyuter monitorlarini ishlab chiqaradi. Bitta monitorning narxi 100 dollar. Bu tovarni ishlab chiqarishda ishlatiladigan xorijiy xomashyo uning narxini 50 %ni tashkil etadi. Mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida monitorlar importidan 10 %li boj, uning ehtiyot qismlaridan 5 %li boj undiradi. Xitoyda monitor importidan undiriladigan bojning haqiqiy darajasini aniqlang.

7-masala. Kichik mamlakat A tovarni 10 dollardan import qiladi. A tovarning ichki taklifi $S=100+10P$, ichki talab esa $D=500-10P$ ga teng. Faraz qilaylik, mamlakat har bir dona tovar importidan 5 dollardan boj undirishni boshlaydi. Mazkur holat bo'yicha quyidagilarni aniqlang:

- iste'molchilar yutug'i;
- ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i;
- davlatning yutug'i;
- mamlakatning sof yo'qotishini.

8-masala. Kichik mamlakat A tovarni 5 dollardan import qiladi. A tovarning ichki taklifi $S=50+10P$, ichki talab esa $D=300-5P$ ga teng. Faraz qilaylik, mamlakat har bir dona tovar importidan 5 dollardan boj undirishni boshlaydi. Mazkur holat bo'yicha quyidagilarni aniqlang:

- iste'molchilar yutug'i;
- ichki ishlab chiqaruvchilar yutug'i;
- davlatning yutug'i;
- mamlakatning sof yo'qotishini.

9-masala. Shakarning ichki iste'moli 400 ming tonnaga va ichki ishlab chiqarishi 100 ming tonnaga teng. Shakarning jahon narxi 250 \$. Shakarga nisbatan 20 %li tarif joriy qilindi. Natijada ichki iste'mol 300 ming tonnani, ichki ishlab chiqarish 200 ming tonnani

tashkil etdi. Import bojining joriy qilinishi mamlakat iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlang.

10-masala. A tovarning ichki iste'moli 300 mingtaga va ichki ishlab chiqarishi 100 mingtaga teng. A tovarning jahon narxi 10\$. A tovar importidan 10 \$li maxsus boj undirilsa ichki iste'mol 250 mingtani, ichki ishlab chiqarish 150 mingtani tashkil etadi. Import bojining joriy qilinishi mamlakat iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlang.

Testlar

1. Erkin savdodan kim ko'proq foyda oladi?

- a) iste'molchilar;
- b) import bilan raqobatlashuvchi tarmoqlar;
- c) rivojlanayotgan mamlakatlar;
- d) yosh milliy tarmoqlar.

2. Mamlakatning 40 foizgacha bo'lgan bojxona bojlarini joriy qilishi qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) mamlakatning iqtisodiy holati o'zgarmaydi;
- b) bu holat iste'molchilarga salbiy ta'sir ko'rsatadi;
- c) mamlakatning iqtisodiy holati o'zgarmaydi, ammo eksporti o'sadi;
- d) mamlakat eksporti o'sadi.

3. Mamlakatda tayyor mahsulotlar importidan undiriladigan bojxona bojlarining oshirilishi qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) bojxona bojlarining haqiqiy darajasi oshadi;
- b) bojxona bojlarining haqiqiy darajasi pasayadi;
- c) bojxona bojlarining nominal darajasi pasayadi;
- d) bojxona bojlarining haqiqiy darajasi o'zgarmaydi.

4. Mamlakatda xomashyo importidan undiriladigan bojxona bojlarining pasayishi qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) bojxona bojlarining haqiqiy darajasi pasayadi;
- b) bojxona bojlarining nominal darajasi oshadi;
- c) bojxona bojlarining haqiqiy darajasi oshadi;
- d) bojxona bojlarining haqiqiy va nominal darajalari pasayadi.

5. Qaysi holatlarda import bojini joriy qilish mamlakat iqtisodiy holatining yaxshilanishiga olib kelishi mumkin?

- a) import bojlari nisbatan yuqori bo'lmaganda;
- b) kichik mamlakat tomonidan import bojlari joriy qilinganda;

c) import bojlarini joriy qilish iqtisodiy holatning yaxshilanishiga olib kelmaydi;

d) katta mamlakat tomonidan yuqori bo'lmagan import bojlari joriy qilinganda.

6. Tashqi savdoni tartibga solishning tarif metodi qanday dastaklar yordamida amalga oshiriladi?

a) bojxona boji va eksport subsidiyasi;

b) bojxona boji va kontingentlashtirish;

c) bojxona boji va tarif kvotasi;

d) bojxona boji, soliq va boshqa to'lovlar;

7. Kichik mamlakat tomonidan import bojlarini joriy qilish qanday oqibatlarni yuzaga keltiradi?

a) qayta taqsimlash va yo'qotish ta'siri;

b) daromad va himoya ta'siri;

c) qayta taqsimlash, yo'qotish, daromad, himoya ta'siri va miqiyos samarasi;

d) qayta taqsimlash, yo'qotish, daromad va himoya ta'siri.

8. Tarif eskalatsiyasi nima?

a) qayta ishlanganlik darajasining ortishiga mos ravishda tovar-dan undiriladigan import bojining ortishi;

b) real import bojining ortishi;

c) nominal tarif bojining ortishi;

d) qayta ishlanganlik darajasining ortishiga mos ravishda tovar-dan undiriladigan import bojining kamayishi.

9. Qachon bojxona bojining haqiqiy darajasi uning nominal darajasi bilan bir xil bo'ladi?

a) tayyor mahsulotlar va xomashyo importidan bir xil boj undirilganda;

b) tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishda import qilinayotgan xomashyodan foydalanilmasa;

c) tayyor mahsulotlar va xomashyo importidan turli xil boj undirilganda;

d) a) va c) javoblar to'g'ri.

10. Import bojlari import kvotasidan farqli ravishda:

a) xalqaro savdoning kamayishiga olib keladi;

b) narxlarning o'sishiga olib keladi;

c) davlat budjetiga daromad keltiradi;

d) aholi turmush darajasini pasaytiradi.

11. Iqtisodiy farovonlik va milliy raqobatdoshlikning maksimal darajasini ta'minlab beradigan boj?

- a) eksport boji;
- b) import boji;
- c) tarif kvotasi;
- d) optimal boj.

12. Shakarning ichki iste'moli 400 ming, ichki ishlab chiqarish hajmi esa 100 ming tonnaga teng. Shakarning jahon narxi 250 dollar Shakar importiga nisbatan 20 %li tarif joriy qilindi. Natijada ichki iste'mol 300 ming tonnani, ichki ishlab chiqarish hajmi esa 200 ming tonnani tashkil etdi. Iste'molchilarning yo'qotishini aniqlang:

- a) 17500 dollar;
- b) 17500 ming dollar;
- c) 5 mln dollar;
- d) 2500 ming dollar

13. Bojxona bojlari obyektiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

- a) eksport, import va tranzit;
- b) eksport, import va avtonom;
- c) konvension, import va avtonom;
- d) konvension, preferensial va avtonom.

14. Tovarlarining qayta ishlanish darajasini chuqurlashib borishi bilan bojxona bojlarining ham ortib borishi - bu:

- a) demping;
- b) tarif eskalatsiyasi;
- c) kvotalash;
- d) reglamentlash.

15. Preferensial tarif - bu:

- a) oddiy tarif;
- b) murakkab tarif;
- c) avtonom tarif;
- d) imtiyozli tarif.

16. Bojxona organlari tomonidan tovarlar import va eksport qilinayotganda undiriladigan va eksport-importning sharti hisoblangan majburiy to'lov - bu:

- a) bojxona boji;
- b) qo'shilgan qiymat solig'i;
- c) egri soliq;
- d) aksiz.

VIII BOB. TASHQI SAVDONI TARTIBGA SOLISHNING NOTARIF METODLARI

8.1. Notarif metodlarning guruhlanishi

Davlat tashqi savdoni tartibga solishda tarif metodlari bilan birgalikda notarif metodlardan ham keng foydalanadi. Ularning ko'pchiligi bojxona tariflaridan farqli ravishda miqdoriy jihatdan o'lchanmaydi va shuning uchun statistikada yaqqol aks ettirilmaydi. Notarif metodlarning ushbu xususiyati hukumatlarga tashqi savdo siyosati sohasida o'z maqsadlariga erishishda ulardan aralash foydalanishga imkon yaratadi.

Notarif usullar – tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni mamlakatga olib kiriladigan yoki chetga chiqariladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Notarif usullar miqdoriy, moliyaviy, yashirin va noiqtisodiy usullarga ajratiladi. Ular ustun darajada rivojlanayotgan va hukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlariga xosdir.

Tahlillarning ko'rsatishicha, davlat tomonidan tashqi savdoni tartibga solish tarif va notarif usullar kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. XXI asr boshlaridan tarif usullarining mavqeyi pasayib bormoqda. Ushbu holat Jahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa – ular o'rtasidagi o'zaro tovar savdosida tarif cheklashlarini bosqichma-bosqich bartaraf etish bilan bog'liq.

Jahon amaliyotida notarif usullarga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasida tovar oqimlari yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabi usullar kiritiladi.

Bir so'z bilan aytganda, mamlakat hukumati tashqi savdo siyosatining u yoki bu dastaklarini qo'llash haqidagi qarorni qabul qilar ekan, odatda, ularning birgalikda ta'sir ko'rsatishi va joriy

vaziyatga ta'sirini, davlat ichida va undan tashqarida kutilayotgan istiqbollarni baholaydi.

8.1.1-jadval

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar tomonidan qo'llaniladigan notarif to'siqlar (tovar bahosiga nisbatan foizda)⁴⁴

Mamlakatlar	Kvotalar	Litsenziyalar	Boshqa turdagi notarif to'siqlar	Jami
Avstriya	12	9	5	26
Belgiya va Lyuksemburg	—	51	—	51
Kanada	3	—	2	5
Daniya	10	31	—	27
Germaniya	37	5	2	45
Finlyandiya	20	26	—	46
Fransiya	—	—	96	96
Irlandiya	13	15	—	28
Italiya	8	46	5	74
Yaponiya	120	—	3	123
AQSh	6	—	—	6
Norvegiya	3	62	19	81
Shveysariya	10	12	16	38
Shvetsiya	2	3	6	11

8.2. Miqdoriy cheklovlar

Tashqi savdoni miqdoriy jihatdan cheklash — bu davlat tomonidan savdo aylanmasining notarif metodlarini qo'llagan holda tartibga solishning ma'muriy metodidir. Davlat mazkur usul yordamida eksport yoki importga ruxsat berilgan tovarlarning miqdori va nomenklaturasini belgilaydi. Miqdoriy cheklovlar bir mamlakat hukumatining qarori yoki ma'lum tovarlar savdosini muvofiqlashtiruvchi xalqaro savdo kelishuvlari asosida qo'llanilishi mumkin.

Tashqi savdoni miqdoriy jihatdan cheklash usullari quyidagilardan iborat:

- kvotalash/kontingentlashtirish;
- litsenziyalash;
- «eksportni ixtiyoriy cheklash».

Kvotalash yoki kontingentlash. Umuman, tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishda qo'llaniladigan notarif usullarning 50 dan ortiq turi mavjud. Ularning tarkibida eng keng tarqalgani

⁴⁴ www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2002/09/smith.htm.

kvotalardir. Agar tarif usullar aniq bir tovar guruhi bo'yicha eksport yoki import hajmi masalasini ochiq qoldirsa, kvotalar olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulotning qiymat yoki miqdoriy hajmini to'g'ridan to'g'ri cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ular o'z yo'nalishlariga ko'ra quyidagilarga bo'linadi:

Eksport kvotasi – xalqaro barqarorlashuv shartnomasiga muvofiq muayyan tovarlarning umumiy eksportdagi ulushini belgilash. OPEK yoki biron-bir milliy hukumat tomonidan mamlakat ichki bozorida defitsit tovarlarning chetga chiqib ketishining oldini olishda qo'llaniladi (Masalan, Rossiyada neft eksportida).

Import kvotasi – milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni himoyalash, savdo balansini muvozanatlashga erishish, ichki bozorda talab va taklifni tartibga solish hamda boshqa mamlakatlar tomonidan diskriminatsiya (kamsitish) savdo siyosati qo'llanilganda javob tariqasida qo'llaniladi. Masalan, AQSh Yangi Zelandiyadan import qilinadigan sut va qaymoq hajmini 5,7 mln litr, Niderlandiyadan import qilinadigan muzqaymoq hajmini 104 ming kg., Shveysariyadan keladigan pishloq hajmini 3,4 mln kg qilib belgilagan⁴⁵.

Global kvotalar. Bu tovarlarning qaysi mamlakatga eksport yoki import qilinishidan qat'iy nazar, eksport va importga nisbatan dunyo miqyosida belgilanadi.

Individual kvotalar. Global kvota doirasida tovarni eksport yoki import qiladigan har bir mamlakatga nisbatan belgilanadi.

Litsenziyalash – mutasaddi davlat organlari tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatga ruxsat berish orqali eksport yoki import qilinayotgan tovarlarni muayyan vaqt ichida ma'lum bir miqdorda eksport yoki import qilishga ruxsat berish. Litsenziyalash kvotalash jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish shakli hisoblanadi.

Jahon amaliyotida litsenziyalar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

Bir marotabaliq litsenziya. Davlat tomonidan biron-bir firmaga bitta tashqi savdo shartnomasini amalga oshirish uchun bir yilgacha muddatda tovarni olib kirish yoki olib chiqish to'g'risidagi yozma ruxsatnoma.

---

⁴⁵ Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. –М.: Междунар. отношения, 2000. С. 234.

Bosh litsenziya — bir yil maboynida cheklanmagan hajmda tovarni import yoki eksport qilish uchun beriladigan ruxsatnoma.

Global litsenziya ma'lum vaqt ichida dunyoning xohlagan mamlakatiga cheklanmagan miqdorda yoki qiymatda tovarni olib kirish yoki olib chiqib ketish to'g'risidagi yozma ruxsatnoma.

Avtomatik litsenziya eksportyor yoki importyor buyurtmasiga muvofiq davlat tomonidan darhol beriladigan yozma ruxsatnoma.

Litsenziyalarni taqsimlash mexanizmlari:

– auksion;

– konkurs asosida litsenziyalarni sotish (optimal variant). AQShda auksionlar, odatda, videomagnitofonlar, qand, avtomobillarning importi litsenziyalarini taqsimlashda ishlatiladi;

– «yaqqol afzallik tizimi» — davlat tomonidan ma'lum firmaga o'tgan davrda qilingan import hajmiga proporsional tarzda yoki milliy importyorlarning talabi tarkibiga proporsional tarzda litsenziya berish shakli. AQShda ushbu litsenziya turi neftni import qilishda ishlatiladi;

– bahodan tashqari asosda litsenziyalarni taqsimlash. Davlat tomonidan tovarlar importi va eksportini eng samarali shaklda amalga oshiradigan firmalarga berishda ishlatiladi.

«Eksportni ixtiyoriy cheklash». Mutaxassislarning fikricha, eksport kvotalarining muhim turlaridan biri «eksportni ixtiyoriy cheklash» hisoblanadi. Hukumat tomonidan, odatda, yirik importyor davlatning siyosiy bosimi ostida eksportni ixtiyoriy cheklash joriy qilinadi.

Bunday amaliyot AQSh va Yelda Yaponiya tovarlari (avtomobillar, elektronika, po'lat)ga nisbatan keng qo'llaniladi. Hozirda jahonda bunday turdagi 100 dan ortiq bitimlar imzolangan, biroq bugungi kunda JST o'z oldiga «eksportni ixtiyoriy cheklash»ni umuman bekor qilish vazifasini qo'ymoqda.

8.3. Savdo siyosatining moliyaviy metodlari

Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari tarkibidagi keyingi yirik guruh moliyaviy usullar hisoblanadi va ular o'z navbatida quyidagi guruhlariga ajratiladi:

– subsidiyalar;

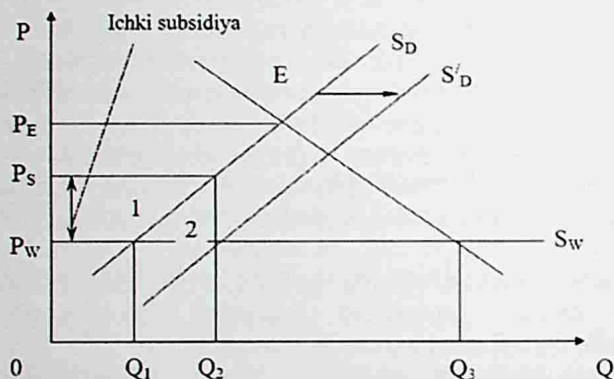
– eksport kreditlari;

– demping.

Subsiyalar — milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash

va importni bilvosita kamsitishga qaratilgan davlat budjetidan ajratiladigan pulli to'lovlar. Subsidiyalar import tovarlar bilan raqobatga kirishayotgan va eksport uchun mo'ljallangan tovarlar ishlab chiqaruvchilarga berilishi mumkin. Birinchi holatda u ichki subsidiya deb, ikkinchi holatda esa eksport subsidiyasi, deb ataladi.

Ichki va eksport subsidiyalarining farqlanishi jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy oqibatlar turlicha ahamiyatga ega. Ularga alohida to'xtalib o'tamiz.

8.3.1-rasm. Ichki subsidiyalar

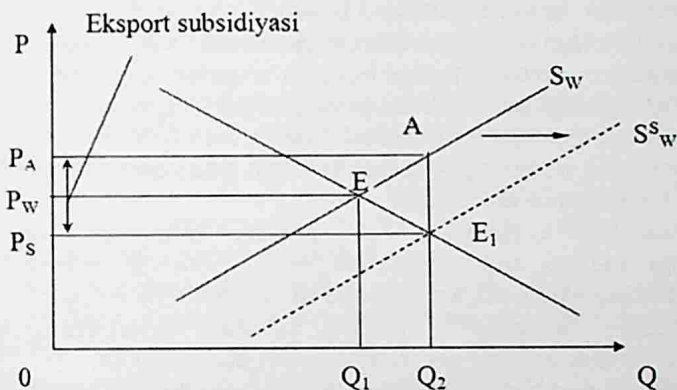
Ichki subsidiyalar. Erkin savdo sharoitida milliy ishlab chiqarish hajmi Q_1 ni, ichki iste'mol hajmi Q_2 ni, import $Q_3 - Q_1$ ni tashkil etadi.

Subsidiya ajratilgandan keyin ichki ishlab chiqarish hajmi Q_2 gacha ortadi, iste'mol esa Q_3 holatida qoladi, chunki iste'molchilar tovarni avvalgidek jahon narxida xarid qilishadi. Import hajmi esa $Q_3 - Q_2$, ya'ni ichki ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha ortishi miqdoriga mos $Q_2 - Q_1$ ravishda kamayadi.

Milliy ishlab chiqaruvchilar har bir mahsulotning jahon bahosidan subsidiya miqdorida foyda oladi ($S = P_s - P_w$). Hukumat xarajatlari 1-va 2-figuralarni tashkil etadi.

Subsidiyalarning bir qismi (1-figura) mazkur tovarlarni ishlab chiqargan korxonalar hisobiga qayta taqsimlanadi. Qolgan qismi (2-figura) esa mamlakat iqtisodiyotining sof yo'qotishi hisoblanadi. Chunki, subsidiya natijasida samarasiz ishlayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini sotish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Eksport subsidiyasi. Erkin savdo sharoitida importyor mamlakat iste'molchilari Q_1 hajmdagi tovarni jahon narxida P_w da xarid qilishadi. Agar eksportyor mamlakat o'z ishlab chiqaruvchilariga eksport subsidiyasini ajratsa, ishlab chiqaruvchilar eksportga chiqarilayotgan tovar bahosini subsidiya miqdoriga mos ravishda pasaytira olishadi. Natijada tovar taklifi S_w dan S_w^s gacha, eksport hajmi esa Q_1 qadar ortadi.

8.3.2-rasm. Eksport subsidiyasi

Eksport subsidiyasini qo'llashdan maqsad eksport bahosining pasayishi natijasida yomonlashgan mamlakat savdo sharoitini sotilayotgan tovarlar hajmini oshirish orqali yaxshilash va subsidiyalar ko'rinishidagi xarajatlarni qoplashdan iborat.

GATT/JST qoidalariga muvofiq, a'zo mamlakatlar o'rtasidagi savdoda bevosita eksport subsidiyalaridan foydalanish taqiqlangan. Yevropa Ittifoqi doirasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga bevosita eksport subsidiyalari berish bundan mustasno. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarning buzilishi import qilayotgan mamlakatga kompensatsiyalovchi import bojlarini olish orqali javob choralar ko'rishga asos bo'ladi. Bu bojlar JST arbitrajida bahs hal etilgunga qadar saqlanadi.

Eksport subsidiyalarining miqdori rivojlangan mamlakatlar qayta ishlash sanoati eksportining 1 %idan oshmaydi, biroq ayrim tovar guruhlari uchun, ayniqsa, rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlarida ushbu me'yor juda yuqori bo'lishi mumkin.

Eksport kreditlari tashqi savdo siyosatining moliyaviy usuli bo'lib, milliy firmalarning eksport salohiyatini rivojlantirishni davlat tomondan moliyaviy rag'batlantirishni nazarda tutadi.

Eksport kreditlari quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– milliy eksportyorlarga subsidiyalashgan kreditlar berish — davlat banklari tomonidan bozor stavkasidan past stavkalarda kreditlar ajratish;

– kredit bergan mamlakat tovarini sotib olish sharti bilan xorijiy importyorlarga davlat kreditlarini berish;

– milliy eksportyorlarni eksport risklaridan sug'urtalash.

Demping — tovarni tashqi bozorga mamlakatda mavjud normal bahoga qaraganda past baholarda eksportga chiqarish. Tashqi savdo amaliyotida dempingning quyidagi shakllaridan foydalaniladi:

– sporadik demping — tashqi bozorga ortiqcha tovar zaxiralarini past baholarda epizodik sotish;

– oldindan o'ylangan yoki ataylab qilingan demping — bozordagi raqibni siqib chiqarish va keyinchalik monopol baho o'rnatish maqsadida eksport baholarini vaqtinchalik pasaytirish;

– doimiy demping — doimiy ravishda tovarlarning eksport bahosini normal bahoga nisbatan past baholarda sotish;

– teskari demping — tovarlar eksport bahosining mamlakat ichki bozoridagi baholarga nisbatan oshib ketishi.

– o'zaro demping — ikkita mamlakatning bir xil tovarlar bo'yicha past baholarda o'zaro savdoga kirishishi.

Dempingdan, eng avvalo, davriy pasayishlar va ichki talab kamayganda, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish davrida foydalaniladi. Masalan, XX asrning 30-yillarida shunga o'xshash hodisa Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan import qilinuvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida kuzatildi, 70-yillarda AQSh va Yevropa Ittifoqi tomonidan Yaponiyaga nisbatan dempingdan foydalanish ayblovi ilgari surildi.

8.4. Savdo siyosatining yashirin metodlari

Tashqi savdoni tartibga solishning miqdoriy cheklash usullari bilan bir qatorda yashirin proteksionizm usullari ham muhim ahamiyatga ega. Ba'zi hisob-kitoblarga qaraganda yashirin proteksionizmning bir necha yuz xil turlari mavjud. Davlat ular yordamida eksport yoki importni bir tomonlama cheklashi mumkin.

Yashirin proteksionizm turlari:

– texnik to‘siqlar (milliy standartlarga rioya qilish, import qilinayotgan mahsulotlarning sifat sertifikatini talab qilish, tovarlarni maxsus upakovkalash va markalash, sanitariya-epidemologiya qoidalariga rioya qilish);

– ichki soliqlar va yig‘imlar – mazkur usul import qilinayotgan tovarlarning ichki bahosini oshirishga qaratilgan bo‘lib, shu orqali import qilinayotgan tovarning raqobatbardoshligini pasaytirishga qaratilgan (qo‘shilgan qiymat solig‘i, savdo solig‘i, aksiz solig‘i, bojxonada rasmiylashtirish uchun yig‘imlar, port solig‘i, registratsiya solig‘i va boshqalar);

– davlat xaridi doirasidagi siyosat – davlat organlari va korxonalaridan ma‘lum tovarlarni qimmat bo‘lishiga qaramasdan faqat milliy firmalardan sotib olishga yo‘naltirilgan siyosat;

– mahalliy komponentlarni ushlab turish talabi – ichki bozorga mo‘ljallangan tovarlarning ma‘lum bir qismini mahalliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqargan bo‘lishi kerak.

Yashirin proteksionizm usullari mohiyati jihatdan markaziy hukumat va hatto mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tashqi savdo yo‘liga bojxona tabiatiga ega bo‘lmagan turli to‘siqlarni o‘rnatishini anglatadi. Yashirin proteksionizm usullarining ko‘pchiligi xalqaro savdo muvofiqlashtirilgan tamoyillarini buzishning yaqqol namunasidir. Alohida mamlakat import yoki eksportni bir tomonlama chegaralashida foydalanadigan yashirin proteksionizm usullarining yuzdan oshiq turi mavjud.

Texnik to‘siqlar – bu yashirin proteksionizm usuli bo‘lib, milliy texnik, ma‘muriy me‘yorlar va qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni tashqaridan olib kirishga to‘sqinlik qiladi. Texnik xarakterdagi to‘siqlarning eng keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

– milliy standartlarga rioya etishning talab qilinishi;

– import mahsulotning sifati haqida sertifikat olinishining talab qilinishi;

– maxsus qadoqlash va markirovkalashning talab qilinishi;

– ma‘lum sanitariya va gigiyena qoidalariga rioya etishning talab qilinishi;

– atrof-muhitni himoyalash bo‘yicha tadbirlar o‘tkazishning talab qilinishi;

– murakkablashtirilgan bojxona rasmiyatchiliklariga rioya etilishining talab qilinishi;

– iste'molchilar huquqlarini himoyalash to'g'risidagi qonunlarga rioya etishning talab qilinishi va hokazolar.

Ichki soliqlar va yig'imlar – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarishga va bu orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishga yo'naltirilgan. Ular markaziy hukumat va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan joriy qilinishi mumkin. Import tovarlardan olinadigan soliqlar to'g'ri soliqlar (qo'shimcha qiymat solig'i, aksiz solig'i, sotishdan olinadigan soliq) yoki egri soliqlar (bojxonada rasmiylashtirish uchun yig'imlar, registratsiya uchun va boshqa rasmiyatchiliklar uchun yig'imlar, port yig'imlari) ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Davlat xaridlari doirasida siyosat – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalaridan faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

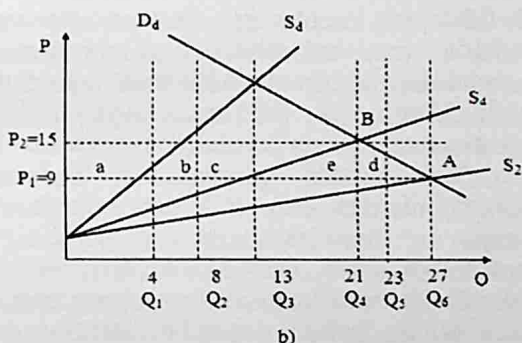
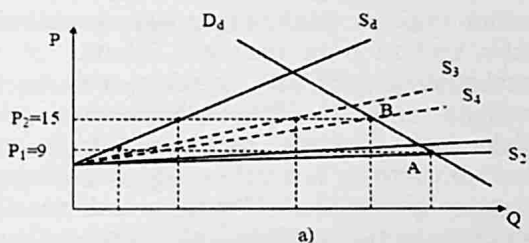
Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar – bu davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

Savdo siyosati yashirin usullarining ko'pchiligini va oqibatlarini miqdoran baholash juda qiyin. Quyida mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar misolida yashirin usullarning iqtisodiy samarasini ko'rib chiqamiz (8.4.1-rasm).

Faraz qilaylik, mamlakatda tovar taklifi S_d , tovarga talab esa D_d ni tashkil qiladi. Erkin savdo sharoitida R_1 narxda xorijdan tovar taklifi S_1 ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda ishlab chiqarish tannarxi xorijga nisbatan yuqori bo'lganligi sababli mahalliy tovarlar taklif qilinadigan narxlar ham yuqori bo'ladi. Agar mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xorijdan taklif qilinayotgan tovarlar miqdorini har bir narx uchun qo'shib chiqsak, ushbu mamlakat bozorida mazkur tovarning jami taklif to'g'ri chizig'iga $-S_2$ ega bo'lamiz. Ichki talab jami talab bilan A nuqtada muvozanatga keladi. Bu muvozanat nuqtada R_1 narxda Q_6 ta tovar sotiladi, bu tovarlarning Q_1 tasi ichki ishlab chiqaruvchilar, Q_5 tasi xorijliklar tomonidan sotiladi (8.4.1-a rasm).

Hukumat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga qaror qiladi va mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lish talablarini joriy qiladi. Cheklovlarga duch kelmaslik uchun xorijiy kompaniyalar o'z ishlab chiqarishini ushbu mamlakat hududiga

ko'chirib o'tkazadi, bu esa ularning ishlab chiqarish xarajatlarining oshishiga olib keladi. Xarajatlar oshishi natijasida tovar qimmatlashadi xorijdan taklif chizig'i S_1 dan S_3 ga ko'chib o'tadi. Buning natijasida jami taklif chizig'i ham S_2 dan S_4 ga ko'chib o'tadi va V nuqtada muvozanatga keladi. Natijada tovar narxi R_2 gacha oshadi va sotish hajmi Q_4 gacha kamayadi. Sotilgan tovarlarni Q_2 tasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar, Q_3 tasi esa mamlakatga ishlab chiqarishni ko'chirib o'tkazgan xorijliklar tomonidan ishlab chiqariladi.

8.4.1-rasm. Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligi talablari

Xorijga nisbatan qimmatroq mahalliy komponentlarni sotib olish talabiga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketdi va narx P_1 dan P_2 ga ko'tarildi, iste'molchilarning zarari esa $a+b+c+d+e$ ga teng bo'ldi. Bu yerda: a segment — chegaraviy samara (mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qayta taqsimlanadigan summa), b segment — himoyalash samarasi (mahalliy ishlab chiqarishning xorijiy ishlab chiqarishga nisbatan samarasizligi sababli yo'qotishlar) d segment —

iste'mol samarasi (narx oshishi natijasida iste'mol miqdoridagi yo'qotishlar). Ikki segmentning yig'indisi s+e daromad effekti (xorijiy ishlab chiqaruvchilarning narx ko'tarilishi natijasida olgan qo'shimcha daromadi)ni ifodalaydi, bu yerda: s segment bu mamlakatda joylashgan xorijiy ishlab chiqaruvchilarga tegadi, e segment esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishini ifodalaydi. Mamlakatning jami iqtisodiy zarari b+e+d ni tashkil qiladi.

8.5. Tartibga solishning noiqtisodiy metodlari

Tashqi savdoni tartibga solishning notarif dastaklari tarkibidan huquqiy dastaklar muhim o'rin egallaydi. Ularni, odatda, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda noiqtisodiy dastaklar, deb nomlashadi. Bu dastaklar ikki va ko'p tomonlama kelishuvlarda o'z aksini topadi.

Savdo kelishuvlari, dengizda suzish va savdo sulhi — bu davlatlararo shartnomalarning turi bo'lib, ikki tomonlama savdoning tamoyillarini va rejimini o'rnatadi. O'zaro savdoda mamlakatlar bir-biriga nisbatan qulay shart-sharoitlar yaratib berish uchun va neytral suvlardan, hududdan kelishilgan holda foydalanish uchun ikki tomonlama kelishuvlar imzolashga harakat qilishadi. Bunday kelishuvlar, odatda ijro hokimiyatlari tomonidan tuziladi va keyinchalik mamlakatlarning qonun chiqarish organlari tomonidan ratifikatsiyalanadi. Shuningdek, ikki tomonlama kelishuvlar, odatda 5–10 yilga tuziladi va muntazam ravishda qayta ko'rib chiqiladi.

Davlatlararo kelishuvlarda mamlakatlar bir-biriga nisbatan quyidagi huquqiy rejimlardan birini qo'llashga kelishib olishadi:

1. **Milliy rejim** — mamlakat o'zining yuridik va jismoniy shaxslariga yaratib beradigan shart-sharoitdan, rejimdan hamkor mamlakat rezidentlariga ham foydalanishga ruxsat berishini nazarda tutuvchi rejim. Misol uchun, mamlakatlarni importyorlardan undiradigan akiz solig'i va QQS stavkasi ichki ishlab chiqaruvchilardan undiriladigan soliq stavkalaridan yuqori bo'ladi. Agar mamlakatlar o'zaro savdoda milliy rejimni qo'llashga kelishib olishsa, ushbu soliq stavkalari ichki va xorijiy subyektlar uchun bir xil bo'ladi.

2. **Mumkin qadar qulaylik yaratish rejimi** — bir mamlakat tomonidan uchinchi mamlakat (savdo kelishuvida aks ettirilmagan mamlakat)ga yaratilgan qulay shart-sharoitlarni, afzallik va imtiyozlarni o'z hamkor mamlakatiga ham taqdim etishini nazarda

tutuvchi huquqiy rejim. Ushbu rejimda quyidagi hollarda berilgan imtiyozlar inobatga olinmaydi:

- qo‘shni mamlakatlarga taqdim etilgan imtiyozlar;
- bir integratsion guruh ichida, hududida taqdim etilgan imtiyozlar;
- BMTning 1971-yilda qabul qilgan Umumiy preferensiyalar tizimi doirasida berilgan imtiyozlar.

Bu rejimga ega bo‘lish bugungi kunda katta ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, JSTga a‘zo bo‘lish uchun mamlakat ushbu tashkilotga kiruvchi boshqa mamlakatlarning har biri bilan «mumkin qadar qulaylik yaratish» rejimini taqdim etish bo‘yicha kelishuv imzolashi shart.

Hozirda jahon bozorining turli segmentlarida xalqaro savdo muammolarini muvofiqlashtiruvchi ko‘plab xalqaro tashkilotlar, uyushmalar, kengashlar faoliyat yuritmoqdalar, ko‘p tomonlama xalqaro bitimlar imzolangan.

Masalan, ayrim xomashyo tovarlari xalqaro savdosini tartibga solish maqsadida ko‘p tomonlama bitimlar imzolangan va importyor davlatlar va eksportyorlar ishtirokida xalqaro tashkilotlar tashkil qilingan: kakao (Kakao bo‘yicha xalqaro tashkilot – International Cocoa Organisation), kofe (Kofe bo‘yicha xalqaro tashkilot – International Coffee Organisation – ICO), tabiiy kauchuk (Tabiiy kauchuk bo‘yicha xalqaro tashkilot – International Natural Rubber Organisation – INRO), shakar bo‘yicha (Shakar bo‘yicha xalqaro tashkilot – International Sugar Organisation – ISO).

Neftni eksport qiluvchi mamlakatlar OPEK tashkilotiga birlashgan. Shuningdek, quyidagi davlatlararo uyushmalar yoki xalqaro kengashlar faoliyat yuritmoqdalar: mis, boksit, temir rudasi, simob, volfram, qalay, kumush, fosfatlar, tropik zonada tayyorlangan yog‘ochlar, teri, don, kokos mahsulotlari, jut, paxta, qora murch, choy, banan, yeryong‘oq, sitrus, go‘sht va urug‘li yog‘lar bo‘yicha xalqaro konsultativ tashkilotlar.

BMT doirasida jahon savdosi BMTning Savdo va rivojlanish Konferensiyasi (UNCTAD) va BMTning Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasi (UNCITRAL) tomonidan tartibga solinadi.

Nazorat savollari

1. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif metodlari nima va ular qanday turlarga bo‘linadi?

2. Notarif usullarning saqlanib qolishining sabablari nimadan iborat?
3. Tashqi savdoni miqdoriy jihatdan cheklashning qanday usullari mavjud?
4. Kvotalash bilan kontingentlashtirish o'rtasida qanday farqlar mavjud?
5. Litsenziyalash nima va u qanday usullar yordamida joriy etiladi?
6. Savdo siyosatining moliyaviy metodlariga qaysi usullar kiradi?
7. Ichki va eksport subsidiyalarining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday sodir bo'ladi?
8. Savdo siyosatining yashirin metodlari qanday usullarni o'z ichiga oladi?
9. Nima uchun jahon amaliyotida tashqi savdoni tartibga solishning yashirin usullari keng tarqalgan?
10. Tashqi savdoni tartibga solishning noiqtidosiy metodlariga nimalar kiradi va ular qanday tartibda joriy etiladi?

Muhokama uchun savollar

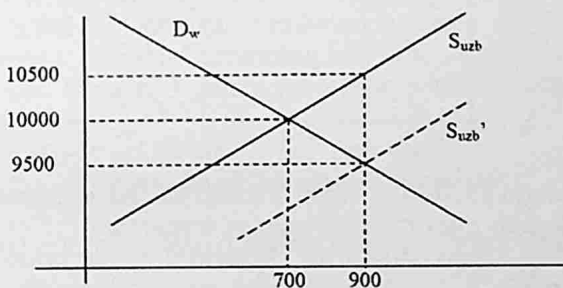
1. Mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida importni cheklash uchun bojxona bojlari va import kvotasi dastaklaridan foydalanishi mumkin. Import boji bilan import kvotasi o'rtasidagi farqli jihatlarni tushuntirib bering.
2. Yashirin proteksionizmning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud? O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatida yashirin proteksionizmning qaysi dastaklari qo'llanilmoqda?
3. Nima uchun eksportyor mamlakat o'z xohishiga ko'ra eksportini kvotalashga rozi bo'ladi? Ushbu muammoni to'qimachilik mahsulotlari bo'yicha Xitoy bilan YeI o'rtasidagi munosabatlar misolida tushuntirib bering.
4. UzGM tomonidan ishlab chiqarilayotgan Nexia avtomoshinalarining ichki bozordagi narxi tashqi bozordagi narxidan yuqoriligining sababini tushuntirib bering.
5. Huquqiy rejimlarga kiruvchi milliy rejim va mumkin qadar qulaylik yaratish rejimlari o'rtasidagi farqli jihatlarni misollar bilan tushuntirib bering.
6. Jahon amaliyotida ichki subsidiya doirasida importni subsidiyalash qo'llanilganmi?
7. L. Mettsler paradoksini tushuntirib bering.

Masalalar

1-masala. O'zbekiston bir yil ichida $P_d = 10000$ dollardan 1000 ta Matiz rusumidagi avtomoshina ishlab chiqaradi va 700 tasini eksport qiladi. O'zbekiston hukumati bu sohani istiqbolli, deb baholab UzGMga eksport subsidiyasini taqdim etadi. Subsidiya qiymati avtomashina qiymatining 10 foizini tashkil etadi. Natijada Matizning ichki narxi 10500 dollargacha oshadi, tashqi bozordagi narxi 9500 dollargacha pasayadi, avtomashina ishlab chiqarish 1100 ta donaga yetdi, uning ichki iste'moli bo'lsa 200 ta donagacha kamaydi.

a) subsidiyaning ajratilishi ichki ishlab chiqarish va eksport miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Subsidiya ajratilishi natijasida ichki ishlab chiqarish hajmi 1000 donadan 1100 donagacha, eksport hajmi esa 700 donadan $1100 - 200 = 900$ donagacha ko'payadi.

b) Subsidiyaning ajratilishi iste'molchilar va budget daromadlariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: Ichki narxning oshishi tufayli iste'mol hajmi $300 - 200 = 100$ donaga qisqaradi. Davlat budgetining xarajatlari esa subsidiyani moliyalashtirish evaziga $1000 \times 900 = 900000$ dollar yo'qotadi.

c) Subsidiya ajratilishi O'zbekistonning tashqi savdo sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

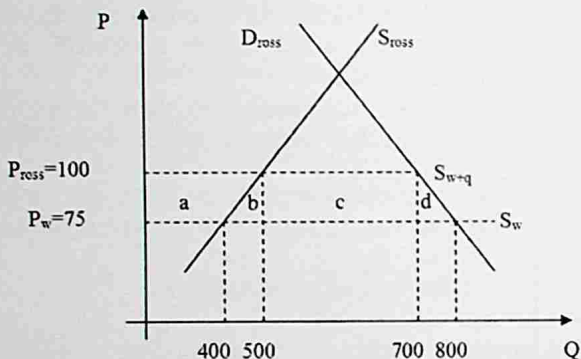
Javob: Salbiy, chunki Matizning eksport bahosi $10000 - 9500 = 500$ dollarga arzonlashadi.

2-masala. Rossiyada kitob javonining narxi 100 dollar Rossiya mebel ishlab chiqaruvchilari mazkur narx bo'yicha 500 ming dona kitob javoni yasaydi. Ammo kitob javoniga bo'lgan ichki talab 700 ming donani tashkil etadi. Ushbu kitob javonining jahon bozorida narxi 75 dollar Bu narx bo'yicha Rossiya mebel ishlab chiqaru-

uchilari ichki talabning 800 ming donagacha oshish ehtimoli bo'lgan sharoitda 400 ming dona kitob javoni yasashi mumkin. Rossiya hukumati milliy mebel ishlab chiqaruvchilarini himoya qilish maqsadida kitob javoni importini kvotalab qo'yadi. Kvota asosida kitob javoni importiga ruxsat beruvchi litsenziyalar auksionda sotiladi. 1 ta kitob javoni importiga beriladigan litsenziya narxi 25 dollar.

Ushbu shartlarni quyidagicha grafik shaklida aks ettirishimiz mumkin.

a) Erkin savdo sharoitida Rossiya kitob javoniga nisbatan import kvotasini qo'llagach import hajmi qanday o'zgaradi?

Javob: erkin savdo sharoitida Rossiyani kitob javoni importi $800 - 400 = 400$ ming donaga teng. Rossiya import kvotasini qo'llagach kitob javoni importi $700 - 500 = 200$ ming donani tashkil etadi.

b) Import kvotasi Rossiya mebel ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: import kvotasining joriy qilinishi Rossiya mebel ishlab chiqaruvchilarining yutug'ini $a = \frac{1}{2}(100 - 75)(500 + 400) = 11250$ ming dollarga oshishiga, iste'molchilar yutug'ining $a + b + c + d = \frac{1}{2}(100 - 75)(800 + 700) = 18750$ ming dollarga kamayishiga olib keladi.

v) kvota doirasida kitob javonini import qilishga ruxsat beruvchi litsenziyaga ega bo'lganlarning kvota joriy qilinishi natijasida oladigan daromadi qanchaga teng?

Javob: kvota doirasida kitob javonini import qilishga ruxsat olgan korxonalarining qo'shimcha daromadi $c = (100 - 75)(700 - 500) = 500$ ming dollarga teng. Ammo davlat litsenziyalarni auksionda sotgani

uchun importyor korxonalarining qo'shimcha daromadi davlat budjetiga borib tushadi.

3-masala. Quyidagi salqin ichimliklarni import qiluvchi xorijiy firmalarning qaysi biri mamlakat ichki bozorida dempingni qo'lashda ayblanishi mumkin?

Ko'rsatkich	A	V	S
Bir birlik mahsulot uchun hisoblangan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari, dollar	10	10	10
Salqin ichimliklarning ichki bozordagi narxi, dollar	10	12	9
Salqin ichimliklarning eksport narxi, dollar	11	11	10,5
Mahalliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqargan salqin ichimliklar narxi, dollar	12	13	11

Javob. Ushbu savolga javob topish uchun barcha firmalarning eksport va ichki narxlari darajasini taqqoslash zarur. Agar eksport narxlari ichki narxlarga nisbatan past bo'lsa, demping qo'llanilmoqda. Faqat V firmaning eksport narxlari ichki narxlarga nisbatan past. Demak, V firma mamlakat ichki bozorida dempingni qo'llamoqda.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. O'zbekiston xalqaro iqtisodiy munosabatlarda kichik mamlakat deb hisoblanadi. O'zbekiston dastgohni 100 dollardan import qiladi. Mamlakatning ichki talabi $D=3000-10P$, ichki taklifi $S=100+10P$ funksiyalar bilan ifodalanadi. O'zbekiston hukumati dastgohlar importiga 300 dona miqdorda kvota joriy qildi. U holda quyidagilarni hisoblang:

- Ichki narx qanchaga oshadi?
- Iste'molchilarning yo'qotishi nechaga teng?
- Ishlab chiqaruvchilar yutug'i nechaga teng?
- Importga litsenziya ochiq auksionda sotilsa, kvota joriy qilish O'zbekistonning iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

2-masala. Faraz qilaylik, Yaponiya AQShga eksport qilinayotgan avtomobillarga nisbatan «ixtiyoriy cheklov» joriy qildi. Natijada AQShda avtomobil importi 100 mingdan 60 minggacha qisqardi, avtomobillar narxi esa 1000 dollarga oshdi. Quyidagilarni aniqlang:

a) agar AQSh avtomobil bozorida talab va taklif bir xil elastiklik darajasiga ega bo'lsa importning qisqarishi natijasida AQSh iqtisodiyotining sof yo'qotishini hisoblang.

b) agar Yaponiya hukumati eksport kvotasini litsenziya ko'rinishida ochiq auksionda sotsa Yaponiya budjetining daromadi qancha miqdorga oshadi?

3-masala. Kofe eksport qiluvchi bir nechta mamlakat kofening jahon bozoridagi narxini oshirish maqsadida kartelga birlashishdi. Mazkur kartelga a'zo mamlakatlar jahon kofe bozorining 70 foizini nazorat qilishadi. Kofega bo'lgan jahon talabi elastikligi 0,7 ga, kartelga kirmaydigan mamlakatlarning kofe taklifi elastikligi 0,5 ga teng. Kartel uchun kofening jahon narxini oshirishning optimal darajasini hisoblang.

4-misol. Rossiyada «Panasonic» telefonlarining ichki taklifi $S = 50000 + 500p$ funksiya bilan, ichki talabi $S = 90000 - 100p$ funksiya bilan aniqlanadi. Bu rusumdagi telefonning jahon bozoridagi bahosi $p_w = 10$ dollarga teng. Rossiya hukumati import kvotasini joriy etib, bu rusumdagi telefon importini 10000 dona miqdorida cheklab qo'yadi.

a) Rossiya erkin savdo sharoitida ($p_w = 10$) necha dona telefon import qiladi?

b) Import kvotasi Rossiyada telefon narxiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

v) Import kvotasi Rossiya telefon ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

5-masala. Jahon bozorida A tovar 75 dollardan sotiladi. Erkin savdo sharoitida Rossiya A tovarni 800 mingta iste'mol qiladi va 400 mingta ishlab chiqaradi. Rossiya hukumati mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida import kvotasini joriy qiladi. Natijada Rossiyada A tovarning narxi 100 dollarga teng bo'ldi. Rossiya mazkur narx bo'yicha 500 mingta A tovarni ishlab chiqaradi va 700 mingta iste'mol qiladi. Quyidagilarni aniqlang:

a) Import kvotasini qo'llanilishi Rossiya importiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

b) Import kvotasi Rossiya ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

v) Import kvotasi Rossiya davlat budjetiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin?

Testlar

1. «Eksportni ixtiyoriy cheklash» qanday oqibatlariga olib keladi?

- a) iqtisodiy farovonlikni oshiradi;
- b) import kvotasidan ko'ra ko'proq foyda keltiradi;
- c) eksporter mamlakat budgetiga daromad keltirishi mumkin;
- d) eksportyor va importyor mamlakatlar daromad oladi.

2. Quyidagilarning qaysilari yashirin proteksionizm turlariga kiradi?

- a) demping, kreditlash;
- b) litsenziyalash, kreditlash;
- c) texnik to'siqlar, davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- d) kvotalash, soliqlar va yig'imlar.

3. Milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida ichki subsidiya joriy qilinsa, u qanday oqibatlariga olib keladi?

- a) import bojlari joriy qilingandagi kabi oqibatlar yuzaga keladi;
- b) import bojiga qaraganda salbiy ta'siri kamroq bo'ladi;
- c) ichki ishlab chiqarish hajmining ko'payishi va ichki narxlarining oshishi, importning qisqarishi yuz beradi;
- d) eksport subsidiyasi joriy qilingandagi kabi oqibatlar yuzaga keladi.

4. Quyidagilardan qaysi biri miqdoriy cheklovlarga kirmaydi?

- a) kontingentlashtirish;
- b) tarif kvotasi;
- c) litsenziyalashtirish;
- d) javoblarning barchasi miqdoriy cheklovlarga kiradi.

5. Soliq imtiyozlari berish orqali eksportni dotatsiyalash moliyaviy usullarning qaysi turiga kiradi?

- a) bevosita subsidiya;
- b) bilvosita (yashirin) subsidiya;
- c) kvotalash;
- d) eksportni kreditlash.

6. Import tarifining joriy etilishi import qilinayotgan tovarning importyor mamlakatining ichki bozoridagi narxining pasayishiga olib kelishi mumkinmi?

- a) mumkin emas;
- b) nazariy jihatdan pasayishi mumkin (Mettsler paradoksi);
- c) nazariy jihatdan pasayishi mumkin emas;
- d) amaliy jihatdan pasayishi mumkin.

7. Mettsler paradoksiga muvofiq, eksport subsidiyasini joriy etish eksport tovarlarining ichki narxiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) subsidiya faqat eksportga taalluqli bo'lgani uchun tovarning ichki narxi o'zgar olmaydi;
- b) tovarning ichki narxi oshadi;
- c) Mettsler paradoksi eksport subsidiyasiga taalluqli emas;
- d) tovarning ichki narxi pasayadi.

8. Milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash va importni bilvosita kamsitishga mo'ljallangan pul to'lovlar – bu:

- a) subvensiyalar;
- b) transfertlar;
- c) to'g'ri soliqlar;
- d) subsidiyalar;

9. Eksportga chiqariladigan tovarlar bahosini ichki bozorda xuddi shunday tovarlarning sotish bahosiga nisbatan oshirish dempingning qaysi shakliga taalluqli?

- a) o'zaro demping;
- b) doimiy demping;
- c) teskari demping;
- d) oldindan o'ylangan demping;

10. Quyidagilarning qaysilari yashirin proteksionizm turlariga kiradi:

- a) texnik to'siqlar, davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- b) demping, kreditlash;
- c) litsenziyalash, kreditlash;
- d) kvotalash, soliqlar va yig'imlar;

11. Monopol holatni vujudga kelishi uchun eksportga chiqariladigan tovarlar bahosini pasaytirish dempingning qaysi shakliga taalluqli?

- a) o'zaro demping;
- b) doimiy demping;
- c) oldindan o'ylangan demping;
- d) teskari demping.

12. Quyidagi ta'riflarning qaysi birida mumkin qadar qulaylik yaratish rejimiga to'g'ri tavsif berilgan?

- a) kelishayotgan tomonlarga uchinchi mamlakatlar foydalana-yotgan huquq va imtiyozlardan foydalanish imkonini berish;
- b) bir tomonlama harakat tufayli yuzaga kelgan savdo kelishmovchiliklarini hal etish;
- c) milliy bozorni himoyalashda asosan notarif metodlaridan foydalanish;
- d) yuzaga kelayotgan savdo nizolarini ko'p tomonlama faoliyat orqali hal etish.

13. Davlatning mutasaddi organlari tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatga ruxsat berish orqali eksport yoki import qilinayotgan tovarlarni muayyan vaqt ichida ma'lum bir miqdorda eksport yoki import qilishga ruxsat berish qanday ataladi?

- a) litsenziyalash;
- b) kvotalash;
- c) kontingentlashtirish;
- d) demping.

14. Milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida ichki subsidiya joriy qilinsa, u qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) import bojlari joriy qilingandagi kabi oqibatlar yuzaga keladi;
- b) import bojiga nisbatan kamroq salbiy ta'sir yuzaga keladi;
- c) milliy ishlab chiqarishning ko'payishi, importning qisqarishi va ichki narxlarning oshishi yuz beradi;
- d) eksport subsidiyasi joriy qilingandagi kabi oqibatlar yuzaga keladi.

15. Importni kamsitishga qaratilgan, xorijiy raqobatchilar bilan bellashayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar faoliyatini budjet tomonidan moliyalashtirish bilan bog'liq savdo siyosatining moliyaviy dastagi – bu:

- a) dempingga qarshi bojlar;
- b) proteksionizm;
- c) ichki subsidiyalar;
- d) tarif eskalatsiyasi.

16. «Eksportni ixtiyoriy cheklash» qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) importer mamlakatning iqtisodiy farovonligini oshiradi;
- b) importer mamlakatga daromad keltirishi mumkin;
- c) import kvotasidan ko'ra ko'proq foyda keltiradi;
- d) eksportyor va importyot mamlakat daromad oladi.

17. GATT/JST qoidalariga binoan eksport subsidiyalariga ... :

- a) ruxsat berilgan;
- b) ruxsat berilgan, agar savdo sherigi import tarifini qo'llasa;
- c) man etilgan, lekin savdo sherigi bilan kelishgan holda foydalanish mumkin;
- d) man etilgan.

18. Quyidagilardan qaysi birida tovarni tashqi bozorga mamlakatdagi normal narxlar darajasidan past narxlarda olib chiqishni nazarda tutuvchi moliyaviy siyosat ifoda etilgan?

- a) savdo erkinligi;
- b) demping;

c) yashirin proteksionizm;

d) subsidiyalar.

19. Quyidagilardan qaysi biri notarif to'g'ri bo'lmagan?

a) importni litsenziyalashni joriy etish;

b) import kvotalarni joriy qilish;

c) import bojlarini joriy etish;

d) importni «ixtiyoriy» cheklash to'g'risidagi kelishuvlarni qo'llash.

20. Milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash va importni bilvosita kamsitishga mo'ljallangan pul-to'lovlar — bu:

a) subsidiyalar;

b) subvensiyalar;

c) transfertlar;

d) to'g'ri soliqlar.

21. Import kvotasini joriy etish qaysi jihati bilan import tarifini joriy etishdan farq qiladi:

a) kvota import qilinayotgan tovarning ichki bahosini oshiradi;

b) kvota tovarga bo'lgan ichki talabni cheklaydi;

c) kvota tovar bahosini pasaytiradi;

d) kvota joriy etish vaqtida hukumat davlat budjetini daromad bilan ta'minlamaydi.

22. Mumkin qadar qulaylik yaratish rejimining to'g'ri ta'rifini aniqlang?

a) kelishayotgan tomonlarga uchinchi mamlakatlar foydalanayotgan huquq va imtiyozlardan foydalanish imkonini berish;

b) bir tomonlama harakat bilan yuzaga kelgan savdo kelishmovchiliklarini yechish;

c) milliy bozorni himoyalashda asosan notarif metodlarini qo'llash;

d) yuzaga kelayotgan savdo kelishmovchiliklarini kuptomonlama faoliyat orqali yechish.

23. Quyidagilarning qaysi birida «eksportni ixtiyoriy cheklash» mazmuni to'liq ochib berilgan?

a) eksportyorlar uchun eksportni kvotalash;

b) eksportyorlar tomonidan eksport bojlarini joriy etish;

c) importyorlar uchun importni kvotalash;

d) importyor tomonidan eksportni kvotalash.

IX BOB. XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI

9.1. Xalqaro kapital migratsiyasi: sabablari, omillari va ko'rsatkichlari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda kapitalni davlatlararo taqsimlash iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro kapital migratsiyasi jahon xo'jaligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega, chunki u mamlakatlarning tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalarining mustahkamlanishiga olib keladi, ularning tashqi savdo aylanmalarini oshiradi, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiradi, ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytiradi, ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini, importyor mamlakatlar texnik salohiyatini o'stiradi va mamlakatdagi bandlikni oshiradi.

Kapital migratsiyasining sabablari quyidagilardan iborat:

- kapitalning foiz stavkasi bilan belgilanadigan turli chegaraviy unumdorligi;
- firmalarning o'z faoliyatini xalqaro diversifikatsiyalashtirishga intilishlari;
- tovarlarni import qilishga xalal beradigan va xorijiy ta'minotchilarni bozorga kapital olib kirishga undaydigan boj to'siqlarining mavjudligi;
- barqaror siyosiy vaziyat va qulay investitsiyaviy muhit.

Mamlakatning xalqaro kapital migratsiyasidagi ishtirok etish darajasi qator ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Birinchi guruh ko'rsatkichlariga quyidagi mutlaq ko'rsatkichlar kiradi: kapital eksporti va importning hajmi, kapital eksporti-importi qoldig'i, mamlakatdagi xorijiy kapitalli korxonalar soni, ulardagi bandlar soni va h.k. Kapital eksporti-importi qoldig'idan kelib chiqib, jahon mamlakatlari kapital eksport qiladigan (Yaponiya, Shveysariya), kapital import qiladigan (AQSh, Buyuk Britaniya) hamda eksport va import hajmi taxminan bir xil bo'lgan mamlakatlarga (Germaniya, Fransiya) ajratiladi.

Boshqa guruh ko'rsatkichlar nisbiy ko'rsatkichlar bo'lib, ular xalqaro kapitallar migratsiyasining markazlari va mamlakatning kapital importi-eksportiga bog'liqligini aks ettiradi:

1) kapital importi koeffitsiyenti – import qilingan xorijiy kapitalning mamlakat YaIMdagi ulushini ko'rsatadi:

$$K_{import} = \frac{IK}{YaIM} \cdot 100$$

bu yerda: K_{import} – kapital importi koeffitsiyenti;

IK – import qilingan xorijiy kapital hajmi;

$YaIM$ – yalpi ichki mahsulot.

Yevropa mamlakatlarida ushbu koeffitsiyentning eng yuqori darajasi Belgiya va Lyuksemburgda kuzatiladi.

2) kapital eksporti koeffitsiyenti - eksport qilinadigan kapitalning YaIMdagi ulushini aks ettiradi:

$$K_{eksport} = \frac{EK}{YaIM} \cdot 100$$

bu yerda: $K_{eksport}$ – kapital eksporti koeffitsiyenti;

EK – xorijga eksport qilingan kapital hajmi;

$YaIM$ – yalpi ichki mahsulot.

Yevropa mamlakatlarida ushbu ko'rsatkichning maksimal miqdori Niderlandiyada qayd etilgan.

3) kapital qo'yilmalarga bo'lgan ichki ehtiyojda xorijiy kapital ulushi koeffitsiyenti:

$$K_{ek} = \frac{XK}{D/(K)} \cdot 100$$

bu yerda: K_{ek} – ehtiyoj koeffitsiyenti;

XK – xorijiy kapital;

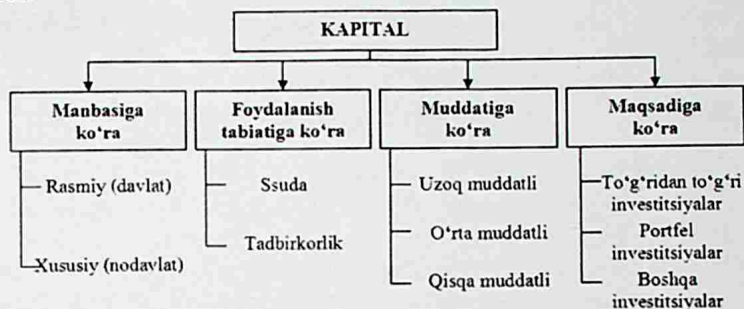
$D/(K)$ – mamlakatda kapitalga bo'lgan talab.

AQShda barcha kapitalga bo'lgan ichki ehtiyojlarning 33 foizi xorijiy kapital hisobiga qondiriladi.

4) boshqa nisbiy ko'rsatkichlar: xorijiy yoki aralash kompaniyalarning milliy ishlab chiqarishdagi ulushi, kapital eksporti/importining oldingi davrga nisbatan o'sish sur'atlari, mamlakat aholisi jon boshiga to'g'ri keladigan xorijiy investitsiyalar summasi.

Xalqaro kapital migratsiyasining turli shakllari mavjud bo'lib, amaliyotda ular qator mezonlar bo'yicha tasniflanadi (9.1.1-chizma).

Xalqaro amaliyotda davlat kapitali ko'proq ssuda shaklida, xususiy va uzoq muddatli kapital esa – tadbirkorlik shaklida namoyon bo'ladi.

9.1.1-chizma. Xalqaro kapital migratsiyasining tasnifi

Xalqaro kapital migratsiyasi kelib chiqish manbalariga ko'ra rasmiy kapital va xususiy kapital ko'rinishida bo'ladi. Rasmiy kapital davlat budjetidan xorijga chiqariladigan yoki budjetdan bevosita hukumatlar qarori bilan, yoki hukumatlararo tashkilotlar qarori bilan qabul qilinadigan mablag'lardir.

Shakllariga ko'ra – bu davlat qarzlari, ssudalar, grantlar (sovg'alar), yordam ko'rinishida bo'lib, ularning xalqaro harakati hukumatlararo kelishuvlar bilan belgilanadi. Xalqaro tashkilotlarning kreditlari va boshqa mablag'lari ham shular qatoriga kiradi. Biroq har qanday hollarda ham bu soliq to'lovchilarning oluvchiga turli yo'llar bilan yetib boradigan pullari hisoblanadi.

Xususiy kapital – bu xususiy shaxslar tomonidan xorijga joylash-tiriladigan yoki xorijdan qabul qilinadigan nodavlat manbalar mablag'laridan iborat. Ular tarkibiga investitsiyalar, savdo kreditlari, banklararo kreditlash kiradi. Ular davlat budjeti bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi, biroq hukumat ularning ko'chib yurishini kuzatib turadi va o'z vakolatlari doirasida ularni nazorat qilib, boshqarishi mumkin.

Xalqaro kapital migratsiyasining asosiy shakllari tadbirkorlik va ssuda kapitallari ko'rinishida bo'ladi.

Kapitalning tadbirkorlik shaklidagi migratsiyasi uchun quyidagi uchta majburiy belgilar xos bo'ladi:

– xorijda ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish yoki unda ishtirok etish;

- xorijiy kapital qo'yilmalarining uzoq muddatligi;
- xorijiy korxonaga yoki uning bir qismiga mulkchilik huquqiga ega bo'lish.

Yuqorida qayd etib o'tilgan xususiyatlar va ishtirok etish maqsadlarining qanchalik amalga oshishiga bog'liq holda tadbirkorlik kapitalini chetga chiqarishning ikki turi ajratiladi: to'g'ridan to'g'ri (TTXI) va portfel investitsiyalar (PI).

TTXI – bu xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo'lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksioner kapitaliga to'la ega bo'lish yoki kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining ta'sirchan nazorat qilinishini ta'minlaydi.

XVJ, IHTT (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) hamda BMT milliy schyotlari tizimidagi ta'riflarga muvofiq, TTXI tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- kompaniyalarning o'z kapitalini xorijga chiqarishi;
- to'g'ri investor xorijiy korxonadan olgan foydasini uning foydasiga qayta moliyalashtirishi;
- kapitalning bosh firma va uning xorijiy korxonalari o'rtasida ichki korporativ o'tkazmalari.

Portfel investitsiyalar – bu kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog'ozlariga (korxonalar ustav kapitalining 10 %dan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo'lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi.

Ushbu turdagi tadbirkorlik kapitalini olib chiqib ketishning o'ziga xos belgilari 9.1.1-jadvalda yaqqol namoyish etilgan.

9.1.1-jadval

To'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalar o'rtasidagi o'ziga xos farqlar

Belgilar	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmani nazorat qilish	Yuqori foyda olish
Maqsadga erishish yo'llari	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil qilish va yuritish	Xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish
Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to'liq egalik qilish; b) aksiyalar nazorat paketini sotib olish (XVF ustaviga ko'ra kompaniya aksiyadorlik kapitalining 25 foizidan kam bo'lmasligi kerak)	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalining kamida 25 foizini sotib olish (AQSh, Yaponiya va Germaniyada – 10 %)
Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividendlar, foizlar

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi jarayonida portfelli investitsiyalar ulushining ortishi tabiiy holdir. Bu ikkita holat bilan izohlanadi:

- jahon moliya bozorining jadal rivojlanishi;
- portfel investitsiyalarning yuqori likvidiligi bilan bog'liq afzalliklar.

Portfel investitsiyalar yuqori likvidlikka ega bo'lib, harakatchan hisoblanadi. Ularni riskli zonadan boylik orttirish yengilroq bo'lgan mintaqaga, muhitga ko'chirish qiyin emas. Portfel investitsiyalar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va professional bilimlarni oshirish uchun katta mehnat talab etmaydi.

Kapitalni olib chiqishning tadbirkorlik shakli ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqadorligi tufayli ko'pincha «ikkinchi iqtisodiyot», deb ataladi.

Boshqa shakl — ssuda kapitalining harakati milliy ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqaga ega bo'lmasdan qabul qiluvchi mamlakatdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga bilvosita tarzda ta'sir qilishi mumkin. **Kapitalning ssuda shaklidagi migratsiyasi deganda kapitalning barcha xalqaro harakatlanishi tushunilib, quyidagi turdagi to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar bundan mustasno:**

- davlat va xususiy zayomlar;
- boshqa mamlakatlarning obligatsiyalari, xorijiy kompaniyaning veksellari va trattini sotib olish;
- qarzlar bo'yicha to'lovlar;
- banklararo depozitlar;
- rivojlanishga rasmiy yordam.

Xalqaro valuta fondi yana — «**boshqa investitsiyalar**» guruhini ajratadi. Bu guruh investitsiyalar asosan xalqaro zayomlar va bank depozitlaridan tashkil topadi. Ular ba'zida portfel, ba'zida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tarkibida bo'lishi mumkin.

Demak, kapitalning har bir guruhi yana quyi guruhchalarga ajralib ketadi va ularni shartli ravishda eksport va import, deb hisoblash mumkin (9.2-jadval).

Xalqaro kapital migratsiyasi va uning har bir guruh doirasidagi miqyosi jahondagi barcha mamlakatlarning konsolidatsiyalashgan to'lov balansi ma'lumotlari, investitsion pozitsiyalari asosida taxminan aniqlanadi.

Xalqaro kapitalning funksional bo'linishi

Guruhlar	Quygi guruhlar	Kapital harakati
To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Xorijda	Rezident va norezident o'rtasida uzoq muddatli o'zaro iqtisodiy manfaatning vujudga kelishiga olib keluvchi kapital harakati
	Mamlakat ichida	
Portfel investitsiyalar	Aktivlar	Qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan bog'liq kapital harakati
	Passivlar	
Boshqa investitsiyalar	Aktivlar	Davlatlararo kreditlar va bank depozitlari bilan bog'liq kapital harakati
	Passivlar	
Zaxira aktivlar	Monetar oltin	To'lov balansi qoldig'ini qoplash uchun foydalanish mumkin bo'lgan aktivlar bilan bog'liq kapital harakati
	Qarz olishning maxsus qoidasi (SDR)	
	XVFning zaxira pozitsiyasi	
	Xorijiy valuta	

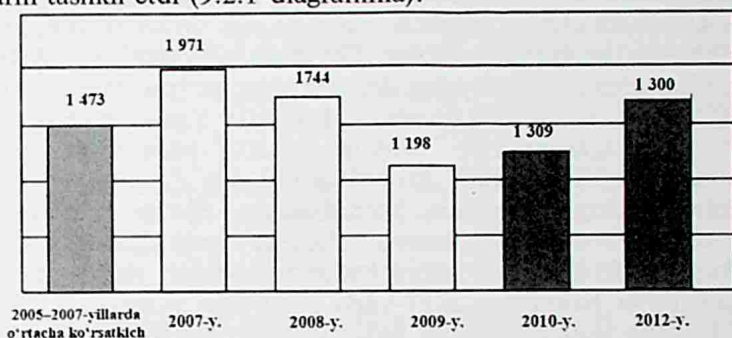
9.2. Xalqaro kapital migratsiyasining tarkibi va rivojlanish tendensiyalari

Xalqaro kompaniyalarning paydo bo'lishiga qadar barcha xorijiy investitsiyalar portfel investitsiyalar shaklida bo'lgan. TTXI XX asrning 20-yillaridan boshlab rivojlana boshladi, ammo bu davrda portfel investitsiyalar hajmi to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar hajmiga nisbatan ikki barobar ko'p edi. Tahliliy ma'lumotlarga qaraganda TTXI oqimi XXI asr bo'sag'asida jadal sur'atlar bilan o'sib bormoqda. TTXI 1970-yillarda paydo bo'lib, 13 mlrd dollarni tashkil etgani holda ularning 60 foizi AQSh, 91 foizi esa G-7 guruhi hissasiga to'g'ri kelgan.⁴⁶ TTXIning o'rtacha yillik hajmi 1980–2012-yillarda 44,5 mlrd dollardan 1,3 trln dollargacha yetdi.⁴⁷ YuNKTAD pronozlariga ko'ra 2013-yilda 1,4 trln dollar va 2014-yilda 1,6 trln dollar bo'lishi kutilmoqda.

⁴⁶ Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. – Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. – М.: Международное отношения, 2000. С. 301.

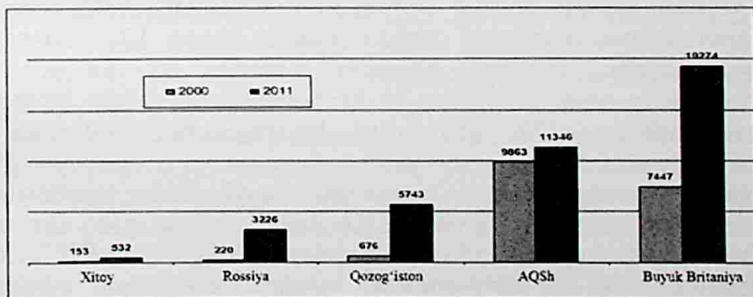
⁴⁷ Ливенцев Н.Н., Костюнина Г.М. Международное движение капитала (Инвестиционная политика зарубежных стран): учебник. – М.: Экономист, 2004. С. 33.; Доклад о мировых инвестициях, 2012 год: К инвестиционной политике нового поколения. Обзор. ЮНКТАД. Нью-Йорк и Женева, 2012. С. 22.

TTXIning global oqimi hajmi 2011-yilda 2008–2009-yillardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi⁴⁸ va hozirgi suveren qarzlarni krizislarining davom etayotgan salbiy oqibatlariga qaramasdan 2005–2007-yillar darajasidan oshib, 2010-yilga nisbatan 16 % ga o'sdi. 2012-yilda esa TTXIning global oqimi 18 %ga qisqarib 1,3 trln dollarni tashkil etdi (9.2.1-diagramma).

9.2.1-diagramma. Jahon TTXIning global oqimi hajmi, mlrd dollar⁴⁹

Ushbu o'sish transmilliy korporatsiyalar foydasining oshishi va rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'sirida yuz berdi.

9.2.2-diagramma. Jahonning ayrim mamlakatlarida jamg'arilgan TTXIning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori, dollar⁵⁰

⁴⁸ 2008 yilda 2007 yilga nisbatan TTXIning jalb etish va chetga chiqarish hajmi jahon bo'yicha tegishli 14,2 va 13,1 % ga qisqargan. Ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda ham salbiy tendentsiyaga ega bo'lib, mutanosib ravishda 29,2 va 16,7 % ni tashkil etgan.

⁴⁹ World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. UNCTAD. Geneva, 2012. R. 19. ma'lumotlari asosida tuzilgan.

TTXI oqimining yo'nalishlari mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liq holda belgilanadi. TTXIning asosan jalb etuvchi va chiqaruvchi mamlakatlar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar hisoblanishadi va ularning hissasiga TTXI yillik oqimining 80 foizi to'g'ri keladi. Bundan tashqari, jamg'arilgan TTXIning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori bo'yicha ham rivojlangan mamlakatlar yetakchi mavqega ega. Misol uchun, 2011-yilda Xitoyda ushbu ko'rsatkich 532 dollar, Rossiyada 3,2 ming dollar, Qozog'istonda 5,7 ming dollarga teng bo'lgani holda, AQSh va Buyuk Britaniyada mos ravishda 11,5 va 19,3 ming dollarga teng bo'ldi (3-diagramma). Tahlillar, 2011-yilda rivojlangan mamlakatlarda TTXI oqimi 2010-yilga nisbatan 21 %ga o'sgani va 748 mlrd dollarga yetganini ko'rsatmoqda. Shunga qaramasdan ushbu oqim 2005–2007-yillarning o'rtacha darajasiga nisbatan 25 %ga kamdir. Rivojlangan mamlakatlar tomonidan chetga chiqarilayotgan TTXI hajmi esa 2011-yilda 2010-yilga nisbatan 25 % ga oshib 1,2 trln dollarni tashkil etdi. Suveren qarzlarning inqirozi bilan bog'liq muammolarning chuqurlashuvi rivojlangan mamlakatlarda chetga chiqarilayotgan TTXI xarakterida ham o'z aksini topmoqda. Jumladan, AQShda TTXI chetga chiqarish hajmining yuqori sur'atlarda o'sishi asosan mamlakat TMKlari daromadlarini reinvestitsiyalash (chetga chiqarilgan TTXIlar umumiy hajmiga nisbatan 82 %) hisobiga yuz bergan. Yevropa Ittifoqida esa TTXI hajmi transchegaraviy qo'shib olishlar va birlashishlar sababli oshgan.

Yapon iyenasi kursining oshishi ta'sirida yapon TMKlari xarid qobiliyati oshib, ularning Shimoliy Amerika va Yevropadagi transchegaraviy qo'shib olishlar va birlashishlar yo'nalishi bo'yicha sof xaridlari hajmi o'132 %ga, chetga chiqarayotgan TTXIlar hajmi esa ikki baravarga oshganligini kuzatish mumkin.

Tabiiy resurslarga boy rivojlangan mamlakatlar, jumladan, Avstraliya Kanada va AQShda TTXI oqimi neft va gaz tarmog'i, xususan, qazib chiqariladigan noan'anaviy yoqilg'i turlarini ishlab chiqarish hamda ko'mir, mis va temir rudasi kabi qazilma boyliklarni qazib chiqarish sohasiga yo'naltirildi.

Moliyaviy muassasalar xorijdagi aktivlar ulushini moliya inqirozi davrida davlat yordami doirasida olingan pullarni davlatga qaytarish va Bazel III shartlarida ko'zda tutilgan shartlarga muvofiq o'z

---

³⁰ World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. UNCTAD. Geneva, 2012. P. 19.; World Development Indicators 2012. The World Bank. Washington, 2012. P. 173-175. маълумотлари асосида тузилган.

kapital bazalarini mustahkamlash maqsadida qisqartirishga harakat qilishmoqda. Tahlillar ko'rsatishicha, TTXI tarmoq tarkibida qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlarining ulushi 2011-yilda 2005–2007-yillardagi o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan mos ravishda 8 %dan 14 foizga, 41 %dan 46 %ga qadar ortgani holda xizmatlar ulushi 50 %dan 40 %ga qadar qisqargan (9.2.1-jadval).

9.2.1-jadval

Jahon TTXIning tarmoq tarkibi, jamiga nisbatan foiz hisobida⁵¹

	Qishloq xo'jaligi va qazib chiqarish sanoati	Sanoat	Xizmatlar
2005–2007-yillarda o'rtacha ko'rsatkich	8	41	50
2008	10	42	48
2009	13	39	49
2010	11	50	39
2011	14	46	40

TTXI tarmoq tarkibida qazib chiqarish sanoati (tog'-kon va neft), kimyo sanoati, infratuzilma tarmoqlari (elektr, gaz, suv ta'minoti), transport va aloqa hamda boshqa tarmoqlar (neft va gaz qazib chiqarish tarmoqlarida xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar) ustuvorlik qilgan. TMKning xalqaro ishlab chiqarish hajmining o'sib borishiga qaramasdan ularga tegishli pul aktivlarining yuqori darajasi hozircha investitsiyalar hajmining barqaror o'sishiga aylanmadi. YuNKTAD ma'lumotlariga ko'ra pul aktivlari hajmi xorijiy filiallarning taqsimlanmagan foydasini qo'shib hisoblaganda 5 trln dollarga yetgan. Tahlillar global moliya inqirozi sharoitida yirik 100 nafar TMK ishlab chiqarish aktivlariga kapital xarajatlar va xorijda aktivlar sotib olish xarajatlarini qisqartirganlar. Buning o'rniga ular o'z pul mablag'larini ko'paytirishga harakat qilishgan. Misol uchun, 2010-yilda ushbu kompaniyalarga tegishli pul mablag'lari hajmi 1,03 trln dollarga yetdi, shundan 166 mlrd dollari inqirozga bo'lgan davrdagi pul aktivlari hajmiga nisbatan yuqori hisoblanadi. 2011-yilda TMKlar tomonidan ishlab chiqarish aktivlari sarflangan kapital xarajatlar va xaridlar hajmi 12 %ga oshganligiga qaramasdan, ular ixtiyoridagi pul mablag'lari (2011-yilda taxminan 105 mlrd dollar) to'laligicha ushbu maqsadlar uchun sarflanmagan. Xalqaro moliya bozorlaridagi beqarorlikning takrorlanishi likvid vositalarni ko'paytirish va ularni boshqa maqsadlarda (dividendlar to'lash yoki qarzdorlik darajasini pasaytirish) foydalanishga turtki beradi.

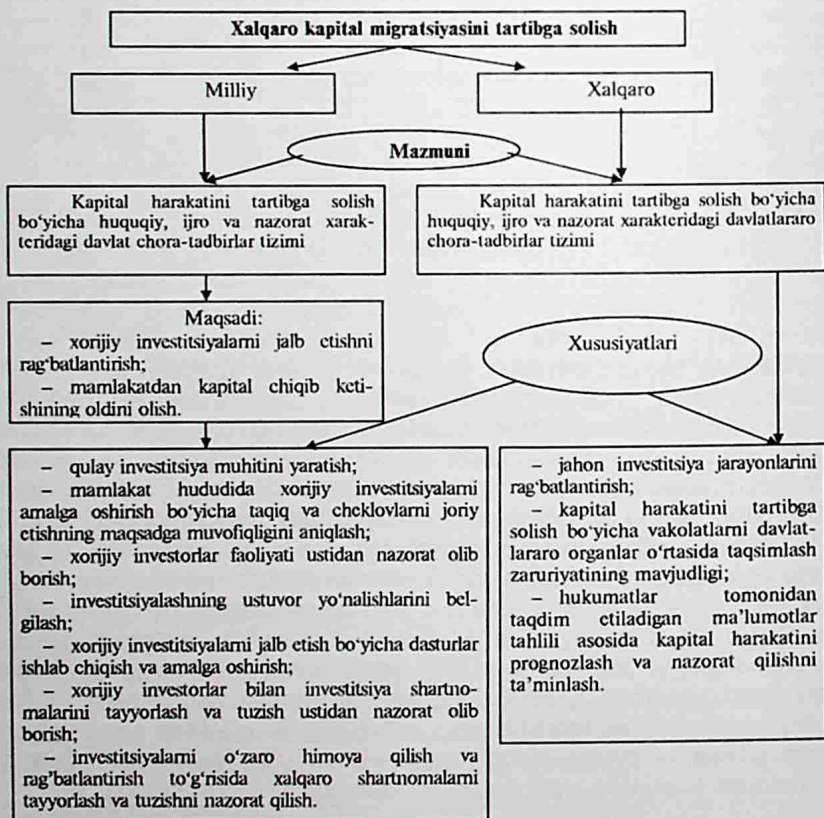
⁵¹ World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. UNCTAD. Geneva, 2012. P. 19.

Shunga qaramasdan iqtisodiy vaziyatning yaxshilanishi bilan hozirgi vaqtdagi ortiqcha likvid vositalar kelajakda TTXIning o'lishiga olib kelishi mumkin 100 ta eng yirik TMK bo'yicha amalga oshirilgan investitsion prognozlarga ko'ra ular ixtiyoridagi pul aktivlari hajmi 5 trln dollarni, investitsiyalar ko'rinishida joylashtirilishi mumkin bo'lgan kapital hajmi esa 500 mlrd dollarni, ya'ni global TTXI oqimining uchdan birini tashkil etadi.

9.3. Xalqaro kapital migratsiyasini tartibga solish usullari

Jahon amaliyotida xalqaro kapital harakatini tartibga solishning milliy va xalqaro usullari qo'llanilmoqda (9.3.1-rasm).

9.3.1-rasm. Xalqaro kapital migratsiyasini tartibga solish

TTXIni xalqaro darajada tartibga solishning asosiy shakli xalqaro investitsion shartnomalar hisoblanadi. Xalqaro investitsion shartnomalarning mohiyati shundaki, ular ikki va ko'p tomonlama milliy davlatlarning investitsiya siyosatlarini muvofiqlashtirish va xalqaro investitsiyalar sohasida tartibga solishning umumiy qoidalarini ishlab chiqishdan iborat.

Xalqaro investitsion shartnomalar qatnashchilar tarkibiga ko'ra ikki tomonlama, mintaqaviy va ko'p tomonlama bo'lishi mumkin⁵².

Ikki tomonlama investitsion shartnoma ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida investitsiyalarni amalga oshirish maqsadida tuziladigan maxsus shartnomadir.

Mintaqaviy investitsion shartnoma — bir mintaqaviy guruhga kiruvchi mamlakatlar hukumatlari o'rtasida investitsiyalarni amalga oshirish xususida imzoladigan maxsus shartnoma. Mintaqaviy shartnomalarning predmeti bo'lib investitsion rejimni o'rnatish, investorlarga kafolatlar berish, investitsion nizolarni tartibga solish, mintaqada ichida kapital, texnologiya, malakali ishchi kuchining harakati uchun qulay erkinlikni ta'minlash hisoblanadi.

Ko'p tomonlama investitsion shartnomalar manfaatdor mamlakatlarning investitsion hamkorlikda qatnashishi va a'zolari keng miqyosda qamrab olishni ko'zda tutadi.

Xalqaro investitsion shartnomalar qatnashchilari sifatida milliy hukumatlar va Jahon savdo tashkiloti (JST), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) kabi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qatnashishi mumkin.

Tahlillar ko'rsatishicha, faqat 2010-yilda 187 ta yangi xalqaro investitsion shartnomalar tuzilgan bo'lib, yilning oxiriga kelib jami shartnomalar soni 6 092 tani tashkil etdi⁵³.

Xalqaro investitsion shartnomalarning amal qilishida ikki tomonlama investitsion shartnomalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ilk investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish to'g'risidagi ikki tomonlama investitsion shartnoma 1959-yilda qabul qilingan bo'lsa, 1980-yillarda ularning soni 385 taga yetdi, 1990-yillarda esa 5 baravarga oshdi. Bu davrda ikki tomonlama investitsion shartnomalar qatnashchilari hisoblangan mamlakatlar soni 173 tani

---

⁵² Андрианов А.Ю., Валдайцев С.В., Воробьев П.В. Инвестиции: учебник. М.: Проспект, 2007. С. 575

⁵³ Доклад о мировых инвестициях. 2011 год: Способы организации международного производства, не связанные с участием в капитале, и развитие. Обзор. ЮНКТАД. Нью-Йорк и Женева, 2011. С. 31.

tashkil etgani holda, asosiy shartnomalar rivojlanayotgan hamda o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari o'rtasida tuzildi va ularning soni 63 tadan 833 tagacha ortdi⁵⁴. Oxirgi o'n yillikda ikki tomonlama investitsion shartnomalarni tuzish jarayoni jadallashdi. Misol uchun, hozirda Yevropa Ittifoqi va unga a'zo bo'lmagan mamlakatlar o'rtasida 1300 dan ortiq ikki tomonlama investitsion shartnomalar mavjud⁵⁵.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- tartibga solish;
- nazorat qilish;
- rag'batlantirish.

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini davlat tomonidan tartibga solishda muayyan ziddiyatlar mavjud. Jumladan, mamlakatlar, bir tomondan, xalqaro kapital harakati yo'lidagi mavjud cheklovlarni bartaraf etishga harakat qilishsa, boshqa tomondan, xalqaro kapital harakatini cheklash choralarini ko'rishmoqda. Jumladan, 2011-yilda o'zining tartibga solish rejimlariga o'zgartishlar kiritgan mamlakatlar soni 44 tani tashkil etdi. Boshqarish rejimlaridagi o'zgarishlar tarkibida TTXI uchun qulaylik tug'diruvchi rejimlar ulushi 2005-yilda 82,6 % ni, TTXI uchun noqulaylik yaratuvchi rejimlar ulushi esa 17,4 %ni tashkil etgani holda ushbu ko'rsatkich 2011-yilda mos ravishda 77,6 % va 22,4 %ni tashkil etgan (9.3.2-jadval).

9.3.2-jadval

TTXIni tartibga solishning milliy rejimlaridagi o'zgarishlar dinamikasi, 2000–2011-yy.⁵⁶

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
O'zining tartibga solish rejimlariga o'zgartishlar kiritgan mamlakatlar	77	74	49	41	45	57	44
Boshqarish rejimlaridagi o'zgarishlar soni	144	132	80	69	89	112	67

⁵⁴ Ивасенко А.Г., Никонова Я.И. Иностранные инвестиции. –М.: КНОРУС, 2011. С. 184.

⁵⁵ Доклад о мировых инвестициях, 2011 год: Способы организации международного производства, не связанные с участием в капитале, и развитие. Обзор. ЮНКТАД. Нью-Йорк и Женева, 2011. С. 31.

⁵⁶ World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. UNCTAD. Geneva, 2012. P. 76.

TTXI uchun qulayroq o'zgarishlar soni	119	107	59	51	61	75	52
TTXI uchun noqulay o'zgarishlar soni	25	25	19	16	24	36	15

Ushbu holat milliy boshqaruv rejimlari qo'llayotgan mamlakatlarda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida proteksionistik tendensiyalarning kuchayotganligidan dalolat beradi. Misol uchun, 2011-yilda dunyoning aksariyat mamlakatlari milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish maqsadida ushbu sohani erkinlashtirishni davom ettirishdi. Shunga qaramasdan sanoat siyosati bilan bog'liq yangidan-yangi tartibga soluvchi va cheklovchi chora-tadbirlar qabul qilindi. Ushbu tadbirlar avvalo xorijiy investorlarning bozorlarga kirib kelishi (masalan, qishloq xo'jaligi, farmasevtika) bilan bog'liq siyosatni o'zgartirishga, investitsiyalarni milliy lashtirish va olib qo'yishga nisbatan talablar, qazib olish tarmoqlari hamda TTXI chetga chiqarishga nisbatan tanqidiy yondashuvlarga qaratildi.

2011–2012-yillarda qator mamlakatlar TTXI chetga chiqarish tartibini qiyinlashtirdi. Ushbu mamlakatlarda ichki ishsizlik darajasining yuqoriligi bilan bog'liq holda TTXIni chetga chiqarish ishchi kuchi eksportini oshiradi va milliy sanoat bazasining kuchsizlanishiga olib kelishi mumkinligi degan, xavotir mavjud. Bu sohada olib borilayotgan siyosatning yana bir yo'nalishi barqaror valuta kursini qo'llab-quvvatlash va to'lov balansini yaxshilash choralari qamrab oladi. Qabul qilingan qarorlar TTXIni chetga chiqarishni cheklash va xorijiy investitsiyalarni repatriatsiya qilish uchun rag'batlarni yaratishga yo'nalitirilgandir.

Ushbu holat milliy boshqaruv rejimlari qo'llayotgan mamlakatlarda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida proteksionistik tendensiyalarning kuchayotganligidan dalolat beradi

9.4. O'zbekiston xalqaro kapitallar migratsiyasi jarayonida

O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni jadallashtirishga yo'naltirilgan faol siyosat olib borilmoqda. Respublikamizda xorijiy investorlar uchun huquqiy kafolatlar va imtiyozlarning keng qamrovli tizimi shakllantirilgan. Bu tizim «Xorijiy investitsiyalar to'g'risida»gi, «Investitsion faoliyat to'g'risida»gi, «Xorijiy investorlar huquqlarini himoya qilish kafolati va choralari

to'g'risida»gi va «Qimmatli qog'ozlar bozorida xorijiy investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi» qonunlarga asoslangan.

Xorijiy investitsiyalarni o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari iqtisodiyotiga keng miqyosda jalb etish o'tish davrining strategik va joriy vazifalarini hal etish zaruriyati bilan bog'liq. Ushbu vazifalar ichida eng muhimlari – iqtisodiyotda tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish, mamlakatning eksport salohiyatini mustahkamlash, iqtisodiyotni modernizatsiyalash, yuqori texnologik raqobatbardosh tarmoqlarni yaratish, ilg'or xorij texnologiyasi nou-xau va boshqaruv tajribalarini jalb etishdir.

O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar oqimining jadal sur'atlarda o'sishini quyidagi omillar belgilab bermoqda:

1) mamlakatdagi investitsiya muhitining barqarorligi. Yirik investitsion loyihalar uzoq muddatga mo'ljallab amalga oshirilishi bilan xarakterlanadi. Yuqoridagi sabablarga ko'ra investorlarga, birinchi navbatda, xorijiy investorlarga biznes olib borish uchun qulay investitsiya muhiti, ishonch kerak;

2) valuta kursini tartibga solishdagi ijobiy o'zgarishlar. Milliy va-lutaning diversifikatsiyalashuvi, mahalliy tovar ishlab chiqa-ruvchilarga xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar va import qilinadigan tovarlarga nisbatan raqobat kurashida ma'lum afzallikni beradi;

3) 2008-yilga qadar jahon tovar bozorlaridagi ijobiy holatlar va milliy eksport tarkibidagi asosiy tovarlarga (oltin, mis, paxta) qulay narx konyunkturasi yirik milliy eksportyorlarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirdi va o'zining investitsion dasturlarini moliyalashtirishning faollashtirilishiga, kengayishiga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, o'zaro bog'liq tarmoqlar mahsulotiga talabning o'sishiga sababchi bo'ldi va multiplikator samarasini harakatga keltirdi;

4) davlat moliyasi va davlat qarziga xizmat ko'rsatish holatining mo'tadillashuvi, budjet taqchilligini bartaraf etishga va 2005-yildan boshlab budjet profitsitiga chiqish imkonini berdi.

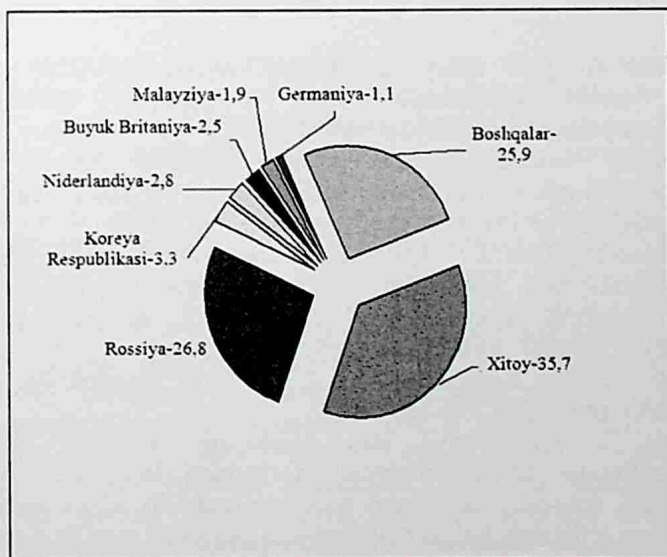
Investitsiya jarayonlarini faollashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar tufayli 2000–2012-yillarda iqtisodiyotga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi sezilarli darajada ortdi. O'tgan yilda iqtisodiyotimizga 11 milliard 700 million dollar miqdorida ichki va xorijiy investitsiyalar jalb etildi yoki bu boradagi ko'rsatkich 2011-yilga nisbatan 14 foizga o'sdi. Jami investitsiyalarning 22 foizdan yoki 2 milliard 500 million dollardan ortig'ini xorijiy investitsiyalar

tashkil etdi, ularning 79 foizdan ko'prog'i to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalardir.⁵⁷

9.4.1-jadval

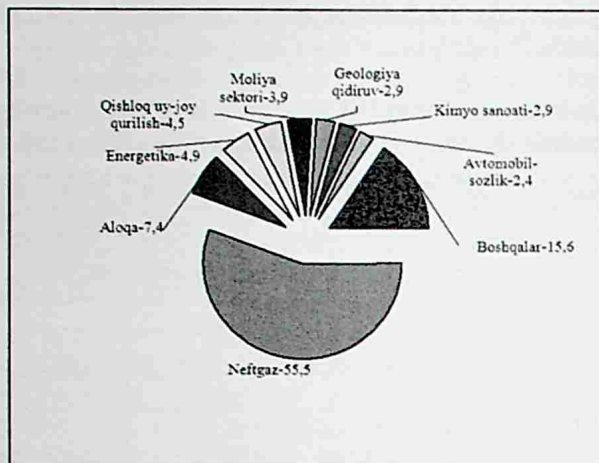
O'zbekistonda 2000-2012-yillarda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (foiz hisobida)⁵⁸

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ichki	76,7	78,3	81,5	75,5	70,0	67,6	70,9	78,3
Tashqi	23,3	21,7	18,5	24,5	30,0	32,4	29,1	21,7
shu jumladan:								
To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	3,4	14,9	13,4	20,6	24,9	27,8	25,3	17,2
Hukumat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar	19,9	6,8	5,1	3,9	5,1	4,6	3,8	4,5

⁵⁷ Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lami islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. –Toshkent: O'zbekiston, 2013. 7-b.

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

9.4.1-diagramma. Davlat investitsiya dasturi doirasida jalb etilgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya va kreditlarning geografik va tarmoq tarkibi, 2012-y⁵⁹.

Iqtisodiyotga jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalarning tarmoq tarkibida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash bosqichida iqtisodiyotga yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar tarkibida sanoat ulushi yetakchi o'rinni saqlab qolmoqda. Jumladan, 2012-yilda iqtisodiyotga yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar tarkibida neft-gaz tarmog'ining ulushi – 55,5 %ni, aloqa sohasining ulushi – 7,4 %ni, energetika sohasining ulushi – 4,9 %ni tashkil etdi. Jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalar geografik tarkibida iqtisodiy aloqalar jadal rivojlanayotgan, yirik qo'shma investitsion loyihalar amalga oshirilayotgan Xitoy – 35,7 %, Rossiya – 26,8 %, Koreya Respublikasi – 3,3 % kabi mamlakatlar ulushi yuqori hisoblanadi (9.4.1-diagramma).

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning hududiy takribida nomutanosibliklar, tadbirkorlarning yetarli darajada iqtisodiy bilimga ega emasligi, iqtisodiy tahlillarni yo'qligi, mahalliy idora vakillarini muzokaralar o'tkazish ko'nikmalariga ega emasligi, xorijiy sarmoyali korxonalarni zaruriy infratuzilma bilan ta'minlashga yuzaki qarash hollari mavjud.

⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya va kreditlar mintaqaviy tarkibining o'zgarishi, 2000-2012-yy⁶⁰.

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Respublika - jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1,7	5,1	6,1	4,3	1,6	2,7	1,4	2,8	15,2
viloyatlar:									
Andijon	1,1	3,7	2,5	1,5	3,4	0,3	1,7	1,3	2,5
Buxoro	2,3	4,1	3,8	30,7	11,7	46,9	30,8	43,0	19,5
Jizzax	3,4	0,7	1,9	0,7	1,1	0,5	0,7	0,9	0,6
Qashqadaryo	25,0	7,9	17,7	17,9	31,7	20,2	11,5	10,1	17,1
Navoiy	5,8	7,8	0,8	9,0	2,9	0,5	9,9	2,9	8,7
Namangan	0,9	1,9	1,7	1,0	2,6	0,5	0,8	0,6	1,4
Samarqand	3,4	5,2	4,0	2,0	2,2	1,3	0,9	1,4	2,4
Surxondaryo	1,0	1,6	1,7	2,4	5,0	1,5	1,4	1,4	1,1
Sirdaryo	0,9	1,4	2,3	1,0	0,6	0,8	0,9	0,6	2,8
Toshkent	8,7	8,1	6,3	3,6	3,4	4,0	5,7	9,1	7,5
Farg'ona	4,5	2,4	3,1	2,5	4,9	3,3	3,5	4,3	3,5
Xorazm	1,5	1,4	4,6	1,7	0,8	0,3	0,9	1,5	2,7
Toshkent sh.	39,8	45,7	43,7	21,7	28,1	15,8	28,8	20,0	15,1
Taqsimlanmagan mablag'lar	0,0	3,0	-0,2	0,0	0,0	1,4	1,1	0,1	0,0

Investitsiyalarni taqsimlashda qulay joylashuvga ega, infratuzilmasi rivojlangan industrial mintaqalar – Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Navoiy viloyati hamda ustuvor, strategik ahamiyatga ega loyihalar moliyalashtirilayotgan Buxoro viloyati, Qashqadaryo viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi hissasi yuqori bo'lgani holda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan Jizzax, Surxondaryo viloyatlarining ulushi oz hisoblanadi.

Xorijiy investitsiyalarning o'sishida xalqaro moliya institutlari qarzlari doirasida import aloqalarni qayd etish tartibining soddalashtirilishi, sanoat korxonalarini modernizatsiyalash va texnik qayta ta'minlash, soliq yukining pasaytirilishi, mahsulot taqsimlash to'g'risidagi bitimning qo'llanishi, shuningdek, xorijiy investorlar bilan investitsiya shartnomalarini tuzish yo'li orqali alohida imtiyozlar, preferensiyalar taqdim qilish asosiy omil bo'ldi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida donor mamlakatlar bilan istiqboldagi ustuvor yo'nalishlarni aniqlash borasida birgalikdagi ishlar jadallashdi. Bunda, birinchi navbatda, asosiy e'tibor mintaqalararo hamkorlik loyihalarini amalga oshirish, kommunal tarmoqda islohotlarni chuqurlashtirish, ekin yer maydonlarining

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

meliorativ holatini yaxshilash, kadrlar tayyorlashning milliy ta'lim dasturini amalga oshirishga ko'maklashish, tibbiyot muassasalarini yuqori texnologiyadagi uskunalar bilan jihozlash, moliyaviy tashkilotlarning samaradorligini oshirish kabilarga qaratildi. Xususan, dunyoning qator davlatlari, birinchi navbatda, bugungi kunda bizda asosiy hamkor sifatida qaraluvchi, iqtisodiy aloqalar jadal rivojlana-yotgan, qo'shma investitsion loyihalarni amalga oshirish rejalashti-rilayotgan yoki ko'zda tutilayotgan Rossiya, Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi va boshqa mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik aloqalari barqaror sur'atlarda rivojlanmoqda.

Respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish nafaqat xorijiy sheriklar bilan hamkorlikda yangi, istiqbolli loyihalarni amalga oshirish, balki yangi zamonaviy texnika, dastgoh va uskunalar, texnologiya va nou-xaularni joriy etish, shu asosda ishlab chiqariladigan mahsulotlarning yuqori sifatini ta'minlashga qaratilgan.

Nazorat savollari

1. Xalqaro kapital migratsiyasining sabablari nimalardan iborat?
2. Xalqaro kapital migratsiyasi qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
3. Xalqaro kapital migratsiyasining qanday shakllari mavjud?
4. To'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalarning o'rtasidagi farqlar nimadan iborat?
5. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning keskin sur'atlarda o'sishining sabablarini ko'rsating.
6. Xalqaro kapital migratsiyasini tartibga solish zaruriyati nimalardan iborat?
7. Xalqaro kapital migratsiyasi harakatini tartibga soluvchi qanday xalqaro moliya institutlarini bilasiz?
8. Xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga soluvchi qanday mintaqaviy moliyaviy tashkilotlarni bilasiz?
9. O'zbekistonga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning insti-tutsional asoslari nimalardan iborat?
10. O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilayotgan xorijiy investitsiya-lar qanday tarkiblarga ega?

Muhokama uchun savollar

1. Nima uchun Yaqin Sharqdagi neft eksport qiluvchi mam-lakatlar kapitalni eksport qiladi. Janubi-Sharqiy Osiyodagi yangi

industrial mamlakatlar esa kapitalni ko'proq import qiladi (javob berishda «vaqtlararo savdo» nazariyasiga asoslaning)?

2. Bugungi kunda O'zbekistonga kirib keluvchi xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish uchun nima qilish kerak?

3. «Import o'rnini qoplash strategiyasida iqtisodiy rivojlanish xorijiy investitsiyalarni jalb qilishsiz amalga oshiriladi», degan fikrga qo'shilasizmi?

4. «Sanoat siyosatining ustuvor yo'nalishlarida asosan ichki investitsiyalardan foydalanish kerak» degan fikrga qo'shilasizmi?

5. Yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning o'rnini qanday baholash mumkin?

6. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimotida yuqori o'rinlar egallashi uchun investitsion siyosatda qanday o'zgarishlarni amalga oshirishlari kerak?

7. Quyidagi fikrlarning qaysi biriga qo'shilasiz?

- tizimli inqiroz sharoitida xususiy tadbirkorlar davlat nazoratidan chetga chiqish yo'llarini topishadi va natijada mamlakatdan katta qiymatdagi kapital chiqib ketadi;

- «kapital qochishi»ni nazorat qilish korupsiyaning rivojlanishiga olib keladi;

- «kapital qochishi»ni nazorat qilish tadbirkorlarning inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturiga ishonchini kamaytiradi;

- kapital harakatiga nisbatan davlat nazoratini susayishi makroiqtisodiy beqarorlikning chuqurlashuviga sabab bo'ladi.

8. TMKlar faoliyati milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

9. Milliy moliya bozorlarining globallashuvi xalqaro kapital migratsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

10. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va «kapital qochishi»ni nazorat qilish o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

Masalalar

1-masala. Faraz qilaylik, AQSh korxonasi 100 mln dollarni xorijiy bankning muddatli depozitiga qo'ymoqchi. Quyidagi ma'lumotlar asosida daromadligi eng yuqori mamlakatni aniqlang.

Mamlakat	Bank foiz stavkasi (%)	Daromad solig'i stavkasi (%)	Inflyatsiya darajasi (%)
Ukraina	50	20	20
Germaniya	8	25	3
Bagama o.	10	0	1

Javob: Depozit Ukrainada ochilsa bir yilda 50 mln dollar foyda olinadi va uning 10 mln dollarini daromad solig'iga to'lanadi. Ukrainadagi inflyatsiya hisobiga real foyda yana 20 %ga, ya'ni 10 mln dollarga qisqaradi. Demak, Ukrainadagi omonat 30 mln dollar miqdorda sof foyda keltiradi.

Depozit Germaniya bankida ochilsa bir yilda 8 mln dollar foyda olinadi va uning 2 mln dollari soliq to'lashga ketadi. Inflyatsiya hisobiga real foyda 3 %ga, ya'ni 0,18 mln dollarga qisqaradi. Demak, Germaniyadagi omonat 5,82 mln dollar miqdorda sof foyda keltiradi.

Depozit Bagama orollarida ochilsa bir yilda 10 mln dollar foyda olinadi. Inflyatsiya hisobiga real foyda 1 %ga, ya'ni 0,1 mln dollarga qisqaradi. Demak, Bagamadagi omonat 9,9 mln dollar miqdorda sof foyda keltiradi.

Ukrainadagi omonat eng yuqori sof daromad keltirarkan.

2-masala. Quyida keltirilganlardan qaysi biri to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya hisoblanadi? Javobingizni izoxlang.

a) Kanada investitsion jamg'armasi AQSh moliya vazirligining 50 mln dollarlik veksellarini sotib oladi;

Javob: g'aznachilik veksellari pul bozori dastaklariga kiradi va to'g'ridan to'g'ri investitsiyalash dastagi bo'la olmaydi.

b) Fransiya banki Shvetsiyaga tegishli avtomobillar ishlab chiqaruvchi korxonasining 10 mln dollarlik aksiyalarini sotib oladi. Mazkur korxonaning jami aksiyalari qiymati 250 mln dollarga teng;

Javob: Fransiya banki avtomobil ishlab chiqaruvchining $(10/250=)$ 4 % aksiyasiga egalik qiladi. Xalqaro statistika qoidalariga binoan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya bo'lishi uchun aksiyaning 10 %dan ko'piga egalik qilish kerak. Shu sababli ushbu xalqaro moliyaviy operatsiya to'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya deb hisoblanmaydi.

c) Yaponiya va Xitoy korxonalarida Shanxayda qo'shma konsalting firmasini barpo etishdi. Mazkur firmaning aksiyalarini ikki tomon teng bo'lib olgan;

Javob: qo'shma korxonada ochish ko'rinishida xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiya to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga kiradi. Shu sababli Shanxaydagi qo'shma firma Yaponiyaning Xitoyga kiritgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyasi deb hisoblanadi.

d) Jahon banki O'zbekistonga ijtimoiy sohani isloh etish uchun 500 mln dollar kredit berdi.

Javob: Xalqaro kreditlar berish xalqaro tadbirkorlik kapitali migratsiyasiga kirmaydi. Shu sababli Jahon bankining O'zbekistonga bergan 500 mln dollarlik krediti nafaqat to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga balki hatto xalqaro portfel investitsiyalarga ham kirmaydi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakat Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Bankidan 1 mln yevro miqdorda 2 yillik kredit oldi. Taqdim etilgan kredit bo'yicha yillik foiz to'lovi 6 % ga teng, mamlakatdagi inflyatsiya 25 %ga teng. Olingan kredit asosida moliyalashtirilgan loyihaning samaradorligi nechaga teng bo'lsa mamlakat YeTTB oldidagi majburiyatini o'z vaqtida bajaradi?

2-masala. AQShning InFin firmasi Rossiyaning Lesprom firmasining 40 % aksiyasiga ega. Bu ulush Lespromning boshqaruv paketini tashkil qiladi va ikkilamchi bozorda 1 mln dollarga sotilishi mumkin. InFin aksiyalarning 35 %ni sotib, olgan tushumning 60 %ga Yaponiya davlat obligatsiyalarini sotib oldi va 40 %ga Xitoyda yangi filialini ochdi. InFin firmasining investitsion portfelini tahlil qiling va to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni, portfel investitsiyalarni qiymatini aniqlang.

3-masala. 1970–1980-yillarda Lotin Amerikasi mamlakatlari xalqaro kreditlardan keng foydalanishgan va 1982-yilda ushbu mamlakatlarda qarzdorlik inqirozi boshlangan. Bu davrda Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'z kapitallarini salohiyatli investitsiya loyihalariga yo'naltirishgan va shu asosda tarkibiy siljishlarni amalga oshirishgan. Qaysi mamlakatlar joriy iste'molga, qaysilari kelajakdagi iste'molga tayanishgan? Mamlakatlar qaysi tovarlarni (joriy iste'mol yoki kelajak iste'mol tovarlarini) eksport va import qilishadi?

4-masala. «CoCa-Cola» o'z mahsuloti konsentratlarini O'zbekistonga sotadi. O'zbekiston hukumati import bojlarini oshirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilmoqchi.

a) O'zbekistondagi ulushni mahalliy raqobatchilarga bermaslik uchun «Koka-Kola» korxonasi nima qilishi kerak?

v) O'zbekistonda to'laydigan daromad solig'i qiymatini kamaytirish uchun «Koka-Kola» korxonasi qanday chora-tadbirlarni qo'llashi mumkin?

s) O'zbekistondagi o'z aktivlarni kafolatlash uchun «Koka-Kola» korxonasi nima qilishi kerak?

5-masala. O'zbekiston Osiyo Taraqqiyot bankidan 8 %li stavka bo'yicha 1 mld dollarlik kredit oldi. Bu kreditlar O'zbekiston YaIMni yiliga 300 mln dollarga o'sishini ta'minlovchi investitsion loyihalarga sarflandi.

a) Mamlakatning tashqi qarzi yuki o'sadimi?

v) O'zbekiston qarzini necha yilda qaytarishi mumkin?

6-masala. Faraz qilaylik, sizning korxonangiz 100 mln dollarni xorijiy bankning muddatli depozitiga qo'ymoqchi. Quyidagi ma'lumotlar asosida daromadligi eng yuqori mamlakatni aniqlang.

Mamlakat	Bank foiz stavkasi (%da)	Daromad solig'i stavkasi (%da)	Inflyatsiya darajasi (%da)
Turkiya	40	20	20
Fransiya	8	25	3
Shveysariya	6	25	1
Kipr	2	0	1

7-masala. Xalqaro iqtisodiy yordam foizsiz, ammo qaytarish sharti asosida taqdim etiladi. Shu sababli iqtisodiy yordam kreditlarga nisbatan foydaliroq hisoblanadi. Bu foyda XIMda «grand-element», deb nomlanadi. Jahon bozorida o'rta muddatli kreditlarning foiz stavkasi 7,5 %ga teng. O'zbekiston AQShdan 3 yilga 150 mln dollar miqdorda iqtisodiy yordam olsa mamlakatimizning foydasini (grand-elementni) aniqlang.

8-masala. Quyidagilar xalqaro kapital migratsiyasining qaysi turiga kiradi? Javobingizni izoxlab bering.

a) Fransuz tadbirkori «General Motors» kompaniyasining 5 mln dollarlik aksiyalarini sotib oladi;

b) Ushbu tadbirkor Vashingtonda oilasi bilan yashash uchun uy sotib oladi;

c) Fransiya kompaniyasi AQSh kompaniyasi bilan birlashadi va fransuz kompaniyasi aksionerlari o'z paylarini qisman amerika firmasi aksiyalariga almashtirishadi;

d) Germaniya kompaniyasi O'zbekistonda zavod quradi va uni shartnoma asosida boshqaradi.

Testlar

1. TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jalb etilganlik darajasi nima, deb ataladi?

a) transmilliylashuv indeksi (TMI);

b) xalqaro birlashish va qo'shib olishlar;

c) xalqaro kapitallar migratsiyasi;

d) xalqaro investitsiya siyosati.

2. Quyidagilardan qaysi biri to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya tarkibiga kirmaydi?

- a) korxonaning xorijga yo'naltirilgan o'z kapitali;
- b) reinvestitsiyalangan daromad;
- c) kapitalning korporatsiya ichidagi ko'chishi;
- d) xosilaviy qimmatli qog'ozlar savdosi.

3. Quyidagilardan qaysi biri kapital eksportiga sabab bo'lmaydi?

- a) texnologik yetakchilik;
- b) ishchi kuchi malakasidagi ustunlik;
- c) texnologik yetakchilik va ishchi kuchi malakasidagi ustunlik;
- d) ishlab chiqarish xarajatlari.

4. Quyidagilardan qaysi biri kapital importiga sabab bo'lmaydi?

- a) ishlab chiqarish xarajatlari;
- b) texnologik yetakchilik;
- c) ishchi kuchi kvalifikatsiyasidagi ustunlik;
- d) transportga xarajatlarni kamaytirish;

5. Quyidagilardan qaysi biri davlat tomonidan bevosita xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlariga kirmaydi.

- a) ikki tomonlama soliqqa tortishni yo'q qilish;
- b) investitsion kelishmovchiliklarni hal etish;
- c) diplomatik ko'maklashish;
- d) transfert narxlardan foydalanish;

6. Quyidagi dastaklardan qaysi biri portfel investitsiyalarda qo'llanilmaydi?

- a) aksiyalar;
- b) savdo kreditlari;
- c) «nota»lar va opsiyonlar;
- d) bank aksentlari;

7. Quyidagilardan qaysi biri xalqaro zayomlar (qarzar) va kreditlarda qo'llaniluvchi dastak bo'la oladi?

- a) savdo kreditlari, aksiyalar va depozitlar;
- b) depozitlar, opsiyonlar va valuta;
- c) aksiyalar, depozitlar, opsiyonlar va savdo kreditlari;
- d) depozitlar, valuta va savdo kreditlari;

8. Xalqaro savdo bilan kapitalning xalqaro harakati o'zaro qanday munosabatda bo'ladi?

- a) ular bir-birini to'ldiradi;
- b) ular bir-biri bilan raqobatlashadi;
- c) ular bir-birini inkor etadi;

d) ular bir-birini to'ldiradi va bir-biri bilan raqobatlashadi;

9. Korporatsiya hajmi uning kapital eksporti va importi miqyosiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a) korporatsiya qanchalik katta bo'lsa, u shunchalik ko'p kapital eksport va import qiladi;

b) korporatsiya qanchalik katta bo'lsa, u shunchalik ko'p kapital eksport qiladi va shunchalik kam kapital import qiladi;

c) korporatsiya qanchalik katta bo'lsa, u shuncha ko'proq kapital import qiladi va shunchalik kamroq kapital eksport qiladi;

d) korporatsiya hajmi uning kapital importi va eksportiga ta'sir ko'rsatmaydi;

10. Quyidagilarning qaysi biri kapital eksportining sabablari hisoblanadi?

a) texnologik ustunlik va transport xarajatlarining past darajasi;

b) ishchi kuchi malakasidagi ustunlik va siyosiy beqarorlik;

c) miqyos samarasi va transaksion xarajatlari;

d) texnologik ustunlik, ishchi kuchi malakasidagi ustunlik

11. Qaysi javobda TMKlar o'rtasida o'zaro hamkorlik munosabatlarining shakli noto'g'ri berilgan:

a) xalqaro firmalararo kooperatsiya;

b) strategik alyanslar;

c) xalqaro qo'shib olish va birlashishlar;

d) tranzit.

12. Xalqaro birlashish va qo'shib olishlar – bu:

a) TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jalb etilganlik darajasi;

b) kompaniyalarning xalqaro bozorlarda aksiyalarning yirik paketi yoki korxonani to'liq sotib olishlari jarayoni;

c) jahon iqtisodiyotining turli mamlakatlari o'rtasida egalariga qo'shimcha daromad keltiruvchi kapitalning qarama-qarshi harakati;

d) xalqaro investitsiya oqimlari harakatini erkinlashtirishga qaratilgan xalqaro tartibga solish chora-tadbirlari tizimi.

13. Xorijiy investitsiyalarning ichki investitsiyalardan asosiy farqi nimada?

a) investor boshqa mamlakat rezidenti bo'ladi;

b) xorijiy investitsiyalar faqatgina portfel investitsiyalar ko'rinishida bo'ladi;

c) mamlakatdagi xususiylashtirish jarayonida qatnashadi;

d) to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar ko'rinishida bo'ladi.

14. Kapital harakatining muddatiga ko'ra quyidagi shakllari mavjud:

- a) qisqa, o'rta va uzoq;
- b) davlat va xususiy;
- c) tadbirkorlik va ssuda;
- d) davlat va ssuda.

15. Quyidagilardan qaysi biri o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining xorijiy investitsiyalarni jalb etish siyosatidagi asosiy vazifalari qatoriga kiradi?

- a) xususiy tadbirkorlik kapitalini jamg'arish;
- b) mamlakat to'lov balansi kamomadini moliyalashtirish;
- c) iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;
- d) eng zarur import mahsulotlar uchun moliyaviy yordam ko'rsatish.

16. TMKlar nima asosida vujudga keladi?

- a) to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar;
- b) xalqaro uzoq muddatli kreditlar;
- c) xalqaro qisqa muddatli kreditlar;
- d) gumanitar yordam.

17. Xalqaro korporatsiyalar – bu:

- a) jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi yirik kompaniyalar;
- b) bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar;
- c) bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'limlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar;
- d) o'zaro tashkiliy-xo'jalik aloqalari asosida tashkil etilgan korporativ birlashmalar.

18. Transmilliylashuv indeksi (TMI) – bu:

- a) TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jalb etilganlik darajasi;
- b) kompaniyalarning xalqaro bozorlarda aksiyalarning yirik paketi yoki korxonani to'liq sotib olishlari jarayoni;
- c) jahon iqtisodiyotining turli mamlakatlari o'rtasida egalariga qo'shimcha daromad keltiruvchi kapitalning qarama-qarshi harakati;
- d) xalqaro investitsiya oqimlari harakatini erkinlashtirishga qaratilgan xalqaro tartibga solish chora-tadbirlari tizimi.

19. «Kapital qochishi» sabablarining kapitalni olib chiqish sabablaridan farqi nimada?

- a) aktivlarni nisbatan foydali joylashtirishga intilish;

- b) investitsion portfelni diversifikatsiyalash;
- c) o'z kapitalini saqlab qolishga intilish;
- d) qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishga intilish.

20. Kompaniyalar tomonidan xalqaro bozorlarda aksiyalarning yirik paketini yoki korxonani to'liq sotib olishlari – bu:

- a) transmilliylashuv indeksi (TMI);
- b) xalqaro birlashish va qo'shib olishlar;
- c) xalqaro kapitallar migratsiyasi;
- d) xalqaro investitsiya siyosati.

21. Kreditor tomonidan qarz bo'yicha to'lovlarni kechiktirishi bilan bog'liq operatsiya – bu:

- a) prolongatsiya;
- b) devalvatsiya;
- c) revalvatsiya;
- d) inflyatsiya.

22. Xalqaro kapitallar migratsiyasi – bu:

a) TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jalb etilganlik darajasi;

b) kompaniyalarning xalqaro bozorlarda aksiyalarning yirik paketi yoki korxonani to'liq sotib olishlari jarayoni;

c) jahon iqtisodiyotining turli mamlakatlari o'rtasida egalariga qo'shimcha daromad keltiruvchi kapitalning qarama-qarshi harakati;

d) xalqaro investitsiya oqimlari harakatini erkinlashtirishga qaratilgan xalqaro tartibga solish chora-tadbirlari tizimi.

23. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotiga foyda olish maqsadida uzoq muddatli kapital kiritish – bu:

- a) portfel investitsiyalar;
- b) to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar;
- c) tadbirkorlik kapitalini olib chiqish;
- d) ssuda kapitalini olib chiqish.

24. Kapital harakatining manbasiga ko'ra quyidagi shakllari mavjud:

- a) tadbirkorlik va ssuda;
- b) davlat va ssuda;
- c) rasmiy va xususiy;
- d) qisqa, o'rta va uzoq.

25. Tadbirkorlik kapitalini olib chiqish nimani bildiradi?

a) xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotiga foyda olish maqsadida uzoq muddatli kapital qo'yilmalarni amalga oshirishni;

b) davlat, xususiy va xalqaro tashkilotlar kapitalining xorijga ko'chib o'tishini;

c) xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotiga to'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalar kiritishni;

d) xususiy kapitalning xorijga ko'chib o'tishini.

26. Transmilliy korporatsiyalar – bu:

a) bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar;

b) jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi yirik kompaniyalar;

c) bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'limlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar;

d) o'zaro tashkiliy-xo'jalik aloqalari asosida tashkil etilgan korporativ birlashmalar.

27. Kapital harakatining ishlatish xarakteriga ko'ra quyidagi shakllari mavjud:

a) tadbirkorlik va ssuda;

b) davlat va xususiy;

c) davlat va ssuda;

d) qisqa, o'rta va uzoq.

28. Mamlakatdan kapitalni ssuda ko'rinishida olib chiqish nimani bildiradi?

a) u yoki bu mamlakat iqtisodiyotiga foiz olish maqsadida kapital kiritishni;

b) u yoki bu mamlakat iqtisodiyotiga foyda olish maqsadida kapital kiritishni;

c) tadbirkorlik kapitali migratsiyasining bir qismi sanaladi;

d) u yoki bu mamlakat iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatini olib borishni.

29. TMK larning quyidagi zamonaviy ikki qarama-qarshi tendensiyalari mavjud:

a) ular o'rtasida raqobatning keskinlashuvi va o'zaro hamkorlik munosabatlarining o'rnatilishi;

b) ular o'rtasida raqobatning keskinlashuvi va o'zaro kadrlar almashuvi yo'lga qo'yiladi;

c) o'zaro hamkorlik munosabatlarining o'rnatilishi va bir-birining aksiyalar nazorat paketiga egalik qilishga harakat qilish;

d) o'zaro kadrlar almashuvi yo'lga qo'yiladi va bir-birining aksiyalar nazorat paketiga egalik qilishga harakat qilinadi.

30. Quyidagilardan qaysi birida portfel investitsiyalarga to'g'ri ta'rif berilgan.

- a) xorijiy mamlakat iqtisodiyotiga kapital kiritish;
- b) xorijiy korxonaning qimmatli qog'ozlarini sotib olish, agar ular korxonadan ustidan nazorat qilish huquqini bersa;
- c) xorijiy korxonaning qimmatli qog'ozlarini sotib olish, agar ular korxonadan ustidan nazorat qilish huquqini bermasa;
- d) barcha javob to'g'ri.

31. Xalqaro korporatsiyalarning qanday asosiy turlari mavjud:

- a) ko'pmillatli korporatsiya va transmilliy korporatsiya;
- b) transmilliy korporatsiya va monomilliy korporatsiya;
- c) monomilliy korporatsiya va moliya sanoat guruhi;
- d) moliya-sanoat guruhi va ko'pmillatli korporatsiya.

32. Ko'pmillatli korporatsiyalar – bu:

a) bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'lumlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar;

b) jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi yirik kompaniyalar;

c) bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar;

d) o'zaro tashkiliy-xo'jalik aloqalari asosida tashkil etilgan korporativ birlashmalar.

33. Portfel investitsiyalar quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- a) aksioner qimmatli qog'ozlar va zayom qimmatli qog'ozlar;
- b) aksioner qimmatli qog'ozlar va royalti;
- c) royalti va kopirayt;
- d) zayom qimmatli qog'ozlari va patent;

34. Portfel investitsiyalar quyidagilarning qaysi birini uzatish shaklida amalga oshiriladi:

- a) texnologiyalar;
- b) bozorlar;
- c) qimmatli qog'ozlar shaklidagi kapital;
- d) malakali mutaxassislar.

35. Kapital harakatining maqsadiga ko'ra quyidagi shakllari mavjud:

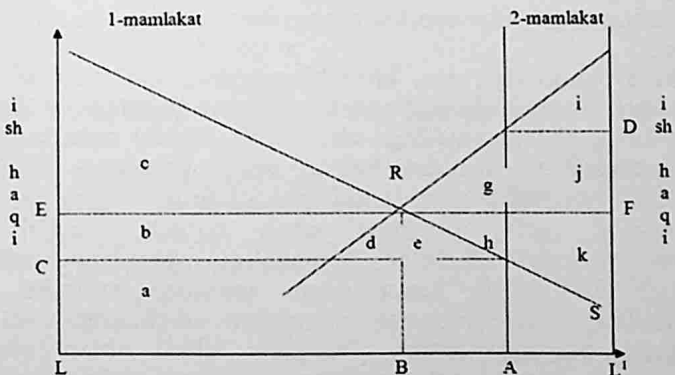
- a) portfel va to'g'ridan to'g'ri;
- b) davlat va xususiy;
- c) tadbirkorlik va ssuda;
- d) davlat va ssuda.

X BOB. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI

10.1. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining mohiyati, tarkibi va dinamikasi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimining muhim elementi hisoblangan ishchi kuchi migratsiyasi uzoq yillar davomida iqtisodiy tadqiqotlar obyekti bo'lib kelmoqda. Migratsiya so'zi lotincha «migratio» so'zidan olingan bo'lib, «ko'chib yurish» ma'nosini bildiradi. Umuman olganda aholi migratsiyasini ichki va tashqi migratsiyaga, tashqi migratsiyani esa migratsiya maqsadidan kelib chiqqan holda turlarga bo'lish mumkin. Ularning orasida iqtisodiy migratsiya yetakchi o'rinni egallaydi.

Ishchi kuchi xalqaro migratsiyasining iqtisodiy sabablarini tadqiq etish uchun xalqaro kapitalar migratsiyasini tahlil etishda qo'llaniladigan usullardan foydalanish mumkin. Faraz qilaylik, ishchi kuchi xalqaro migratsiyasining asosiy sababi rivojlangan mamlakatlarda o'rtacha ish haqi miqdori o'rtasidagi farq hisoblanadi. Masalan, faqat ikki mamlakat mavjud. Birinchi mamlakat LA hajmda mehnat resurslariga ega, ikkinchi mamlakat esa AL¹ hajmdagi mehnat resurslariga ega (10.1.1-rasm).

10.1.1-rasm. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy sabablari va oqibatlari

Ikkala mamlakatning mehnat resurslari hajmi birgalikda LL^1 ni tashkil etadi. S_1 va S_2 to'g'ri chiziqlar ishchi kuchidan foydalanib yaratilgan mahsulot hajmi qiymatining o'sishini ifoda etadi. Agar ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi mavjud bo'lmasa, unda birinchi mamlakat o'zidagi mavjud mehnat resurslaridan foydalangan holda LC hajmdagi o'rtacha ish haqini ta'minlab beradi. Shu tariqa ikkinchi mamlakat ham L^1D hajmdagi o'rtacha ish haqini ta'minlab beradi.

Birinchi mamlakat mehnat resurslari yaratgan mahsulot hajmi $a+b+c+d+e+ef$ ni, ikkinchi mamlakatda yaratilgan mahsulot hajmi esa $i+j+k$ ni tashkil etadi. $LC < L^1D$ tengsizlik esa birinchi mamlakatda ishchi kuchi qiymatining ikkinchi mamlakatga qaraganda pastroq ekanligini ko'rsatadi.

Agar ikkala mamlakat ham ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi yo'lidagi to'siqlarni olib tashlasa, birinchi mamlakat mehnat resurslarining AB qismi ikkinchi mamlakatga ko'chib o'tadi. Natijada ikkala mamlakatda ham ish haqi BR darajada balanslashadi.

Bir tomondan birinchi mamlakatda qolgan va ikkinchi mamlakatga ko'chib o'tgan mehnat resurslari yaratgan mahsulot hajmi $a+b+c+d+e+ef+h$ ni, shundan $a+b+c+d$ qismi ushbu mamlakat mehnat resurslari tomonidan, $e+ef+h$ qismi esa ikkinchi mamlakatga ko'chib kelgan chet ellik migrantlar tomonidan yaratiladi. Bunda ikkinchi mamlakatga ko'chib kelgan ishchilardan foydalanib yaratilgan mahsulot avvalgi hajmdan h segmentga ko'proq bo'ladi. Ishchilarning daromadi $a+b+d+e+ef+h$ ni tashkil etib, ishlab chiqarishning qolgan omillarining daromadliligi s segmentga kamayadi.

Ikkinchi tomondan esa, birinchi mamlakatdan ikkinchi mamlakatga ishchi kuchining oqib o'tishi ikki mamlakatda ish haqining LD dan LF gacha kamayishiga olib keladi. Ushbu holatda o'zidagi ishchi kuchidan va xorijdan kelgan ishchi kuchidan foydalanish evaziga ikki mamlakat yalpi ichki mahsulotining hajmi $i+j+k$ dan $i+j+k+g+h+e+ef$ gacha ortishiga sabab bo'ladi. To'g'ri $h+e+ef$ segmentlar xorijiy ishchilar tomonidan yaratilgan mahsulot hisoblanadi va uning katta qismi daromad solig'ini ayirib tashlangandan keyin birinchi mamlakat ishchilariga ish haqi ko'rinishida berilishi lozim. Natijada ichki ishlab chiqarish hajmining sof o'sishi faqat s segmentdan iborat. Ikki mamlakatda o'rtacha ish haqining pasayishi natijasida bu mamlakat ishchilarining

daromadi $i+k$ dan k gacha qisqaradi. Ishlab chiqarishning boshqa omillarining daromadliligi esa i dan $i+g+j$ gacha ortadi.

Jahon miqyosi nuqtayi nazaridan ishchi kuchining bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi natijasida ishlab chiqarishning umumiy hajmi $(a+b+c+d+e+f) + (k+i+j)$ dan $(a+b+c+d+e) + (f+g+h+i+j+k)$ ga qadar ortadi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi natijasida xorijga alohida xususiyatga ega bo'lgan tovar – ishchi kuchi ko'chib o'tadi. Uning boshqa tovarlardan farqli jihati shundaki, u boshqa tovarlarni ishlab chiqarishda asosiy omil sifatida qatnashadi.

Shunday qilib, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi deganda mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi davlatga iqtisodiy va boshqa sabablarga ko'ra bir yildan ortiq muddatga ko'chib o'tishi tushuniladi. Ishchi kuchi migratsiyasi tufayli turli mamlakatlardagi ish haqi darajasi o'rtasidagi farq qisqaradi. Ishchi kuchi migratsiyasi natijasida jahon ishlab chiqarish hajmi mehnat resurslarini mintaqalar bo'yicha qayta taqsimlash va ulardan samarali foydalanish evaziga ko'payadi.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi quyidagi sabablarga ko'ra sodir bo'ladi:

- mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasining turlichaligi;
- ish haqi miqdori o'rtasida milliy farqlarning mavjudligi;
- ishsizlikning mavjudligi;
- kapitalning xalqaro harakati va transmilliy korporatsiyalar faoliyati.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining ishchi kuchini eksport va import qiluvchi mamlakatlarga ta'sir etuvchi ijobiy va salbiy oqibatlar jadvalda aks ettirilgan:

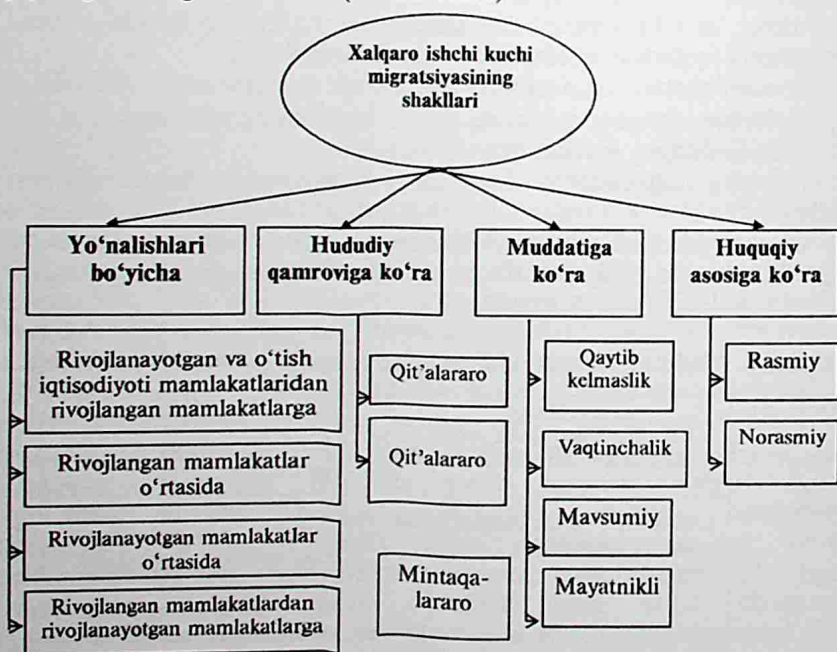
10.1.2-jadval

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari

Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakat	Ijobiy	Salbiy
	1. Ishchilar tomonidan yangi malakaviy ko'nikmalarning egallanishi.	1. Malakali ishchi kuchini yo'qotish.
	2. Mamlakat to'lov balansi kamomadining qisqarishi.	2. Tovarlar va ishchi kuchi bo'yicha xalqaro talabga bog'liqlikning kuchayishi.
	3. Ichki mehnat bozoridagi talab va taklifning muvozanatga kelishi.	3. Iste'mol uchun mo'ljallangan ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirish uchun sarflanayotgan kapitalning boshqa sohalarga yo'naltirilishi.

	4. Ishlab chiqarishni tarkiban va texnologik jihatdan qayta qurish.	4. Inflyatsiya darajasining o'sishi.
Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakat	1. Hududiy tarkibiy siljishlarning jadallashuvi.	1. Mehnatni tejavchi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishning sekinlashuvi.
	2. Mahalliy ishchi-xodimlarning vertikal harakatchanligiga ko'maklashish.	2. Ichki mehnat bozorida holatning murakkablashishi.
	3. Ishchi kuchi sonining qisqarishi bilan bog'liq holda umumiy ishchi kuchi qiymatining pasayishi.	3. Xorijiy ihsizlar va ularning oilalariga sarflanadigan xarajatlarning oshishi.
	4. Xorijiy ishchilarning jamg'arishga bo'lgan moyilligi tufayli narxlar o'sishining to'xtatilishi.	
	5. Yosh, malakali ishchilarni tanlab olish orqali ishchi kuchi sifatining oshirilishi.	

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining sabablari, yo'nalishlari, qonunga muvofiqligi va tashkil etish shakllari mezonlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi (10.1.2-rasm):

10.1.2-rasm. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining shakllari

Ishchi kuchining ommaviy ravishda ko'chib yurishi va xalqaro mehnat bozori jahon takror ishlab chiqarish jarayoniga jiddiy ta'sir o'tkazadi. Bu jarayon ishchi kuchini nafaqat miqdoriy jihatdan, balki sifat jihatdan ham tavsiflash imkonini beradi. Hozirgi vaqtda odamlar bir mamlakatda tug'ilishlari, maktabgacha bo'lgan tarbiyani boshqa malakatda olishlari, uchinchi mamlakatda o'qishlari, to'rtinchi mamlakatda esa ishlashlari mumkin.

Tahlillarning ko'rsatishicha, 2013-yilda jahonda 231,5 mln kishi o'z tug'ilgan mamlakatlaridan tashqarida yashamoqdalar va ushbu ko'rsatkich dunyo aholisining 3,2 %ini tashkil etadi (10.1.1-jadval).

10.1.1-jadval

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining global oqimi, 2013-yil⁶¹

	Mln kishi	Jami aholiga nisbatan, foizda	O'zgarishi, foizda	
			2013-y.	1990-2000-yy.
Dunyo bo'yicha	231,5	3,2	1,2	2,2
Rivojlangan mamlakatlar	135,6	10,8	2,3	2,1
Rivojlanayotgan mamlakatlar	95,9	1,6	-0,1	2,3

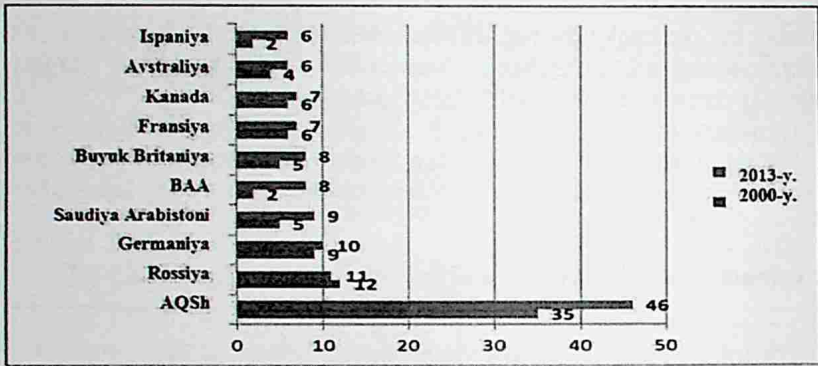
Xalqaro migrantlarning 16,3 millioni qochoqlardan iborat bo'lib, qolgan 93 foizi esa iqtisodiy sabablarga ko'ra boshqa mamlakatlarda yashashmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra yaqin kelajakda iqtisodiy migrantlar soni ortib borishi kutilmoqda. Jumladan, ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlarda 15 yoshdan 39 yoshgacha bo'lganlar sonining 570 million kishiga ko'payishi, ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlarda esa aksincha, ularning soni 216 million kishigacha qisqarishi bashorat qilinmoqda.⁶² Hozirgi paytda migratsiya oqimining geografik yo'nalishlari bo'yicha quyidagi markazlarni ajratib ko'rsatish mumkin: Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar (10.1.1-diagramma).

⁶¹ Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013. Мабълумотларн асоснда тузилган.

⁶² Migration and Remittances Factbook 2011. Second edition. The World Bank – Washington, 2010. P. 12.

**Jahondagi ayrim mamlakatlarda immigrantrlar soni
(2013-yil, mln kishi)⁶³**

AQShga norasmiy kelayotgan past malakali ishchilarning aksariyat qismi yaqin Lotin Amerikasi mamlakatlari – Meksika, Karib havzasi mamlakatlaridan kirib keladi. AQShga yuqori malakali ishchi kuchi esa dunyoning deyarli barcha mamlakatlaridan keladi (Gʻarbiy Yevropa, Lotin Amerikasi, Rossiya, Hindiston va h.k.).

Gʻarbiy Yevropaning rivojlangan mamlakatlari, jumladan, Yelga aʼzo mamlakatlar Janubiy Yevropaning nisbatan kam taraqqiy etgan mamlakatlaridan (Portugaliya, Malta, Ispaniya), Shimoliy Afrikaning arab mamlakatlari va Yaqin Sharq mamlakatlaridan, Sharqiy Yevropa va sobiq SSSR respublikalaridan ishchi kuchini jalb etadi. XX asrning 90-yillarida yangi voqelik vujudga kelib, rivojlanayotgan mamlakatlar oʻrtasida ishchi kuchi migratsiyasining surʼatlari jadallasha boshladi. Odatda, ishchi kuchi harakati iqtisodiy islohotlar jadal surʼatlar bilan amalga oshirilayotgan mamlakatlar tomon yoʻnaladi.

10.2. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va pul oʻtkazmalari

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining muhim omillaridan biri – bu migrantlarning pul oʻtkazmalaridir. Pul oʻtkazmalari rivojlanayotgan mamlakatlar toʻlov balansining «qulay» moddasi hisoblanadi.

⁶³ Migration and Development Brief 13. November 8, 2010.; Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013. maʼlumotlari asosida tuzilgan.

Mazkur o'tkazmalar o'z mazmuniga ko'ra, tashqi qarz yoki to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar bo'yicha foizlar to'lanishi lozim bo'lmagan xorijiy pullar hisoblanadi. Ular yordamida rivojlanayotgan mamlakatlar to'lov balansida vujudga keladigan defitsitni qoplashlari mumkin. To'lov balansi statistikasida migrantlarning pul o'tkazmalari deyilganda migrantlar tomonidan o'z mamlakatlari rezidentlariga yuborayotgan tovarlar va moliyaviy mablag'lar tushuniladi.

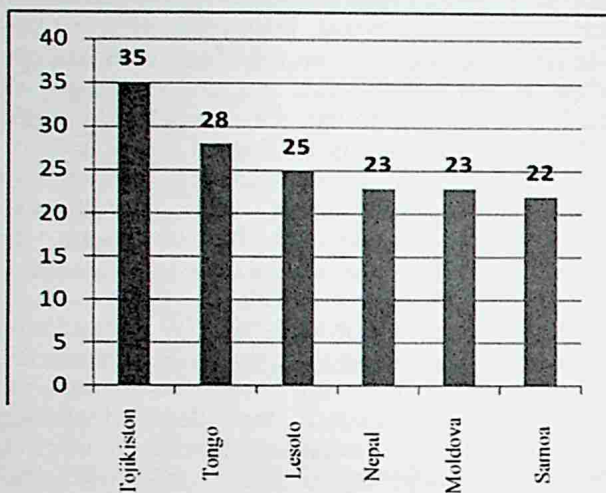
Agar migrant qabul qiluvchi mamlakat rezidenti (o'zining immigratsiya maqomidan qat'iy nazar, ushbu mamlakatda bir yil yoki undan ortiq vaqt yashayotgan bo'lsa) hisoblansa, uning o'z vataniga yuborayotgan xususiy transfertlari (natura yoki pul shaklida) ishchilarning pul o'tkazmalari, deb ataladi.

Agar migrant qabul qiluvchi mamlakatda bir yildan kam muddat yashayotgan bo'lsa, uning barcha daromadlari yollanib ishlovchilarning ish haqi, deb baholanadi. Ushbu to'lovlarga vaqtincha, mavsumiy ishlovchilar va chegara hududlarda yashovchilarning barcha turdagi ish haqi va nafaqalari kiradi. Bundan tashqari, migrantlar tomonidan amalga oshiriladigan transfertlar ham hisobga olinadi. Odatda, migrantlar bu transfertlarni bir yil muddat ichida yashash joyini o'zgartirayotganida amalga oshiradilar va ular pullik transfertlarining sof qiymatini (moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar) ifoda etadi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2008-yilda jahon bo'yicha pul o'tkazmalarining umumiy hajmi 443 mlrd dollarni tashkil etgan va bu ko'rsatkich 2003-yilga nisbatan taxminan ikki baravar yuqoridir. Ammo jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida emigrantlar tomonidan jo'natilayotgan mablag'lar hajmi 2009-yilda 2008-yilga nisbatan 6,1 % ga qisqarib, 416 mlrd dollarni tashkil etgan. Jahon banki mutaxassislarining dastlabki hisob-kitoblariga ko'ra, bu o'tkazmalar hajmi 2013-yilda 414 mlrd dollarga teng bo'lgan va keyingi yillarda o'sib borish tendensiyasiga ega bo'ladi⁶⁴.

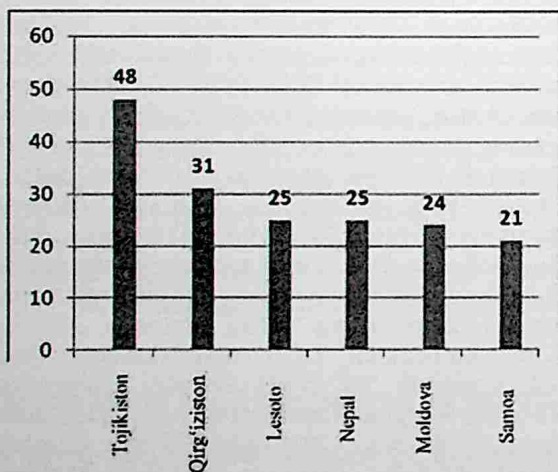
2010–2013-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida «migradollar»larning ulushi o'rtacha 2,0 %ni tashkil etgani holda, bu ko'rsatkich ba'zi mamlakatlarda juda yuqori darajani tashkil etmoqda va o'sib borish tendensiyasiga ega. Jumladan, 2013-yilda «migradollar»larning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi Tojikistonda – 48 %ni (2010-yilda 35 %), Qirg'izistonda – 31 %ni (2010-yilda 15,4 %), Lesotoda 25,0 %ni, Moldovada – 24 %ni (2010-yilda (23,1 %) tashkil etgan (10.2.1-diagramma).

⁶⁴ Migration and Remittances Factbook 2011. Second edition. The World Bank – Washington, 2010. P. 17.; Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013.

2010-y.

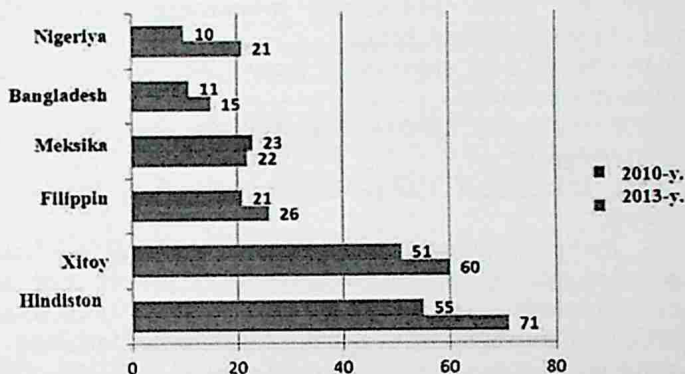
2013-y.

10.2.1-dagramma. Pul o'tkazmalarining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi, foiz hisobida⁶⁵

⁶⁵ Migration and Development Brief 13. November 8, 2010.; Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013. Ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Tahlillarning ko'rsatishicha, pul o'tkazmalarining aksariyat qismini qabul qiluvchi mamlakatlar kam sonlidir. Jumladan, pul o'tkazmalarining 3/4 qismi 30 ta mamlakat hissasiga to'g'ri keladi va ularning 13 tasi BMT tasnifiga ko'ra rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi. Pul o'tkazmalarining uchdan bir qismi quyidagi yirik rivojlanayotgan mamlakatlar – Hindiston, Xitoy, Meksika va Filippin hissasiga to'g'ri keladi (10.2.2-diagramma).

10.2.2-diagramma Pul o'tkazmalarini qabul qiluvchi yetakchi mamlakatlar, mlrd dollar⁶⁶

Xalqaro mutaxassislar fikricha, pul o'tkazmalarining umumiy hajmini aniqlash uchun rasmiy pul o'tkazmalari hajmini 50 % ga ko'paytirish tavsiya etiladi.

Nazariy jihatdan ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlar daromadi emigrantlarning xorijdan jo'natadigan pul o'tkazmalari bilangina cheklanib qolmaydi. Ularga firmalarning xorijda ishga qabul qilishlari, emigrantlarning o'z vatanlariga investitsiya olib kirishlari, qayta malaka oshirish xarajatlarining qisqarishiga solinadigan soliqlar va emigrantlar uchun boshqa mamlakatlar tomonidan amalga oshirilayotgan turli ijtimoiy xarajatlar kabi mamlakat to'lov balansiga ijobiy ta'sir etuvchi daromad turlari ham kiradi. Bundan tashqari ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakat xorijda tajriba orttirib qaytgan yuqori malakali kadrlarga ham ega bo'ladi.

⁶⁶ Migration and Development Brief 13. November 8, 2010.; Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013. Маълумотлари асосида тузилган.

10.3. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Jahon iqtisodiyotida ishchi kuchining xalqaro harakatchanligi faollashgan sari migratsiya jarayonlarini tartibga solish zaruriyati dolzarb bo'la boshladi. Dunyo davlatlararo migratsiya bo'yicha yuridik normalar va qonun-qoidalarga muhtoj. Ular bir tomondan, inson haq-huquqlarini himoya etishga qaratilgan, ikkinchi tomondan esa, migrantlarni qabul qiluvchi va jo'natuvchi mamlakatlarning manfaatlarini himoya qilishi kerak.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi jarayonini tartibga solishni ikki turga bo'lishimiz mumkin:

- ishchi kuchining xalqaro migratsiyasini xalqaro tashkilotlar yordamida tartibga solish.
- davlat tomonidan tashqi migratsiyani turli usullar orqali tartibga solish.

Tashqi mehnat migratsiyasini tashkil etishda, tajribalar va axborotlar bilan ayirboshlashda, bu jarayonni tartibli va rejali amalga oshirishni ta'minlashda migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilotlarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Ushbu tashkilotlar tarkibida XMT alohida o'rin tutadi.

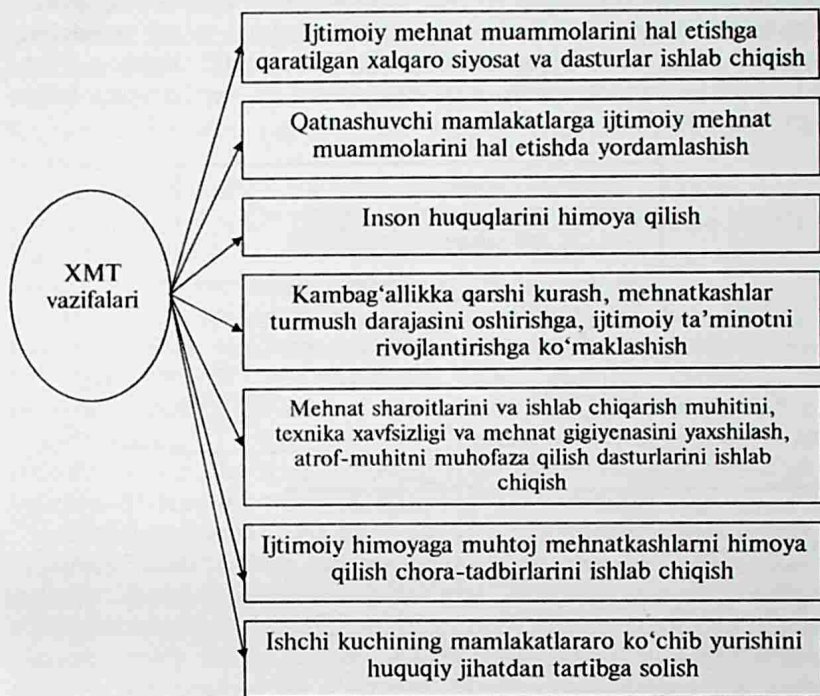
XMTning vazifalari 10.3.1-rasmda keltirilgan.

Bu tashkilot a'zo mamlakatlardagi (35 ta a'zo) o'z bo'limlari orqali bo'lajak muhojirlar uchun til o'rganish kurslarini tashkil etadi. Ushbu yo'nalishda XMT ham o'z ishini faollashtirib, mehnat me'yorlari bo'yicha 1919-1990-yillar davomida 174 ta Konvensiya va 181 ta tavsiyalar qabul qildi. Ularda ishchi kuchining mamlakatlararo ko'chib yurishini huquqiy jihatdan tartibga solish ham o'z ifodasini topgan. Jumladan, 1949-yilda qabul qilingan muhojir - mehnatkashlar to'g'risidagi konvensiyada XMTga a'zo bo'lgan davlatlarga muhojirlarni ishga qabul qilishda, ish haqi to'lashda va ularning kamsitishlariga yo'l qo'ymaslik majburiyatlarini yuklovchi qator qoidalar o'rin olgan.

XMTga a'zo bo'lgan va uning asosiy hujjatlariga imzo chekkan mamlakatlar, qayd etilgan hujjatlarda qabul qilingan tartib-qoidalarga amal qilishlari va milliy mehnat qonunchiliklarini ularga muvofiq o'zgartirishlari lozim.

Xalqaro mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish ishchi kuchini qabul qiluvchi va ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlarning milliy qonunchiligi asosida amalga oshiriladi. Bundan

tashqari ishchi kuchi xalqaro migratsiyasi xalqaro tashkilotlar va davlatlararo kelishuvlar tomonidan ham tartibga solinadi.

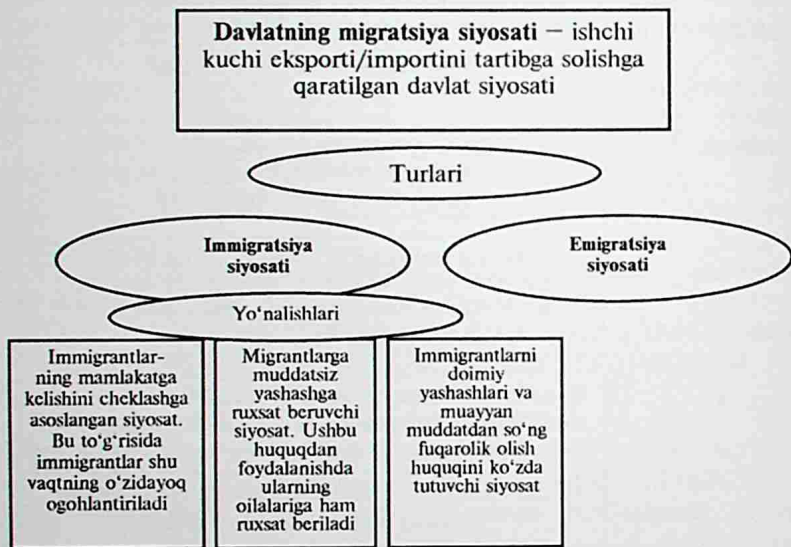
10.3.1-rasm. Xalqaro mehnat tashkilotining vazifalari

Davlatning migratsiya jarayonlaridagi ishtiroki tarixdan ma'lum. XIII–XIX asrlardayoq ishchi kuchining erkin ko'chib yurishini cheklash bo'yicha to'siqlar mavjud bo'lgan. Hozirda ishchi kuchining erkin harakati qator huquqiy, ma'muriy, madaniy, til, ijtimoiy va boshqa dastaklar yordamida tartibga solinadi (10.3.2-rasm).

Ishchi kuchini qabul qiluvchi ko'pchilik mamlakatlar immigratsiyani tartibga solishda selektiv yondashuvni ma'qul ko'rishadi. Bu yondashuvning mazmuni shundan iboratki, bunda davlat o'ziga kerakli ishchilarning mamlakatga kirib kelishiga to'sqinlik qilmaydi, qolganlarning mamlakatga kirib kelishi taqiqlanadi. Ishchilarning u yoki bu mamlakatga kirib kelishi mamlakatdan mamlakatga qarab o'zgarib turadi.

Immigratsion qonunchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

Kasbiy malaka. Ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlarning qonunchiligida mutaxassislik bo'yicha bilim darajasi va staji borasida qat'iy talablar mavjud. Ta'lim borasida minimal o'rta maktabni tugatganlik yoki kasb-hunar texnikumini tugatganlik diplomi talab etiladi. Mehnat staji borasida kamida 3–5 yil va tavsiyanoma talab etilishi mumkin.

10.3.2-rasm. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solish xususiyatlari

Ishchilarning shaxsiga oid cheklovlar. Ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlar immigrantlarning sog'lig'iga oid qat'iy talablar ham qo'yishadi. Mamlakatga narkomanlar, ruhiy kasal odamlar, SPID virusi bilan kasallanganlar qo'yilmaydi.

Miqdoriy cheklash. Ishchi kuchini qabul qiluvchi ko'pchilik mamlakatlarda immigrantlarni qabul qilishda miqdoriy cheklashlar joriy etiladi, ya'ni ularning maksimal soni belgilab qo'yiladi.

Iqtisodiy tartibga solish. Bu usul immigrantlarning sonini qisqartirishni ta'minlovchi ma'lum moliyaviy cheklovlarni joriy etadi. Bir qator mamlakatlarning qonunchiligi immigratsiyani rasmiylashtirish uchun va mahalliy korxonaga ishga joylashish uchun

immigrantlarning ma'lum to'lovlarni amalga oshirishlarini talab etadi.

Vaqtli cheklovlar. Ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlarning ko'pchiligi mamlakatga kirib kelgan xorijiy ishchilarning mamlakatda bo'lishlarining maksimal muddatini belgilab qo'yishadi. Muddat tugagandan keyin ular mamlakatni tark etishlari yoki davlatning tegishli mutasaddi organlaridan muddatlarini uzaytirishlari kerak bo'ladi.

Geografik imtiyozlar. Immigrantlarni qabul qiluvchi har bir mamlakat immigratsiyaning geografik va milliy tarkibini belgilaydi. Bu usul, odatda, ma'lum mamlakatdan kirib kelayotganlar sonini miqdoriy kvotalash orqali amalga oshiriladi.

Taqiqlar. Xorijiy ishchi kuchini yollash bo'yicha ochiq va yashirin taqiqlar xorijliklar shug'ullanishi mumkin bo'lmagan kasblar to'g'risidagi qonunlarda keltiriladi. Ochiq taqiqlar xorijiy ishchilar ishlashi mumkin bo'lmagan tarmoqlar yoki ixtisosliklar bo'yicha sanab o'tiladi. Yashirin taqiqlar, aksincha, faqat mahalliy aholi ishlashi mumkin bo'lgan tarmoqlar ixtisosliklarini sanab o'tadi va bu yo'nalishda xorijliklarning ishlashiga yo'l qo'yilmaydi.

Davlat tomonidan ishchi kuchini qabul qilishni chegaralash va taqiqlash orqali tartibga solish usullarini ko'rib chiqdik. Shu bilan bir qatorda mamlakatdan immigrantlarni chiqarib yuborish borasida reemigratsiyani rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar ham qo'llaniladi. Buning asosiy sababi kasaba uyushmalarining hukumatga o'tkazadigan ta'siri hisoblanadi. Natijada G'arb mamlakatlari XX asrning 70-yillaridan boshlab immigrantlarni o'z vatanlariga qaytarib yuborishini rag'batlantiruvchi faol choralarini amalga oshira boshlashdi. Reemigratsiya borasida davlat tomonidan amalga oshiriladigan an'anaviy chora-tadbirlarga quyidagilar kiradi:

Reemigratsiyani rag'batlantiruvchi dasturlar. Bu dasturlarga noqonuniy ravishda kirib kelgan immigrantlarni mamlakatdan majburiy chiqarib yuborishdan tortib vatanlariga qaytishni xohlaydigan immigrantlarga moddiy yordam berish bilan bog'liq choralar kiradi.

Immigrantlarni kasbiy tayyorlash dasturlari. Immigrantlarning o'z mamlakatlariga qaytishlarini rag'batlantiruvchi omil sifatida ba'zi mamlakatlar (Fransiya, Germaniya, Shveysariya) ularni kasbiy tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishadi.

Ommaviy emigratsiya qiluvchi mamlakatlarga iqtisodiy yordam berish dasturlari. Rivojlangan mamlakatlar ishchi kuchini eksport

qiluvchi mamlakatlar bilan ishchilarning pul o'tkazmalarini investitsiyalash va davlatga yangi ishchi o'rinlarini yaratish maqsadida korxonalar qurish orqali rivojlanayotgan mamlakatlarda reemigrantlar uchun ish joylarini yaratishga yordam berish to'g'risida kelishuvlar tuzishadi.

Ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlar tomonidan amalga oshirilgan faol chora-tadbirlarning aksariyati bu mamlakatlarning o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishish imkonini bermadi. Dasturlar natijasida o'z vatanlariga qayta boshlagan immigrantlar oqimi dasturlarni moliyalashtirish tugashi bilan kamaya boshladi. Bu dasturlar samaradorligining muhim sabablaridan biri — ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlarning emigratsiya oqimini qisqartirishni xohlamaganliklaridadir.

Emigratsiya siyosati. Emigratsiya siyosatining maqsadi ishsizlikni kamaytirish, ishlayotgan emigrantlarning eksport-import operatsiyalarini balanslashtirish uchun ishlatilayotgan moliyaviy mablag'lari kirib kelishiga ko'maklashishi, emigrantlarga xorijda munosib hayot sharoitlari bilan ta'minlanishi, emigrantlarning o'z vatanlariga qaytib kelishi ularning xorijda egallagan kasblari, to'plagan tajribalari va malakalari bilan mos kelishi kerak.

XXI asr boshlarida xalqaro migratsiya jarayonida eksportyor mamlakatlar faolligining kuchayotganligini ushbu mamlakatlar tomonidan emigratsiya siyosatining quyidagi shakllarini amaliyotda samarali qo'llayotganlari bilan izohlash mumkin.

Emigratsiya miqyosi va emigrantlarning sifat ko'rsatkichlarini tartibga solish orqali eksporter mamlakat manfaatlarini himoyalashga qaratilgan siyosat. Aksariyat mamlakatlarning emigratsiya siyosati o'z fuqarolarining erkin harakatlanishini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, boshqalari yuqori malakali mutaxassislar masalasi va demografik holat yomonlashganda chegaralangan emigratsiya siyosatini olib borishadi.

Mamlakat iqtisodiyotini resurslar bilan ta'minlash maqsadida ishlayotgan — migrantlarning valuta mablag'larini jalb etishga yo'naltirilgan siyosat. Ushbu maqsadda milliy banklarda emigrantlar uchun qulay foiz stavkalarida schyotlar ochiladi, ularga o'zlarining moliyaviy vositalarini tovar va ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun foydalanishga qulay shart-sharoitlar yaratiladi, ba'zi bir davlatlar tomonidan esa ishlayotgan migrantlarning o'z mamlakatlariga olingan ish haqining katta qismini yuborishlari majburiy qilib belgilangan.

Xorijda ishlash uchun ishchi kuchini yollash bo'yicha iqtisodiy-ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlay oladigan shartnomalar va ikkiyoqlama kelishuvlardan foydalanish yo'li orqali emigrantlarning haq-huquqlarini himoya qilishga qaratilgan siyosat. Mehnat migratsiyasi bo'yicha xalqaro kelishuvlar shartlarining bajarilishini, migrantlarning mamlakat ichida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan bahsli muammolarini hal qilish va ularning asosiy huquqlariga amal qilinishini nazorat qilish maqsadida muassasalar, fondlar, vakilliklar, maxsus kishilarni tashkil etish yo'li bilan shu masalani hal etish.

Ishlayotgan migrantlarning haq-huquqlari va davlat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan siyosat. Ushbu masalani hal etishning birgina yo'li xorijda ishlash uchun fuqarolarni yollash faoliyatini davlat tomonidan majburiy litsenziyalashdir. Litsenziyalashning maqsadi—kerakli ma'lumot, ishlash tajribasi, ishonchli xalqaro aloqalariga ega va faoliyatining natijalariga moddiy va huquqiy javobgarlikni ola biladigan tashkilotlargagina xorijda ishlashni tashkil etish vositachiligini amalga oshirish huquqini berish.

Eksportyor va importyor mamlakatlarning manfaatlarini o'zaro himoyalashga qaratilgan chora-tadbirlarni o'tkazish. Gap, xususan, migratsiya, norasmiy harakatlanishlar masshtabini ushlab turish, migrantlarning o'z vatanlariga qaytishini rag'batlantirish siyosatini o'tkazish to'g'risida boradi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi jahon iqtisodiyotida mehnat resurslarini qaytadan taqsimlaydi. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi assimetriya bilan ajralib turadi, mamlakatlarning iqtisodiy manfaatlarini to'qnashtiradi va xalqaro migratsiyani tartibga solishni dolzarb mavzuga aylantiradi. Faqatgina shu yo'l bilan xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining salbiy oqibatlarini kamaytirish va ushbu obyektiv jarayonni global taraqqiyot manbasiga aylantirish mumkin.

10.4. O'zbekiston xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi jarayonida

O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimiga integratsiyalashuvi jahon mehnat bozorida faol qatnashishni taqozo etadi. O'zbekiston XMT a'zosi bo'lib, tashqi mehnat migratsiyasi sohasida davlat siyosatini ishlab chiqishda ushbu tashkilot qabul qilgan hujjatlarga amal qilmoqda. Xususan, respublikamizda «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur qonunda O'zbekiston fuqarolarini chet ellarda o'z kasbi bo'yicha shug'ullanish

huquqi, mamlakat tashqarisida ularni huquq va manfaatlarini himoya qilish, ishga joylashtirishni tartibga solish va bu jarayonni muvofiqlashtirish borasida davlatning javobgarligi mustahkamlab qo'yilgan.

Hozirda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari xorijiy davlatlarda o'z kasblari bo'yicha mehnat faoliyatlarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 14-iyuldagi «Ishchi kuchlarini olib kelish va tashqariga olib chiqish masalalarini tartibga solish to'g'risida»gi, 2003-yil 12-noyabrdagi 505-sonli «O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mehnat faoliyatini tashkillashtirishni mukammallashtirish to'g'risida»gi, 2007-yil 15-maydagi 97-sonli «Mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarga ketayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini hisobga olishni takomillashtirish to'g'risida»gi qarorlariga va shu qarorlar bilan tasdiqlangan nizomga asosan amalga oshirmoqdalar.

O'zbekiston migratsion maqomiga ko'ra eksport-import qiluvchi mamlakat hisoblanadi va tashqi migratsiya bo'yicha manfiy qoldiqqa ega. O'zbekiston aholisi jami migratsiyasining 2–3 foizi va tashqi migratsiyasi oqimlarining 10–15 foizi uzoq xorijga to'g'ri keladi. O'zbekistonning migratsiya aloqalari doirasiga AQSh, Isroil, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlar kirmoqda. O'zbekiston barcha MDH mamlakatlari bilan salbiy migratsiya qoldig'iga ega. Jumladan, tashqi migratsiyaning 70 % ga yaqini Rossiya, 12–13 foizi Qozog'iston hissasiga to'g'ri keladi.⁶⁷

Nazorat savollari

1. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi nima va u qaysi sabablarga ko'ra yuz beradi?
2. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining qanday turlari mavjud?
4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining zamonaviy tarkibi va dinamikasini aniqlang.
5. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va pul o'tkazmalari o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiling.

⁶⁷ Расулова Д.В. Ишчи кучи миграцияси ривожланишининг назарий асослари. –Т.: Молия, 2010. 98-б.

6. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi markazlari va yo'nalishlarini aniqlang.

7. Xalqaro pul o'tkazmalarining geografik tarkibi qanday o'zgarishlarga uchramoqda?

8. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro darajada qaysi tashkilotlar tomonidan tartibga solinadi?

9. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solishning qanday usullari mavjud?

10. Immigratsiya siyosati va uni amalga oshirish dastaklari nimalardan iborat?

11. Emigratsiya siyosati nima va qanday xususiyatlarga ega?

Muhokama uchun savollar

1. Ishchi kuchining harakatchanligi qanday omillarga bog'liq va nima uchun ishchi kuchi xalqaro miqyosda mamlakat ichidagiga nisbatan sust harakatlanadi?

2. Mamlakatning tashqi savdoni cheklashi ishchi kuchi emigratsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

3. Immigrantlar odatda mahalliy ishchilardan ko'ra pastroq ish haqiga rozi bo'lishadi. Shuning uchun ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlarda ish haqi xarajatlari pasayadi. Ammo yana qanday omillar ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatning foyda olishiga to'sqinlik qilishi mumkin?

4. AQSh uchun emigratsiyani rag'batlantirish siyosatining eng samarali usullarini ko'rsating?

5. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini xalqaro savdoning shakli sifatida qarasaq, uning xalqaro tovarlar savdosidan qanday farqli jihatlari bor?

6. AQShda soatbay ish haqi 5 dollarga, Rossiyada bo'lsa 1 dollarga teng. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi emigratsiya va immigratsiya mamlakatlaridagi ishchilarga, tadbirkorlarga va milliy iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi? Tahlil natijalarini jadval ko'rinishida aks ettiring.

AQSh

Subyektlar	Oladigan foydasi	Ko'radigan zarari
Ishchilar		
Tadbirkorlar		
Milliy iqtisodiyot		

Rossiya

Subyektlar	Oladigan foydasi	Ko'radigan zarari
Ishchilar		
Tadbirkorlar		
Milliy iqtisodiyot		

Jahon xo'jaligi

Mamlakat	Oladigan foydasi	Ko'radigan zarari
AQSh		
Rossiya		
Jahon xo'jaligi		

Masalalar

1. O'zbekiston va Rossiya mehnat bozorlaridagi vaziyat quyidagicha: O'zbekiston mehnat bozorida talab $D'_L = 100 - 5W'$ ga, taklif $S'_L = 60 + 3W'$ ga teng (bu yerda, W – kunlik ish haqi, dollarda). Rossiyada ishchi kuchiga talab $D''_L = 120 - 3W''$ ga, taklif esa $S''_L = 40 + 5W''$ ga teng.

a) Mehnat migratsiyasi yo'lga qo'yilmagan sharoitda mamlakatlardagi bandlar soni va ish haqini toping?

Javob: O'zbekistonda ish haqi $S'_L = D'_L \Rightarrow 60 + 3W' = 100 - 5W' \Rightarrow W' = 40/8 = 5$ dollar va bandlar soni esa $S'_L = D'_L \Rightarrow 60 + 3 \times 5 = 60 + 15 = 75$ ming kishi.

Rossiyada esa ish haqi $S''_L = D''_L \Rightarrow 40 + 5W'' = 120 - 3W'' \Rightarrow W'' = 80/8 = 10$ dollar va bandlar soni $S''_L = D''_L \Rightarrow 40 + 5 \times 10 = 40 + 50 = 90$ ming kishi.

v) Faraz qilaylik, ikki mamlakat ham ishchi kuchi harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashladi. Bu sharoitda ishchi kuchining xalqaro harakati qanday yo'nalishda amalga oshadi? Shuningdek, emigratsiya natijasida O'zbekistondagi ish haqi 1 dollarga oshsa, emigrantlar soni necha kishiga teng bo'ladi?

Javob: $W'' > W'$ bo'lgani uchun ishchi kuchi O'zbekistondan Rossiyaga harakatlanadi. O'zbekistonda ish haqi 1 dollarga oshadi: $W' = 5 + 1 = 6$ dollar

Bu holatda ishchi kuchiga talab $D'_L = 100 - 5W' = 100 - 5 \times 6 = 70$ kishini, taklif esa $S'_L = 60 + 3W' = 60 + 3 \times 6 = 78$ kishini tashkil etadi. Demak, O'zbekistondan emigratsiyasi 8 ming kishiga teng bo'ladi.

s) Immigratsiya natijasida Rossiyada ish haqi qanday o'zgaradi?

Javob: Rossiyada qo'shimcha ishchi kuchining taklifi natijasida ish haqi pasayadi va

$D_L'' = S_L'' + 8 \Rightarrow 120 - 3W'' = 40 + 5W'' + 8 \Rightarrow 8W'' = 120 - 40 - 8 \Rightarrow W'' = 72/8 = 9$
dollarga teng bo'ladi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. «X» mamlakatda mehnatga talab $D=5000-20w$ ga, mehnat taklifi $S=2000+5w$ ga teng (bu yerda, w – kunbay ish haqi, dollarda). «U» mamlakatda mehnatga talab $D=3500-5w$ ga, mehnat taklifi $S=1500+5w$ ga teng.

a) Mehnat migratsiyasi yo'lga qo'yilmagan sharoitda mamlakatlardagi bandlar soni va ish haqini toping?

v) Faraz qilaylik, ikki mamlakat ham ishchi kuchi harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashladi. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi natijasida emigratsiya mamlakatidagi ish haqi 10 dollarga oshsa, emigrantlar soni necha kishiga teng bo'ladi?

c) Immigratsiya mamlakatida yangi ish haqi nechaga teng bo'ladi?

2- masala. «X» mamlakatda mehnatga talab $D=120-6w$ ga, mehnat taklifi $S=80+2w$ ga teng (bu yerda, w – kunbay ish haqi, dollarda). «U» mamlakatda mehnatga talab $D=140-2w$ ga, mehnat taklifi $S=60+6w$ ga teng.

a) Mehnat migratsiyasi yo'lga qo'yilmagan sharoitda mamlakatlardagi bandlar soni va ish haqini toping?

b) Faraz qilaylik, ikki mamlakat ham ishchi kuchi harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashladi. Emigratsiya mamlakatida ish haqi nechaga teng bo'lganda migratsiya jarayoni to'xtaydi?

c) Migrantlarning soni nechaga teng bo'ladi?

3-masala. «X» mamlakatda mehnat taklifi $S=100+w$ ga, ishlab chiqarish funksiyasi bo'lsa $Y=11N-N^2/20$ ga teng (bu yerda, w – ish haqi, N – ishchilar soni). «U» mamlakatda mehnat taklifi $S=10+5w$ ga teng, ishlab chiqarish funksiyasi bo'lsa $Y=30N-N^2/6$ ga teng.

a) Mehnat migratsiyasi yo'lga qo'yilmagan sharoitda mamlakatlardagi bandlar soni va ish haqini toping?

b) Faraz qilaylik, ikki mamlakat ham ishchi kuchi harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashladi. Emigratsiya mamlakatida ish haqi nechaga teng bo'lganda migratsiya jarayoni to'xtaydi?

c) Migrant ishchilarning soni nechaga teng bo'ladi?

4-masala. «X» mamlakatda mehnatga talab $D=160-4w$ ga, mehnat taklifi $S=120+4w$ ga teng (bu yerda, w – kunbay ish haqi, dollarda). «U» mamlakatda mehnatga talab $D=240-2w$ ga, mehnat taklifi $S=180+4w$ ga teng.

a) Mehnat migratsiyasi yo'lga qo'yilmagan sharoitda mamlakatlardagi bandlar soni va ish haqini toping?

b) Faraz qilaylik, ikki mamlakat ham ishchi kuchi harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashladi. Emigratsiya mamlakatida ish haqi nechaga teng bo'lganda migratsiya jarayoni to'xtaydi?

c) Migrant ishchilarning soni nechaga teng bo'ladi?

Testlar

1. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi qanday oqibatlariga olib keladi?

a) faqat ishchi kuchi immigratsiya qilayotgan mamlakatiga sof foyda keltiradi;

b) emigratsiya mamlakatiga sof foyda keltiradi, agar emmigrant ishchilar iqtisodiy ahvolidan o'zgarishi hisobga olinmasa;

c) ishchi kuchi immigratsiya va emigratsiya mamlakatlariga zarar ko'rishadi;

d) immigratsiya va emigratsiya mamlakatlariga sof foyda keltiradi, agar emmigrant ishchilar iqtisodiy ahvolidan o'zgarishi hisobga olinsa.

2. Reemigratsiya nima?

a) mehnatga yaroqli aholining boshqa mamlakatga ko'chib ketishi;

b) yuqori malakali ishchilarning xorijga chiqib ketishi;

c) emigrantlarning vatanlariga doimiy yashash uchun qaytib kelishi;

d) mehnatga yaroqli aholining boshqa mamlakatga ko'chib ketishi va yuqori malakali ishchilarning xorijga chiqib ketishi;

3. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi mamlakat to'lov balansining qaysi muddasida o'z aksini topadi?

a) ish haqi (bandlarga qilinadigan to'lovlar);

b) joriy transfertlar;

c) kapital transfertlar;

d) boshqa investitsiyalar.

4. Quyidagilardan qaysi biri reemigratsiyani qo'llab-quvvatlash choralari kirmaydi?

a) mutaxassislik malakasini qayta baholash;

b) ommaviy emigratsiya mamlakatlariga iqtisodiy yordam ko'rsatish dasturlari;

c) reemigratsiyani rag'batlantirish dasturlari;

d) immigrantlar malakasini oshirish dasturlari;

5. Ishchi kuchini jalb qiluvchi yirik markazlarni ko'rsating (miqdoriy jihatdan birinchi ikki o'rinni egallovchi mamlakatlar yoki mamlakatlar guruhi)?

- a) AQSh va Avstraliya;
- b) AQSh va G'arbiy Yevropa;
- c) AQSh va Janubiy-Sharqiy Osiyo;
- d) Yaqin Sharq va G'arbiy Yevropa.

6. Mamlakatni urushlar, siyosiy tazyiqlar, diniy to'qnashuvlar va boshqa sabablarga ko'ra tark etayotgan migrant – bu:

- a) ko'ngilli migrant;
- b) emigrant;
- c) immigrant;
- d) majburiy migrant.

7. Shu mamlakatning rezidenti hisoblangan migrant ishchilarning mazkur mamlakatga pul o'tkazmalarini olib kirish va chiqarish o'rtasidagi farq:

- a) yalpi ixtiyordagi milliy daromad;
- b) sof transfertlar;
- c) sof omilli daromad;
- d) to'lov balansining joriy operatsiyalari saldosi;

8. Immigratsiya nima?

- a) mehnatga yaroqli aholining boshqa mamlakatga ko'chib ketishi;
- b) yuqori malakali ishchilarning xorijga chiqib ketishi;
- c) emigrantlarning vatanlariga doimiy yashash uchun qaytib kelishi;
- d) mehnatga yaroqli aholining mamlakatga kirib kelishi;

9. Emigratsiya nima?

- a) mehnatga yaroqli aholining boshqa mamlakatga ko'chib ketishi;
- b) yuqori malakali ishchilarning xorijga chiqib ketishi;
- c) emigrantlarning vatanlariga doimiy yashash uchun qaytib kelishi;
- d) mehnatga yaroqli aholining shu mamlakatga boshqa mamlakatdan kirib kelishi;

10. «Aqlning oqib o'tishi» nima anglatadi?

- a) mehnatga yaroqli aholining boshqa mamlakatga ko'chib ketishi;
- b) yuqori malakali mutaxassislarning xalqaro migratsiyasi;
- c) emigrantlarning vatanlariga doimiy yashash uchun qaytib kelishi;

d) mehnatga yaroqli aholining shu mamlakatga boshqa mamlakatdan kirib kelishi;

11. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi muddatiga ko'ra qanday turlarga ajratiladi?

- a) vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;
- b) malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar
- c) bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- d) shaxsiy va jamoaviy;

12. Xorijiy ishchilardan foydalanuvchi mamlakat qanday afzallikka ega bo'ladi?

- a) mehnatga talab pasayadi;
- b) mehnat bozorida taklif bosimi pasayadi;
- c) jamiyatda ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi;
- d) mahsulotlarning raqobatbardoshligi oshadi.

13. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi ijtimoiy tarkibiga ko'ra qaysi turlarga ajratiladi?

- a) assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va noassimilyatsion;
- b) malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;
- c) bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- d) shaxsiy va jamoaviy;

14. Quyidagilarning qaysi biri qabul qiluvchi mamlakatning migratsiya siyosatida aks ettiriladi?

- a) immigratsiyani kvotalash;
- b) migrantlar uchun muddat belgilash;
- c) jinsi, yoshi, sog'lig'i bo'yicha talablar qo'yish;
- d) barcha javob to'g'ri.

15. Oxirgi yillarda rivojlangan mamlakatlar nima uchun migratsiyani cheklash chora-tadbirlarini ko'paytirishdi?

- a) norasmiy migratsiya oqimi ko'paygani uchun;
- b) mahalliy aholi o'rtasida ishsizlik darajasining oshgani uchun;
- c) ijtimoiy barqarorlik darajasining pasaygani uchun;
- d) barcha javob to'g'ri.

16. Germaniya hukumatining qanday tadbiri xalqaro migratsiyaning tez o'sishiga olib keladi?

- a) mamlakat fuqarolarining xorijga chiqish qoidalarini erkinlashtirish;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy yordam dasturlarini qabul qilish;

c) immigratsiyaning geografik tarkibini diversifikatsiyalash dasturlarini qabul qilish;

d) mamlakatga xorijdan kirib kelish qoidalarini erkinlashtirish.

17. Migrantlarning pul o'tkazmalari – bu:

a) migrantlar tomonidan o'z mamlakatlari rezidentlariga yuborayotgan tovarlar va moliyaviy mablag'lar;

b) qabul qiluvchi mamlakat rezidenti hisoblangan migrantning o'z vataniga yuborayotgan xususiy transfertlari;

c) qabul qiluvchi mamlakatda bir yildan kam muddat yashayotgan migrantning barcha daromadlari;

d) migrantlar tomonidan amalga oshiriladigan pullik transfertlarning sof qiymati

18. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi huquqiy holatiga ko'ra qaysi turlarga ajratiladi?

a) assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va noassimilyatsion;

b) malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;

c) bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);

d) shaxsiy va jamoaviy.

19. Xorijiy ishchi kuchidan foydalanuvchi mamlakat qanday manfaatlarga ega bo'ladi?

a) mahsulotlarning raqobatbardoshligi ortadi;

b) mehnatga talab pasayadi;

c) jamiyatda ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi;

d) barcha javob to'g'ri.

20. Quyidagi tariflardan qaysi biri «qochoq» tushunchasining mazmunini to'liqroq ochib beradi.

a) hayoti va faoliyatiga tahdid tug'ilganligi sababli vatanini tark etishga majbur bo'lgan shaxs;

b) mamlakat hududini tark etuvchi shaxs;

c) qarindoshlari bilan boshqa davlatga ko'chayotgan shaxs;

d) boshqa mamlakatga o'qish uchun ketayotgan shaxs.

21. Migrantlarning qaysi turi nisbatan ko'psonli hisoblanadi?

a) rasmiy migrantlar;

b) norasmiy migrantlar;

c) qochoqlar;

d) shartnoma asosida ishlovchi migrantlar.

22. Qabul qiluvchi mamlakat rezidenti hisoblangan migrantning o'z vataniga yuborayotgan xususiy transfertlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- a) migrantlarning pul o'tkazmalari;
- b) ishchilarning pul o'tkazmalari;
- c) yollanib ishlovchilarning ish haqi;
- d) transfertlar.

23. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra qaysi turlarga ajratiladi?

- a) vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;
- b) malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;
- c) bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- d) shaxsiy va jamoaviy;

24. Shu mamlakatning rezidenti hisoblangan migrant ishchilarning mazkur mamlakatga pul o'tkazmalarini olib kirish va chiqarish o'rtasidagi farq:

- a) yalpi ixtiyordagi milliy daromad;
- b) sof omilli daromad;
- c) sof transfertlar;
- d) to'lov balansining joriy operatsiyalari saldosi.

25. Ishchi kuchi eksportidan olinadigan foyda nimada o'z aksini topishi mumkin (Donor mamlakatda barqarorlik jarayonini aks ettiruvchi javobni belgilang)?

- a) migratsiyani amalga oshiruvchi firmalar daromadidan soliq;
- b) reemigrantlarning shaxsiy investitsiyasi;
- c) immigrantlarning o'z qarindoshlariga yuboruvchi valuta;
- d) ishchi kuchini malakasini oshirishga qaratilgan retsiyent mamlakat kapitali.

26. Yuqori malakali ishchilarning migratsiya jarayonidagi ulushining ortib borishi qanday oqibatlarga olib keladi?

- a) iqtisodiy jinoyatchilik ortadi;
- b) siyosiy beqarorlik yuzaga keladi;
- c) qabul qiluvchi mamlakat uchun sezilarli ijobiy samara keltiradi;
- d) qabul qiluvchi mamlakat uchun sezilarli zarar keltiradi.

XI BOB. TEXNOLOGIYALARNI XALQARO UZATISH

11.1. Texnik taraqqiyotning xalqaro savdoga ta'siri nazariyalari

Texnologiyaga ishlab chiqarishning alohida omili sifatida ta'rif berishda iqtisodiy adabiyotda yagona yondashuv yo'q.

Agar texnologiyaga ishlab chiqarishning mustaqil omili sifatida qaraladigan bo'lsa, u bir tomondan, o'zi ishtirokida ishlab chiqarilgan tovarlar savdosi shartlarining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi, ikkinchi tomondan esa, xalqaro savdo predmeti hisoblanadi. Texnologiya-ning xalqaro harakati ikki xil shaklda amalga oshadi: sof (litsenziya, patent, «nau-xau» savdosi) va texnologik sig'imkorligi yuqori tovarlar savdosi ko'rinishida. Yuqorida qayd etilgan nuqtayi nazardan texnologiyaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: texnologiya – bu amaliy maqsadlarga erishish uchun qo'llaniladigan ilmiy metoddir. Texnologiya tushunchasi texnologiyaning mahsulotlar, jarayonlar va boshqaruv texnologiyasi guruhlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Texnologiyani xalqaro uzatish – tijorat yoki beg'arazlik asosida ilmiy-texnika yutuqlarining davlatlararo harakati hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida quyidagilar texnologiyani eltuvchilar sifatida namoyon bo'ladi:

- tovarlar – yuqori texnologiyali tovarlar savdosi;
- kapital – kapital sig'imkorligi yuqori texnologik tovarlar savdosi;
- mehnat – yuqori malakali ilmiy-texnika kadrlarining xalqaro migratsiyasi;
- yer qazib chiqarish uchun yangi ilmiy – texnika yutuqlaridan foydalanilgan tabiiy boyliklar savdosi.

Texnologiya rivojlanishining asosida texnik taraqqiyot yotadi. Texnik taraqqiyotning ko'plab ta'riflari va tahliliy uslublari mavjud. Texnik taraqqiyotning ma'lum darajada ommabop bo'lgan modelini ingliz iqtisodchisi Jon Xiks ishlab chiqqan. J.Xiksning fikricha texnik taraqqiyot uch guruhga bo'linadi: neytral, mehnat omilini tejoychi va kapitalni tejoychi.

Neytral texnik taraqqiyot – bir vaqtning o'zida mehnat va kapital omillari unumdorligining ortishini ta'minlovchi texnologiyaga asoslangan taraqqiyot. Mazkur texnik taraqqiyot natijasida tovar ishlab chiqarishga sarflanadigan mehnat va kapital xarajatlari qisqartiriladi.

Mehnat omilini tejoychi texnik taraqqiyot – kapital unumdorligining mehnat unumdorligiga nisbatan yuqori samara berishiga asoslangan taraqqiyot. Mazkur texnik taraqqiyot natijasida tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan kapital miqdori nisbatan oshadi, mehnat sarfi esa kapitalning o'zgarmas nisbiy bahosi asosida qisqaradi. Bunda tovarlarni ishlab chiqarishga sarflanishi kerak bo'lgan mehnat va kapitalning umumiy miqdori qisqaradi, ammo kapitalning roli nisbatan yuqori bo'ladi. Mazkur texnik taraqqiyot turi iqtisodiyotda mehnat bilan bir vaqtning o'zida mehnat va kapitalni tejashi bilan samarali hisoblanadi.

Kapital omilini tejoychi texnik taraqqiyot – mehnat unumdorligining kapital unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyot turi hisoblanadi.

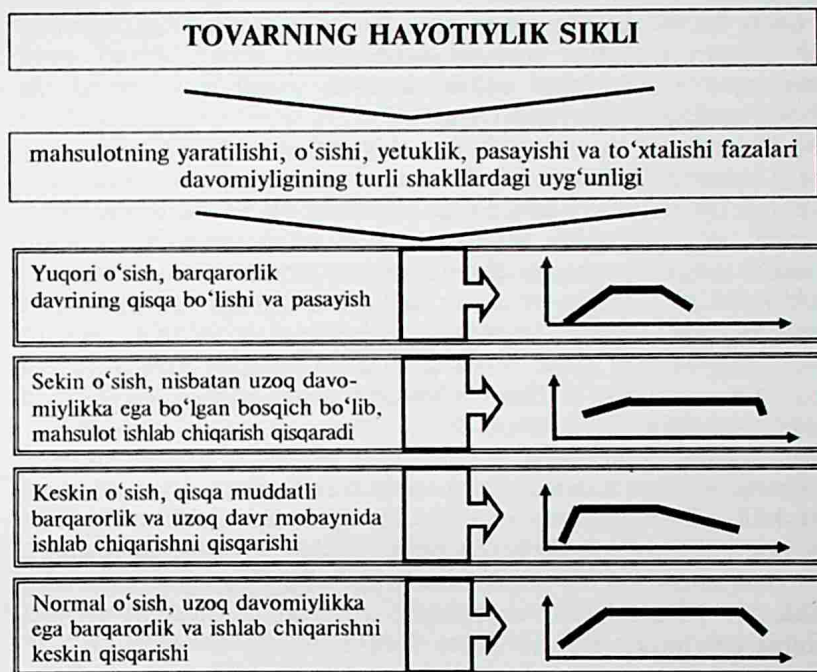
Xalqaro savdoda tovarlarning hayotiylik sikli talay mamlakatlarning texnologik yangi tovarlarni ishlab chiqarishga va eksport qilishga moslashayotganida, boshqa mamlakatlarning taniqli tovarlarini ishlab chiqarayotganidan kelib chiqadi. Qator yuqori kapitalga va malakali ishchilarga ega rivojlangan mamlakatlar yuqori texnologiyani o'zida mujassamlashtirgan zamonaviy texnik vositalarga ko'proq kapital jalb qilish orqali yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda qiyosiy dinamik (o'zgaruvchanlik) mulkni boshqa mamlakatlardan olish arafasida turibdilar.

Tovarning hayotiylik sikli mahsulotning yaratilishi, o'sishi, yetukligi va pasayishi fazalari davomiyligining turli shakllardagi uyg'unligini ifoda etadi (11.1-rasm).

Tovarning hayot sikli nazariyasi quyidagi faktlardan kelib chiqadi: ba'zi mamlakatlar yangi texnologiyalar asosida tovarlarni ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashadi, boshqalari esa bozorda allaqachon tanilgan tovarlar ishlab chiqaradi. Bu o'rinda tovarning beshta hayotiylik sikli farqlanadi.

I bosqich – yangi mahsulot ishlab chiqarish bosqichi, deb nomlanadi. Yangi mahsulot o'zi ishlab chiqarilgan mamlakatdagina ishlab chiqariladi va iste'mol qilinadi. Odatda, ishlab chiqarish unchalik katta bo'lmagan hajmda amalga oshiriladi va ichki

bozordagina sotiladi. Tovar sifati ishlab chiqaruvchi tomonidan bozor talabiga javob beradigan darajaga yetkaziladi.

11.1-rasm. Tovarining hayotiylik sikli fazalari

II bosqich — mahsulotning o'sish bosqichi deyiladi. Tovar mukammallashtiriladi, ichki bozorda unga bo'lgan talab ortadi va uni chetga eksport qilish boshlanadi. Jahon bozorida xorijiy raqobatchi hali yo'q va mamlakat ushbu tovarni ishlab chiqarishda va sotishda vaqtincha monopol mavqega ega bo'ladi.

III bosqich — tovarning yetuklik bosqichi deyiladi. Tovar texnologiyasi shu darajada ishlatilganki, uni keyinchalik faqat ixtiro qilingan mamlakatdagina ishlab chiqarish noo'rin hisoblanadi. Standartlashgan ishlab chiqarishning bir qismini ishchi kuchi arzon bo'lgan mamlakatlarga ko'chirish samaraliroq hisoblanadi. Boshqa mamlakatlar ushbu mahsulotni, kashfiyot egasidan olingan litsenziya asosida, o'zining ichki bozori uchun ishlab chiqara boshlaydi.

IV bosqich – tovar ishlab chiqarishning pasayishi, deb nomlanadi. Ishchi kuchi qiymati arzon bo'lgan imitator (yangi texnologiyani o'zlashtiruvchi) mamlakat tovarni ichki bozoriga ishlab chiqarish bilan birgalikda uni ixtiro egasi bo'lgan mamlakatga mahalliy ishlab chiqaruvchilarini siqib chiqqan holda sotadi. Ixtiro egasi bo'lgan mamlakatda ichki ishlab chiqarish hajmi jadal sur'atlarda pasayadi va eksport jarayoni to'xtatiladi.

V bosqich – tovarning ichki ishlab chiqarilishining butunlay to'xtash bosqichi. Ushbu bosqichda yangi texnologiyani o'zlashtiruvchi mamlakatlarda ixtiro egasi bo'lgan mamlakatlarni mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha quvib o'tadi, natijada ixtiro egasi hisoblangan mamlakat yangi texnologiya litsenziyasini sotib, mahsulot ichki ishlab chiqarishini butunlay to'xtatib, ichki bozorni ushbu mahsulotga bo'lgan talabini xorijdan import qilish hisobiga to'ldirishga majbur bo'ladi. Ayni vaqtda yangi texnologiya ixtiro qilingan mamlakat hali xorijiy mamlakatlarga ma'lum bo'lmagan yangi turdagi tovar ishlab chiqarishni tashkil etadi.

Innovatsion faoliyatdagi eng muhim masala – yangi texnologiyalarning alohida mamlakat iqtisodiy o'sishiga qo'shgan ulushini aniqlashdir. Texnologik rivojlanish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik neoklassik o'sish modellaridan biri bo'lgan ekzogen texnik rivojlanish modeli orqali isbotlangan. Bu haqdagi yanada aniq xulosalarni Massachuset texnologik instituti professori, Nobel mukofoti sovrindori Robert Solou keltirib o'tadi. R.Solou birinchi bo'lib iqtisodiy o'sishning muhim omili kapital emas, balki texnologik rivojlanish ekanligini asoslab berdi. Uning 1909–1957-yillarni qamrab olgan statistik ma'lumotlar asosidagi hisob-kitoblari iqtisodiy o'sishni ta'minlashda ishchi kuchining ko'payishi va kapital iste'molining ortishi muhim bo'lganligini, ammo ular hal qiluvchi omillar emasligini ko'rsatdi. Shuningdek, R.Solou texnologik rivojlanish natijasida qishloq xo'jaligining xususiy sektorida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 60–70 % ga va mehnat unumdorligi esa 90 % ga o'sganligini keltirib o'tadi.

Nobel mukofoti laureati Yan Tinbergenning AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiyaga oid 1870–1914-yillarni qamrab oluvchi hisob-kitoblari yuqoridagi mamlakatlarning iqtisodiy o'sishida texnik rivojlanishning ulushi – mehnat va kapital kabi omillarga nisbatan sezilarli darajada past ekanligini ko'rsatdi. Yuqoridagilardan kelib chiqib AQShda real sektor tarmoqlarida ekstensiv rivojlanishdan intensiv rivojlanish yo'liga o'tila boshlandi.

Keyinchalik rivojlanishning ushbu modeli boshqa mamlakatlarga ham ko'cha boshladi.

11.2. Texnologiyalarni xalqaro uzatish shakllari va mexanizmlari

Xalqaro texnologik ayirboshlashga inson faoliyatining quyidagi to'rt sohasi keng jalb qilinadi:

- ilm-fan (tabiatni anglashning nazariy qonuniyatlari);
- texnik (tabiatni o'zlashtirish tajribasi);
- ishlab chiqarish (moddiy ne'matlarni yaratish);
- boshqarish (ishlab chiqarish va boshqa masalalarni hal etish bilan bog'liq faoliyat).

Texnologiyani xalqaro uzatish huquqiy himoya bilan kafolatlangan. Jahonning ko'pchilik mamlakatlarida yangi texnologiyalar qator huquqiy dastaklar yordamida himoyalangani.

Patent – hukumatning mutasaddi organlari tomonidan ixtirochiga beriladigan guvohnoma bo'lib, u ixtirodan foydalanishda monopoli huquqni beradi. Patentning amal qilish muddati 15–20 yil bo'lib, berilgan mamlakat hududida amal qiladi. Patentdan foydalanish huquqini saqlab turish uchun katta miqdordagi patent to'lovini to'lash talab qiladi.

Litsenziya – texnologiya egasi (litsenziar) tomonidan manfaatdor tomonga (litsenziatga) patent bilan himoyalangan yoki himoyalangan texnologiyadan muayyan muddat va ma'lum to'lov evaziga foydalanish uchun beriladigan ruxsatnoma.

Kopirayt (taqdim etish huquqi) – adabiy, audio- va videoasarlarni muallifining o'z ishini ko'rsatish va taqdim etish huquqi.

Tovar belgisi – muayyan tashkilot belgisi bo'lib, undan tovar ishlab chiqaruvchini individuallashtirish uchun foydalaniladi. Tovar belgisidan egasining rasmiy ruxsatisiz boshqa tashkilotlar tomonidan foydalanish man etiladi. Ko'pchilik hollarda tovar belgisi rasm, grafik tasvir, harflar abbeviaturasi, korporatsiya tashkilotchisi yoki egasining ismi shaklida bo'lishi mumkin. Agar tovar eksport qilinsa, tovar belgisi importyor mamlakatda ro'yxatdan o'tishi zarur.

Texnologiyalarni xalqaro uzatish quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

Patent shartnomasi – xalqaro savdo bitimi bo'lib, unga muvofiq patent egasi ixtirodan foydalanish huquqini xaridorga beradi. Odatda, tor doirada ixtisoslashgan kichik firmalar ixtironi ishlab

chiqarishga joriy etish imkoniyatiga ega bo'lmaganliklari sababli patentni yirik korporatsiyalarga sotadilar.

Litsenziya shartnomasi – xalqaro savdo bitimi bo'lib, unga muvofiq kashfiyot egasi texnologiyaga bo'lgan egalik huquqini xaridorga muayyan chegara va shartlarda foydalanish uchun beradi.

«**Nou-xau**» – muayyan yutuqqa, natijaga erishish imkonini beruvchi texnik tajriba va ishlab chiqarish sirlarini taqdim etish. Ular texnologik, iqtisodiy, ma'muriy va moliyaviy xarakterga ega bo'ladi. «**Nou-xau**»da oldi-sotdi predmeti bo'lib tijorat ahamiyatiga ega bo'lgan patentlanmagan ixtirolar xizmat qiladi.

Injiniring – xarid qilingan yoki ijaraga olingan mashina va uskunalarini o'rnatish hamda ishlatish uchun zarur bo'lgan texnologik bilimlarni taqdim etish. Injiniring loyihalarning texnik-iqtisodiy asosnomasini tayyorlash, maslahatlar berish, nazorat qilish, loyihalashtirish, tajriba o'tkazish, kafolat davri va kafolat davridan so'ng servis xizmat ko'rsatish kabi kompleks tadbirlarni qamrab oladi.

Xalqaro texnologiyani uzatish uch bosqichda amalga oshiriladi:

- texnologiyani tanlash va sotib olish;
- sotib olingan texnologiyani o'zlashtirish va unga moslashish;
- fan-texnika chegarasida joylashgan texnologiyani takomillashtirish.

Xalqaro texnologiyani uzatishning quyidagi kanallari mavjud:

- tashqi savdo – texnologiyani mashina-uskunalar bilan birgalikda qo'shib uzatish;
- ichki firma kanali – yangi texnologiyani transmilliy korporatsiyalarning filiallari va «qiz» korxonalariga yetkazib berish;
- firmalararo kanal.

Xalqaro texnologiyalar uzatishning muhim shakllaridan biri litsenziyon savdo bo'lib, u litsenziyon shartnoma asosida amalga oshiriladi. Litsenziyon shartnomada litsenziya turi (patentli va patensiz), texnologiyadan foydalanish huquqi, xarakteri va chegarasi (oddiy, istisnolik, to'liq), ishlab chiqarish sohasi va territorial foydalanish chegarasi belgilanadi.

Patentli litsenziya – patentdan foydalanish huquqini «nou-xau»siz taqdim etilganligini tasdiqlovchi hujjat.

Patensiz litsenziya – ixtironing patensiz «nou-xau»dan foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjat.

Istisnosiz litsenziya – litsenziyalarni ushbu hududda joylashgan boshqa litsenziatlarga ham taqdim etish huquqini qoldiruvchi litsenziya.

Istisnoli litsenziya – litsenziyatning texnologiyadan foydalanish

monopol huquqini mavjudligini hamda litsenziarni ushbu hududda patentlangan texnologiyalar va «nou-xau»lardan mustaqil foydalanish va ularni sotishni rad etilganini nazarda tutuvchi litsenziya.

To'liq litsenziya – shartnoma amal qilishi davrida litsenziarning patent yoki «nou-xau»dan to'liq, mustaqil foydalanish huquqidan voz kechishini belgilovchi litsenziya.

Litsenzion to'lov – litsenziat tomonidan shartnoma predmetidan foydalanganligi uchun litsenziarlarga to'lanadigan haq.

Litsenziorlarga to'lanadigan haq miqdori texnologiya narxi ko'rinishida namoyon bo'ladi va litsenziat foydasining bir qismini tashkil etadi. Ustunlik texnologik jihatdan yuqori foyda olishni ta'minlaydi. Texnologiyani sotish jarayonida litsenziar yuqori foyda olish huquqini muayyan haq olish evaziga sotgan bo'ladi. Foydaning mazkur ulushi litsenzion mukofot bo'lib, uning quyidagi turlari mavjud:

Royalti – shartnomaning amal qilish muddati davrida xaridor daromadidan litsenziyadan foydalanishda oladigan foydasi hajmidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan ajratmalar. Ko'pchilik hollarda royalti litsenziat tomonidan kelishilgan vaqt mobaynida (har yili, kvartal, oy) qat'iy belgilangan foiz stavkasi ko'rinishida amalga oshiriladi. Royalti stavkalari asosan 3–5 %ni tashkil etadi.

Xalqaro amaliyotda royalti stavkasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi;

$$C_R = \sum_{i=1}^T V_i \cdot Z_i \cdot R_i$$

bu yerda: C_R – litsenziya narxi;

V_i – bir yildagi mahsulotning ishlab chiqarilishi yoki sotilishining kutilayotgan hajmi;

Z_i – i - yilda mahsulot birligining narxi;

T – litsenzion kelishuvning amal qilish muddati (yillarda);

R_i – i - yilda royalti stavkasi.

Royalti stavkasining yillar bo'yicha o'zgarib borishi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi va boshqa omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bunda har bir yilga alohida maxsus hisoblash dasturi ishlab chiqilishi mumkin va uning miqdori litsenziyaning umumiy narxini ko'rsatadi.

Agar royalti foydaning bir qismi sifatida hisoblansa, quyidagi formuladan foydalanish mumkin;

$$C_R = \sum_{i=1}^T E_i \cdot R_i,$$

bu yerda: B_i – litsenziar foydasi.

Litsenziat tomonidan texnologiyalarni yaratish litsenzion shartnomalarda narxlarni belgilashga ta'sir etuvchi muhim omillardan biridir. Yangi texnologiyalarni yaratish ehtimoli qanchalik yuqori bo'lsa, litsenziar tomonidan olinadigan mablag' miqdori aksincha shunchalik kam bo'ladi. Nazariy jihatdan litsenziat o'zi texnologiya yaratish uchun zarur xarajatlar hajmiga teng bo'lgan mablag'da litsenziya uchun pul to'lashi mumkin.

Litsenziya to'lovlari hajmiga texnologiyalarning hayotiylik muddati va uni uzatish davrida o'z hayot siklining qaysi bosqichida ekanligi; litsenziatga belgilanuvchi cheklovlar xarakteri va soni; uzatilayotgan axborotning huquqiy himoyasi darajasi (uchinchi shaxsda patentlarning mavjudligi uzatilayotgan texnologiyaning qiymatini oshiradi) ta'sir ko'rsatadi.

Yuqorida qayd etilgan omillarni baholash qiyinchiligi noaniqlik va risk litsenzion muzokaralarni uzoq muddatli va ko'p xarajatli jarayonga aylantiradi.

Paushal to'lov – shartnomada qayd etilgan bir marta to'lanadigan to'lov bo'lib, litsenziyadan foydalanish vaqti bilan bog'liq bo'lmay, ekspert baholash asosida oldindan belgilanadi. Bu turdagi to'lovlar asosan kompleks asbob-uskunalar yetkazilib berilganda va texnologiya qiymati asbob-uskunalar qiymatiga kiritilganda, litsenziat texnologiyadan foydalanish ustidan nazoratdan chiqib ketishni xohlagan vaqtda, muttasil amalga oshiriladigan to'lovlarning xorijga o'tkazilishi xavfi tug'ulganda amalga oshiriladi.

Foydada qatnashish – litsenziya predmetidan foydalanish evaziga olingan litsenziat foydasining bir qismini litsenziarga ajratish. Ko'pchilik hollarda litsenziarning litsenziat foydasida qatnashishi ulushi 30 %ni (istisnoli litsenziya berilganda) va 10 %ni (istisnosiz litsenziya berilganda) tashkil etadi.

Mulkdagi qatnashish – litsenziat tomonidan litsenziarga litsenziyadan foydalanganlik uchun o'z korxonalari aksiyalarining bir qismini berishi. Bu to'lov turi TMKlar tomonidan ko'p foydalaniladi. Chunki, ular o'z texnologiyalarini ishlatuvchi xorijiy korxonalar mulki ustidan nazorat o'rnatishni xohlaydilar.

Yuqoridagilardan tashqari xalqaro texnologiyani uzatishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan shartnoma shakli – bu **franchayzingdir**. U inglizchadan ustunlik, deb tarjima qilinadi va kommersiya konsepsiyasi shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi. Franchayzingning quyidagi shakllari farqlanadi:

Ishlab chiqarish franchayzingi – muayyan mahsulotni ishlab chiqarish texnologiyasiga ega bo'lgan firmaning mijoz firmaga mazkur mahsulotni muayyan hududda tayyorlash va sotish huquqini beradi.

Tovar franchayzingi – firmaning boshqa firmaga muayyan min-taqada yetakchi firmaning savdo markasidan foydalanish huquqini beradi.

Xalqaro texnologiyani uzatishning muhim shakllaridan biri **xalqaro texnik hamkorlik** yoki **texnik yordamdir**.

Xalqaro texnik hamkorlik dasturlari rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlariga bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish uchun beriladigan yordam hisoblanadi. Xalqaro texnik hamkorlik dasturlari xalqaro tashkilotlar tomonidan va ikki tomonlama shartnomalar asosida amalga oshirilishi mumkin. Texnik hamkorlik texnik yordam olayotgan mamlakatning texnologik rivojlanish darajasini oshirishga yo'naltiriladi. Texnik yordamni boshqa xalqaro yordamlardan ajrata bilish kerak. Chunki, boshqa turdagi iqtisodiy yordamlar rivojlangan mamlakatlar tomonidan Osiyo va Afrikaning kambag'al mamlakatlariga oziq-ovqat, ichimlik suvi, yoqilg'i va boshqalar bilan bog'liq muammolarini hal etish uchun budjetdan moliyalashtiriluvchi mablag'lar shaklida bo'ladi.

Xalqaro texnik hamkorlik – mamlakatlarga qaytarib olish sharti bilan yoki beg'araz asosda texnologik jarayonlar, mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish to'g'risida yordam ko'rsatish. Bu turdagi hamkorlik ishlab chiqarishning turli sohalarida amalga oshirilishi mumkin. Iqtisodiyot sohasida texnik hamkorlik asosan iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish, statistika, pul va budjet siyosati, hududlarni rivojlantirish, loyihalarni texnik-iqtisodiy asoslash kabi yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Texnik yordamning quyidagi tashkiliy turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Texnologik grantlar – rivojlangan mamlakatlar tomonidan texnologiyalar, texnologik sig'imkorligi yuqori tovarlar yoki moliyaviy mablag'larni ilg'or texnologiyalarni sotib olish, personallarni o'qitish va qayta tayyorlash uchun beg'araz uzatishdir. Grantlar donorlar tomonidan texnik yordam loyihalari doirasida texnologiyalar va asbob-uskunalarni yetkazib berish, mutaxassislarni jo'natish va kadrlarni qayta o'qitishni ko'zda tutadi.

Texnik yordamni moliyalashtirish – texnik yordam olayotgan tomonning shartnomaga muvofiq tashkiliy vazifalarni bajarishi bilan birgalikda mazkur loyihani moliyalashtirishda ham ishtirok etishini

nazarda tutadi. Odatda, texnik yordam olayotgan tomonning loyiha-ni moliyalashtirishdagi ulushi kam bo'lsa-da, texnik hamkorlikning bu turidan foydalanish hukumatning texnik yordamdan mamlakatda samarali foydalanishdan manfaatdor ekanligidan dalolat beradi.

Texnik yordam mexanizmlari. Loyihada qatnashayotgan mamlakatlar soniga qarab ikki va ko'p tomonlama texnik yordam turlari bir-biridan farqlanadi.

Ikki tomonlama texnik hamkorlik — donor mamlakat bilan texnik yordam olayotgan mamlakat hukumatlari o'rtasidagi kelishuv bo'yicha amalga oshiriladi.

Ko'p tomonlama texnik hamkorlik — texnik yordam oluvchi mamlakatga bir necha mamlakatlar tomonidan qo'shma loyihalar shaklida texnik yordam ko'rsatish.

BMTning Taraqqiyot dasturi (UNDP) rivojlanayotgan mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatishni boshlagan birinchi xalqaro tashkilot hisoblanadi. Shuningdek, XVF, Jahon banki, IHTT va boshqa xalqaro tashkilotlar ham muntazam texnik yordam dasturlarini amalga oshiradilar.

11.3. Xalqaro texnologiyalar bozorining rivojlanish tamoyillari

Xalqaro texnologiyalar bozorini tarkibi va rivojlanish xususiyatlariga ko'ra quyidagi segmentlarga bo'lish mumkin: patentlar va litsenziyalar bozori, fan sig'imkorligi yuqori texnologik mahsulotlar bozori, yuqori texnologik kapitallar bozori va yuqori malakali ilmiy-texnik mutaxassislar bozori.

Texnologiyalar bozorining tarmoq tarkibi mamlakatlarning ilmiy-texnik rivojlanish maqsadiga bog'liq ravishda o'zgarib boradi. XX asrning 40–50-yillarida harbiy-texnika tarmoqlari ustuvor darajada rivojlangan bo'lsa, 60–80-yillarida bu maqsad asosan iqtisodiy o'sishni ta'minlash va alohida tarmoqlarning raqobatbardoshligini oshirish vazifalari bilan bog'liq bo'lgan. 90-yillardan boshlab esa ilmiy-texnik rivojlanish sohasidagi siyosatning ustuvorliklari informatsion xizmatlar, tibbiyot, ekologiya va aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan sohalarga qaratildi. Shuning uchun zamonaviy jahon texnologiyalar bozorining tarmoq tarkibini quyidagicha belgilash mumkin: elektrotexnika, elektronika, kimyo, farmatsevtika, aloqa vositalarini ishlab chiqarish, asbobsozlik, aviakosmik uskunalari, avtomobilsozlik va b.

Jahon texnologiyalar bozorida quyidagi rivojlanish tendensiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- jahon texnologiyalar bozorining jadal rivojlanayotgan bozorlardan biri sifatida tovarlar va kapitallar bozoriga nisbatan yuqori sur'atlarda rivojlanishi;

- jahon texnologiyalar bozorining milliy bozorlarga nisbatan yuqori darajada rivojlanganligi bilan ajralib turishi. Mazkur jarayonda xalqaro transmilliy korporatsiyalar yetakchi rol o'ynaydi;

- jahon texnologiyalar bozorining ikki pog'onali tarkibga egaligi:

- a) yuqori texnologiyalar asosan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasida aylanadi;

- b) o'rta va quyi texnologiyalar rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari bozorlari uchun yangi texnologiya hisoblanishi mumkin. Shu sababli mazkur texnologiyalar ushbu mamlakatlar o'rtasida ayirboshlash predmeti bo'lib hisoblanadi;

- jahon texnologiyalar bozori texnologik resurslarning kam sonli rivojlangan mamlakatlarda konsentratsiyalashganligi bilan tavsiflanadi (AQSh - 40 %, Yaponiya - 30 %, Germaniya - 13 %);

- jahon texnologiyalar bozorida asosiy raqobatchi mamlakatlar AQSh va Yaponiya hisoblanadi;

- jahon texnologiyalar bozorida monopollashuv darajasining jahon tovarlar bozorida ham yuqoriligi. 90-yillarda transmilliy korporatsiyalar ulushi jahon sanoat ishlab chiqarishining 1/3 qismini, tashqi savdoning 1/2 qismini tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich texnologiyalar bozorining 80 %ini tashkil etadi;

- XX asrning 80-yillaridan boshlab jahon texnologiyalar bozorida transmilliy korporatsiyalarning yetakchilik mavqeyi firmalararo hamkorlik aloqalarida namoyon bo'la boshladi.

Firmalararo hamkorlik venchur kelishuvi, hamkorlikdagi tadqiqotlar, texnologiyalarni ayirboshlash, bevosita kapital qo'yilmalar, texnologiyalarni bir tomonlama uzatish kabi sohalarni o'z ichiga oladi.

- «Yangi iqtisodiyot»ning shakllanishi va rivojlanishi murakkab texnologik mahsulotlar xalqaro savdosining jadallashuvi va jahon bozorlaridagi raqobat kurashining o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. XX asrning ikkinchi yarmida xalqaro savdo tarkibi sezilarli darajada o'zgardi: jahon eksportida tayyor mahsulotlar ulushi ikki baravarga oshgan bo'lsa, qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish va oziq-ovqatlar ishlab chiqarish 2,4 baravarga, mineral xomashyo va

yoqilg'i 3,3 baravarga qisqargan. XX asrning 90-yillarida tayyor mahsulotlarning jahon eksportidagi ulushi 5 % ga oshgan. Mazkur o'zgarish asosan mashina, asbob-uskunalar va transport vositalari hisobiga yuz bergan.

«Yuqori texnologiyalar» atamasi ilgari ITTKI xarajatlari yuqori bo'lgan sanoat tarmoqlariga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, hozirda ushbu atama kengroq talqin etiladi. Yuqori texnologiyalar zamonaviy iqtisodiyot tarmoqlarining texnologik bazasi sifatida amal qiladi. Shuning uchun yuqori texnologik tarmoqlarga, mashinasozlikning quyidagi tarmoqlari kiritiladi: elektron-hisoblash texnikasini ishlab chiqarish, aviatsiya va aerokosmik texnika, sanoat robotlari va ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish vositalari, radioaloqa vositalari, radiolokatsiya va radionavigatsiya, murakkab uy-ro'zg'or buyumlari, asbobsozlik. Hamda farmatsevtika sanoati, kimyo va atom sanoati kabilar kiradi.

Yuqori texnologik mahsulotlar bozorida iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar yetakchi mavqega ega. AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiya mazkur mahsulotlar bozorlarining 80 %ini nazorat qilishadi. Ushbu sohaning ba'zi yo'nalishlari bo'yicha Janubiy Koreya, Malayziya, Singapur, G'ongkong kabi yangi industrial mamlakatlar rivojlangan mamlakatlarga raqobatchilik qilmoqda.

Yuqori texnologik mahsulotlar bozorida yetakchilik qilayotgan mamlakatlar tajribasi texnologik bilan bog'liq qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi:

Birinchi qonuniyat — ilm-fan va innovatsion yangiliklarning mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirish hamda xavfsizligini ta'minlash instrumenti va zamonaviy bilimlarga asoslangan yangi tipdagi jamiyatning bazaviy elementi sifatida baholanishi. Innovatsion tizim faoliyatini ta'minlash rivojlangan mamlakatlarning yuqori texnologik mahsulotlar bilan savdo qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa yalpi ichki mahsulotning 1,6 %idan (Kanada) 3,7 %igacha (Shvetsiya). yangi bilimlar va texnologiyalarni yaratish uchun katta hajmdagi mablag'lar sarflashni taqozo etadi.

Ikkinchi qonuniyat — korporativ tadqiqotlar va ishlanmalarning muhim iqtisodiy ahamiyatga egaligi. Kompaniyalarda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarining rivojlanishi ilmiy yangiliklar va yangi texnik imkoniyatlarni yaratadi. XX asrning oxirlarida rivojlangan mamlakatlarda innovatsion rivojlanishga sarflangan umummilliy xarajatlarning aksariyat qismi tadbirkorlik sektori

tomonidan moliyalashtirilgan. Ushbu ko'rsatkich Fransiyada – 61, Buyuk Britaniyada – 65, Germaniyada – 68, Yaponiyada – 72, AQShda – 74, Shvetsiyada – 75 %ni tashkil etgan.

Korporativ tadqiqotlar asosan yuqori texnologiyani eltuvchi tarmoqlarda olib boriladi. XX asrning 90-yillarida AQShda innovatsion rivojlanish xarajatlari hajmi bo'yicha xizmatlar sohasi, asosan informatsion texnologiyalar (23 %), avtomobilsozlik (11 %) va aerokosmik sanoat (10 %), Yevropa Ittifoqida esa elektrotexnika (15 %), avtomobilsozlik (13 %) va xizmatlar (11 %), Yaponiyada elektronika (18 %dan yuqori) va elektrotexnika (11 %) sohalari yetakchi mavqega ega bo'ldi.

Uchinchi qonuniyat – zamonaviy bilimlarni jang'arish – kumulyativ jarayon hisoblanadi. Ilm-fan va maorifga sarflanayotgan mablag'lar barqaror va uzoq muddatga mo'ljallangan bo'lsagina samara beradi. Mazkur sohani moliyalashtirish biron bosqichda to'xtab qolsa, uni keyinchalik ko'paytirish o'zini oqlamaydi. Davlatning innovatsion siyosatini moliyalashtirishdagi asosiy manba budjet mablag'lari hisoblanadi. Mazkur manbadan ilmiy xarajatlar 1/5 dan 1/2 qismigacha moliyalashtiriladi. Tahlillar ko'rsatishcha, AQSh va Yaponiyada ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik xarajatlari YaIMga nisbatan o'rtacha 3,0 % miqdorida moliyalashtiradi (11.5-jadval).

11.5-jadval

Rivojlangan mamlakatlarda ITTKI xarajatlarining moliyaviy ta'minoti, YaIMga nisbatan foiz hisobida⁶⁸

Yillar	AQSh	Yaponiya	Germaniya	Fransiya	Buyuk Britaniya	Italiya	Kanada
1985	22,8	2,6	2,7	2,3	2,3	1,1	1,4
1990	2,7	2,9	2,8	2,4	2,2	1,3	1,5
1995	2,6	2,7	2,5	2,4	2,2	1,3	1,5
2000	2,8	2,9	2,7	2,4	2,3	1,7	1,6
2015	3,0	3,0	2,9	2,6	2,5	2,3	1,9

XX asr oxiriga kelib jahon texnologik bozorlarining rivojlanish darajasi va dinamikasi mamlakatlarning iqtisodiy salohiyatini belgilab beruvchi asosiy omil innovatsion sohaning ilmiy ishlab chiqarishga

⁶⁸ Иванова Н. Инновационная сфера: контуры будущего. //Мировая экономика и международные отношения, №8, 2000. С. 54.

asoslangan tarmoqlari hamda kompaniyalari ekanligi yaqqol namoyon bo'la boshladi. Texnik taraqqiyot rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishning miqyosi va tarkibinigina o'zgartirib qolmay, balki aholi turmush darajasi, kishilarning o'zaro va tashqi dunyoga bo'lgan munosabatlariga ham sezilarli ta'sir o'tkazdi.

Nazorat savollari

1. Qaysi hollarda texnologiya ishlab chiqarish omili sanalishi mumkin?
2. Texnologiyalarni xalqaro uzatish nima va u qanday shakllarda amalga oshiriladi?
3. Qaysi texnik taraqqiyot neytral, mehnatni tejavchi va kapitalni tejavchi hisoblanadi?
4. Iqtisodiy o'sish va texnologik rivojlanish o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
5. Xalqaro texnologiya uzatishning shakllar va bu jarayonni huquqiy himoya qilish mexnizmlarini tushuntiring?
6. Litsenzion kelishuvlarning iqtisodiy shartlari nimalarda aks etadi?
7. Xalqaro texnik yordamning shakllarini tushuntiring?
8. Xalqaro texnologiyalar bozorining rivojlanish tamoyillarini aniqlang.
9. Jahon texnologiyalar bozorining rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega?
10. Yuqori texnologik mahsulotlar bozorida yetakchilik qilayotgan mamlakatlarning texnologik yetakchiligi bilan bog'liq qonuniyatlarni aniqlang.
11. Texnologiyalar savdosini xalqaro tartibga solish bilan shug'ullanuvchi qaysi xalqaro tashkilotlarni bilasiz?
12. Texnologiyalarni uzatishni davlat tomonidan tartibga solish zaruriyati va sabablari nimalardan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. Mehnat omilini tejavchi texnik taraqqiyot mamlakatda ish-sizlik darajasini oshirishi va xorijiy kapitalning kirib kelishini ko'paytirmasligi bois rivojlanayotgan mamlakatlar uchun kerak emas. Siz shu fikrga qo'shilasizmi?
2. Faraz qilaylik, barcha tovarlar hayotiylik sikliga ega. Bu sharoitda yangi texnologiyalarni ishlab chiqaruvchi mamlakatning

joriy to'lov balansi doimiy ravishda salbiy saldogaga ega bo'lib qolmaydimi?

3. Nima uchun texnologiyalarni xalqaro uzatish asosan o'zaro raqobatlashadigan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasida yuz beradi?

4. Tashqi savdoni cheklash mamlakatning xalqaro texnologiyalarni uzatish jarayonida ishtirok etishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

5. O'zbekistonning xalqaro texnologiyalarni uzatish jarayonida faol ishtirokchiga aylanishi uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur?

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Yog'ochning jahon bozoridagi narxi 10 dollarga, alyuminiyning narxi esa 24 dollarga teng. Mamlakatda yog'och ishlab chiqarish uchun 2 soat, alyuminiy ishlab chiqarish uchun 8 soat, g'isht ishlab chiqarish uchun esa 0.5 soat sarflaydi. Agar g'isht xalqaro savdoda ishtirok etmasa va mamlakatdagi soatbay ish haqi 5 dollarga teng bo'lsa quyidagilarni aniqlang:

a) mamlakat qaysi tovarni eksport qiladi va g'ishtning narxi nechaga teng bo'ladi?

b) mehnatni tejevchi texnologik taraqqiyot natijasida mamlakat alyuminiy ishlab chiqarish uchun sarflaydigan vaqti 6 soatgacha qisqardi. Mamlakat qaysi tovarni eksport qiladi?

c) mehnatni tejevchi texnologik taraqqiyot natijasida mamlakat alyuminiy ishlab chiqarish uchun sarflaydigan vaqti 4 soatgacha qisqardi. Mamlakat qaysi tovarni eksport qiladi?

2-masala. Microsoft korxonasi yangi komp'yuter dasturni Rossiyaga litsenzion shartnoma asosida sotmoqda. Foydani maksimallashtirish uchun litsenzion to'lovning qaysi shaklini (royalti, paushal to'lov, foydadagi ulush, mulkdagi ulush) qo'llash maqsadga muvofiq.

Testlar

1. Djon Xiksning «texnologik taraqqiyot» modeliga muvofiq texnik taraqqiyotning necha turdagi shakllari bor?

- a) ikki xil;
- b) uch xil;
- c) to'rt xil;
- d) besh xil;

2. «Mahsulotning hayotiylik sikli» nazariyasiga bironan tovar hayotiylik siklining qaysi bosqichida xalqaro savdo obyektiga aylanadi?

- a) ishlab chiqarishning boshlanishi;
- b) o'sish;
- c) yetuklik;
- d) pasayish;

3. Quyidagilardan qaysi birida «injiniring»ga to'g'ri ta'rif berilgan?

a) xarid qilingan yoki ijaraga olingan texnikani o'rnatish va undan foydalanish uchun kerak bo'ladigan texnologik bilimlarni taqdim etish;

b) o'z ichiga texnologik, iqtisodiy, boshqaruv, moliyaviy axborotlarni oluvchi va foydalanuvchiga muayyan ustunliklar beruvchi texnologik tajriba va ishlab chiqarish sirlarini taqdim etish.

c) ishlovchilarda yangi texnikani boshqarish ko'nikmasini shakllantirish;

d) litsenziarning litsenzatga patendan foydalanish huquqini berishi;

4. O'z nomiga patentlangan texnologiya litsenziyasini sotuvchi shaxs qanday nomlanadi?

- a) litsenziat;
- b) litsenziar;
- c) kopirayt;
- d) ixtirochi;

5. To'liq litsenziya nima?

a) litsenziarning litsenziatga patentdan foydalanish huquqini berishi («nou-xau»siz);

b) litsenziarning litsenziyani litsenziatdan boshqa shaxslarga ham sotish huquqiga ega bo'lishi;

c) litsenziarning patent yoki «nou-xau»dan to'liq foydalanish huquqi va litsenziarning ulardan mustaqil foydalanishdan voz kechishi;

d) hamma javob to'g'ri;

6. BMT rivojlantirish dasturi doirasida rivojlanayotgan mamlakatlarga texnologik ko'mak berish maqsadida grantlar ajratadi. Bu texnologik ko'maklashuvning qaysi shakliga kiradi?

a) ikki tomonlama texnologik ko'maklashuv;

b) ikki tomonlama birgalikda moliyalashtiruvchi texnologik ko'maklashuv;

c) ko'p tomonlama texnologik ko'maklashuv;

d) bir tomonlama texnologik ko'maklashuv;

7. Quyidagilardan qaysi biri xalqaro texnologiyalarni uzatishni cheklashga sabab bo'lmaydi?

a) texnologik yetakchilikni saqlab qolish;

b) milliy xavfsizlikni ta'minlash;

c) xalqaro kelishuv shartlari;

d) hamma javob to'g'ri.

8. Quyidagi javoblardan qaysi birida «mahsulotning hayotiylik sikli» bosqichlari mantiqan to'g'ri ketma-ketlikda berilgan?

a) ishlab chiqarishning boshlanishi, yetuklik, o'sish, pasayish va to'xtash;

b) ishlab chiqarishning boshlanishi, o'sish, pasayish, yetuklik va to'xtash;

c) to'xtash, ishlab chiqarishning boshlanishi, pasayish, o'sish va yetuklik;

d) ishlab chiqarishning boshlanishi, o'sish, yetuklik, pasayish va to'xtash.

9. Xalqaro texnologiyani uzatish shaklini ko'rsating?

a) patent;

b) nou-xau;

c) litsenziya;

d) hamma javob to'g'ri;

10. Hukumatning mutasaddi organi tomonidan ixtirochiga beriladigan va uning bu kashfiyotdan foydalanishdagi monopoli huquqini tasdiqlaydigan guvoynoma:

a) kopirayt;

b) litsenziya;

c) patent;

d) opsiya;

11. Qaysi javobda berilgan mahsulotlardan foydalanish, almash-tirish va yaratish munosabatlarni boshqaruvchi, huquqiy asosda amalga oshiriladigan ijodiy faoliyat mahsulotiga egalik munosabati to'g'ri berilgan?

a) intellektual mulk;

b) sanoat namunalari;

c) oshkor etilmagan axborot;

d) seleksiya yutuqlari.

12. Kapital unumdorligining mehnat unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyot – bu:

- a) neytral texnik taraqqiyot;
- b) mehnat omilini tejoychi texnik taraqqiyot;
- c) kapital omilini tejoychi texnik taraqqiyot;
- d) barcha javob to'g'ri.

13. Xarid qilingan yoki ijaraga olingan mashina va uskunalarni o'rnatish hamda ishlatish uchun zarur bo'lgan texnologik bilimlarni taqdim etish qanday nomlanadi?

- a) patent shartnomasi;
- b) litsenziya shartnomasi;
- c) «nou-xau»;
- d) injiniring.

14. Shartnoma bo'yicha litsenziyadan foydalanish vaqti bilan bog'liq bo'lmasdan ekspert baholash asosida oldindan belgilanadigan bir marta to'lanadigan to'lov bu ... :

- a) litsenzion to'lov;
- b) royalti;
- c) paushal to'lov;
- d) foydada qatnashish.

15. Tovar belgilari – bu:

- a) adabiyot, san'at va ilmiy asarlarni yaratish hamda ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;
- b) mualliflik huquqini berish uchun ijodi yetarli bo'lmagan faoliyatlar uchun mualliflik huquqi namunasi bo'yicha yaratilgan alohida huquqlar guruhi;
- c) ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellarga patent berish yo'li bilan muhofaza tartibini belgilaydigan huquqiy normalar tizimi;
- d) intellektual mulk obyektlari guruhining yagona huquqiy marketing belgilarini muhofaza qilish institutiga birlashtirish mumkin bo'lgan huquq.

16. Turdosh huquq bu:

- a) adabiyot, san'at va ilmiy asarlarni yaratish, ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;
- b) mualliflik huquqini berish uchun ijodi yetarli bo'lmagan faoliyatlar uchun mualliflik huquqi namunasi bo'yicha yaratilgan alohida huquqlar guruhi;
- c) ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellarga patent berish yo'li bilan muhofaza tartibini belgilaydigan huquqiy normalar tizimi;
- d) intellektual mulk obyektlari guruhining yagona huquqiy marketing belgilarini muhofaza qilish institutiga birlashtirish mumkin bo'lgan huquq.

17. Quyidagilarning qaysi birida tovar belgisiga guvochnoma ta'rifi to'g'ri berilgan?

- a) guvochnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisi egasining mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- b) guvochnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar kelib chiqqan joy nomlaridan foydalanishga oid guvochnoma egasining huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- c) ro'yxatdan o'tkazilgan dastur yoki ma'lumotlar bazasiga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- d) huquq egasining topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat.

18. Turli o'lcham va rivojlanish bosqichidagi fan sig'imkorligi yuqori, ilm ko'p talab qiladigan firmalar joylashgan muayyan hududlar qanday nomlanadi?

- a) ilmiy parklar;
- b) ilmiy-texnologik zonalar;
- c) integratsion zonalar;
- d) kompleks erkin iqtisodiy zonalar.

19. Topologiyani ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida guvochnoma nima?

- a) guvochnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisi egasining mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- b) guvochnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar kelib chiqqan joy nomlaridan foydalanishga oid guvochnoma egasining huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- c) ro'yxatdan o'tkazilgan dastur yoki ma'lumotlar bazasiga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- d) huquq egasining topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat.

20. Sanoat yoki kasanachilikda ishlab chiqarilgan mahsulotning yangi va asl tasviriy-konstruktorlik tashqi ko'rinishi – bu:

- a) intellektual mulk;
- b) sanoat namunalari;
- c) oshkor etilmagan axborot;
- d) seleksiya yutuqlari.

21. EHM uchun dastur yoki ma'lumotlar bazasiga guvochnoma – bu:

- a) guvochnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisi egasining mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;

b) guvohnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar kelib chiqqan joy nomlaridan foydalanishga oid guvohnoma egasining huquqini tasdiqlovchi hujjat;

c) ro'yxatdan o'tkazilgan dastur yoki ma'lumotlar bazasiga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat; *

d) huquq egasining topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat.

22. Mavjud xorijiy ilmiy-texnik salohiyatdan foydalanish va ushbu sohadagi yangiliklarni iqtisodiyotga ko'chirib o'tkazish bilan bog'liq strategiya bu:

a) «Ko'chirib o'tkazish» strategiyasi;

b) «O'zlashtirish» strategiyasi;

c) «Kuchaytirish» strategiyasi;

d) Innovatsion strategiya.

23. Texnologiyadan foydalanish monopol huquqini va litsenziatning patentlangan texnologiya va «nou-xau»lardan mustaqil foydalanish va ma'lum hududlarda ularni sotishdan voz kechishini nazarda tutuvchi litsenziya bu:

a) to'liq litsenziya;

b) patentlangan litsenziya;

c) istisnoli litsenziya;

d) istisnosiz litsenziya.

24. Mehnat unumdorligining kapital unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyot – bu:

a) neytral texnik taraqqiyot;

b) mehnat omilini tejovchi texnik taraqqiyot;

c) kapital omilini tejovchi texnik taraqqiyot;*

d) barcha javob to'g'ri.

25. Patentdan foydalanish huquqini «nou-xau»siz taqdim etilganligini tasdiqlovchi hujjatni belgilang.

a) patentli litsenziya;

b) patentsiz litsenziya;

c) istisnosiz litsenziya;

d) istisnoli litsenziya.

26. Quyidagilarning qaysi biri litsenziatning litsenziya predmetidan foydalanish evaziga olgan foydasining bir qismini litsenziarga ajratishini bildiradi?

a) litsenzion to'lov;

b) royalti;

c) paushal to'lov;

d) foydada qatnashish.

27. Texnologiya bu:

a) amaliy maqsadlarga erishish uchun qo'llaniladigan ilmiy metodlardir;

b) ilmiy-texnika yutuqlarining tijorat yoki beg'araz asosda davlatlararo harakatidir;

c) kapital unumdorligining mehnat unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyotdir;

d) mehnat unumdorligining kapital unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyotdir.

28. Quyidagi xalqaro savdo bitimlaridan qaysi biri patent egasi ixtirodan foydalanish huquqini xaridorga berishini anglatadi?

a) patent shartnomasi;

b) litsenziya shartnomasi;

c) «nou-xau»;

d) injiniring.

29. Shartnoma davrida litsenziarning patent yoki «nou-xau»dan to'liq foydalanish huquqini va litsenziarning ulardan mustaqil foydalanishdan voz kechishini belgilovchi litsenziya.

a) patentli litsenziya;

b) patentsiz litsenziya;

c) to'liq litsenziya;

d) istisnoli litsenziya.

30. Ixtiyoriy ko'rinisdagi ma'lumot, tijorat siri darajasida muhofaza qilinadigan va raqobatchi ustidan g'alaba qozonish uchun foydalaniladigan predmet bu:

a) intellektual mulk;

b) sanoat namunalari;

c) oshkor etilmagan axborot;

d) seleksiya yutuqlari.

31. Tovar kelib chiqqan joy nomlariga guvohnoma nima?

a) guvohnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisi egasining mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;

b) guvohnomada ko'rsatilgan tovarlarga nisbatan tovar kelib chiqqan joy nomlaridan foydalanishga oid guvohnoma egasining huquqini tasdiqlovchi hujjat;

c) ro'yxatdan o'tkazilgan dastur yoki ma'lumotlar bazasiga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat;

d) huquq egasining topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat.

32. Hukumatning mutasaddi organlari tomonidan ixtirochiga beriladigan va ixtirodan foydalanish monopoli huquqini beradigan guvohnoma bu:

- a) patent;
- b) kopirayt;
- c) litsenziya;
- d) opsiya.

33. Texnologiya egasi (litsenziar) tomonidan manfaatdor tomondagi (litsenziatga) patent bilan himoyalangan yoki himoyalanganmagan texnologiyadan muayyan muddat va to'lov evaziga foydalanish uchun beriladigan ruxsatnoma qanday nomlanadi?

- a) kopirayt;
- b) litsenziya;
- c) patent;
- d) tovar belgisi.

34. Ixtironing patentsiz «nou-xau»dan foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjatni belgilang.

- a) patentli litsenziya;
- b) patentsiz litsenziya;
- c) istisnosiz litsenziya;
- d) istisnoli litsenziya.

35. Quyidagilardan qaysi biri litsenziat tomonidan litsenziarga litsenziyadan foydalanganlik uchun o'z korxonalarini aksiyalarining bir qismini berishini anglatadi?

- a) litsenziya to'lov;
- b) paushal to'lov;
- c) foydada qatnashish;
- d) mulkda qatnashish.

36. Patent huquqi bu:

a) adabiyot, san'at va ilmiy asarlarni yaratish hamda ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;

b) mualliflik huquqini berish uchun ijodiy yetarli bo'lmagan faoliyatlar uchun mualliflik huquqi namunasi bo'yicha yaratilgan alohida huquqlar guruhi;

c) ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellarga patent berish yo'li bilan muhofaza tartibini belgilaydigan huquqiy normalar tizimi;

d) intellektual mulk obyektlari guruhining yagona huquqiy marketing belgilarini muhofaza qilish institutiga birlashtirish mumkin bo'lgan huquq.

37. Yangi o'simlik navi yoki hayvon turlarini yaratish va bu yangiliklarni muhofaza qilish huquqi qanday nomlanadi?

- a) intellektual mulk;
- b) sanoat namunalari;
- c) oshkor etilmagan axborot;
- d) seleksiya yutuqlari.

38. Quyidagilarning qaysi biri adabiy, audio va videoasar muallifining o'z ishini ko'rsatish va taqdim etish huquqini ifoda etadi?

- a) litsenziya;
- b) patent;
- c) kopirayt;
- d) tovar belgisi.

39. Litsenziarga ushbu texnologiyaga va shu hududda joylashgan boshqa litsenziatlarga ham litsenziyalar taqdim etish huquqini qoldiruvchi litsenziya bu:

- a) patentli litsenziya;
- b) patentsiz litsenziya;
- c) istisnosiz litsenziya;
- d) istisnoli litsenziya.

40. Mamlakatlarga qaytarib olish sharti yoki beg'araz asosda texnologik jarayonlar, mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish borasida yordam ko'rsatish bu:

- a) texnologik grantlar;
- b) xalqaro texnik hamkorlik;
- c) texnik yordamni moliyalashtirish;
- d) xalqaro ilmiy-texnik ayirboshlash.

41. Texnologiyani xalqaro uzatish bu:

a) amaliy maqsadlarga erishish uchun qo'llaniladigan ilmiy metodlardir;

b) ilmiy-texnika yutuqlarining tijorat yoki beg'araz asosda davlatlararo harakatidir;

c) kapital unumdorligining mehnat unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyotdir;

d) mehnat unumdorligining kapital unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyotdir.

42. Quyidagi xalqaro savdo bitimlaridan qaysi biri kashfiyot egasining texnologiyaga bo'lgan egalik huquqini xaridorga muayyan chegara va shartlarda foydalanish uchun berishini bildiradi?

- a) patent shartnomasi;
- b) litsenziya shartnomasi;
- c) «nou-xau»;
- d) injiniring.

43. Quyidagilarning qaysi biri litsenziat tomonidan shartnoma

predmetidan foydalanganligi evaziga litsenziarga to'lanadigan mukofot hisoblanadi?

- a) litsenzion to'lov;
- b) royalti;
- c) paushal to'lov;
- d) foydada qatnashish.

44. Muayyan yutuqqa erishish imkonini beruvchi texnik tajriba va ishlab chiqarish sirlarini taqdim etish qanday nomlanadi?

- a) patent shartnomasi;
- b) litsenziya shartnomasi;
- c) «nou-xau»;
- d) injiniring.

45. Mualliflik huquqi nima?

- a) adabiyot, san'at va ilmiy asarlarni yaratish hamda ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;
- b) mualliflik huquqini berish uchun ijodi yetarli bo'lmagan faoliyatlar uchun mualliflik huquqi namunasi bo'yicha yaratilgan alohida huquqlar guruhi;
- c) ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellarga patent berish yo'li bilan muhofaza tartibini belgilaydigan huquqiy normalar tizimi;
- d) intellektual mulk obyektlari guruhining yagona huquqiy marketing belgilarini muhofaza qilish institutiga birlashtirish mumkin bo'lgan huquq.

46. Quyidagilarning qaysi biridan tovar ishlab chiqaruvchini individuallashtirish uchun foydalaniladi?

- a) kopirayt;
- b) litsenziya;
- c) patent;
- d) tovar belgisi.

47. Litsenziatning texnologiyadan monopol foydalanish huquqiga egaligi va litsenziarning patentlangan texnologiyalar va «nou-xau»lardan mustaqil foydalanish va ularni muayyan hududda sotishini rad etishni nazarda tutuvchi litsenziya bu:

- a) patentli litsenziya;
- b) patentsiz litsenziya;
- c) istisnosiz litsenziya;
- d) istisnoli litsenziya.

48. Rivojlangan mamlakatlar tomonidan texnologik sig'imkorligi yuqori tovarlar yoki moliyaviy mablag'larni ilg'or texnologiyalarni sotib olish, personallarni o'qitish va qayta tayyorlash uchun beg'araz uzatishi qanday nomlanadi?

- a) texnologik grantlar;
- b) texnik yordamni moliyalashtirish;
- c) xalqaro texnik hamkorlik;
- d) xalqaro ilmiy-texnik ayirboshlash.

49. Bir vaqtning o'zida mehnat va kapital omillari unumdorligining ortishini ta'minlovchi texnologiyaga asoslangan taraqqiyot bu:

- a) neytral texnik taraqqiyot;
- b) mehnat omilini tejoychi texnik taraqqiyot;
- c) kapital omilini tejoychi texnik taraqqiyot;
- d) barcha javob to'g'ri.

50. Quyidagilarning qaysi biri shartnoma muddati davrida xaridor daromadidan litsenziyadan tijorat maqsadida foydalanish natijasida oladigan foydasi hajmiga bog'liq holda amalga oshiriladigan ajratmalarni ifoda etadi?

- a) litsenzion to'lov;
- b) royalti;
- c) paushal to'lov;
- d) foydada qatnashish.

XII BOB. TO'LOV BALANSI, TASHQI QARZ VA OLTIN-VALUTA ZAXIRALARI

12.1. To'lov balansi

To'lov balansi – bu mamlakatning ma'lum vaqt mobaynida (oy, kvartal yoki yil) boshqa mamlakatlar bilan olib borgan iqtisodiy operatsiyalarini o'zida aks ettiruvchi statistik tizim hisoblanadi. Albatta, bu ta'rifda institutsional birliklar o'rtasida haqiqatda amalga oshirilgan operatsiyalar tushuniladi. To'lov balansida mamlakatlar o'rtasida tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi harakati, diplomatik va boshqa vakolatxonalarni ushlab turish, turizm, xalqaro forumlar, madaniy aloqalar, sport musobaqalari bilan bog'liq to'lovlar aks ettiriladi.

To'lov balansi – bu milliy va jahon xo'jaligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar xarakteri, tarkibi va miqyosini muayyan muddat uchun qiymat shaklida umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar tizimi.

Asosiy elementlari

- mamlakat va qolgan mamlakatlar o'rtasidagi tovarlar, xizmatlar va daromadlar bilan bog'liq operatsiyalarni aks ettirish;
- mamlakatga tegishli mulkchilikning almashishi va monetar oltin, qarz berishning maxsus qoidasi (SDR) hamda boshqa mamlakatlarga nisbatan moliyaviy talab va majburiyatlardagi boshqa o'zgarishlarni aks ettirish;
- bir tomonlama o'tkazmalar va qoplovchi (o'zaro to'lovlar amalga oshirilmaganligi bois buxgalteriya nuqtayi nazaridan balanslashtirish ma'nosida muhim bo'lgan) yozuvlarni aks ettirish.

Asosiy muammolar

- hisobga olinishi lozim bo'lgan mamlakat iqtisodiy hududini aniqlash;
- rezident va norezidentlarni aniqlash;
- xalqaro operatsiyalarni aniqlash;
- xalqaro operatsiyalarni amalga oshirish narxini hisobga olish;
- xalqaro operatsiyalarni amalga oshirish vaqtini qayd etish.

12.1-rasm. To'lov balansi

To'lov balansi tushunchasi ilk marotaba 1767-yili merkantilizm maktabi vakillaridan biri Dj. Styuart tomonidan qo'llanilgan. To'lov balansi holati birinchi marta 1923-yili AQSh Savdo vazirligi tomonidan nashr etilgan. Ushbu balansda barcha operatsiyalar uch guruhga bo'lingan bo'lib, ular joriy va kapital operatsiyalar, oltin va kumush bilan bog'liq operatsiyalarni qamrab olgan.

To'lov balansi XVFnig to'lov balansini tuzish bo'yicha 1993-yilda ishlab chiqilgan Uslubiy yo'riqnomasining 5-nashri talablariga muvofiq statistik hisobot shaklida tuziladi. 2000-yilda XVF ushbu yo'riqnomaga qo'shimcha ravishda «Moliyaviy hosilalar» ni nashr etdi. Ushbu yo'riqnomaga muvofiq to'lov balansida mamlakatning faqat to'lov va tushumlarigina emas, balki mamlakatdan chetga chiqarilgan va mamlakatga xorijdan olib kirilgan tovarlar, xizmatlar, kapital aks ettiriladi. Agar mamlakatga olib kirilgan tovarlar uchun to'lovlar to'lov balansi tuzilgan vaqtda (oy, kvartal, yil) amalga oshirilmasa, yetkazib berilgan tovarlar qiymati mamlakatning pulli majburiyati hisoblanadi. Ushbu to'lovlar boshqa vaqtda amalga oshiriladi. Shu tariqa to'lov balansida haqiqatda amalga oshirilgan to'lovlar va tushumlar bilan birgalikda kelajakda amalga oshirilishi lozim bo'lgan xalqaro majburiyatlar va talablar ham aks etadi.

Statistik to'lov balansidan (muayyan vaqt oralig'i uchun tuzilgan) tashqari muayyan sana uchun tuzilgan to'lov balansi ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu to'lov balansi mamlakatning muayyan sanada to'lanishi lozim bo'lgan pulli majburiyatlari va talablari o'rtasidagi nisbatni aks ettiradi. U xorijiy valutaga bo'lgan haqiqiy talab va taklifni belgilaydi hamda valuta kursining shakllanishida asosiy omil hisoblanadi.

XVF to'lov balansini tahliliy va statistik variantlarda nashr etadi. Ular bir-biridan moddalarining joylashuvi bo'yicha farq qiladi. Standart to'lov balansi tahliliy variantga qaraganda to'liqroqdir.

Tahliliy variantdagi to'lov balansi quyidagi tarkibga ega.

A. Joriy schyot – joriy operatsiyalar balansi. Bu schyot savdo balansini o'z ichiga olib, unda FOB narxlarida hisoblangan eksport/import hajmi, tashqi savdo bilan bog'liq xizmatlar balansi, turizm bo'yicha to'lovlar, shaxslarning tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan pul o'tkazmalari hamda investitsiyalari bo'yicha daromadlarini aks ettiradi.

V. Kapital schyot – kapital bilan bog'liq operatsiyalar schyoti. Bu schyotda kapital transfertlar – asosiy fondlar yoki asosiy fondlarni sotib olish va kapital qurilish uchun mo'ljallangan mablag'lar harakati aks ettiriladi.

S. Moliya schyoti – moliya dastaklari bilan operatsiyalar schyoti. Unda to'g'ridan to'g'ri, portfel investitsiyalar, moliyaviy derivativlar, boshqa turdagi (naqd xorijiy valuta, joriy schetlardagi qoldiqlar va depozitlar, ssuda va zaymlar, muddati o'tib ketgan qarzdorlik va boshqalar) investitsiyalar aks ettiriladi.

D. Sof xatoliklar va yo'qotishlar. Ushbu moddaga boshqa operatsiyalar va bitimlar bo'limi bo'yicha bir tomonlama aks ettirilgan ekvivalentlar kiritiladi.

E. Rezerv aktivlar. Bu bo'limda zaxiralarning o'zgarishi, XVF kreditlari va qarzlardan foydalanish hamda favqulodda moliyalashtirish (tashqi qarzni restrukturizatsiyalash) to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettiriladi.

To'lov balansining yiriklashtirilgan sxemasini quyidagi 12.1-jadvalda ko'rish mumkin.

12.1-jadval

To'lov balansining yiriklashtirilgan sxemasi⁶⁹

Schyot nomi	Kredit (xorijiy valuta tushumi)	Debet (xorijiy valutani sarflash)	Saldo
Savdo balansi	Tovarlar eksportidan keladigan tushumlar	Tovarlar importi uchun xarajatlar	Tushumlar minus xarajatlar
Xizmatlar balansi	Xizmatlar eksportidan keladigan tushumlar	Xizmatlar importi uchun xarajatlar	Tushumlar minus xarajatlar
O'tkazmalar balansi	Xorijdan olingan o'tkazmalar	Xorijga to'langan o'tkazmalar	Xorijdan olingan va xorijga to'langan o'tkazmalar o'rtasidagi farq
Joriy operatsiyalar (1+2+3)	Joriy operatsiyalar schyoti bo'yicha jami tushumlar	Joriy operatsiyalar schyoti bo'yicha jami to'lovlar	Joriy operatsiyalar schyoti bo'yicha jami tushumlar va to'lovlar o'rtasidagi farq
Kapital va moliyaviy dastaklar bilan operatsiyalar	Kapital importi	Kapital eksporti	Kapital eksporti va importi o'rtasidagi farq
Markaziy bankning valuta zaxiralari		Mamlakat valuta zaxiralaringing ko'payishi	Valuta zaxiralaringing o'zgarishi

To'lov balansi ikki yoqlama yozuv usuli bo'yicha tuziladi. Ikki yoqlama yozuvda rezident va norezidentlar o'rtasidagi har bir bitim debet (xarajat) va kredit (tushum) bo'yicha ikki yoqlama aks ettiriladi:

⁶⁹ Баранов А.О. Платежный баланс России: от кризиса до кризиса. //ЭКО, №11, 2011. С. 109.

	Kredit	Debet	Saldo (kredit-debet)
I-modda			
.....			
N modda			

Har bir modda bo'yicha to'lovlar va tushumlar (yoki aktivlar va passivlar) ko'rsatiladi. Beg'araz asosda taqdim etilayotgan tovarlar, xizmatlar yoki moliyaviy aktivlarni ikki marta aks ettirish uchun alohida «transfertlar» moddasi joriy etilgan.

To'lov balansini tuzishda ikki yoqlama yozish doimo amalga oshavermaydi. Ba'zi hollarda bitimlarning moliyalashtirish manbayi noma'lum bo'lsa, ba'zida operatsiyalarni ro'yxatdan o'tkazish imkoni yo'qligi sababli qayta yozishning iloji bo'lmaydi. Barcha kredit va debetli yozuvlarning tengligini ta'minlash maqsadida «Xatoliklar va yo'qotishlar» moddasi joriy etilgan bo'lib, unda bir tomonlama aks ettirilgan bitimlar teskari belgi bilan aks ettiriladi. «Xatoliklar va yo'qotishlar» moddasi xalqaro qisqa muddatli kapitallar harakati, jumladan xususiy shaxslar o'rtasidagi amalda ro'yxatga olish qiyin bo'lgan operatsiyalarni aks ettiradi.

Mamlakat to'lov balansi, agar xorijdan keladigan tushumlar uning to'lovlaridan ko'p bo'lsa – aktiv (ijobiy), agar xorijga to'lanayotgan to'lovlar uning tushumlaridan ko'p bo'lsa – passiv (salbiy) bo'ladi. Nazariy jihatdan joriy operatsiyalar balansining kamomadi kapitallar va kreditlar harakati (kapital va moliyaviy dastaklar bilan bog'liq operatsiyalar) balansining qoldig'i hisobidan qoplanadi. Kapitallar va kreditlar harakati balansi o'zgarimagan holda esa mamlakat zaxiralarida o'zgarishlar ro'y beradi. Ushbu holat xorijiy valutaga bo'lgan talab yuqori bo'lganda yuz beradi. Xorijiy valutaga bo'lgan talab va taklif valuta bozorida shakllanadi va Markaziy bank milliy valuta kursining keskin o'zgarishiga yo'l qo'ymaslik uchun xorijiy valutani sotishi yoki sotib olishi mumkin. Bu esa, mamlakat valuta zaxiralarining o'zgarishiga olib keladi.

To'lov balansi mamlakatning xalqaro iqtisodiy, jumladan, valuta va kredit munosabatlari orqali jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi darajasini bildiradi. Shuning uchun to'lov balansida aks ettirilgan operatsiyalar hajmi mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasi, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi, tashqi savdo, valuta rejimi, nosavdo munosabatlarning erkinlashish darajasini ko'rsatadi.

To'lov balansi mamlakat valuta-moliya holatini tahlil qilish va

tashqi iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish asosi hisoblanadi. Ba'zi hollarda noqulay to'lov balansi ayrim mamlakatlar va mamlakatlar guruhlari o'rtasida kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. To'lov balansining muntazam taqchillikka ega bo'lishi aksariyat mamlakatlar-da valuta kursining pasayishi va oltin-valuta zaxiralari hajmining qisqarishiga olib keladi. Natijada mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklari to'lov balansi taqchilligini moliyalashtirish uchun xorijiy valutada kreditlar jalb etishga yoki to'lov balansi kamomadini qisqartirishga qaratilgan valuta siyosatini amalga oshirishga majbur bo'ladilar.

To'lov balansiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning notekisligi;
- xalqaro raqobat;
- siklik tebranishlar;
- davlatning xorijiy xarajatlarining o'sishi;
- harbiy xarajatlarning ortishi;
- xalqaro moliyaviy o'zaro bog'liqlikning kuchayishi.

To'lov balansi barqarorligining muhim omili eksport salohiyati pirovardida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi hisoblanadi.

Milliy valutasiz zaxira valuta hisoblangan mamlakatlarda to'lov balansining muntazam taqchilligi jiddiy muammo hisoblanmaydi. Chunki bu mamlakatlarning xo'jalik subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyatidagi xalqaro hisob-kitoblarning katta qismini milliy valutada amalga oshirishadi.

2000-yillarda mutaxassislar global iqtisodiy vaziyatning inqirozga uchrashiga olib kelgan nomutanosibliklar qatoriga dunyoning yirik hududlari va mamlakatlari to'lov balansi muvozanatining buzilishini sabab qilib ko'rsatishadi. Inqirozdan oldingi o'n yillikda AQSh to'lov balansi joriy operatsiyalar shchyoti taqchilligining ortishi, Sharqiy Osiyo va neft eksport qiluvchi mamlakatlar to'lov balanslari joriy operatsiyalar shchyotida ijobiy qoldiqning jadal sur'atlar bilan o'sishi bilan tavsiflanadi.

AQSh tashqi tovar savdosidagi kamomad 2006-yilga qadar barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib ushbu holat xomashyo, birinchi navbatda, yoqilg'i narxining oshishi bilan izohlanadi. Xitoy tovar savdosining ijobiy qoldig'i 2004-yildan 2012-yilga qadar 7,2 martaga ortdi (12.2-jadval).

2008-2009-yillardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi jahon savdosining yirik ishtirokchilari to'lov balansi muvozanatining buzilishiga olib keldi (12.3-jadval).

12.2-jadval

AQSh va Xitoy tovarlar savdosi, 2005–2012-yy.⁷⁰

	2004-y.	2006-y.	2008-y.	2010-y.	2012-y.
AQSh, mlrd doll					
Eksport	819,9	1035,9	1304,9	1278,3	1545,7
Import	1485,5	1875,3	2139,5	1969,2	2335,5
Qoldiq	-665,6	-839,5	-834,7	-690,9	-789,8
Xitoy, mlrd dollar					
Eksport	593,3	969,0	1430,7	1570,5	2048,7
Import	561,2	791,5	1132,6	1394,6	1818,4
Qoldiq	32,1	177,5	298,1	175,9	230,3

12.3-jadval

Jahon savdosida katta ulushga ega mamlakatlar to'lov balansining joriy operatsiyalar schyoti qoldig'i dinamikasi, YaIMga nisbatan foiz hisobida⁷¹

	2005-y.	2006-y.	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.
AQSh	-5,9	-6,0	-5,2	-4,9	-2,9	-3,3	-2,9	-2,7
Yevrozona	0,4	0,4	0,4	-0,8	-0,4	0,0	0,7	1,9
Xitoy	7,2	9,5	11,0	9,4	5,8	6,2	1,9	2,3
Yaponiya	3,6	3,9	4,8	3,2	2,8	2,8	2,0	1,0

Jahon savdosi hajmining qisqarishi oldingi o'n yillikda shakllangan disproporsiyani yumshatishga sabab bo'ldi. Jumladan, 2009-yilda AQSh eksporti 18 % ga va importi 26 % ga qisqardi.

Joriy operatsiyalar schyotining ijobiy qoldig'i ichki jamg'armalar hajmi ichki investitsiyalar hajmidan ortiq mamlakatlarda kuzatildi (12.4-jadval).

Ushbu mamlakatlar (12.4-jadval) ortiqcha jamg'armalarni xorijga investitsiya qilishadi va mutanosib ravishda ular xalqaro mehnat taqsimoti tarkibida sanoat mahsulotlari yoki xomashyo yetkazib beruvchilar sifatida qatnashadilar. Joriy operatsiyalar schyotidagi defitsit mavjud mamlakatlarga ichki jamg'armalar hajmi ichki investitsiyalar hajmidan kam mamlakatlar kiradi va investitsiyalar xorijiy kapitalni jalb etish hisobiga amalga oshiriladi. Bu mamlakatlarda disbalanslarni barqaror o'zgartirish jamg'armalar va

⁷⁰ Соколов В. Тенденции развития мировой товарной торговли в 1990-2008 гг. //Мировая экономика и международные отношения, 2011, №2, С. 45; International Trade Statistics 2013. World Trade Organization. Switzerland, 2013. P. 43, 193.

⁷¹ Соколов В. Тенденции развития мировой товарной торговли в 1990-2008 гг. //Мировая экономика и международные отношения, №2, 2011. С. 45.; World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 169. маълумотлари асосида тузилган.

investitsiyalar o'rtasidagi nisbatni o'zgartirish mumkin bo'lgandagina amalga oshiriladi. Joriy operatsiyalar schyotining ijobiy qoldig'iga ega mamlakatlarda jamg'armalar darajasining pasayishi ichki iste'molning ortishini taqozo etadi. Aksincha, joriy operatsiyalar schyoti taqchillikka ega mamlakatlarda nomutanosiblikni yumshatish jamg'armalarni ko'paytirish va iste'molni chegaralashni taqozo etadi.

12.4-jadval

AQSh va Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlarida jamg'armalar va investitsiyalar, YaIMga nisbatan foiz hisobida⁷²

	1999-2006-yy.	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.
AQSh							
Jamg'armalar	18,8	17,3	15,5	14,4	15,1	15,8	16,3
Investitsiyalar	22,7	22,3	20,8	17,5	18,4	18,4	19,0
Sof kreditlash	-3,8	-5,0	-5,3	-3,1	-3,3	-2,6	-2,7
Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari							
Jamg'armalar	36,2	44,0	44,6	45,3	44,8	43,2	44,2
Investitsiyalar	33,4	37,4	38,6	41,8	42,2	42,2	43,3
Sof kreditlash	2,8	6,5	5,9	3,5	2,5	0,9	0,8

XVF ma'lumotlariga ko'ra, AQShning Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan savdosidagi nomutanosiblikni kamaytirishni faqat mamlakatda jamg'armalar darajasini oshirish va Sharqiy Osiyo mamlakatlari, jumladan, Xitoyda jamg'armalar hajmini pasaytirish orqaligina amalga oshirish mumkin.

12.2. Tashqi qarz

Iqtisodiyotga tashqi resurslarni jalb etish xalqaro amaliyotda normal holat hisoblanadi. Tashqi moliyaviy resurslar, odatda, milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning qo'shimcha manbasi vazifasini bajaradi. Tashqaridan qarz olish davlat va xususiy sektor tomonidan amalga oshiriladi. Ko'pchilik mamlakatlar uchun tashqi qarz budjet kamomadi va davlat qarzini moliyalashtirish vositasi hisoblanadi. AQSh dunyoda davlat qarzini tashqi resurslar hisobidan moliyalashtirish darajasi bo'yicha yetakchi mamlakat sanaladi. Aksariyat rivojlangan mamlakatlar yirik hajmda tashqi qarzga ega bo'lib, ular

⁷² World Economic Outlook: Rebalancing Growth. April 2010. P. 182, 184.; World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013. P. 139.

AQSh g'aznachilik qarzi dasturlari shaklida boshqa mamlakatlarning markaziy banklari tomonidan sotib olingan.

XVF 2003-yilda tashqi qarzi statistikasi bo'yicha yo'riqnoma nashr etdi.⁷³ Ushbu yo'riqnomada yalpi tashqi qarzi quyidagicha ta'rif berilgan: «Yalpi tashqi qarzi — bu bir mamlakat rezidentining norezidentlarga nisbatan qabul qilgan asosiy summa va foizlar ko'rinishidagi shartlar bilan bog'liq bo'lmagan joriy haqiqatda so'ndirilgan, shuningdek, mamlakat rezidentlarining norezidentlarga nisbatan kelajakda, muayyan muddatda so'ndirilishi lozim bo'lgan majburiyatlari hajmidir».

Mamlakatning yalpi tashqi qarzi davlat va xususiy sektor (rasmiy va xususiy) qarzlarini o'z ichiga oladi. Davlatning tashqi qarzi quyidagilardan iborat:

- davlat va uning vakolatli organlari tomonidan olingan kreditlar va qarzi;
- davlat va uning vakolatli organlari tomonidan xalqaro kapital bozorlariga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;
- davlat va uning vakolatli organlari qabul qilgan kafolatlar hamda boshqa bilvosita majburiyatlar. Bu holat uchinchi tomon majburiyatlari bo'yicha mas'uliyatni taqozo etadi.

Tashqi qarzdorlik va tashqi qarzi oluvchi mamlakatning moliyaviy-iqtisodiy holatiga teskari ta'sir ko'rsatadi. Ular bir tomondan qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilishni rag'batlantirsa, ikkinchi tomondan tashqi qarzlarning ko'payishi moliyaviy inqirozni vujudga keltirishi mumkin.

Davlatning tashqi qarzi uning xalqaro iqtisodiy, shu jumladan, kredit munosabatlari milliy va jahon iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qarzi qaytarish muddatining cho'zilib ketishi tashqi qarzi muammosini chuqurlashtiradi va qarzi oluvchining reytingini pasaytiradi. Bu esa, o'z navbatida, tashqi kreditorlar va investorlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, tashqaridan jalb etilayotgan moliyaviy resurslarning qimmatlashuviga olib keladi. Yuqori darajada muddati o'tib ketgan tashqi qarzdorlikka ega mamlakatlar uchun xalqaro moliya bozorlariga yo'l yopiladi. Ushbu mamlakatlar uchun tashqi resurslarning asosiy manbai sifatida xalqaro moliya tashkilotlarining kreditlari xizmat qiladi. Tahlillar ko'rsatishicha, 2010-yilda muddati o'tib ketgan qarzdorlikka ega mamlakatlar yoki qarzlari 2007-yildan 2011-yilgacha qayta rasmiylashtirilgan

⁷³ External Debt Statistics: Guide for Compilers and Users (The Guide). IMF. 2003. P.7.

mamlakatlar soni 39 tani, yuqori darajada qarzdorlikka ega kambag'al mamlakatlar soni esa 38 tani tashkil etgan (12.2.1-jadval).

12.2.1-jadval

Tahliliy guruhlarining dunyo yalpi ichki mahsuloti, tovarlar va xizmatlar eksporti hamda aholi sonidagi ulushi, 2012-yil (jamiga nisbatan foiz hisobida)⁷⁴

	Mamlakatlar soni	YaIM		Tovarlar va xizmatlar eksporti		Aholi	
		Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo	Rivojlangan mamlakatlar	Dunyo
Tashqi moliyalashtirish manbalari bo'yicha							
Sof debitor mamlakatlar	126	50,9	25,2	42,8	16,7	64,3	54,8
Shu jumladan rasmiy moliyalashtirish	33	4,2	2,1	3,2	1,2	12,1	10,3
Qarzga xizmat ko'rsatish holati bo'yicha sof debitor mamlakatlar							
Muddati o'tib ketgan qarzdorlikka ega mamlakatlar yoki qarzlari 2007-yildan 2011-yilgacha qayta rasmiylashtirilgan mamlakatlar	39	4,7	2,3	4,0	1,6	9,1	7,8
Boshqa sof debitor mamlakatlar	87	46,2	22,9	38,8	15,1	55,2	47,0
Boshqa guruhlar							
Yuqori qarzdorlikka ega kambag'al mamlakatlar	38	2,4	1,2	1,8	0,7	10,8	9,2

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar, valuta va soliq rejimlarining erkinlashuvi tashqi qarzning shakllanishidagi muhim omillardan hisoblanadi. Bojxona tariflarining pasaytirilishi, joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarining bekor qilinishi xalqaro savdo hajmining ortishiga ko'maklashadi. Xalqaro savdo hajmi dunyo mamlakatlari tomonidan xalqaro kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarining bekor qilinishi tufayli ham ortadi, chunki investitsion va iste'mol tovarlarining bir qismi kredit berish orqali to'lovlarni kechiktirish yo'li bilan sotiladi.

Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida xorijiy valutadagi zaxiralarning tarkibini tashqi qarzning tarkibiga mos ravishda shakllantirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, Braziliyada xalqaro zaxiralar uchta valutada – AQSh dollari, yevro

⁷⁴ External Debt Statistics: Guide for Compilers and Users (The Guide). IMF. 2003. P. 139.

va Yaponiya iyyenasida shakllantirilgan. Chunki mamlakatning tashqi qarzi mazkur uch valutadagi qarzdan iborat. Janubiy Koreyada xalqaro zaxiralarning investitsion tarkibi tashqi qarzning valutaviy tarkibiga va joriy valuta operatsiyalari bo'yicha to'lovlarning qaysi valutalarda amalga oshirilayotganligiga mos ravishda shakllantirilmogda. Chexiyada esa rasmiy valuta zaxiralari AQSh dollari va yevroda shakllantirilgan. Uni shakllantirishda e'tiborga olinadigan muhim omillardan biri tashqi qarzning valutaviy tarkibi hisoblanadi.⁷⁵

Tashqi qarzning shakllanishida xalqaro iqtisodiy munosabatlarning erkinlashuvi, valuta va soliq rejimlarining jahon standartlariga muvofiqlashuvi muhim o'rin egallaydi. Bojxona bojlarining pasaytirilishi va joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarining bekor qilinishi xalqaro savdoning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Kapital operatsiyalari bo'yicha valuta cheklovlarining bekor qilinishi esa xalqaro savdoning yanada rivojlanishiga olib keladi. Chunki bunday cheklovlarning bekor qilinishi investitsion tovarlarni va ayrim iste'mol tovarlarini kreditga sotish imkonini beradi. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda kapital harakati operatsiyalari bo'yicha valuta cheklovlari 1980–1990-yillarda to'liq bekor qilingan. Joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarini bekor qilgan mamlakatlar soni 1990-yillar boshida 67 tadan iborat bo'lsa, XXI asrning boshiga kelib, ushbu mamlakatlarning soni 148 taga yetdi. Bu islohotlar importyorlarga tovar va xizmatlar importi bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish uchun milliy valutani erkin konvertatsiyalash imkonini berib milliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatdi va ularni mahsulotlar tannarxini pasaytirishga, ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga majbur qildi.

Joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarini bekor qilishda XVF muhim o'ringa ega. Chunki XVF nizomiga binoan a'zo mamlakatlar joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarining bekor qilish majburiyatini o'z zimmalariga olishadi. Joriy operatsiyalar bo'yicha to'siqlarni olib tashlagan mamlakatlar esa, ushbu jarayonni yanada rivojlantirish uchun kapital operatsiyalar bo'yicha ham to'siqlarni bekor qilishga o'tishadi. Bu xalqaro moliyaviy munosabatlarning yanada erkinlashishiga olib keladi.

Tashqi qarzning shakllanishiga jahon iqtisodiyotining holati ham ta'sir ko'rsatadi. Jahon iqtisodiyotida o'sish kuzatilganida (1970-

---

⁷⁵ Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов. //Мировая экономика и международные отношения, №6, 2007. С. 56.

yillarning o'rtalaridan 1980-yillarning ikkinchi yarmigacha) kapital taklifi va bunga mos ravishda tashqi moliyalashtirish hajmi ham o'sib borgan. Jahon iqtisodiyotida pasayish kuzatilganida (1980-yillar boshidan 1990-yillarning oxirigacha) kapitalning rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlariga harakati keskin qisqardi.

Zaxira valutarini emissiya qiluvchi mamlakatlar (AQSh, Yel, Yaponiya) o'z defitsitlarini tashqi resurslar hisobidan moliyalashtirishlari mumkin. Bu mamlakatlarning g'aznachilik veksellari va boshqa qarzdorlik qimmatli qog'ozlari boshqa mamlakatlarning Markaziy banklari va norezidentlari tomonidan sotib olinadi. Misol uchun, AQSh o'z g'aznachilik vekselarini norezidentlarga sotish orqali nafaqat AQSh davlat budjeti kamomadini norezidentlar hisobidan moliyalashtirishga erishadi, balki shu bilan birga dollarni jahon iqtisodiyotida erkin muomalada bo'lishiga shart-sharoit yaratadi.

12.3. Tashqi qarz inqirozi va tashqi qarzni tartibga solish

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlantirishida rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzi muhim o'rin egalaydi. Ushbu mamlakatlarda tashqi qarzning tez o'sib borishi 1973–1974-yillarda bo'lib o'tgan neft inqirozi bilan bog'liq. Neft narxining keskin o'sib borishi bu mamlakatlarda to'lov balansini moliyalashtirishning tashqi manbalariga bo'lgan ehtiyojning oshishiga olib keldi. Neft-dollarlarning katta qismi G'arb tijorat banklarida saqlanadi. Bu banklar esa katta foyda olish maqsadida, jadal sur'atlarda rivojlanib borayotgan mamlakatlarga kreditlar berishgan edi. Shu sababli Lotin Amerikasi mamlakatlarida va boshqa mamlakatlarda tashqi qarz jadal sur'atlar bilan o'sib bordi. Ammo bu mamlakatlar tashqi qarzdan, asosan, joriy iste'molni va samarasiz investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun foydalandi.

1979-yildagi ikkinchi neft inqirozi AQSh pul siyosatining o'zgarishiga olib keldi. Dastavval, AQSh va keyinchalik boshqa rivojlangan mamlakatlar kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini oshirishdi. Bundan tashqari, asosan rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan eksport qilinadigan xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlarining jahon bozoridagi narxi 1981–1982-yillarda keskin tushib ketdi. Shu bilan birga AQSh dollarining jahonda qadri oshishi rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlari miqdorining oshishiga olib keldi. 1981-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar o'z defitsitlarini moliyalashtirish uchun qo'shimcha 24,6 mlrd dollar miqdorida tashqi qarz olishdi.

Natijada, 1982-yilning avgustida bir qator mamlakatlar o'zlarini defolt, deb e'lon qilishdi. Dastavval, Meksika o'z tashqi qarzlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshira olmasligini e'lon qildi. Keyinchalik Argentina, Braziliya va Chili o'zining defolt holatidaligini tan olishdi. Oxir-oqibat bu inqiroz Janubiy Osiyoga ham (ayniqsa, Filippin orollariga), Afrikaga ham, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlariga ham (ayniqsa, Polsha va Yugoslaviyaga) kuchli salbiy ta'sir ko'rsatdi. Lotin Amerikasining 3 ta yirik mamlakatining to'liq defolt bo'lishi AQShdagi bir qator yirik banklarning bankrot bo'lishiga va shu orqali xalqaro moliyaviy munosabatlarning beqarorlashuviga olib keldi.

1980-yillarning boshida rivojlanayotgan mamlakatlardan kapitalning qochishi tendensiyasi kuzatildi. Bu holat qisqa vaqt ichida rivojlanayotgan mamlakatlarni kapital netto-importyorlaridan netto-eksportyorlariga aylantirdi.

Inqiroz ta'sirini yumshatish uchun xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan moliyaviy yordamlar ko'rsatildi va rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzi restrukturizatsiyalandi. Natijada 2008-yilgacha rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzining o'sish sur'atlari pasayib bordi. 2007-yilda rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining tashqi qarzi 4135 mlrd dollarga teng bo'ldi. Bu qarzning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 1998-yildan boshlab 3,7 % ga teng bo'ldi. Ushbu qarzning yarmidan ko'prog'ini rasmiy kreditlar tashkil etib quyidagi geografik tarkibga ega bo'ldi: Osiyo – 1016 mlrd dollar, Lotin Amerikasi – 824 mlrd dollar, Markaziy Sharqiy Yevropa – 1976 mlrd dollar, MDH – 671 mlrd dollar, Yaqin Sharq – 389 mlrd dollar, Afrika – 824 mlrd dollar

Tashqi qarz tarkibida jiddiy o'zgarishlar bo'lmoqda. Bu o'zgarishlar, birinchi navbatda, obligatsiyalarning norezidentlarga sotilishi bilan bog'liq. 1990-yillarda norezidentlarga sotilgan obligatsiyalar yiliga o'rtacha 23 % ga o'sgan, tijorat kreditlari 2 %dan oshmagan holda, qimmat kreditlarning qisqarish tendensiyasi kuzatilgan. Hozirda tashqi qarz muammosining og'irlashuvi birinchi navbatda rivojlanayotgan mamlakatlardan kapitalning katta hajmda chetga chiqib ketishiga sabab bo'lmoqda.

Agar mamlakatlarni tashqi qarzi hajmining mutlaq miqdori bo'yicha guruhlashtiradigan bo'lsak, 2011-yilda AQSh ushbu ko'rsatkich bo'yicha birinchi o'rinni egallaydi. Ammo mamlakat tashqi qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbati ko'rsatkichini oladigan bo'lsak, unda Irlandiya tashqi qarzi mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan deyarli 11 marta, Buyuk Britaniyada 5 marta,

Niderlandiya va Gonkongda 4 marta yuqori ekanligini ko'rish mumkin.

AQSh davlat qarzi o'sishda davom etib, YaIMga nisbatan 100 %dan oshdi. Bu o'rinda AQSh dunyoda eng yirik hajmli iqtisodiyotga ega ekanligi, bundan tashqari emissiya daromadini olish imkoniyati mavjudligini ta'kidlab o'tish zarur. Demak, AQSh qarz yukining o'sib borish tendensiyasi saqlanib qolganda ham iqtisodiy o'sish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tahlillar eng yuqori qarz yuki darajasi Yaponiyaga tegishli ekanligini ko'rsatmoqda. Ushbu ko'rsatkich 2011-yilda davlat qarzi mamlakat YaIMga nisbatan 226 %ga teng bo'ldi. Yaponiya hozirga qadar tsunami oqibatlarini bartaraf etish uchun milliy valutada ichki moliyaviy mablag'lar hisobidan katta miqdorda mablag' sarflamoqda. Davlat qarzi hajmi bo'yicha keyingi o'rinlarni Gretsiya, Italiya egallaydi.

Yaponiya aholisining har biriga 105 ming dollar hajmida davlat qarzi to'g'ri keladi. Ushbu ko'rsatkich davlat qarzining hajmi bo'yicha keyingi o'rinda turuvchi Irlandiyada ikki baravar kam – 49,9 ming dollar (12.3.1-jadval).

12. 3.1-jadval

Mamlakatlarning tashqi va davlat qarzlari hajmi bo'yicha reytingi, 2011-yil⁷⁶

Mamlakatlar	Tashqi qarz hajmi, mlrd dollar	YaIMdagi tashqi qarz ulushi %	Davlat qarzi hajmi, mlrd dollar	YaIMdagi davlat qarzi ulushi %	Jon boshiga to'g'ri keluvchi davlat qarzi, dollar,
AQSh	15033	100	15537,4	102,9	49808
Buyuk Britaniya	9836	407	1994,4	82,5	31837
Fransiya	5633	203	2394,9	86,3	37962
Germaniya	5624	157	2915,5	81,5	35652
Yaponiya	2719	46	13486,5	229,8	105512
Italiya	2684	122	2640,8	120,1	43559
Niderlandiya	2655	316	556,6	66,2	33351
Ispaniya	2570	172	1022,6	68,5	...
Irlandiya	2352	1081	...	...	49868
Belgiya	1399	272	505,7	98,5	46177
Avstraliya	1377	93	...	...	...
Shveysariya	1346	212	...	...	32742

⁷⁶ <http://woc-org.com/research/index.php?name=News&op=article&sid=33>

Kanada	1181	68	1475,5	84,9	42847
Shvetsiya	1016	189	...		25714
Gongkong	903	371	...	...	...
Xitoy	...	...	1886,1	25,8	1399
Rossiya	519,4	28	177,7	9,6	1247

Tashqi qarzni tartibga solish. Tashqi qarz hajmining muntazam o'sib borishi natijasida ushbu qarzlarni bo'yicha mamlakatlar joriy to'lovlarini to'lay olmasligi mumkin. Davlatning tashqi qarzi va to'lov qobiliyatini tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

- tashqi qarzda qisqa muddatli qarzlarning ulushi;
- tashqi qarzning eksportga va YaIMga nisbati;
- tashqi qarzga xizmat ko'rsatishning eksportga nisbati;
- rasmiy xazinalarning tashqi qarzga nisbati.

Jahon banki ma'lumotlari ko'rsatishicha 1997–2007-yillarda rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tashqi qarz yuki yengillashgan. Tahlillar ko'rsatishicha qisqa muddatli qarzlarning tashqi qarzdagi ulushi deyarli kamaymagan va 2007-yilda ushbu ko'rsatkich 24 %ni tashkil qildi.

Davlat tashqi qarzining o'zgarishi uning to'lov qobiliyati, iqtisodiy va moliyaviy barqarorligi bilan bevosita bog'liq. Tashqi qarz va uni to'lash qobiliyati mamlakatning xalqaro kapital bozori dastaklaridan foydalanish imkoniyatini belgilaydi. Bu borada nufuzli xalqaro reyting agentliklari mamlakatning tashqi qarz ko'rsatkichlari bilan birgalikda hukumat tomonidan xalqaro iqtisodiy, valuta, kredit munosabatlari sohasida qabul qiladigan qarorlarini ham kuzatib borishadi va mamlakatlar reytingiga tegishli o'zgarishlar kiritishadi. Shu sababli hukumatlar iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun tashqi qarz ko'rsatkichlarini belgilangan me'yorlardan oshib ketmasligini ta'minlashga harakat qilishadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar, jumladan, AQSh uchun davlat qarzining oshishi va bu qarzni moliyalashtirishda norezidentlar ulushining o'sishi mamlakat milliy valutasining xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rniga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi qarzni davlat yoki xususiy sektor hisobidan o'sib borishi va belgilangan me'yorlardan oshib ketishi aksariyat mamlakatlarda tashqi qarzga xizmat ko'rsatish jarayonining murakkablashishiga olib keladi. To'lovlarning kechiktirilishi esa yangi qarzlarni olish imkoniyatini kamaytiradi. Xorijiy kreditorlar xalqaro sudga murojaat

etish orqali davlatning iqtisodiy hududidan tashqarida bo'lgan mulkini musodara qilishlari mumkin.

Tashqi qarzar bo'yicha to'lovlarning kechiktirilishi qarzdor mamlakatlarni kreditorlar bilan muzokara olib borishga majbur qiladi. Ayrim hollarda kreditor qarz bo'yicha to'lovlarni kechiktirishi mumkin va ushbu operatsiya prolongatsiya, deb nomlanadi.

Rasmiy tashqi qarzlarning katta qismi Parij klubiga a'zo mamlakatlarda mujassamlashgan. Xususiy sektor tashqi qarzlari katta bo'lgan mamlakatlar esa London klubiga a'zo bo'lishadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzini keng miqyosda tartibga solish birinchi marta 1980-yillarda amalga oshirilgan. Tashqi qarz muammosini tartibga solish davlatlarning, xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning siyosati obyektiga aylandi. O'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda kreditorlar tashqi qarz muammosini xalqaro forumlarga olib chiqishni boshlashgan. Bunday forumlar Parij va London klublari faoliyati doirasida tashkil qilinadi. Parij va London klublarining asosiy maqsadi rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tomonidan kechiktirilgan tashqi qarzar bo'yicha kreditorlarning umumiy strategiyasini ishlab chiqish va kreditorlar faoliyatini tartibga solishdan iborat. Mamlakatlarning ushbu klublar bilan kelishuvlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tashqi qarzlarni restrukturizatsiyasi;
- qarzning bir qismini obligatsiyalarga almashtirish;
- qarzning bir qismidan voz kechish.

Parij klubiga a'zo bo'lmagan mamlakatlarning kredit munosabatlari ikki tomonlama muzokaralar orqali tartibga solinadi. Parij va London klublarining tashkil qilinishi rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarning tashqi qarz muammosini yengillashi-shiga olib keldi. Chunki tashqi qarz muammosini hal etish jarayoni tartibli, tizimli ko'rinishga keltirildi va qarzdor mamlakatlar o'zlarining tashqi kredit munosabatlarini barqarorlashtirish imkoniga ega bo'lishdi. Parij klubi va boshqa xalqaro moliya institutlari tomonidan qabul qilingan chora-tadbirlar rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tashqi qarzining kamayishiga olib keldi.

12.4. Oltin-valuta zaxiralari

Mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklari ixtiyorida turuvchi yuqori likvidli moliyaviy aktivlar zaxira aktivlar (oltin-valuta zaxiralari), deb ataladi. Oltin-valuta zaxiralari milliy valuta kursini

qo'llab-quvvatlash, moliyaviy barqarorlik va mamlakat to'lov qobiliyatini ta'minlash maqsadida zarurdir. Oltin-valuta zaxiralari tarkibiga monetar oltin, XVFDagi rezerv pozitsiya, SDR va valuta zaxiralari kiradi. Hozirda dunyoning aksariyat mamlakatlari oltin-valuta zaxiralari tarkibida valuta zaxiralari ustuvorlik qiladi va uning ulushi o'rtacha 95 %ni tashkil etadi. Zaxira valutilarga Markaziy bankda korrespondent schyotlarga va xorijiy banklarda depozitlarga joylashtirilgan xorijiy valutilardagi mablag'lar hamda xorijiy emitentlarning qimmatli qog'ozlariga investitsiyalangan mablag'lar kiradi.

Davlat oltin-valuta zaxiralari xalqaro moliya tashkilotlari zaxira aktivlari bilan birga jahon oltin-valuta zaxiralarini tashkil etadi.

Davlatning oltin-valuta zaxiralari quyidagi vazifalarni bajarish uchun xizmat qiladi:

- mamlakatning tashqi to'lov qobiliyatini ta'minlash;
- milliy valuta kursining barqarorligini ta'minlash.

Moliya bozorlarining globallashuvi sharoitida xalqaro kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalarning jadal sur'atlarda o'sishi kuzatilmoqda. Natijada dunyo mamlakatlarida nodavlat sektorning tashqi qarzini to'lash uchun zarur bo'ladigan xorijiy valutaga bo'lgan talabni qondirish Markaziy banklar valuta zaxiralari muhim vazifasiga aylanib borayapti. Bu holat, avvalo, rezidentlari xorijiy valutada kredit va qarzlarni olayotgan mamlakatlarga taalluqlidir.

Jahon iqtisodiyotida zaxira valutilarni emissiya qiluvchi mamlakatlar — zaxira markazlari alohida o'ringa ega. Ushbu mamlakatlarning milliy valutilari xalqaro pul, jumladan, xalqaro kredit va zaxira markazi vazifasini bajargan holda, ularning Markaziy banklari esa valuta bozorlaridagi operatsiyalarda faol qatnashib turadilar. Shuning uchun yetakchi rivojlangan mamlakatlarning Markaziy banklari va hukumatlari o'z valutilari kursini barqaror ushlab turish uchun yirik valuta zaxiralari ehtiyoj sezmaydi.

Tahlillarning ko'rsatishicha, xalqaro valuta operatsiyalarining tarkibida AQSh dollari salmoqli o'rin egallaydi. Ushbu holat AQShning dunyoda eng yirik iqtisodiyotga ega bo'lganligi bilan izohlanadi. Ikkinchi o'rinda yevro turadi va bu holat Yelning katta iqtisodiy salohiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi. Funt sterling va iyenaning xalqaro zaxiralar tarkibida kichik salmoqqa ega ekanligi ushbu valutilarning xalqaro hisob-kitoblarda keng qo'llanilmayotganligi bilan izohlanadi. Misol uchun, 2010-yilda xalqaro valuta zaxiralari 95,5 foizi AQSh dollari, yevro, yapon iyeni va funt

sterlingda shakllantirilgan. Shuningdek, AQSh dollarining xalqaro valuta zaxiralari tarkibidagi salmog'i 2010-yilda 2000-yilga nisbatan 9,5 % ga pasaygan. Ayni paytda yevro va funt sterlingning salmog'i mazkur davrda mos ravishda 7,9 va 1,3 % ga oshgani holda, yapon iyenasi salmog'i 1,2 % ga pasaygan (12.5-jadval).

12.5-jadval

Jahon xalqaro valuta zaxiralari tarkibi⁷⁷

Valutalar	2000-y.	2005-y.	2010-y.	2010-yilda 2000-yilga nisbatan o'zgarish, + -
AQSh dollari	71,1	66,9	61,5	-9,5
Yevro	18,3	24,1	26,2	+7,9
Yapon iyenasi	5,0	3,1	3,8	-1,2
Funt sterling	2,7	3,6	4,0	+1,3
Shveysariya franki	0,3	0,1	0,1	-0,2
Boshqa valutarlar	1,5	1,7	4,4	+2,9

Markaziy banklar tomonidan oltin-valuta zaxiralarini jamg'arish jahon moliya bozorlarining rivojlanishidagi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu aktivlarni jamg'arish bir tekisda sodir bo'lmayapti va Osiyo mamlakatlarida moliyaviy resurslarning konsentratsiyalashuvi darajasining o'sishi bilan amalga oshmoqda. Osiyo mintaqasining 10 mamlakati hissasiga (Xitoy⁷⁸, Yaponiya, Tayvan, Hindiston, Koreya Respublikasi, Gonkong, Singapur, Tailand, Malayziya, Indoneziya) jahon oltin-valuta zaxiralari uchdan ikki qismi to'g'ri keladi (12.6-jadval).

12.6-jadval

Oltin-valuta zaxiralari hajmi bo'yicha yetakchi mamlakatlar⁷⁹

	Oltin-valuta zaxiralari hajmi, yil boshiga nisbatan mlrd doll		
	2000-y.	2005-y.	2010-y.
Xitoy	158,3	615,5	2346,2
Yaponiya	288,1	835,2	1023,6
Rossiya	9,1	121,5	425,9
Tayvan	106,9	242,5	348,0
Koreya Respublikasi	74,0	199,0	270,8
Hindiston	33,2	127,2	266,2
Gonkong (Syangan)	96,2	123,5	256,2
Braziliya	35,5	52,5	235,5
Singapur	77,0	112,6	188,9
Jazoir	4,8	43,5	149,3

⁷⁷ Кондратов Д. Перспективы евро для России: плюсы и минусы. //Экономист, №12, 2011. С. 61.

⁷⁸ Хитойнинг оltin-valuta zaxiralari tўg'risidagi ma'lumotlar Taifanь провинцияси, Макао ва Гонконг (Сянган) маъмурий районлари ҳисобга олмаган ҳолда берилган.

⁷⁹ Малышев П. Особенности управления резервными активами в странах Азии. //Мировая экономика и международные отношения, №3, 2011. С. 29.

Tahlillarning ko'rsatishicha, Osiyo mintaqasi mamlakatlari oltin-valuta zaxiralarni faol jamg'arishni 1997–1998-yillardagi moliyaviy inqirozdan keyin boshlashgan. Bu inqirozdan keyin tashqi iqtisodiy barqarorlik va inqiroz holatlarida mamlakatning to'lov qobiliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan strategik moliyaviy rezervlarni shakllantirish siyosati olib borildi.

Osiyo mamlakatlarida oltin-valuta zaxiralar hajmining o'sib borishi bilan bog'liq fundamental sabablarni tushuntirib berishda, bu mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati qanchalik yuqori bo'lishiga qaramasdan, xorijiy kapital uchun yopiqligini e'tiborga olish muhim. XX asrning 90-yillaridan boshlab savdo operatsiyalari va moliyaviy aktivlar bilan operatsiyalar bo'yicha cheklovlar bosqichma-bosqich bartaraf etildi. Ushbu chora-tadbirlar, bir tomondan, tovarlar va xizmatlar eksportining o'sishiga, ikkinchi tomondan esa, rivojlangan mamlakatlardan to'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalarning faol kirib kelishini ta'minladi. Natijada oxirgi o'n yillikda Osiyoning aksariyat mamlakatlarida to'lov balansining barqaror profitsiti kuzatildi va ichki bozorlarda xorijiy valuta, jumladan AQSh dollarining taklifi oshdi. Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida ushbu mamlakatlarning Markaziy banklari valuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur bo'lishdi. Bu esa mamlakat valuta zaxiralarning jadal sur'atlarda o'sishiga olib keldi.

Mamlakat oltin-valuta zaxiralari hajmining ortishidagi asosiy omil valuta zaxiralari hajmining o'sishi bilan bog'liq bo'lib, 2000–2009-yillarda Xitoyning valuta zaxiralari hajmi 15 baravarga oshgan.

Mamlakatlarning oltin-valuta zaxiralari bajaradigan vazifasiga bog'liq ravishda jahon oltin-valuta zaxiralari jahon iqtisodiyoti, xalqaro iqtisodiy munosabatlar va jahon valuta tizimining barqarorligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Jahon valuta zaxiralari xalqaro savdo va iqtisodiy munosabatlarning boshqa shakllariga xizmat ko'rsatish uchun yetarli miqdorda bo'lishi zarur. Bu zaxiralar xalqaro valuta likvidligining muhim omili hisoblanadi. Xalqaro valuta likvidligi deganda mamlakatning o'z tashqi majburiyatlarini valuta cheklovlariga murojaat etmasdan, kreditorlar uchun maqbul to'lov vositalarida to'lay olish qobiliyati tushuniladi.

Xalqaro valuta likvidligining holati quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- jahon valuta zaxiralari hajmi;
- tashqi to'lov majburiyatlari hajmi.

Jahon oltin-valuta zaxiralari hajmining yillik import qiymatiga nisbati xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi hisoblanadi. Mamlakatlarning xalqaro likvidlik ko'rsatkichi esa mos ravishda milliy oltin-valuta zaxiralari hajmining mamlakat yillik importi qiymati nisbatiga tengdir. Misol uchun, Rossiyada xalqaro likvidlik ko'rsatkichining minimal darajasi uch oylik import qiymatiga teng, deb qabul qilingan.

Xalqaro valuta likvidlik ko'rsatkichi XVF tomonidan barcha mamlakatlar joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarini qo'llayotgan va kamsonli mamlakatlar (AQSh va Shveysariya) milliy valutaning erkin konvertatsiyaga ega vaqtda qabul qilingan.

Tahlillar rivojlanayotgan mamlakatlar guruhida Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlarida xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi yuqori ekanligini ko'rsatmoqda (12.7-jadval).

12.7-jadval

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi (oltin-valuta zaxiralarning yillik importga nisbati foiz hisobida)⁸⁰

	2005-y.	2006-y.	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.
Rivojlanayotgan mamlakatlar	67,2	75,5	86,9	80,0	109,1	102,4
shu jumladan:						
MShE mamlakatlari	36,1	37,8	37,5	30,5	49,6	48,0
MDH mamlakatlari	76,6	100,9	115,4	81,1	118,0	106,1
Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari	81,7	89,5	107,1	106,3	145,0	131,2
Xitoy	115,5	125,4	148,0	158,2	217,2	190,0
Hindiston	72,8	75,5	95,1	71,3	73,8	66,4
Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlari	43,4	44,8	53,9	49,8	70,4	65,2
Braziliya	54,4	70,7	113,8	87,6	135,9	117,7
Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlari	90,0	104,3	113,6	104,5	115,8	118,9
Afrika Saxroi Kabiridan janubda joylashgan mamlakatlar	31,4	39,8	41,3	35,0	39,6	40,2

Oltin-valuta zaxiralari diversifikatsiya qilish. Valuta zaxiralari diversifikatsiya qilish deganda tarixan bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valutilarda zaxiralar tashkil qilish

⁸⁰ Перспективы развития мировой экономики. Замедление роста, увеличение рисков. Обзор. Сентябрь 2011. МВФ. Вашингтон, 2011 йил маълумотлари асосида ҳисобланган.

tushuniladi. Shuningdek, valuta zaxiralarining tarkibini beqaror valutalarni sotish va ularning o'rniga barqaror valutalarni sotib olish yo'li bilan yangilash operatsiyalariga valuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deyiladi. Chunki valuta zaxiralarining tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshiradi va valuta zaxiralarining riskka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

Oltin-valuta zaxiralarini diversifikatsiya qilishda valutaviy svop operatsiyalari muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, valutaviy svopda bir yil davomida valutalar spot sharti bo'yicha sotiladi, forvard sharti bo'yicha sotib olinadi. Natijada xorijiy valutalardagi zaxiralar tarkibi sezilarli darajada o'zgaradi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida likvidlilik muammolarini yumshatish maqsadida 2008-yilning 29-oktabrida AQSh Federal zaxira tizimi tomonidan Braziliya, Koreya Respublikasi, Meksika va Singapur Markaziy banklari bilan o'zaro svop kelishuvlari yo'lga qo'yildi. Mazkur svop bitimlari bozor munosabatlari shakllanayotgan to'rt mamlakatda valuta kursining barqarorligini ta'minlash va likvidlilikni oshirish maqsadlarida svop liniyalari bo'yicha 30 mlrd dollar miqdoridagi mablag'larning ajratilishini ko'zda tutadi.

Demak, bundan ko'rinadiki, MDH mamlakatlari Markaziy banklari tomonidan o'zaro svop kelishuvlari mexanizmining shakllantirilishi mintaqada milliy valutalar almashuv kursi barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa, mintaqadagi valuta bozorlarida barqarorlik va likvidlilikni ta'minlash nuqtayi nazaridan ijobiy holdir.

12.5. To'lov balansi va iqtisodiy siyosat

To'lov balansi azaldan davlat tomonidan tartibga soluvchi obyektlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Birinchidan, to'lov balansiga notenglik xos bo'lib, u uzoq vaqt yirik taqchillikka, ba'zi mamlakatlarda esa haddan tashqari katta ijobiy qoldiqqa ega bo'lishi mumkin. Xalqaro hisob-kitoblar nomuvofiqligi valuta kursi dinamikasiga, kapitallar migratsiyasiga, iqtisodiyot holatiga ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, AQSh joriy hisob-kitoblaridagi taqchillikni qoplash uchun o'z valutasida emissiya qiladi va boshqa mamlakatlarga inflyatsiyani eksport qiladi, xalqaro aylanmasida dollar ortiqchaligi

vujudga kelishi natijasida Bretton-Vuds jahon valuta tizimi ishdan chiqqan.

Ikkinchidan, XX asrning 30-yillarida oltin standartidan voz kechilganidan keyin to'lov balansi shartlarini tartibga solishning stixiyali mexanizmi juda sust ishlardi. Shuning uchun to'lov balansida mutanosiblikni ta'minlash masalasi asosiy o'rinni egallaydi.

To'lov balansini tartibga solish – davlatning to'lov balansini ijobiy o'zgartirish yoki qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga qaratilgan maqsadli faoliyatidir

Asosi

- iqtisodiy rivojlanish omillarini hisobga olish – dunyo mamlakatlarining notekis iqtisodiy rivojlanishga egaligi, fan va texnika yutuqlarini o'zlashtirishning turli sur'atlari, milliy iqtisodiyotlar tomonidan globallashuv yutuqlaridan foydalanish qobiliyati, iqtisodiyotning siklik rivojlanishi va xalqaro savdo sohasidagi o'zgarishlar;
- valuta-moliya omillarini hisobga olish – jahon valyuta tizimining holati, milliy valuta kurslarining tebranishi, valuta va moliya risklarining mavjudligi, kapitalning oqib ketishi;
- xorijiy mamlakatlar tomonidan amalga oshiriladigan xarajatlar bilan bog'liq turli-tuman iqtisodiy va siyosiy maqsadlarni hisobga olish;
- favqulodda hodisalarni hisobga olish – hosilning bo'lmasligi, tabiiy ofatlar, qurg'oqchilik, texnogen ofatlar.

Asosiy xususiyati

To'lov balansini tartibga solish qisqa va uzoq muddatli xarakterga ega bo'lishi mumkin

12.2-rasm. To'lov balansini davlat tomonidan tartibga solish

- To'lov balansi taqchilligi quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:
- ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi va giperinflyatsiya;
  - harbiy xarajatlarning ko'payishi;
  - Markaziy bank valuta zaxiralarining kamligi;
  - davlat pul-kredit siyosatining beqarorligi, chetdan olingan kredit va jalb etiladigan investitsiyalar oqimining cheklanganligi;
  - mamlakat milliy valutasining beqarorligi va unga ishonchning yo'qligi;

– milliy tovarlarning jahon bozorida yo‘qligi, kamligi, sifati pastligi;

– mehnat unumdorligining pastligi va hokazolar.

Mamlakat to‘lov balansining surunkali taqchilligini bartaraf qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

– mamlakatda mahalliy ishlab chiqarishni va mehnat unumdorligini oshirish;

– chetga tovar va xizmatlar ko‘rsatish hajmi, usullarini ko‘paytirish;

– importga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirish va eksport salohiyatini oshirish;

– proteksionizm siyosatini joriy qilish;

– milliy valuta barqarorligini o‘rnatish.

Quyidagilar to‘lov balansini tartibga solishning moddiy asoslari bo‘lib hisoblanadi:

– davlat mulki, shu jumladan rasmiy oltin-valuta zaxiralari;

– milliy daromadning o‘sib borishi (salmog‘i 40–50 %gacha);

– kapitallar eksporti, kreditlar, grant, zayomchi sifatida xalqaro iqtisodiy munosabatlarda davlatning bevosita ishtiroki;

– normativ aktlar va davlat nazorat organlari yordami bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarni muvofiqlashtirish va boshqalar.

To‘lov balansini tartibga solishda mamlakatlar turli choralar ko‘rishlari mumkin. Odatda, to‘lov balansini muvofiqlashtirishning ichki va tashqi omillari mavjud. Xalqaro hisob-kitoblarda aktiv qoldiqqa ega bo‘lgan davlatlar «O‘z-o‘zini tartibga solish»: inflyatsiyani qisqartirish, deflyatsion siyosat o‘tkazish, eksportni rag‘batlantirish, tovarlar importini qisqartirish va boshqa usullarni qo‘llash mumkin.

To‘lov balansini davlat tomonidan tartibga solish bu – jami iqtisodiy, shu jumladan valuta, moliya, pul-kredit, ya‘ni to‘lov balansi asosiy moddalarini shakllantirish, mavjud taqchillikni qoplash sohasidagi davlat tadbirlaridir. To‘lov balansini tartibga solish usullari tarkibida mamlakatning xalqaro hisob-kitoblardagi valuta operatsiyalarini rag‘batlantirishga qaratilgan yoki cheklanishga yo‘naltirilgan usublari sohasida farqlar mavjud.

To‘lov balansida taqchilligi mavjud mamlakatlar tomonidan quyidagi tadbirlar, ya‘ni eksportni rag‘batlantirish, tovarlar importini ushlab turish, xorijiy kapitalarni jalb qilish, kapitalning mamlakatdan chiqishini cheklash amalga oshirilmoqda.

To'lov balansini boshqarishning deflyatsion siyosat, devalvatsiya, valutaviy cheklashlar, valuta kursining o'zgarishi, moliya, pul-kredit siyosatini barqarorlashtirish va boshqa to'lov balansini barqarorlashtirishga yordam beruvchi maxsus chora-tadbirlari tizimi mavjud.

1. Deflyatsion siyosat. Bu siyosat ichki talabni qisqartirishga, ustuvor ravishda fuqarolarga yo'naltirilgan budjet xarajatlarini, narxlar va ish haqlarini muzlatishga yo'naltirilgandir. Bu siyosatning muhim instrumentlari bo'lib:

- budjet defitsitini kamaytirish;
- Markaziy bankning diskont siyosati (foiz stavkalarining o'zgarishi);
- kredit cheklashlar;
- pul massasi o'sish chegaralarini o'rnatish xizmat qiladi.

Iqtisodiy turg'unlik davrida, ishsizlikning katta armiyasi va foydalanilmagan ishlab chiqarish quvvatlari zaxiralari mavjud sharoitda deflyatsiya siyosati bandlik hamda ishlab chiqarishning kelajakda yanada pasayishiga olib keladi. Agar kompensatsiya qiluvchi choralar ko'rilmasa, bu - ishlovchilarning turmush darajasini pasaytirish va ijtimoiy beqarorlik keltirib chiqarish xavfi bilan bog'liq.

2. Devalvatsiya. Tovarlar eksportini rag'batlantirishga va ular importini ushlab turishga yo'naltirilgan bo'lib milliy valuta kursini tushirish bilan bog'liq chora-tadbirlar yig'indisidir. Devalvatsiyaning to'lov balansini tartibga solishdagi o'rni uni amalga oshirishdagi aniq shart-sharoitlar va kuzatiladigan umumiqtisodiy va moliyaviy siyosatga bog'liq. Devalvatsiya mamlakat raqobatbardosh tovarlar, eksport salohiyatiga ega bo'lsa va jahon bozori konyunkturasida yaxshi vaziyat bo'lsa, tovarlar eksportini rag'batlantiradi. Jahon amaliyoti ko'rsatishicha haddan tashqari yuqori devalvatsiya boshqa valutalar kursining zanjirsimon pasayish reaksiyasini keltirib chiqarishi mumkin va bu holda o'z valutasini devalvatsiya qilgan mamlakat raqobatdosh afzalliklaridan maxrum bo'ladi. Ba'zi davlatlar vaqti-vaqti bilan valuta kurslarining ko'pligini amaliyotda ko'radilar, ba'zi vaqtda esa ikki valuta bozori ko'rinishida suzib yuruvchi valuta kurslarining amalda qo'llanishi to'lov balansini muvofiqlashtirishga olib keladi. Yuqoridagi sabablarga ko'ra devalvatsiya samarali bo'lganligi uchun ko'p mamlakatlar, jumladan, rivojlanayotgan mamlakatlar eksport va importga tabaqalashgan bojlarni va subsidiyalarni qo'llaydilar.

3. Valuta cheklolari. Eksporyorlarning xorijiy valutadagi tushumlarini bloklash, importyorlarga xorijiy valuta sotilishini litsen-

ziyalash, vakolatli banklarda valuta operatsiyalarini birlashtirish, tovar importini ushlab turish, kapital eksport qilishni cheklash yo'li bilan to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish mumkin.

To'lov balanslari o'z tabiatiga ko'ra doimiy aktiv va passiv bo'la olmasa ham ularning o'zgarishi valuta kursi va kapital oqimi, xususan «issiq pullar» oqimining beqarorligini kuchaytiradi. Ushbu holat, o'z navbatida, pul muomalasiga oxir-oqibatda iqtisodiyotga salbiy ta'sir etadi. Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblarning muvozanatini tiklash maqsadida davlat tomonidan tashkiliy ishlarni amalga oshirish lozim.

Xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatlashtirish masalasi davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kiradi (iqtisodiy o'sishni ta'minlash, inflyatsiya va ishsizlikka qarshi kurash bilan birgalikda). To'lov balansini davlat tomonidan boshqarish – to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy, shu jumladan valuta, moliya, pul-kredit chora-tadbirlari bilan birgalikda xalqaro hisob-kitoblarning valuta-iqtisodiy holatiga muvofiq tashqi iqtisodiy operatsiyalarni rag'batlantiruvchi yoki chegaralovchi usullarga bo'linadi.

To'lov balanslarini xalqaro usullar orqali boshqarishga quyidagilar kiradi:

- eksport kreditlari shartlarini kelishish;
- ikki tomonlama davlat kreditlari, svop kelishuviga muvofiq markaziy banklarning milliy valutadagi qisqa muddatli kreditlari;
- xalqaro valuta-kredit hamda moliya tashkilotlarining kreditlari va boshqalar.

To'lov balansini davlat tomonidan tartibga solishning turli shakllari va usullari mavjud bo'lib, ularni ta'sir etish muddati jihatidan qisqa va uzoq muddatli dastaklarga bo'lish mumkin (12.2-rasm).

Qisqa muddat ichida to'lov balansiga ta'sir ko'rsatishning muhim dastaklaridan biri – bu milliy valutani devalvatsiya qilishdir. Milliy valutaning xorijiy valutaga nisbatan qadrining pasayishi eksportning xorijiy iste'molchilar uchun arzonlashishiga va importning ichki iste'molchilar uchun qimmatlashishiga olib keladi. Misol uchun, O'zbekiston A tovarni 100 dollardan import qiladi va ayirboshlov kursi 1700 so'm/dollar bo'lgan sharoitda ichki bozorda 170 000 so'mdan sotadi. Faraz qilaylik, O'zbekiston milliy valutasini devalvatsiya qilindi va 2000 so'm/dollar ga tenglashtirildi. Bunday holatda 100 dollardan import qilingan A tovar ichki bozorda

200 000 soʻmdan sotiladi, bu esa tovarga boʻlgan talabning qisqarishiga olib keladi.

Milliy valutani devalvatsiya qilish orqali toʻlov balansini tartibga solishdan oldin eksportga va importga boʻlgan talablarning elastiklik darajalarini tahlil qilish kerak. Ushbu talablarning elastiklik darajalarining yigʻindisi birdan kichkina boʻlsa, devalvatsiya orqali toʻlov balansini tartibga solish maqsadga muvofiq boʻlmaydi. Tahlil-larning koʻrsatishicha, qator mamlakatlar bir vaqtda valuta devalvatsiyasidan foydalanishsa, ushbu holat ularning toʻlov balanslariga jiddiy taʼsir koʻrsatmagan holda valuta tizimining beqarorlashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli XVF nizomining 4-moddasiga binoan XVF aʼzolariga valuta kursini oʻzgartirish orqali mamlakatni xalqaro savdoda raqobatbardoshliklarini oshirishlari man qilingan.

Toʻlov balansini tartibga solish dastaklari – toʻlov balansi holatiga taʼsir etuvchi qisqa va uzoq muddatli vositalar tizimidir

Qisqa muddatli dastaklar

- ichki talabni qisqartirishga qaratilgan deflyatsiya siyosati;
- milliy valuta kursini pasaytirish, eksportni ragʻbatlantirish va importni cheklashga koʻmaklashuvchi devalvatsiya;
- eksportyorlarning xorijiy valyutadagi tushumlarini tartibga solish shaklidagi valyuta cheklovlari, importyorlarga xorijiy valyutani sotishni litsenziyalash, ushbu dastaklar tovarlar importi va kapital eksportini cheklash orqali toʻlov balansining defitsitini bartaraf etishga koʻmaklashadi;
- maxsus moliyalashtirish. Bu dastaklar eksportyorlarga nisbatan byudjet subsidiyalarini qoʻllashni koʻzda tutadi.

Uzoq muddatli dastaklar

- eksportyorlar tovarlarini olib chiqish va maqsadli kreditlar yordamida tashqi bozorlarni oʻzlashtirishlari bilan bogʻliq uzoq muddatli manfaatlari, iqtisodiy va siyosiy risklardan sugʻurtalash, asosiy kapital amortizatsiyasi uchun imtiyozli rejim joriy etish;
- uzoq muddatli investitsiyalarni ragʻbatlantirish;
- milliy jamgʻarmalar darajasi.

12.3-rasm. Toʻlov balansini tartibga solish dastaklari

Toʻlov balansini qisqa muddatda tartibga solish uchun mamlakatlar tashqi savdoni tartibga solishning tarif va notarif dastaklaridan

foydalanishlari mumkin. Import bojlarini oshirish va tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda qo'shimcha talablarni joriy qilish orqali importni kamaytirish mumkin. Ammo Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo mamlakatlarda tarif va notarif dastaklardan foydalanish imkoniyatlari cheklangan. Misol uchun, JST qoidalariga binoan subsidiyalardan va dempingdan foydalanish qa'tiyan man etilgan.

Shuningdek, mamlakatlar joriy operatsiyalar hisobiga kiruvchi «ko'rinmas» operatsiyalarga ta'sir ko'rsatish dastaklaridan ham foydalanishlari mumkin. «Ko'rinmas» operatsiyalar to'lov balansining xizmatlar eksporti/importi hisobida va daromadlar harakati hisobida aks ettiriladi.

Ushbu operatsiyalarga ta'sir ko'rsatish maqsadida mamlakatlar aksariyat hollarda valuta cheklovlaridan foydalanishadi. Valuta chekloviga misol qilib mamlakatdan jismoniy shaxslar tomonidan olib chiqilishi mumkin bo'lgan xorijiy valuta miqdorining cheklanganligini keltirish mumkin. Bundan tashqari, mamlakatlar turizmdan kelib tushadigan tushumlarni ko'paytirishga ham harakat qilishadi. Mamlakat turizm infratuzilmasini rivojlantirish orqali to'lov balans saldosiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ammo jahon iqtisodiyotida o'sish sur'atlari pasayishi kuzatilganda xalqaro turizm miqyosi ham qisqarib boradi. Shu sababli jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatlar o'z to'lov balans saldolarini turistlarni ko'proq jalb qilish hisobiga ijobiy tarafdagi o'zgartirishlari kam kuzatilgan.

To'lov balansini uzoq muddatli tartibga solish ichki talabni qisqartirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish bilan bog'liq. Buning uchun hukumat davlat budjeti kamomadini kamaytiradi, foiz stavkasini o'zgartiradi va pul massasini qisqartiradi. Shu bilan birga hukumat xorijiy kapital importini ko'paytirishga va kapital eksportini qisqartirishga ham harakat qiladi. Ammo xalqaro amaliyotning ko'rsatishicha, kapitalni mamlakatdan chetga olib chiqishni ma'muriy usullar bilan cheklash, odatda, kutilgan natijaga olib kelmaydi. Ayrim holatlarda to'lov balansi kamomadini moliyalashtirish uchun XVF kabi xalqaro tashkilotlardan qarz olish mumkin.

To'lov balansini tartibga solish usulining samaradorligi ushbu usulning qo'llanilish shart-sharoitiga bog'liq. Jahon tajribasining ko'rsatishicha, to'lov balansi bilan bog'liq muammolarni samarali hal etish uchun yuqorida keltirilgan usullar bilan bir qatorda mamlakatda samarali tarkibiy siyosat amalga oshirilishi kerak. Chunki tarkibiy o'zgarishlarning samarali amalga oshirilishi mamlakatning jahon bozoridagi milliy raqobatbardoshligini yuksaltiradi.

Nazorat savollari

1. To'lov balansi nima maqsadda tuziladi?
2. To'lov balansi va hisob-kitob balansining farqlarini sanang.
3. To'lov balansi operatsiyalari xususiyatiga ko'ra necha turga bo'linadi?
4. To'lov balansi moddalarini sanab o'ting.
5. Joriy operatsiyalar balansida nimalar aks ettiriladi?
6. Qanday holda to'lov balansi ijobiy saldoga ega hisoblanadi?
7. To'lov balansi taqchilligini bartaraf etishning qanday yo'llarini bilasiz?
8. Tashqi qarz inqirozi va uni tartibga solish usullari nimalardan iborat?
9. To'lov balansini davlat tomonidan tartibga solish zaruriyati nimadan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston tadbirkorlari ishlab chiqarishni innovatsion rivojlantirish uchun boshqa mamlakatlardan patentlar xarid qilishsa, ushbu xalqaro operatsiya O'zbekiston to'lov balansining qaysi bandida aks ettiriladi?
2. Kreditor mamlakat tashqi debitorlik qarzlaridan voz kechsa bu holat mamlakatning to'lov balansida qanday aks ettiriladi?
3. 1990-yillarda Rossiya Varshava kelishuvi bo'yicha hamkor mamlakatlar hududida joylashgan harbiy binolardan, aerodromlardan va harbiy infratuzilmadan voz kechdi. Bu holat Rossiya to'lov balansida qanday aks ettiriladi?
4. ASHQga migrantlar doimiy yashash uchun ko'chib kelishganda o'zlari bilan olib kelgan mulklari AQSh to'lov balansida qanday aks ettiriladi?
5. Ocharchilikka qarshi kurashish dasturlari doirasida Afrika mamlakatlariga beriladigan oziq-ovqat mahsulotlari bu mamlakatlarning to'lov balansida qanday namayon bo'ladi?

Masalalar

1-masala. Rossiya AQShdan 100 mln dollar ssuda oldi va Germaniya bankida deponentladi. Bu operatsiyalarni Rossiya to'lov balansida aks ettiring.

Javob. Rossiyaning AQSh hukumati oldidagi majburiyatlari to'lov balansining passivida aks ettiriladi, Germaniya bankidagi depozit bo'lsa aktivida aks ettiriladi.

	Kredit	Debet
Moliyaviy hisob/boshqa investitsiyalar/aktivlar	-	100
Moliyaviy hisob/boshqa investitsiyalar/passivlar	100	-

2-masala. O'zbekiston firmasi Turkiyadan 100 ming dollarlik tovarni kreditga olsa bu holat mamlakatimiz to'lov balansida qanday aks ettiriladi?

Javob. Tovarlar importi to'lov balansi tovarlar qismining debet qismida aks ettiriladi, savdo kreditlari bo'lsa moliya hisobining kredit qismida aks ettiriladi.

	Kredit	Debet
Tovarlar	-	100
Moliyaviy hisob/boshqa investitsiyalar/passivlar	100	-

3-masala. Milliy iqtisodiyotning tashqi iqtisodiy aloqalari quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

- tovarlar eksporti – 19 650 mln dollar;
  - tovarlar importi – 21 758 mln dollar;
  - mamlakat fuqarolari xorijiy investitsiyalardan xorijdan foiz to'lovlari ko'rinishida quyidagi hajmda daromad olishadi – 3 621 mln dollar;
  - mamlakat xorijiy investitsiyalardan xorijga foiz to'lovlari ko'rinishida quyidagi hajmda daromad to'lashadi – 1 394 mln dollar;
  - mamlakat fuqarolarining turizm uchun xarajatlari – 1 919 mln dollar;
  - mamlakatning turizmdan oladigan daromadi – 1 750 mln dollar;
  - mamlakatning bir tomonlama transfertlari – 2 388 mln doll;
  - mamlakatdan chetga kapital chiqarish hajmi – 4 174 mln dollar;
  - mamlakatga chetdan kapital jalb etish – 6 612 mln dollar
- Ushbu ma'lumotlar asosida a) mamlakatning joriy, moliya va to'lov balansi qoldiqlarini va b) mamlakat rasmiy valuta zaxiralari hajmining o'zgarishini aniqlang.

Javob. a) Joriy schetlar qoldig'i = (tovarlar eksporti + turizm xizmatlari eksporti + xorijdan olinadigan omil daromadlar) – (tovarlar importi + xizmatlar importi + xorijiy investorlarga

to'lanadigan foizlar + bir tomonlama transfertlar) = $(19\ 950 + 1750 + 3612) - (21\ 758 + 1919 + 1394 + 2388) = -2438$ mln dollar

Kapital schetlar qoldig'i = (chetdan kapital jalb qilish + chetga kapital chiqarish) = $6612 - 4174 = 2438$ mln dollar

To'lov balansi qolidig'i = joriy schetlar qoldig'i + kapital schetlar qoldig'i = $-2438 + 2438 = 0$.

b) joriy operatsiyalar schetining qoldig'i sof chetdan kapital jalb qilish hisobiga moliyalashtirilgan ekan mamlakatning rasmiy valuta zaxiralari o'zgarmasdan qoladi.

Mustaqil ishlash uchun misollar

1-masala. Rossiya Qozog'istonga 100 ming dollarlik tovar eksport qilib 50 ming dollarlik tovarni import qildi. Bu operatsiyalarni Rossiya va Qozog'iston to'lov balanslarida aks ettiring.

2-masala. O'zbekistonlik ishchi uch oy davomida Rossiya korxonasida ishlagan va 500 dollar miqdorida maosh olgan. Ishchi ushbu pulni Vneshtorgbankda uch oylik omonat ko'rinishida saqlab 50 dollar foyda oldi. Shuningdek, ishchi Moskvadagi kvartirasini 200 dollarga sotdi. Bu davr davomida O'zbekistonlik ishchi oziq-ovqatga 110 dollar, kiyimga 100 dollar, mulkdan soliqqa 40 dollar va daromad solig'iga 50 dollar xarajat qildi. Ushbu operatsiyalarni O'zbekiston to'lov balansida aks ettiring.

3-masala. Rossiya hukumati Germaniyadan 100 mln dollarlik savdo kreditini oldi va belgilangan muddatda kredit bo'yicha to'lovlarni amalga oshirdi. Bu holatni mamlakatlar to'lov balansida aks ettiring.

4-masala. Import qilingan tovarning SIF bo'yicha qiymati 100 ming dollarga teng. Bunda norezident tomonidan to'langan fraxt va sug'urta xarajatlari 10 ming dollarga teng bo'lsa, bu operatsiyalarni importyor mamlakatning to'lov balansida aks ettiring.

5-masala. Import qilingan tovarning SIF bo'yicha qiymati 100 ming dollarga teng. Bunda rezident tomonidan to'langan fraxt va sug'urta xarajatlari 10 ming dollarga teng bo'lsa, bu operatsiyalarni importyor mamlakatning to'lov balansida aks ettiring.

6-masala. O'zbekiston fuqarosi olti oy davomida AQShda malaka oshirib keldi. Bu davr davomida u 10 ming dollar sarflagan bo'lsa, shundan 5 ming dollarini avtomoshina xarid qilish uchun va 1 ming dollarni qarindoshlar uchun sovg'alar xarid qilish uchun sarfladi. Olti oylik ijarasi 6 ming dollar turuvchi kvartira pulini qabul

qiluvchi taraf to'radi. Bu operatsiyalarni O'zbekiston to'lov balansida aks ettiring.

Testlar

1. Quydagilardan qaysi biri to'lov balansining joriy operatsiyalar shetida qayd etilmaydi:

- a) tovarlar importi;
- b) investitsiyalardan olinadigan sof daromad;
- c) xorijiy mamlakatlarga ko'rsatiladigan transport xizmatlari;
- d) xorijdagi mamlakat aktivlarining o'zgarishi.

2. To'lov balansining aktiv saldosi ko'payadi, agar mamlakatda:

- a) real foiz stavkalar pasaysa;
- b) inflyatsiya sur'ati o'sib borsa;
- c) iqtisodiy o'sish sur'atlari ko'tarilsa;
- d) yuqorida qayd etilganlarning hech qaysisi yuz bermasa.

3. Ispaniya to'lov balansining defitsitini pasaytirish maqsadida tashqi savdo ustidan nazorat o'rnatishga qaror qiladi. Mazkur qaror natijasida nima ro'y beradi:

- a) mamlakatda inflyatsiya darajasi pasayadi;
- b) iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayadi;
- c) Ispaniya eksporti pasayadi;
- d) Ispaniya importi pasayadi;

4. Dollar kursining pasayishi:

- a) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadining pasayishiga olib keladi;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadining ortishiga olib keladi;
- c) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadiga ta'sir ko'rsatmaydi;
- d) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadiga kurs dinamikasiga bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi;

5. Import funksiyasi quyidagicha $200+0,1 Y$, eksport esa ekzogen o'zgaruvchan. Agar daromad (Y) 700 ni tashkil etib, savdo defitsiti 70 ga teng bo'lsa, eksport hajmi qanchaga o'zgaradi:

- a) 0;
- b) 70;
- c) 200;
- d) 270;

6. Quyidagi ta'riflardan qaysi birini kichik ochiq iqtisodiyot uchun qo'llash noto'g'ri:

- a) investitsiyalar darajasi jahon foiz stavkalariga bog'liq;
- b) milliy jamg'arma investitsiyalarga teng;

- c) sof eksport hajmi milliy daromadga bog'liq;
- d) import hajmi import qilinayotgan tovarlarga bo'lgan moyillikka bog'liq;

7. Mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari ixtiyorida turuvchi yuqori likvidli moliyaviy aktivlar – bu:

- a) oltin-valuta zaxiralari;
- b) yalpi tashqi qarz ;
- c) xalqaro valuta zaxiralari;
- d) xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi.

8. Boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hisob-kitob qilish uchun foydalanish mumkin bo'lgan oltin, erkin konvertatsiyalanadigan valuta va boshqa aktivlar – bu:

- a) oltin-valuta zaxiralari;
- b) yalpi tashqi qarz;
- c) xalqaro valuta zaxiralari;
- d) xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi.

9. Tashqi savdoning qanday balansi aktiv hisoblanadi:

- a) eksport importdan katta;
- b) import eksportdan katta;
- c) eksport importga teng;
- d) eksport 10 % ga katta;

10. Quyidagilarning qaysi biri jahon oltin-valuta zaxiralari hajmining yillik import qiymatiga nisbatini aks ettiradi?

- a) oltin-valuta zaxiralari;
- b) yalpi tashqi qarz;
- c) xalqaro valuta zaxiralari;
- d) xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi.

11. Mamlakatning o'z tashqi majburiyatlarini valuta cheklovlariga murojaat etmasdan, kreditorlar uchun maqbul to'lov vositalarida to'lay olish qobiliyati qanday ataladi?

- a) valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash;
- b) xalqaro valuta likvidligi;
- c) to'lov balansini tartibga solish;
- d) to'lov balansini tartibga solish dastaklari.

12. Sof xorijiy aktivlarni tavsiflovchi quyidagi mulohazalardan qaysi biri noto'g'ri:

- a) agar uzoq muddat oralig'ida mamlakat joriy operatsiyalar balansida kamomadga ega bo'lsa, uning sof xorijiy aktivlari miqdori salbiy bo'ladi va mamlakat netto-qarzdorga aylanadi;

b) agar uzoq muddat oralig'ida mamlakat joriy operatsiyalar balansida ijobiy qoldiqqa ega bo'lsa, uning sof xorijiy aktivlari miqdori ortib boradi va mamlakat netto-kreditorga aylanadi;

c) davlat budjeti kamomadini o'sishi, agar u investitsiyalarga nisbatan xususiy jamg'armalarning tezroq o'sishi bilan birgalikda kuzatilmasa, mamlakatning sof xorijiy aktivlarining kamayishiga olib keladi;

d) sof eksport va mamlakat sof rasmiy valuta zaxiralari miqdori mamlakatning sof xorijiy aktivlarini tashkil qiladi.

13. Quyidagilarning qaysi biri texnik yordam olayotgan tomonning shartnomaga muvofiq tashkiliy vazifalarni bajarishi bilan birgalikda mazkur loyihani moliyalashtirishda ham ishtirok etishini nazarda tutadi?

- a) texnologik grantlar;
- b) texnik yordamni moliyalashtirish;
- c) xalqaro texnik hamkorlik;
- d) xalqaro ilmiy-texnik ayirboshlash.

14. Bir mamlakat rezidentining norezidentlarga nisbatan qabul qilgan asosiy summa va foizlar ko'rinishidagi shartlar bilan bog'liq bo'lmagan joriy, haqiqatda to'lanmagan, mamlakat rezidentlarining norezidentlarga nisbatan kelajakda, muayyan muddatda to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlari hajmi – bu:

- a) oltin-valuta zaxiralari;
- b) yalpi tashqi qarz;
- c) xalqaro valuta zaxiralari;
- d) xalqaro valuta likvidligi ko'rsatkichi.

15. Davlatning to'lov balansini ijobiy o'zgartirish yoki qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga qaratilgan maqsadli faoliyati – bu:

- a) valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash;
- b) xalqaro valuta likvidligi;
- c) to'lov balansini tartibga solish;
- d) to'lov balansini tartibga solish dastaklari.

16. Xalqaro texnik yordam mexanizmlari qanday shakllarda bo'ladi?

- a) davlat, xususiy;
- b) ikki tomonlama, ko'p tomonlama;
- c) qo'shma moliyalashtirish, texnik grantlar, texnik yordam;
- d) davlatlararo, hududlararo, guruhlararo.

17. To'lov balansini holatiga ta'sir etuvchi qisqa va uzoq muddatli vositalar tizimini belgilang.

- a) valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash;

- b) xalqaro valuta likvidligi;
- c) to'lov balansini tartibga solish;
- d) to'lov balansini tartibga solish dastaklari.

18.To'lov balansini – bu:

a) mamlakatning muayyan davriy vaqt uchun tashqi dunyo bilan moliyaviy bitimlarining natijalarini hisoblash;

b) boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hisob-kitob qilish uchun foydalanish mumkin bo'lgan oltin, erkin konvertatsiyalanadigan valuta va boshqa aktivlar;

c) mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari ixtiyorida turuvchi yuqori likvidli moliyaviy aktivlar;

d) bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valutilarda zaxiralar tashkil qilish.

XIII BOB. XALQARO VALUTA MUNOSABATLARI

13.1. Valuta munosabatlari tushunchasi va valuta tizimi

Valuta – jahon bozorida, davlatlar o'rtasida pul vazifalarini bajaruvchi davlatlarning milliy pul birliklaridan iborat. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlari «dollari», Buyuk Britaniya «funt sterlingi», Kanada «dollari», Yapon «iyenasi» va boshqa shu kabilardir.

Muayyan bir davlatning milliy puli – uning milliy valutasini bo'ladi. Shu mamlakat uchun boshqa davlatlarning milliy pul birliklari esa – xorijiy valutilardir. Masalan, AQSh «dollari», Buyuk Britaniya «funt sterlingi», Kanada «dollari», Yaponiya «iyenasi», Turkiya «lira»si va shu kabi erkin muomalada yuradigan valutilar O'zbekiston Respublikasida xorijiy valuta bo'ladi. O'z navbatida, O'zbekiston «so'm»i ham ushbu davlatlar uchun xorijiy valuta bo'lib hisoblanadi.

Xorijiy valuta bilan deviz tushunchasi bog'liqdir. Deviz – bu xorijiy valutadagi har qanday vosita.

Valutalar jahon bozorida o'zlarining muomalada bo'lish xususiyatlariga ko'ra erkin muomalada yuradigan, muomalasi qisman yoki butunlay cheklangan, yopiq valutilarga bo'linadi. Ba'zi bir davlatlarning milliy pul birliklarini mazkur davlatlarda valuta munosabatlari borasida mavjud amal qilayotgan qonunlariga asosan xorijga chiqishi va u yerda erkin muomalada bo'lishi chegaralanadi.

Xalqaro valuta munosabatlari moddiy ishlab chiqarish jarayoni, ya'ni birlamchi ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv va iste'mol jarayonlariga aloqador bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro valuta munosabatlari – valutilarning jahon xo'jaligidagi amal qilishi jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar majmuasidan iborat.

Xalqaro valuta munosabatlari takror ishlab chiqarishga nisbatan ikkilamchi hisoblanadi, chunki ishlab chiqarilgan tovarlarni eksport-import qilish natijasida xalqaro valuta munosabatlari yuzaga keladi. Tarixan, xalqaro savdoning yuzaga kelishi xalqaro valuta

munosabatlarini yuzaga keltirgan birlamchi omil bo'ldi. Ammo xalqaro valuta munosabatlari takror ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichiga — ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'molga bevosita faol ta'sir ko'rsatadi.

Valuta munosabatlari va takror ishlab chiqarish o'rtasida bevosita (to'g'ridan to'g'ri va teskari) aloqalar mavjud. Ularning obyektiv asosi bo'lib tovarlar, kapitallar, xizmatlar bilan xalqaro almashuvni vujudga keltiruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi.

Valuta munosabatlarining shakllanishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari bo'lib xalqaro kelishuvlar va davlatni ichki qonun-qoidalari hisoblanadi.

Valuta munosabatlari nisbatan mustaqil munosabatlar bo'lgan holda to'lov balansi, valuta kursi, hisob-kitob operatsiyalari orqali jahon iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Valuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlar, mamlakatlar, mamlakatlarning rezident va norezident shaxslari maydonga chiqadi.

Rezident shaxs — muayyan davlat hududida yashayotgan shu davlat fuqarosi bo'lgan va uning hududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik yoki jismoniy shaxs hisoblanadi.

Norezident shaxs — muayyan davlat hududida yashab faoliyat ko'rsatayotgan, biroq shu davlat fuqarosi bo'lmagan yuridik yoki jismoniy shaxs. Masalan, elchixonalar, vakolatxonalar, chet el firma va korxonalarining bo'linmalari shular jumlasidandir.

Xalqaro valuta munosabatlarini vujudga kelishini quyidagi asoslari mavjud:

- tovarlar eksporti va importining mavjudligi;
- xizmatlar eksporti va importining mavjudligi;
- xalqaro kreditlarning jahon aylanmasidagi harakati;
- kapitallarning jahon aylanmasidagi harakati;
- notijorat to'lovlarning mavjudligi (xorijiy davlatlarda savdo va diplomatik vakolatxonalarni ochish va saqlash, xorijiy davlatlarning hududida harbiy qismlar saqlash, turizm, sport, madaniy tadbirlar bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valutadagi to'lovlar).

Valuta tizimi, deb xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shakliga aytiladi. Valuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat shakli deyilishiga sabab shuki, **milliy valuta tizimi** har bir mamlakatda davlat tomonidan tashkil etiladi va tartibga solinadi. **Jahon valuta tizimi** esa, davlatlararo kelishuvlarga asosan tashkil topadi. Valuta munosabatlarini tashkil qilishning

huquqiy asosi deyilishining boisi shundaki, valuta tizimi bo'yicha qabul qilingan qonunlar, xalqaro qoidalar va boshqa me'yoriy hujjatlarning talablarini bajarish xalqaro munosabatlarning barcha subyektlari uchun majburiydir. Masalan, Yamaykada qabul qilingan to'rtinchi jahon valuta tizimining talabiga asosan, oltindan davlatlar o'rtasida to'lov vositasi sifatida foydalanish taqiqlandi.

Valuta tizimining uch asosiy turi mavjud:

1. Milliy valuta tizimi.
2. Mintaqaviy valuta tizimi
3. Jahon valuta tizimi.

Milliy valuta tizimi – bir mamlakat hududida xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir. Milliy valuta tizimi mintaqaviy va jahon valuta tizimlarining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi. Milliy valuta tizimining rivojlanganligi mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi.

Mintaqaviy valuta tizimi ma'lum bir mintaqada joylashgan davlatlarning hukumatlari o'rtasida tuzilgan shartnomalariga asosan shakllanadi.

Lekin shuni alohida ta'kidlash joizki, mintaqaviy valuta tizimi bilan jahon valuta tizimi o'rtasidagi chegarani aniqlash juda mushkul. Buning sababi shundaki, ayrim mintaqaviy valuta tizimlari allaqachon jahon valuta tizimi talablari darajasida faoliyat ko'rsatmoqda.

Jahon valuta tizimi – bu davlatlar o'rtasidagi xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shakli bo'lib, davlatlararo kelishuvlar asosida yuzaga keladi.

Milliy valuta tizimi quyidagi elementlardan iborat:

- milliy valuta;
- milliy valutaning almashinish sharti;
- milliy valutaning pariteti;
- milliy valuta kursining rejimi;
- mamlakatda valutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi;
- mamlakatning xalqaro valutaviy likvidligini milliy miqyosda tartibga solish;
- xalqaro kredit muomala vositalaridan foydalanish tartibini belgilash;
- mamlakatning xalqaro hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibini belgilash;
- milliy valuta bozori va oltin bozorining rejimi.

13.2. Jahon valuta tizimi va uning asosiy elementlari

Jahon valuta tizimi, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, xalqaro valuta munosabatlarini davlatlar o'rtasida tashkil qilish shaklidir.

Jahon valuta tizimi o'zining rivojlanishida to'rt bosqichni bosib o'tdi va ular quyidagi xalqaro valuta tizimlarini o'zida mujas-samlashtiradi:

1. Parij valuta tizimi;
2. Genez valuta tizimi;
3. Bretton-vuds valuta tizimi;
4. Yamayka valuta tizimi.

Birinchi jahon valuta tizimi 1867-yilda Parijda bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuv natijasida tashkil topdi. Ushbu tizimda oltin-moneta standarti, ya'ni davlatlar o'rtasidagi aloqalarda to'lov vositasi sifatida faqat oltindan foydalanish joriy etildi.

Birinchi jahon urushi davrida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz natijasida birinchi jahon valuta tizimi barham topdi va uning o'rniga **ikkinchi jahon valuta tizimi** yuzaga keldi. Mazkur tizim **1922-yilda Italiyaning Genuya** shahrida bo'lib o'tgan I jahon urushi natijalariga bag'ishlangan davlatlararo kelishuvning natijasi bo'ldi. **Uchinchi jahon valuta tizimida** oltin-deviz standarti joriy qilindi. Buning ma'nosi shuki, davlatlararo munosabatlarda oltin bilan birga 30 ta mamlakatning milliy valutalari xalqaro to'lov vositasi sifatida e'tirof etildi. Ammo haqiqatda Buyuk Britaniyaning funt sterlingi va oltin xalqaro to'lov vositasiga aylandi.

Buning sababi shundaki, birinchidan, Birinchi jahon urushi oqibatida funt sterling Yevropadagi boshqa valutilarga nisbatan oz miqdorda qadrsizlandi, ikkinchidan, XX asrning 20-yillariga kelib jahon savdosining 60 foizdan ortiq qismi Buyuk Britaniya banklari tomonidan funt sterlingda moliyalashtirilardi, uchinchidan, Buyuk Britaniya ochiq iqtisodiyotga ega bo'lib, shu sababli, Angliya bilan savdo-sotiq qilish oson edi, o'z navbatida, Buyuk Britaniyadan tovar sotib olish uchun boshqa davlatlarga funt sterling kerak edi, uni topish uchun esa, mazkur mamlakatga tovar sotish zarur edi.

1944-yilning 22-iyunida AQShning Bretton-Vuds shahrida **uchinchi jahon valuta tizimiga** asos solindi. Mazkur tizimda erishilgan muhim natijalar quyidagilardan iborat:

- AQSh dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga rasman jahonning zaxira valutalari degan maqom berildi;

– milliy valuta kursining oltin paritetdan tebranish chegarasi manfiy 1 %dan musbat 1 %gacha bo'lgan oraliq sifatida belgilab qo'yildi;

– AQSh dollaridagi zaxiralarni oltinga almashtirish qat'iy belgilangan bahoda amalga oshirildi, ya'ni 1 unsiya oltin 31,5 dollarga almashtiriladigan bo'ldi;

– XVF (Xalqaro Valuta Fondi) davlatlararo valuta munosabatlarini tartibga soluvchi organ sifatida tashkil etildi.

Hozirgi vaqtga qadar

13.2.1-rasm. Jahon valuta tizimlari evolyutsiyasi

XX asrning 70-yillarida AQSh dollari kursining keskin tebrana boshlaganligi dollardan zaxira valuta sifatida foydalanayotgan davlatlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Natijada, AQSh dollaridan qochish

tendensiyasi paydo bo'ldi. Bundan tashqari, dollarning oltinga almashtirilishi natijasida AQSh oltin zaxiralari miqdorining keskin kamayishi yuz berdi. Yuqorida qayd etilgan sabablar AQSh dollarining gegemonligiga asoslangan uchinchi jahon valuta tizimining yemirilishiga va to'rtinchi jahon valuta tizimining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, AQShning Vyetnamda olib borgan uzoq yillik urushi natijasida Davlat budjetining defitsiti miqdori keskin o'sdi. Bu esa, dollar kursining keskin tebranishi uchun jiddiy asos bo'ldi.

To'rtinchi jahon valuta tizimi Yamayka davlatining Kingston shahrida, 1976-yilning yanvar oyida bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuv natijasida yuzaga keldi va 1978-yilning aprelida ratifikatsiya qilindi.

To'rtinchi jahon valuta tizimining muhim natijalari quyidagilardan iborat:

- oltinni demonetizatsiya qilish rasman tugallandi;
- qat'iy belgilangan kurslar rejimi bekor qilindi;
- oltin-deviz standarti SDR standarti bilan almashtirildi;
- XVFnig valuta munosabatlarini erkinlashtirishga ko'maklashishini kuchaytirish belgilandi.

Jahon valuta tizimining elementlari:

- zaxira valutarlar, xalqaro hisob birliklari – zaxira valutarlar sifatida AQSh dollari, yevro, Buyuk Britaniya funt sterlingi va Yaponiya iyenasi tan olinadi. Xalqaro hisob birligi sifatida SDRni ko'rsatish mumkin. SDR valuta savatida 2006-2010-yillarda AQSh dollarining ulushi 44,0 % ni, yevroning ulushi 34,0 % ni, funt sterlingning ulushi 11,0 % ni, iyenaning ulushi esa 11,0 %ni tashkil etgani holda, ushbu tarkib 2011–2015-yillarda 41,9, 37,4, 11,3 va 9,4 nisabatda bo'lishi kutilmoqda (13.1-jadval);

- valutarlarni o'zaro konvertatsiyalash shartlari – faqat ichki konvertatsiyaga ega bo'lgan valutarlar, ichki va tashqi konvertatsiyaga ega bo'lgan valutarlar;

- valuta paritetlarining umumlashtirilgan rejimlari – valuta paritetlari milliy valutarlarning xarid qobiliyatini yetakchi valutarlardan birining to'lov qobiliyatiga nisbatan hisoblash keng qo'llanmoqda;

- valuta kursi rejimlarini tartibga solish – qat'iy belgilangan kurslar rejimi barham topdi va davlatlarga erkin suzish rejimidan foydalanish tavsiya etildi;

– valutaviy cheklashlarni davlatlararo tartibga solish – XVF joriy operatsiyalar bo'yicha valuta cheklovlarini olib tashlashni talab qiladi;

– xalqaro valuta likvidlikni davlatlararo tartibga solish – xalqaro valutaviy likvidligi past bo'lgan davlatlarga XVF imtiyozli kreditlar bermaydi va ularga texnik yordam ko'rsatadi;

13.1-jadval

SDR valuta savati tarkibida milliy valutarlar ulushi⁸¹

Valutarlar	2006-2010-yy.	2011–2015-yy.
AQSh dollari	44	41,9
Yevro	34	37,4
Funt sterling	11	11,3
Yapon iycnasi	11	9,4

– xalqaro kredit muomala vositalaridan foydalanishning umumlashtirilgan tartibi – xalqaro Jeneva konvensiyalari, akkreditiv va inkasso bo'yicha umumlashtirilgan qoidalarda o'z ifodasini topgan;

– xalqaro hisob-kitob shakllarini umumlashtirish – xalqaro hisob-kitob shakllari ikki yirik guruhga bo'linadi: sof to'lovlar va hujjatlashtirilgan to'lovlar;

– xalqaro valuta va oltin bozorlarining rejimi – xalqaro valuta va oltin bozorlari valutaviy cheklashlar mavjud bo'lmagan davlatlarda joylashgan va ularda erkin savdo amalga oshiriladi;

– valuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlar – XVF, Jahon banki guruhi, Xalqaro hisob-kitoblar banki bu sohada nufuzli xalqaro moliya institutlari hisoblanadi.

Jahon valuta tizimida oltin uzoq vaqt mobaynida muhim o'rin egallab kelgan. Zamonaviy jahon valuta tizimining muhim xususiyatlaridan biri – bu oltinning to'liq demonitarizatsiyasidir. Shunga qaramasdan, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida oltin xalqaro valuta bozorlariga va valuta tizimlariga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Yamayka jahon valuta tizimida oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni nihoyasiga yetkazildi. Buning ma'nosi shuki oltindan xalqaro to'lov vositasi sifatida to'g'ridan to'g'ri foydalanish taqiqlandi. Oltinni jahon oltin bozorlarida sotish va undan tushgan valuta tushumi hisobidan majburiyatlarni bajarishga ruxsat berildi.

⁸¹ Красавина Л.Н. Тенденции развития международных валютных отношений в условиях глобализации мировой экономики. //Деньги и кредит, №11, 2011. С. 20.

Ammo bu bilan oltinga bo'lgan talab yo'qolmadi. Oltin o'zining noyob metall va jozibador jamg'arma vositasi sifatidagi ahamiyatini saqlab qoldi. Oltin ijtimoiy boylikni moddiylashtirish vositasi bo'lib qolaverdi, jumladan, iqtisodiy inqirozlar sharoitida oltinga bo'lgan talab kuchayadi va oltin juda yirik miqdorda sotib olinadi. Oltinning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ahamiyatini tavsiflovchi muhim jihatlardan yana biri – uning xalqaro kreditlar uchun yuqori likvidli garov obyekti ekanligidir. Bundan tashqari oltin markaziy banklarning asosiy aktivlaridan biri hisoblanadi va muomaladagi pul massasini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

Tahlillar, yetakchi rivojlangan mamlakatlarda oltinning rasmiy mamlakat oltin-valuta zaxiralaridagi ulushi 70 %dan kam emasligini ko'rsatmoqda (13.2-jadval).

2000–2011-yillarda oltin bahosining tebranish darajasi sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Bu esa, oltindan xalqaro valuta munosabatlarida foydalanishda sezilarli muammolarni keltirib chiqardi. Masalan, oltindan xalqaro kredit berishda garov sifatida foydalanilganda, oltinni sotishdan olingan tushum uning bahosi tushib ketishi natijasida, kreditni va unga hisoblangan foizni qoplashga yetmasligi mumkin.

13.2.-jadval

Jahonning ayrim mamlakatlarida oltin zaxiralari, 2011-yil⁸²

Mamlakat	Oltin zaxiralar hajmi, tonna	Mamlakat rasmiy oltin-valuta zaxiralaridagi ulushi, %
AQSh	8133,5	75,4
Germaniya	3401	72,7
Italiya	2451,8	72,4
Fransiya	2435,4	68,2
Xitoy	1054,1	1,6
Shveysariya	1040,1	17,3
Rossiya	841,1	8,2
Yaponiya	765,2	3,5
Jami	30707,1	...

Xulosa qilib aytganda, **oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni** tugallangan bo'lishiga qaramasdan, oltin xalqaro valuta munosabatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynamoqda va o'zining ijtimoiy boylikni moddiylashtirish obyekti sifatidagi jozibadorligini saqlab qoldi.

⁸² Красавина Л.Н. Тенденции развития международных валютных отношений в условиях глобализации мировой экономики. //Деньги и кредит, №11, 2011. С. 19.

13.3. Valuta operatsiyalari va ularning asosiy turlari

Valuta operatsiyalari deganda, xorijiy valutarlar va valutaviy qimmatliklar bilan amalga oshiriladigan oldi-sotdi operatsiyalari tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi qonuniga ko'ra, quyidagilar **valutaviy qimmatlik** hisoblanadi:

- quyma oltin;
- chet el valutasidagi qimmatli qog'ozlar;
- chet el valutasidagi to'lov hujjatlari.

Valuta operatsiyalarining quyidagi turlari mavjud:

- spot operatsiyalari;
- muddatli valuta operatsiyalari;
- svop operatsiyalari.

Spot operatsiyasi – spot bitimi tuzilgandan keyingi ikki ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan valuta operatsiyasidan iborat. Shanba, yakshanba kunlari, bayram kunlari va bitim tuzilgan kun bu ikki kunlik muddatga kirmaydi.

Spot operatsiyalari **spot kurslar** asosida amalga oshiriladi. Spot-kurs spot bitimi tuzilayotgan vaqtda belgilab qo'yiladigan kurs bo'lib, ikki ish kuni mobaynida o'zgarishdan qoladi. Jahon valuta bozorlarida amalga oshirilayotgan spot operatsiyalarining 90 foizga yaqini beshta valutada – AQSh dollari, yevro, Yaponiya iyeni, Angliya funt sterlingi va Shveysariya frankida amalga oshiriladi.

Yetakchi valutalardan faqat funt sterling egri kotirovkaga, qolgan valutarlar esa to'g'ri kotirovkaga ega.

Agar milliy valutaning kursi aniqlanayotganda bir birlik sifatida milliy valutaning o'zi olinsa, bu **egri kotirovka** deyiladi. Agar milliy valutaning kursi aniqlanayotganda bir birlik sifatida xorijiy valuta olinsa, bu **to'g'ri kotirovka** deyiladi.

Valuta operatsiyalarining ikkinchi turi – bu **muddatli valuta operatsiyalari** hisoblanadi. O'z navbatida, **muddatli valuta operatsiyalarining uch shakli** mavjud:

- forvard operatsiyalari;
- valuta opsiyonlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar;
- valuta fyuchslari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Forvard operatsiyalari valuta zaxiralarini valuta riskidan himoya qilish maqsadida qo'llaniladi. Forvard shartnomalari tijorat banki bi-

lan eksportyor o'rtasida, tijorat banki bilan tijorat banki o'rtasida tuziladi.

Forvard operatsiyalari deganda, ma'lum bir valutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish tushuniladi. Forvard shartnomalari tuzishning quyidagi standart muddatlari mavjud:

- 1 hafta;
- 1, 2, 3, 6, 9, 12 oy.

Forvard operatsiyalari **forvard kurslari** asosida amalga oshiriladi. Forvard kursi - bu forvard shartnomasi imzolanayotganda belgilab qo'yiladigan kurs bo'lib, u shartnoma ijrosiga qadar o'zgarmasdan qoladi.

Forvard shartnomasi quyidagi ikki formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Forvard kursi} = \text{Spot kurs} + \text{Ustama} \quad (1)$$

$$\text{Forvard kursi} = \text{Spot kurs} - \text{Diskont} \quad (2)$$

Spot kurs tijorat banklarida doimo mavjud bo'ladigan kurs hisoblanadi. Shu sababli, forvard kursini aniqlash uchun ustama yoki diskontni aniqlash kifoya.

Ustama va diskont yagona formula asosida aniqlanadi:

$$U/D = (SK \times FSo'F \times FShM (\text{kunlarda})) \times ((360 \times 100) = (BVFS \times FShM (\text{kunlarda}))$$

bu yerda: U/D - ustama yoki diskont;

SK - spot kurs.

$FSo'F$ - foiz stavkalari o'rtasidagi farq;

$FShM$ - forvard shartnomasining muddati;

$BVFS$ - bitim valutasini bo'yicha foiz stavkasi.

Foiz stavkalari o'rtasidagi farq aniqlanayotganda baholovchi valuta bo'yicha depozitlarning foiz stavkasi olinadi, bitim valutasini bo'yicha esa, kreditlarning foiz stavkasi olinadi. Keyin ular o'rtasidagi farq aniqlanadi.

Agar bitim valutasini bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valutadagi depozitlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa, u holda, olingan natija **diskont** deyiladi. Agar bitim valutasini bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valutadagi depozitlarning foiz stavkasidan past bo'lsa, u holda, olingan natija **ustama** deyiladi.

Ustama va diskontning o'lchov birligi «pips», deb ataladi.

Valuta opsiyonlari qimmatli qog'ozlar bo'lib, ma'lum bir valutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqini beradi. Valuta opsiyonlari, forvard shartnomalaridan farqli ravishda, o'z egasiga majburiyat yuklamaydi, faqat huquq beradi. Shu sababli,

valuta opsionlari valuta zaxiralari valuta riskidan to'liq himoya qilish imkonini beradigan moliyaviy instrument hisoblanadi.

Valuta opsionlarining ikki turi mavjud:

–koll opsionlar;

–put opsionlar.

Koll opsionlar valutilarni sotib olish huquqini beradi. **Put opsionlar** esa, valutilarni sotish huquqini beradi.

Valuta opsionlarining ikkita standarti mavjud:

1. Yevropa standarti.

2. Amerika standarti.

Yevropa standartida opsion egasi valuta opsionidan faqat opsion muddati tugagandan keyingina foydalanish huquqiga ega.

Amerika standartida opsion egasi valuta opsionidan opsion shartnomasi muddatining istalgan vaqtida foydalanish huquqiga ega.

Valuta fyuchersi – shunday shartnomaki, ma'lum bir valutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqini beradi.

Valuta fyucherslari bo'yicha hisob-kitoblar kliring palatasi orqali amalga oshiriladi. Kliring palatasi ishtirokchi banklardan avans to'lovlarini o'tkazishni talab qiladi. Bundan maqsad – fyucherslar bo'yicha amalga oshiriladigan hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlash. Valuta fyucherslari bo'yicha hisob-kitoblar standart muddatlarda amalga oshiriladi. Masalan, G'arbiy Yevropada valuta fyucherslari bo'yicha hisob-kitoblar bir yilda 4 marta, ya'ni mart, iyun, sentabr, dekabr oylarining har ikkinchi payshanbasida amalga oshiriladi.

Valuta fyucherslari standart summalarga yoziladi. Masalan, 25 ming funt sterling, 100 ming dollar, 12,5 mln Yaponiya iyanasi.

Valuta operatsiyalarining uchinchi turi **svop operatsiyalaridir**.

Svop operatsiyasi – ma'lum bir valutani spot sharti bo'yicha sotish va uni forvard sharti bo'yicha sotib olish yoki valutani forvard sharti bo'yicha sotish va uni spot sharti bo'yicha sotib olish.

Svop operatsiyalari valuta zaxiralari valuta riskidan ishonchli tarzda himoya qiladi, lekin katta daromad keltirmaydi. Chunki svop operatsiyalarida har doim bir-biriga mazmunan teskari bo'lgan ikkita operatsiya mavjud bo'ladi.

Tijorat banklari faoliyatida valuta riski muammosining muhim muammolardan biri bo'lib qolayotganligining uch asosiy sababi mavjud.

Birinchiidan, xalqaro valuta savdosining asosiy obyektlari bo'lgan yetakchi valutalarning erkin suzib yuruvchi kurs rejimida ekanligi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, har kuni jahon valuta bozorlarida turli valutalarda 4 trln dollardan ortiq miqdorda operatsiyalar amalga oshiriladi. Shuning 40 %dan ortiq qismi faqat AQSh dollarida amalga oshiriladi. Dollardan keyingi o'rinlarda yevro va Yaponiya iyanasi turadi. Har uchala valuta erkin suzib yuruvchi kurs rejimidadir. Bu esa ularning almashuv kursining keskin tebranish xavfini oshiradi. Masalan, 2002–2003-yillarda AQSh dollari SDRga nisbatan 16 % ga, yevroga nisbatan – 30 %, shveysariya frankiga nisbatan – 26 %, yapon iyanasiga nisbatan – 19 % ga qadrsizlandi. 2004-yilning 13-yanvarida 1 yevro 1,2720 AQSh dollariga teng bo'ldi. Bu esa, 2000-yilning 26-oktabrdagi kursga nisbatan 55 %ga yuqori. Demak, shu davr mobaynida AQSh dollari yevroga nisbatan 55 % ga qadrsizlandi.

Ikkinchiidan, valuta operatsiyalarida daromadlilik darajasining yuqori ekanligi. Banklar yuqori foyda olish maqsadida tobora yuqori riskli operatsiyalari bilan shug'ullanmoqdalar. Valutalarning oldi-sotdi operatsiyalarining 90 %iga yaqini spot sharti bo'yicha amalga oshiriladi. Bu esa risk darajasi yuqori bo'lgan operatsiya turi hisoblanadi.

Uchinchiidan, tijorat banklarining o'z mijozlari bilan amalga oshiradigan muddatli valuta operatsiyalari hajmining uzluksiz o'sib borayotganligi. Tijorat banklari valuta riskining darajasi qisqa va uzun valuta pozitsiyalarining miqdori bilan belgilanadi.

Agar bank ma'lum bir valutada qisqa pozitsiyaga ega bo'lsa, ushbu valuta kursining oshishi natijasida bank zarar ko'radi, agar ushbu valutaning almashuv kursi pasaysa, bank foyda ko'radi.

Agar bank ma'lum bir valuta turi bo'yicha uzun pozitsiyaga ega bo'lsa, bu valutaning kursi oshishi natijasida bank foyda ko'radi, kursning pasayishi natijasida esa, zarar ko'radi. Shu sababli, har bir tijorat bankida uzun va qisqa valuta pozitsiyalari miqdorini muvofiqlashtirish masalalariga katta e'tibor beriladi.

Agar bank ma'lum bir valuta turi bo'yicha uzun pozitsiyaga ega bo'lsa, ushbu valutaning kursi oshishi natijasida bank foyda ko'radi, kursning pasayishi natijasida esa, zarar ko'radi.

Xalqaro andozalarga muvofiq, har bir tijorat bankida bitta valuta bo'yicha ochiq pozitsiyalarning miqdori bank kapitalining 5 %idan ortiq bo'lmasligi lozim. Barcha valutalar bo'yicha ushbu ko'rsatkichning maksimal darajasi 20 %ni tashkil etadi.

Nazorat savollari

1. Jahon valuta tizimi shakllanishining shart-sharoitlarini aytib bering.
2. Oltin standartga asoslangan milliy valuta tizimi xususiyatlari nimadan iborat?
3. Bretton-Vuds valuta tizimining xususiyatlarini aniqlang?
4. Hozirgi zamon jahon valuta tizimining xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Jahon valuta tizimining qaysi belgilarini ajratish mumkin?
6. Qaysi valutarlar zaxira valuta sifatida qo'llaniladi?
7. Valuta konvertatsiyasi nima va u qanday ko'rinishlarda namoyon bo'ladi?
8. Valuta kursi va kotirovkasi deganda nimalar tushuniladi?
9. Valuta devalvatsiyasi nima va u valutaning oddiy qardrsizlanishidan qanday farqlanadi?
10. Valuta bozori tushunchasi nima va u qanday funksiyalarni bajaradi?
11. Muddatli valuta operatsiyalariga nimalar kiradi?

Muhokama uchun savollar

1. Inflyatsiya pulga bo'lgan talabning oshishiga olib keladimi? Bu jarayon mamlakat valuta kursiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
2. Rossiya hukumati inqiroz sharoitida ishsizlikni qisqartirish uchun pul massasini oshirishga harakat qilsa bu jarayon rubl kursiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. AQShda chakana savdo bir yil ichida 20 % ga oshsa dollarning kursi qanday o'zgaradi?
4. O'zbekistonda nominal foiz stavka o'sishi va real foiz stavka qisqarishi kuzatilsa bu holat milliy valutamiz to'lov qobiliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Uch oylik kredit bo'yicha foiz stavkasi Shvetsariyada Buyuk Britaniyadagi ko'rsatkichga nisbatan 0,05 % ga katta. Olti oylik kredit bo'yicha foiz stavkalaridagi farq esa 0,03 %ga teng. Foiz stavkalari pariteti nazariyasi yordamida funt sterling kursining 3 va 6 oylik dinamikasini aniqlang.
6. Valuta kursi dinamikasini aniqlashda «Xarid qobiliyati pariteti» (XQP) nazariyasidan foydalanishning xususiyatlari, afzallik va kamchiliklarini aniqlang. Mutlaq va nisbiy XQP nazariyalarining bir-biridan farqli jihatlari nimalardan iborat.

7. Foiz stavkalari pariteti yordamida mamlakat valuta kursi dinamikasini qanday aniqlash mumkin?

8. Gretsiyaning qarzdorlik muammolari Yevroning kursiga va Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan boshqa mamlakatlarning valutariga qanday ta'sir ko'rsatdi?

9. Yevro hududni «optimal valuta hududi» talablariga javob bermasligi bu integratsion birlashmaga a'zo bo'lgan mamlakatlar iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Masalalar

1-masala. Quyidagi jadvalda funt sterlingga talab va bu valutaning kursi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan:

Funt sterling kursi (\$/Q)	2.0	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5
Qga talab (mln Q)	200	190	180	170	160	150

A) Buyuk Britaniya hukumati funt sterling kursini 2.40\$/Kga teng qilib belgiladi. Bu kurs bo'yicha funt sterling taklifi 180 mln Kga teng. Mazkur kursni saqlab turish uchun Angliya Markaziy Banki funtlarni sotishi yoki xarid qilishi kerakmi? Intervensiya miqdorini aniqlang.

Javob. Kurs 2.40\$/K ga teng bo'lganida funt taklifi unga bo'lgan talabdan $180 - 160 = 20$ mln Kga ortiq. Demak mazkur kursni saqlab qolish uchun Angliya Markaziy Banki valuta birjasida 20 mln Kni xarid qilishi kerak.

B) Buyuk Britaniyaning rasmiy valuta zaxiralari qanday o'zgaradi va bu o'zgarish mamlakatning to'lov balansiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob. Buyuk Britaniya Markaziy Bankida saqlanuvchi rasmiy valuta zaxiralari 48 mln dollarga kamayadi. Chunki Markaziy Bank bu mablag'dan 20 mln funt sterlingni xarid qilishda foydalanadi. Rasmiy valuta zaxiralarning kamayishi to'lov balansning kreditida musbat ishorali operatsiya sifatida aks ettiriladi.

2-masala. Eksportning elastikligi «0»ga, importning elastikligi «1»ga teng. Milliy valutaning 10 %ga devalvatsiyasi quyidagilarga qanday ta'sir ko'rsatadi:

A) eksportning milliy, xorijiy valutadagi narxlariga va miqdoriga;

Javob: eksportning milliy valutadagi narxi o'zgarmaydi, xorijiy valutadagi narxi 10 %ga oshadi. Eksportning miqdori o'zgarmaydi chunki uning narxga nisbatan elastikligi «0» ga teng.

B) importning milliy, xorijiy valutadagi narxlariga va miqdoriga;

Javob: importning milliy valutatadagi narxlari 10 %ga pasayadi, xorijiy valutatadagi narxlari o'zgar olmaydi. Importning miqdori 10 %ga oshadi, chunki uning narxga nisbatan elastikligi «1» ga teng.

Mustaqil ishlash uchun misollar

1-masala. Milliy valutaning 10 %li devalvatsiyasi mamlakat savdo balansiga qanday ta'sir ko'rsatadi, agar:

a) $r_{\text{export}} > 0$, $r_{\text{imp}} = 1$;

b) $r_{\text{export}} = 0$, $r_{\text{imp}} < 1$;

c) $r_{\text{export}} = 0$, $r_{\text{imp}} = 1$.

2-masala. Markaziy bank pul massasini 4 %ga oshirishni rejalashtirgan. Real YaIMning o'sish sur'atlari 4 % ga teng bo'lsa milliy valuta kursi necha foizga o'zgaradi?

3-masala. Faraz qilaylik, Meksika hukumati pesoni dollarga nisbatan kursini barqarorlashtirishni rejalashtirmoqda. Mamlakatda dollardagi narxlar yiliga 7 %ga o'sadi.

A) milliy valuta kursini barqarorlashtirish uchun Meksikadagi inflyatsiya sur'atlari nechaga teng bo'lishi kerak?

B) Meksika va AQSh iqtisodiyoti uchun «k» koeffitsiyentni o'zgar mas, deb olsak pulning miqdor nazariyasiga binoan Meksikadagi pul massasi qanday o'zgarishi kerak, agar Meksikada iqtisodiy o'sish 2 %ga teng bo'lsa?

4-masala. Faraz qilaylik, AQShda narxlar 2010-yilda 2005-yilga nisbatan 120 %ga o'sdi. Meksikada ushbu ko'rsatkich 180 %ni tashkil qildi. 2005-yilda dollarning kursi 1dollar=1000 pesoga bo'lgan. Xarid qobiliyati pariteti nazariyasiga binoan 2010-yilda pesoning kursi nechaga teng bo'lishi kerak?

5-masala. Faraz qilaylik, Rossiyada foiz stavkasi 8 %ga, O'zbekistonda bo'lsa 12 %ga teng bo'lsin. Agar joriy kurs 60so'm/rub. bo'lsa, «foiz stavkalari pariteti» nazariyasiga binoan bir yildan keyin so'mning kursi nechaga teng bo'lishi kerak?

Testlar

1. Keng ma'noda valuta — bu:

- mamlakat hududida qonuniy to'lov vositasi;
- boshqa mamlakatlar hududida qonuniy to'lov vositasi;
- jahon xo'jaligida pul funksiyalarini bajaruvchi tovar;
- AQSh dollarini erkin sotib olishga imkon beruvchi vosita.

2. Qisman konvertirlanadigan valuta – bu:

a) har qanday xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valuta;

b) xorijiy valutilarning ma'lum bir qismigagina ayirboshlanadigan, xorijiy valutani sotib olishda va sotishda cheklashlar mavjud bo'lgan valuta;

c) xorijiy valutilarga ayirboshlanmaydigan va ichki to'lov aylanmasiga xizmat qiladigan valuta;

d) Xalqaro valuta fondining maxsus pul birligi.

3. Konvertirlanmaydigan valuta – bu:

a) har qanday xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valuta;

b) xorijiy valutilarning ma'lum bir qismigagina ayirboshlanadigan, xorijiy valutani sotib olishda va sotishda cheklashlar mavjud bo'lgan valuta.

c) xorijiy valutilarga ayirboshlanmaydigan va ichki to'lov aylanmasiga xizmat qiladigan valuta

d) Xalqaro valuta fondining maxsus pul birligi

4. Valuta kursi - bu:

a) bir mamlakat pul birligini boshqa mamlakat pul birligidagi rasmiy narxi;

b) qimmatli qog'ozlar kursini belgilash;

c) pul bozorida talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniqlash;

d) valuta kotirovkasi.

5. Agar 1 yevroning dollardagi narxi 50 sentdan 45 sentga tushgan bo'lsa, unda Germaniyada 150 yevroga sotilayotgan magnitofonning (dollardagi) narxi:

a) 10 dollarga pasayadi;

b) 7,50 dollarga kamayadi;

c) 5,00 dollarga kamayadi;

d) 7,50 dollarga ko'payadi.

6. Agar amerika korporatsiyalari xorijliklarga (dollarda) katta miqdorda dividendlar to'layotgan bo'lsa:

a) dollar qadrining tushib ketishi ro'y beradi;

b) dollar kursining ko'tarilishi ro'y beradi;

c) mamlakatdan chiqib ketgan dollarlarga kompensatsiya ko'rinishida oltin harakatda bo'ladi;

d) mamlakatdan chiqib ketgan dollarlar kompensatsiya sifatida import hajmi ko'payadi.

7. Agar Shveysariya frankining AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi 1 dollar uchun 4 frankdan 3 frankka pasaysa frankning narxi qanday o'zgaradi?

a) frank narxi 25 sentdan 33 sentga ko'tarilib, dollar kursi frankka nisbatan ko'tariladi;

b) frank narxi 33 sentdan 25 sentga tushib, dollar kursi frankka nisbatan pasayib ketadi;

c) frank narxi 25 sentdan 33 tsenga ko'tariladi va dollar frankka nisbatan devalvatsiya qilinadi;

d) frank narxi 25 sentdan 33 sentga ko'tarilib, dollar kursi frankka nisbatan tushib ketadi.

8. Milliy valutaning devalvatsiya qilinishi qanday oqibatlariga olib keladi:

a) mamlakat oltin standartidan voz kechadi;

b) valutaning ichki sotib olish qobiliyati tushib ketadi;

c) hukumat oltin sotib oladigan narxini oshiradi;

d) mamlakatda savdo balansining defitsiti yuzaga keladi.

9. «Valuta yo'lagi»ni o'rnatishdan maqsad nima?

a) valuta tebranishining quyi chegarasini belgilash;

b) valuta tebranishining yuqori va quyi chegaralarini belgilash;

c) valuta tebranishining yuqori chegarasini belgilash;

d) valutaning chegaralanmagan tebranishini belgilash.

10. Yevrovaluta – bu:

a) har qanday Yevropa davlatining valutasini;

b) Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlar valutasini;

c) Yevropa banklari tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarda qo'llaniladigan har qanday valuta;

d) Yevropa banklari tomonidan o'z mamlakatlaridan tashqarida amalga oshiriladigan operatsiyalarda qo'llaniladigan har qanday xorijiy valuta.

11. Quyidagilardan qaysi birida teskari kotirovkadan foydalanilgan?

a) dollar / funt sterling;

b) funt sterling / yevro;

c) dollar / yevro;

d) dollar / so'm.

12. Agar ochiq iqtisodiyotga ega mamlakatda daromad solig'i oshsa, mazkur mamlakatda:

a) eksport hajmi ortadi;

b) investitsiyalar ortadi;

c) milliy valutaning ayirboshlash kursi o'sadi;

d) iste'mol hajmi ortadi.

13. Agar AQShning YaMMi pasayib borsa, unda erkin suzuvchi valuta kurslari tizimida qanday holat yuz beradi:

- a) import hajmi ortib, dollarning narxi pasayib boradi;
- b) import va dollarning narxi pasayib boradi;
- c) import va dollarning narxi ko'tarilib boradi;
- d) a va b javoblar to'g'ri.

14. Agar AQSh va Kanada o'rtasida erkin suzuvchi valuta kurslari rejimi o'rnatilgan bo'lib Kanada dollariga talab ko'payib borsa, unda:

- a) Kanada dollari taklifi qisqargan yoki qisqaradi;
- b) AQSh valutasidagi Kanada dollarining narxi pasayadi;
- c) AQSh dollarining taklifi qisqargan;
- d) Kanada valutasidagi AQSh dollarining narxi pasaygan.

15. Agar qayd qilingan valuta kurslari rejimi sharoitida Yaponiyadagi inflyatsiya darajasi boshqa mamlakatlarga nisbatan yuqori bo'lsa, unda:

- a) Yaponiya eksporti va importi qisqaradi;
- b) Yaponiya eksporti va importi ortadi;
- c) Yaponiya eksporti ortadi, importi qisqaradi;
- d) Yaponiya eksporti qisqaradi, importi ortadi.

16. Ochiq iqtisodiyotda kapitalning yuqori harakatchanligi sharoitida valutaning qayd etilgan kursi pul-kredit siyosatini rag'batlantirib qanday natijalarga olib keladi?

- a) daromadlar ortadi;
- b) daromadlar kamayadi;
- c) prosent stavkasi ortadi;
- d) daromadlar o'zgarmaydi.

17. Ochiq iqtisodiyotda suzib yuruvchi valuta kursi pul-kredit siyosatini rag'batlantirib qanday natijalarga olib keladi?

- a) daromadlar ortadi;
- b) daromadlar kamayadi;
- c) daromadlar o'zgarmaydi;
- d) kapitalning harakatchanlik darajasiga bog'liq ravishda daromadlar ortishi yoki kamayishi mumkin.

18. Milliy valuta kursining pasayishi importerlar faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) salbiy;
- b) ijobiy;
- c) neytral;
- d) ta'sir etmaydi.

19. Valutalarning erkin suzib yurishi nimani anglatadi?

- a) valuta kursini davlat tomonidan tartibga solish;
- b) valuta kursini bozor orqali tartibga solish;
- c) valuta kursini har qanday usulda tartibga solishdan voz

kechish;

- d) valutalarni SDRga bog'liq qilib qo'yish.

20. Qisqa muddatli oraliqda boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lganda milliy valuta devalvatsiyasi natijasida sof eksport miqdori (NX):

- a) ortadi;
- b) kamayadi;
- c) avval ortadi, so'ngra kamayadi;
- d) avval kamayadi, so'ngra ortadi.

21. Agar yapon iyenasi AQSh dollarida 1 iyena uchun 50 sentdan 45 sentga tushib ketgan bo'lsa, u holda Yaponiyada 150 iyenadan sotilayotgan videomagnitofon narxi (dollarda) qanday o'zgaradi:

- a) 10 dollarga kamayadi;
- b) 7,5 dollarga kamayadi;
- c) 5 dollarga kamayadi;
- d) 7,5 dollarga ortadi.

23. Funt sterlingni real almashuv kursining o'sib borishi Buyuk Britaniya uchun qanday oqibatlariga olib keladi?

- a) sof eksport pasayadi;
- b) import tovarlar qimmatlashadi;
- c) joriy operatsiyalar defitsiti kamayadi;
- d) kapital harakati salbiy saldogaga ega bo'ladi.

24. Milliy valuta kursining pasayishi eksporterlar faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) ijobiy;
- b) salbiy;
- c) neytral;
- d) ta'sir etmaydi.

26. Agar qayd etilgan valuta kursi sharoitida Markaziy bank valuta bozorida intervensiya o'tkazadi va o'zining valuta zaxiralarini sarflaydi. Pul taklifida o'zgarishga yo'l qo'ymaslik uchun Markaziy bank:

- a) hisob stavkasini oshirishi kerak;
- b) majburiy zaxiralar me'yorini oshirishi kerak;
- c) ichki aktivlar miqdorini ko'paytirishi kerak;
- d) ichki aktivlar miqdorini kamaytirishi kerak.

26. Ochiq iqtisodiyotda suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati:

- a) daromadning ortishiga olib keladi;
- b) daromadning kamayishiga olib keladi;
- c) kapital harakatchanligi darajasiga bog'liq ravishda daromad darajasining ortishiga ham, kamayishiga ham olib kelishi mumkin.
- d) kapital harakatchanligi darajasiga bog'liq bo'lmagan holda daromad kamayishiga olib kelishi mumkin.

27. Dollar kursining pasayishi:

- a) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadiga kurs dinamikasiga bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadining pasayishiga olib keladi;
- c) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadining ortishiga olib keladi;
- d) rivojlanayotgan mamlakatlar daromadiga ta'sir ko'rsatmaydi.

28. Milliy valuta kursining kamaytirilishiga qaratilgan tadbir bu:

- a) prolongatsiya;
- b) devalvatsiya;
- c) revalvatsiya;
- d) inflyatsiya.

29. Valutaning amal qilishi bilan bog'liq iqtisodiy va huquqiy munosabatlarning majmuasi:

- a) fond birjasi;
- b) kredit bozori;
- c) valuta tizimi;
- d) moliyaviy markaz.

30. Qat'iy valuta — bu:

- a) barqaror valuta kursiga ega milliy valuta;
- b) zaxira valuta;
- c) yangi milliy valuta;
- d) eski milliy valuta.

31. Valuta — bu:

- a) jahon bozorida umumiy xarid qobiliyatiga ega har qanday tovar;
- b) mamlakatning milliy puli;
- c) har qanday xorijiy to'lov vositasi;
- d) milliy pul birligi.

32. Teskari kotirovkalash nima?

- a) valuta kursini o'rnatish.

b) xorijiy valuta birligiga to'g'ri keladigan milliy valuta miqdorini o'rnatish.

c) milliy valuta birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valuta miqdorini o'rnatish.

d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

33. Kross-kurs bu ....

a) dollarning boshqa valutilarga nisbatan to'g'ridan to'g'ri kotirovksi;

b) dollarning boshqa valutilarga nisbatan bilvosita kotirovkasi;

c) milliy valutaning suzuvchi va belgilangan valuta kurslari orasidagi nisbat;

d) bu bir valutaning boshqa valutaga nisbatan uchinchi valuta vositasida ifodalanishi.

34. Milliy valuta kursini oshirishga qaratilgan tadbir – bu:

a) prolongatsiya;

b) devalvatsiya;

c) revalvatsiya;

d) inflyatsiya.

35. Quyidagilarning qaysi birida devalvatsiya mamlakat aholisining farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi?

a) agar tashqi savdo sharoitining yomonlashuviga olib kelmasa;

b) agar davlat zaxiralari hajmining qisqarishiga olib kelmasa;

c) agar aholi pul daromadlarining real indeksatsiya qilish bilan birgalikda amalga oshirilsa;

d) barcha javob to'g'ri.

36. Milliy valutaning to'liq konvertatsiyalanishi quyidagilardan qaysi biriga olib keladi?

a) mamlakatning samarali rivojlanish milliy modelini tasdiqlanishi;

b) jahon taraqqiyoti yutuqlaridan chetda qolish;

c) ichki bozorni samarali himoya qilish;

d) ichki bozorni muvozanatga keltirishda muammolarga duch kelish.

37. Kotirovkalash nima?

a) valuta kursini o'rnatish.

b) xorijiy valuta birligiga to'g'ri keladigan milliy valuta miqdorini o'rnatish.

c) milliy valuta birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valuta miqdorini o'rnatish.

d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

38. Real valuta kursi – bu:

- a) bir birlik milliy valutaga to'g'ri keladigan xorijiy valutaning qiymati;
- b) milliy tovar birligiga hamda xizmatlarga to'g'ri keladigan xorijiy tovar va xizmatlar qiymati;
- c) bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligidagi bahosi;
- d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

39. Valutalarning erkin suzib yurishi nimani anglatadi?

- a) valuta kursini davlat tomonidan tartibga solish;
- b) valuta kursini har qanday usulda tartibga solishdan voz kechish;
- c) valuta kursini bozor orqali tartibga solish;
- d) valutalarni SDRga bog'liq qilib qo'yish.

40. Milliy valutaning ichki qisman konvertatsiyalanishi quyidagilardan qaysi birini nazarda tutmaydi:

- a) mamlakat rezidentlariga jahon valuta bzorlarida valuta ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirishga ruxsat berish;
- b) mamlakat rezidentlariga mamlakat ichida valuta ayirboshlashga ruxsat berish;
- c) mamlakat rezidentlariga valuta hisobiga ega bo'lishga ruxsat berish;
- d) mamlakat norezidentlariga mamlakat hududida valuta operatsiyalarini amalga oshirishga ruxsat berish.

41. Valutaning amal qilishi bilan bog'liq iqtisodiy va huquqiy munosabatlarning majmuasi — bu:

- a) valuta tizimi;
- b) fond birjasi;
- c) kredit bozori;
- d) moliyaviy markaz.

42. To'g'ri kotirovkalash — bu:

- a) valuta kursini o'rnatish;
- b) xorijiy valuta birligiga to'g'ri keladigan milliy valuta miqdorini o'rnatish;
- c) milliy valuta birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valuta miqdorini o'rnatish;
- d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

43. Agar Markaziy bank qayd etilgan valuta kursi darajasini qo'llab-quvvatlash uchun rasmiy valuta zaxiralarini valuta bozorida sotsa, u holda:

- a) milliy valuta kursi uning muvozanat miqdoridan past darajada qayd etilgan;

b) milliy valuta kursi uning muvozanat miqdoridan yuqori darajada qayd etilgan;

c) rasmiy hisob-kitoblar to'lov balansi ijobiy qoldiqqa keltirilgan;

d) aniq bir narsa deyish qiyin.

44. Erkin konvertirlanadigan valuta – bu:

a) har qanday xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valuta;

b) xorijiy valutilarning ma'lum bir qismigagina ayirboshlanadigan, xorijiy valutani sotib olishda va sotishda cheklashlar mavjud bo'lgan valuta;

c) xorijiy valutilarga ayirboshlanmaydigan va ichki to'lov aylanmasiga xizmat qiladigan valuta;

d) Xalqaro valuta fondining maxsus pul birligi.

45. Agar yapon iyenasining qiymati oshib ketsa, quyidagilarning qaysi biri ro'y beradi?

a) jahon bozorida yapon tovarlarining narxi ko'tariladi;

b) Yaponiyada mahsulot birligiga jami xarajatlarda mehnatga to'lov qismi qisqaradi;

c) jahon bozorida yapon tovarlarining raqobatbardoshligi oshadi;

d) Yaponiyaning joriy operatsiyalar balansi yaxshilanadi.

46. Yamayka valuta tizimi qoidalariga quyidagilardan qaysi biri javob bermaydi:

a) XVF valuta kursini 10 %dan ko'proq miqdorga ihtiyoriy tarafga o'zgarishiga ruxsat beradi;

b) Markaziy banklar xorijiy valutani sotib olish va sotish orqali milliy valuta kursini tartibga soladi;

c) oltinning narxi bozordagi talab va taklif asosida belgilanadi;

d) milliy valuta kursi jahon bozorida talab va taklif asosida aniqlanadi.

47. Nominal valuta kursi – bu:

a) bir birlik milliy valutaga to'g'ri keladigan xorijiy valutaning qiymati;

b) milliy tovar birligiga hamda xizmatlarga to'g'ri keladigan xorijiy tovar va xizmatlar qiymati;

c) bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligidagi bahosi;

d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

XIV BOB. XALQARO VALUTA-KREDIT VA MOLIYA BOZORLARI

14.1. Jahon moliya bozorining mohiyati va funksiyalari

Keng ma'noda jahon moliya bozori – mamlakatlar o'rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta'minlab beruvchi bozor munosabatlari yig'indisidan iborat. Ushbu tushuncha xalqaro moliyaviy shartnomalarning mazmunini tashkil qiluvchi ishtirokchilar manfaatlarining o'zaro ta'sirini anglatadi.

Tor ma'noda jahon moliya bozori – bu fond bozori, ya'ni qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar amalga oshiriladigan bozordir.

Jahon moliya bozorini turli mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin. Jahon moliya bozori unda amalga oshiriladigan operatsiyalar obyektiga ko'ra quyidagi segmentlarga ajratiladi:

- valuta bozori;
- ssuda kapitallari bozori;
- fond va sug'urta bozori;
- oltin bozori.

14.1.1-jadval

Jahon valuta, kredit va moliya bozorlari: ishtirokchilari va tarkibi⁸³

Milliy ishtirokchilar	Bozorlarning tarkibi	Xalqaro ishtirokchilar
Korporatsiyalar	Valuta bozorlari, jumladan yevrovalutalar bozori	Xalqaro korporatsiyalar, TMK
Banklar va maxsus moliya-kredit institutlari, jumladan sug'urta kompaniyalari	Ssuda kapitallari bozori: a) pul bozori; b) kapitallar bozori; v) yevrobozor.	Xalqaro banklar, TMB Maxsus moliya-kredit institutlari, jumladan sug'urta kompaniyalari
Fond va tovar birjalari	Moliya bozorlari	Yirik fond va tovar birjalari
	Sug'urta bozorlari	Davlat
Davlat	Oltin bozori	Xalqaro valuta-kredit va moliya tashkilotlari

⁸³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник / Под ред. Л.Н.Красавиной. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2002. С. 332.

Jahon moliya bozorining segmentlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular o'rtasida muntazam ravishda moliyaviy resurslar oqib o'tadi.

Jahon moliya bozorlari tashkiliy jihatdan quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Rasmiy tashkil etilgan yopiq moliya bozorlari. Ushbu bozorlarga kirish imkoniyati cheklangan.

2. Norasmiy tashkil etilgan ochiq moliya bozorlari. Ushbu bozorlarga kirish imkoniyati cheklanmagan.

3. Birlamchi bozor. Bu bozorda yangi chiqarilgan moliyaviy aktivlar savdosi amalga oshiriladi.

4. Ikkilamchi bozor. Bu bozorda mavjud moliyaviy aktivlar savdosi amalga oshiriladi.

5. Doimiy bozor. Bu bozorlarda operatsiyalar maxsus xonalarda, uskunalarda va informatsion texnologiyalar yordamida xohlagan vaqtda amalga oshiriladi va doimiy bo'lmagan bozorlar, masalan, kimoshdi savdolar (auksionlar) o'tkaziladi.

Miqyosiga ko'ra moliyaviy bozorlar: milliy; hududiy va jahon bozorlariga bo'linadi. Jahon moliya bozori jahon bozorining raqobatchi subyektlari o'rtasida tovarlar, xizmatlar va kapitallarning harakatini ta'minlab beradi. Bundan tashqari moliya bozorlari konyunkturaning holati to'g'risida menejerlarga zarur qarorlarni qabul qilishda yordam beruvchi turli signallarni beradi.

Moliyaviy resurslar quyidagi kanallar bo'yicha harakatlanadi:

– tovarlar (maxsus tovar – oltinni ham hisobga olgan holda) va xizmatlar savdosini amalga oshirishdagi valuta-kredit va hisob-kitob xizmatlari;

– asosiy va aylanma kapitallarga xorijiy investitsiyalar;

– kredit operatsiyalari;

– valuta operatsiyalari;

– qimmatli qog'ozlar va hosilaviy moliyaviy dastaklar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar;

– rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam hamda xalqaro tashkilotlarga a'zolik badali shaklida milliy daromadning davlat budjeti orqali qayta taqsimlanishi va boshqalar.

Jahon moliya bozori turli milliy moliya bozorlari asosida yuzaga kelgan bo'lib, ular bir-biri bilan uzviy bog'langan.

Jahon moliya bozorining tarkibini o'rganish va tahlil etish jahon moliya bozorining mohiyatini tizimli o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Jahon moliya bozorining tarkibini savdo qilinadigan moliyaviy dastaklar, boshqaruv va nazorat imkoniyatlari, moliyaviy

operatsiyalar amalga oshiriladigan joy va institutsionallik kabi omillar asosida o'rganish mumkin.

Institutsional nuqtayi nazardan esa jahon moliya bozorining tarkibi unda ishtirok etish xarakteri, maqsadi va investorlarning turiga ko'ra tahlil etiladi.

Savdo qilinadigan moliyaviy dastaklarga asosan jahon moliya bozorining tarkibi valuta, kredit, investitsiyalar, sug'urta va fond bozorlariga bo'linadi. Ushbu segmentlarning yagona jahon moliya bozoriga birlashtirilishiga sabab ularda amalga oshiriladigan operatsiyalarning barchasi moliyaviy resurslar oqimini yuzaga keltirishi bilan bog'liq. Jahon moliya bozorining barcha segmentlari moliyaviy resurslarning erkin harakatini ta'minlab berishga xizmat qiladi.

XX asr oxiri XXI asr boshlarida jahon moliya bozori jadal sur'atlarda rivojlanib, savdo operatsiyalarida turli yangi moliyaviy dastaklar paydo bo'ldi. Ushbu moliyaviy dastaklar tarkibiga derivativlarni kiritish mumkin. Derivativlar biror-bir moliyaviy dastakning hosilaviy shakli hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bir tomondan derivativlarning paydo bo'lishi valuta va qimmatli qog'ozlarning kurslari bo'yicha yuzaga keladigan risklarning oldini olish hamda risklarni qayta taqsimlash imkoniyatini bergan bo'lsa, boshqa tomondan derivativlar jahon moliya bozorida spekulyativ savdolar hajmining ortib ketishiga sabab bo'ldi. Valutalar va qimmatli qog'ozlar kurslari bo'yicha yuzaga keladigan risklarning oldini olish imkoniyatining yuzaga kelishi tovar va xizmatlar bozorining rivojlanishiga, bu esa jahon iqtisodiyotining real sektori rivojlanishiga olib keldi. Spekulyativ savdolar jahon moliya bozorlarida kunlik savdo hajmining ortib ketishi, bozorga qo'shimcha spekulyativ resurslarning kirib kelishi, «iqtisodiyotda sovun pufagi»ning paydo bo'lishi va 1994, 1997–1998, 2002, 2008-yillarda xalqaro moliyaviy inqirozlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. 2008-yilning ikkinchi yarmidan boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi bugungi kunda jahon moliya tizimini butunlay tang holatga keltirib qo'ydi.

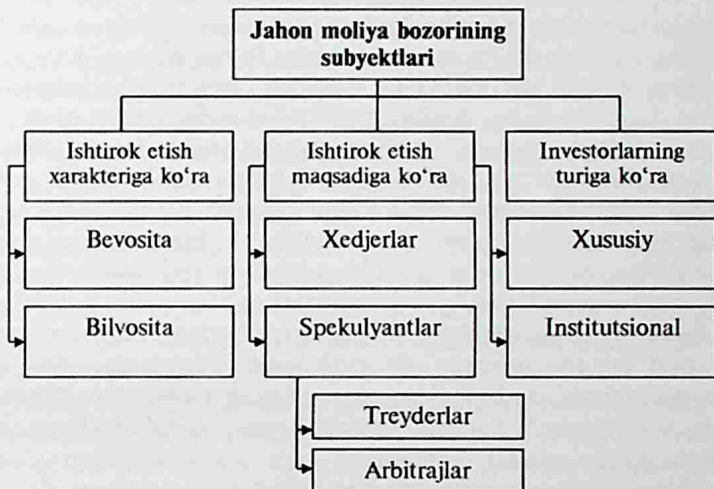
Boshqaruv va nazorat imkoniyatlariga ko'ra jahon moliya bozorlari birja, boshqariladigan bozorlar va birjadan tashqari boshqarilmaydigan bozorlarga bo'linadi. Jahon moliya bozorida amalga oshirilayotgan operatsiyalarning taxminan 10–12 foizi nazorat ostida, boshqa operatsiyalar esa nazoratsiz amalga oshiriladi.

Jahon moliya bozorining tarkibini o'rganishda moliyaviy operatsiyalar amalga oshiriladigan joyni e'tiborga olish muhim

ahamiyatga ega. Ushbu mezonga asosan jahon moliya bozorida quyidagi ikki segmentni ajratish mumkin:

1. Xalqaro moliya markazlari (London, Nyu-York, Tokio, Frankfurt-na-Mayne, Syurix, Singapur, Gonkong);
2. Offshor⁸⁴ hududlar (Men orollari, Kipr, Kayman va boshqalar).

Jahon moliya bozori institutsional nuqtayi nazardan bu bozorda faoliyat ko'rsatadigan barcha subyektlar majmuyidir (14.1-rasm).

14.1.1-rasm. Jahon moliya bozori subyektlari

Jahon moliya bozori subyektlari **operatsiyalarda ishtirok etish xarakteriga ko'ra** bevosita va bilvosita ishtirokchilarga ajratiladi. Birja (boshqariladigan) jahon moliya bozorlarida bevosita ishtirokchilar guruhiga o'z hisobidan, mijozlar hisobi va topshiriqnomalariga ko'ra operatsiyalarni amalga oshiruvchi brokerlar, maklerlar kiradi. Birjadan a'zosi bo'lmagan mijozlar brokerlarga murojaat qilishadi va ular o'z navbatida bilvosita ishtirokchilar guruhiga kiradi. Birjadan tashqari (boshqarilmaydigan) bozorlarda bevosita ishtirokchilar

⁸⁴ Offshor – kredit tashkilotlari (milliy va xorijiy) norezidentlar bilan chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshiruvchi jahon moliya markazi. Ssuda kapitalarining ichki bozori rezidentlarning hisob-raqamlarini norezidentlar hisob-raqamlaridan ajratish yo'li bilan tashqi (xalqaro) bozordan ajratib qo'yiladi hamda norezidentlarga soliq imtiyozlari, valyuta nazoratidan ozod qilish va boshqa shu kabi imtiyozlar beriladi.

guruhiga yirik marketmeykerlardan⁸⁵ tashqari barcha ishtirokchilar bilvosita ishtirokchilar guruhi sifatida kiradi.

Jahon moliya bozori ishtirokchilari **ishtirok etish maqsadiga ko'ra** xedjerlar va spekulyantlarga bo'linadi. Spekulyantlar o'z navbatida treyderlar va arbitrajlariga ajratiladi. Xedjerlar – valuta kurslarining kelgusida salbiy tomonga o'zgarishidan ko'riladigan moliyaviy zararining oldini olish bilan shug'ullanuvchi ishtirokchilardir. Spekulyantlar – moliyaviy instrumentlarning kurslaridagi farq hisobiga foyda olishni ko'zlagan ishtirokchilar. Treyderlar – moliyaviy instrumentlarning kurslari o'zgarishidan foydalangan holda bir yoki bir nechta shartnomalar asosida foyda olishni ko'zlagan jahon moliya bozori ishtirokchilari. Bunday operatsiyalar moliyaviy resursning kursi oshishi kutilayotgan sharoitda sotib olish va ko'zlangan nuqtada sotish, moliyaviy resursning kursi tushishi kutilayotgan sharoitda esa uni sotish va ko'zlangan nuqtada sotib olish kabi shartnomalar bilan amalga oshiriladi. Treyderlar bozorning likvidligini oshiradi. Arbitrajchilar – bir vaqtning o'zida turli bozorlarda, turli narxlar asosida moliyaviy resursni sotib olish va sotish orqali foyda ko'radigan jahon moliya bozori ishtirokchilari. Arbitrajchi moliyaviy dastaklarni yuqori narx bo'lgan bozorda sotadi va narxi past bo'lgan bozorda esa sotib oladi. Narxlardagi farq esa uning foydasi hisoblanadi. Arbitrajchi o'zining faoliyati orqali turli moliyaviy bozorlardagi narxlar va kurslarning tenglashishiga, shu bilan birga jahon moliya bozorining turli segmentlaridagi o'zaro bog'liq moliyaviy dastaklarning paritet nisbatlaridagi daromadlilikini tiklashga turtki beradi.

Jahon moliya bozori **investorlar turiga ko'ra** xususiy va institutsional ishtirokchilarga ajratiladi. Xususiy investorlar – moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi jismoniy shaxslardan iborat. Institutsional investorlar yoki jamoaviy investitsiyalash bilan shug'ullanuvchi moliya institutlari guruhi hisoblanadi. Oxirgi 20 yil davomida investitsion faoliyatda tijorat banklari, pensiya fondlari, sug'urta, investitsion va moliya kompaniyalari, jamg'arma banklari, o'zaro jamg'arma kompaniyalari va boshqa moliya-kredit institutlari, xalqaro moliya institutlarining roli oshib bormoqda. Jahon moliya markazlari xalqaro moliyaviy resurslar oqimlarining bir joyga jamlanishi va foyda normasi yuqori

---

⁸⁵ Doimiy ravishda valyutalarni sotib olish va sotish kurslari kotirovkalarini hamda shu kotirovkalar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshiruvchi moliya tashkilotlari.

tarmoqlarga taqsimlanishini ta'minlab beradigan markazlar hisoblanadi. Tarixan ular milliy bozorlar asosida, keyinchalik esa jahon valuta, kredit, fond, oltin bozorlari asosida tashkil topgan. Shuning uchun jahon moliya markazlari tarkibida jahon moliya bozorining barcha segmentlari mavjud.

14.2. Jahon moliya bozorining tarkibi va rivojlanish xususiyatlari

Jahon moliya bozorining shakllanishi milliy ssuda kapitalining xalqaro operatsiyalar orqali baynalmilallashuvi tufayli yuz berdi. Bu jarayon XX asrning 60-yillariga to'g'ri keladi. Bungacha deyarli 40 yil davomida 1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi, Ikkinchi jahon urushi, valuta cheklovlari, bozor, depozitlar bo'yicha stavkalar va boshqalar qattiq nazorat ostida bo'lganligi uchun moliya bozori deyarli faoliyat ko'rsatmas edi. Buyuk depressiya davridan boshlab pul bozorlari qattiq nazorat qilina boshladi. Masalan, AQShda banklar depozitlari bo'yicha foiz to'lovlari 1 %dan 2,5 %gacha chegaralab qo'yilgan edi. Bunda kreditlar bo'yicha bozor stavkalari ancha yuqori bo'lib, kapitallarni xorijiy banklarga qo'yilishiga rag'batlantirar edi.

Jahon moliya bozori rivojlanishining obyektiv sababi xo'jalik aloqalarining xalqaro darajaga ko'tarilishi va milliy moliya bozorlarining xalqaro operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyatlarining cheklanganligi hisoblanadi. Jahon valuta, kredit, qimmatli qog'ozlar va oltin bozorlari rivojlanishiga asosiy turtki raqobat muhiti bo'lgan. Aynan raqobat muhiti moliyaviy resurslarning xalqaro oqimi hajmini, valuta-moliya va to'lov shartlarini nazorat qilib, qayta taqsimlab beradi.

Global moliya bozori xalqaro masshtabda kapitallarning harakatini ta'minlab berishi bilan jahon iqtisodiyotining muhim elementi bo'lib xizmat qiladi. XX asrning 60-yillarida jahon moliya bozorining vujudga kelishi ssuda kapitallari bozori xalqaro operatsiyalarining baynalmilallashuvi asosida ro'y berdi. Bu davrga qadar bir qator sabablar — 1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi, Ikkinchi jahon urushi, mavjud valuta cheklovlari va bozorning qattiq nazorat etilishi tufayli xalqaro savdo faol bo'lmay, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar va moliyaviy operatsiyalar deyarli yo'q edi.

Bretton-Vudsda shakllantirilgan xalqaro moliya institutlari (XVF va Jahon banki)ga kapitallar oqimini xalqaro miqyosda kengaytirish

va jadallashtirish orqali jahon savdosi rivojlanishiga turtki berish maqsadida asos solingan edi. Jahon banki to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tanqisligini to'ldirib turishi, Xalqaro valuta fondi esa savdodagi disbalansni bartaraf etish uchun moliyaviy kreditlarga bo'lgan talabni qondirishi kerak edi.

O'ziga xos rivojlanish sur'atlariga ega bo'lgan integratsiyalashgan global moliya bozori shakllandi. Uning tarkibida kapitalarning doimiy harakati ro'y berib, qisqa muddatli qo'yilmalar o'rta va uzoq muddatli kreditlarga aylandi, qimmatli qog'ozlar emissiyasi o'rnini oddiy bank zayomlari egalladi. Qimmatli qog'ozlar bozori hajmi astronomik ko'rsatkichlarda hisoblanadigan darajada spekuliyativ kengayishi va kapital qo'yilmalari hajmining ko'payishi yuz berdi.

Ishlab chiqarish xarajatlari rivojlanayotgan mamlakatlardagi arzon ishchi kuchi va resurslar hisobiga tovarlarning tannarxiga minimal darajada ta'sir ko'rsata boshladi. Moliya bozorlari tobora iqtisodiy reallikdan farqlanib borib, valutar va qimmatli qog'ozlarning narxlari ramziy ravishda sun'iy yaratilgan narxlar asosida shakllandi.

Moliya bozorida noaniqlikning yuzaga kelishi, xususan, valuta va qimmatli qog'ozlarning kurslaridagi noaniqlik risklarni boshqarish mexanizmlarining rivojlanishiga turtki berdi. An'anaviy moliyaviy dastaklar yangi turdagi qimmatli qog'ozlar va majburiyatlar — boshqa qimmatli qog'ozlarning hosilasi hisoblangan derivativlar bilan to'ldirildi. Derivativlar valutar, aksiyalar va boshqa aktivlarning kurslari o'zgarishi hisobiga o'ynash imkoniyatini ochib berdi. Ushbu bozorning xususiyati shundan iboratki, moliyaviy operatsiyalar olib boradigan ayrim ishtirokchilarning risklarini qayta taqsimlash va pasaytirish orqali uning faoliyati umumiy tizimli riskning oshib ketishiga olib keladi. Derivativlar bilan olib boriladigan tranzaksiyalar, amalda, huquqiy boshqaruv tizimiga bo'ysunmas ekan, bu holat keng miqyosdagi spekuliyativ operatsiyalarga yo'l ochib, moliya, valuta-moliya sohasining real iqtisodiyotdan ajralib chiqishi jarayonini jadallashtiradi.

Bu ajralish ular o'rtasidagi aloqaning susayganligini bildirmaydi. Aksincha, bog'liqlik darajasi kengaydi, lekin oldindan aytib bo'lmaydigan xarakterga ega bo'lib bordi. Moliyaviy operatsiyalar sohasida kapitalni akkumulyatsiya qilish darajasi tobora o'sib bordi, natijada bunday akkumulyatsiya oqibatida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarning spekuliyativ aktivlarga aylanishi yuz berdi.

Shunday qilib jahon moliyaviy-iqtisodiyot dunyosida «sovun pufagi» deb nomlangan fenomen yuzaga keldi.

Katta hajmdagi kapitallarning nazoratsiz harakati asosan qisqa muddatli portfel investitsiyalar shaklida yuz beradi va ularning moliyaviy spekulyatsiyalar sohasida konsentratsiyalanishi butun moliya bozori tizimining beqarorlashuviga olib keladi. Ushbu holat oqibatlarini biz davriy ravishda yuzaga keladigan valuta-moliya inqirozlarida ko'rishimiz mumkin.

XXI asr boshlarida sodir bo'layotgan voqealar global tendensiyalar bilan bog'liq bo'lgan inqirozlarning tizimli xarakterga ega ekanligini tasdiqladi. 2008-yilning ikkinchi yarmidan boshlab, butun xalqaro moliya bozori tizimini larzaga keltirgan jarayonlar muomaladagi qimmatli qog'ozlar va pul massasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik beqaror ekanligini ko'rsatib berdi.

O'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan va bu inqirozning kelgusidagi qaytarilishining oldini olib bo'lmaydigan quyidagi muammolarni sanab o'tish mumkin:

- hosilaviy qimmatli qog'ozlar bozori bilan bog'liq bo'lgan muammolar;
- milliy valuta tizimlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar;
- jahon qarzdorlik inqirozi bilan bog'liq bo'lgan muammolar;
- tovar va xizmatlar bozorining ochiqlik darajasi bilan bog'liq bo'lgan muammolar.

Jahon moliya bozorini boshqaruvchi mavjud dastaklar yetarli emas va amalda inqirozdan chiqishga yordam beradigan yoki kelgusida ro'y berishi mumkin bo'lgan inqirozlarni oldindan aytib bera oladigan aniq retsept mavjud emas. Muammoni hal qilish uchun butun jahon bo'yicha iqtisodiy va siyosiy jihatdan yuqori darajadagi integratsiya bo'lishi kerak. Lekin amalda jahon bozorida raqobatlashuvchi Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Janubi-Sharqiy Osiyo hududlari bo'yicha xalqaro hududiy iqtisodiy bloklarning vujudga kelishi yuz bermoqda.

XX asr oxiri XXI asr boshlariga kelib jahon moliya bozori miqyosi juda katta hajmga ega bo'ldi. Xalqaro hisob-kitoblar Banki va XVF ma'lumotlariga ko'ra, muomalaga kiritilgan xalqaro obligatsiyalarning qiymati 2,3 trln dollarni, butun mamlakatlarning tashqi qarz majburiyatlari esa 3,2 trln dollarni tashkil qilar ekan. 70-yillarning oxirida yuzaga kelgan hosilaviy moliyaviy dastaklar bozori jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Ulardan eng muhimlari hisoblangan foiz svoplari va opsiolari hamda zayomlar bo'yicha

valuta svoplarining umumiy qiymati 40 trln dollardan oshib ketgan. Bu esa, biznesning naqd puldagi operatsiyalarning muddatli operatsiyalarga va real sohadagi operatsiyalarning moliyaviy sohadagi operatsiyalarga ko'chib o'tishini ko'rsatadi. Moliyaviy bozorlardagi oxirgi o'n yillikning muhim tendensiyalaridan biri – jamoaviy investitsiyalash bo'yicha institutsional investorlarning yoki moliyaviy institutlarning miqdoriy va sifat o'sishi sodir bo'lishi hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalari, pensiya va paychilik fondlari, investitsion kompaniyalarning roli o'sib borib, investitsiyalar uzoq muddatli xarakterga ega bo'lgan fond boyliklariga qaratilishi jarayoni ro'y berdi.

Valuta zaxiralarining intensiv ravishda jamlanishi jahon moliya bozorida markaziy banklarning investor sifatidagi o'rni va ahamiyatining oshishiga olib keldi. Jahon amaliyoti ko'rsatishicha, Markaziy banklar mamlakatning moliyaviy resurslarini samarali boshqaradi va valuta intervensiyasini amalga oshiradi. Har bir markaziy bank o'zining investitsion siyosatini olib boradi. Hozirda moliyaviy dastaklar doirasi kengayib, markaziy banklarning investitsion portfeli differentsiyalashib bormoqda.

Hosilaviy moliyaviy dastaklar bilan xalqaro savdo dinamik ravishda o'sib bordi. Bu esa tez o'zgaruvchi xalqaro iqtisodiy munosabatlar sharoitida moliya bozorining rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan yangi turdagi dastaklarning jadal sur'atlarda paydo bo'lishiga olib keldi.

Global moliya tizimining hosilaviy moliyaviy dastaklar bozori jahon moliyaviy-iqtisodiy tizimini izdan chiqaruvchi manba bo'lib qoldi.

Jahon moliya bozori rivojlanishining jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qadar quyidagi tendensiyalarini ajratish mumkin⁸⁶:

Birinchidan, 1995–2005-yillarda aksiya va obligatsiya bozorlari jadal sur'atlarda rivojlandi, bank depozitlari ulushi esa qisqarib bordi. Ushbu tendensiya 2006-yilga qadar davom etdi, ammo bank depozitlari oldingi uch yilga nisbatan mutlaq qiymati bo'yicha o'rtacha ikki barobarga oshgan va depozitlar hajmining o'sishi asosan AQShga to'g'ri kelgan. AQShda aholi uy-joy qurilishining jadal sur'atlarda rivojlanishi sababli aksiyalardan tushgan tushumlar qurilishga sarflandi. Inqiroz esa vaziyatni sezilarli darajada o'zgartirdi va bank depozitlarining istiqboldagi o'sishi Xitoy iqtisodiyotining

⁸⁶ Фролова Е.В. Мировой финансовый рынок: до и после кризиса. //ЭКО, №6, 2010. С.163–164.

rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib qoldi. Ushbu mamlakatda depozitlar – jamg'arishning asosiy manbasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, jahon moliya bozorining «moliyaviy chuqurligi» ortdi. «Moliyaviy chuqurlik» tushunchasi makroiqtisodiyotda 1980-yillarda Jahon banki tomonidan iqtisodiy o'sish sur'atlari va iqtisodiyotning pul resurslari bilan to'yinganligi, moliya, pul-kredit tizimlarining murakkabligi va keng tarmoqliligi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalash uchun joriy etilgan. Makrodarajada bu ko'rsatkich moliyaviy bozorning kapitallashish darajasi (qarz yukining monetizatsiya darajasi)ning yalpi ichki mahsulotga nisbati orqali aniqlanadi. Mikrodarajada esa kompaniyaning bozordagi kapitallashish darajasining kompaniya kapitaliga nisbati ko'rinishida baholanadi. Jahon moliya bozorining «moliyaviy chuqurligi» ko'rsatkichi 2006-yilda 345 % ga teng bo'lgani holda 2007-yilda 359 % ga yetdi va asosan aksiya, obligatsiyalar bozori, ba'zi hollarda davlat qarzining ortishi yoki aktivlar bozorini noto'g'ri baholash hisobidan yuz berdi. Moliya bozorining «chuqurligi» ularning likvidligini oshirdi, qarz oluvchilar uchun kredit olish imkoniyatlarini yaxshiladi, moliyaviy aktivlarni⁸⁷ samarali baholashga yordam berdi va iqtisodiy o'sishni jadallashtirdi. Davlat qazlaridan tashqari barcha turdagi aktivlar hajmi ortib bordi. Jumladan, 1990-yilda moliyaviy aktivlar hajmi 33 ta mamlakatda YaIM hajmidan oshib ketgan holsa, 2006-yilga kelib ularning soni 72 taga yetdi.

Uchinchidan, xorijiy investitsiyalar miqyosi hajmi ortdi va bu holat moliya bozorlarining bir-biriga bog'liqligini yanada kuchaytirdi. Axborot olish tezligi, yangi texnologiya va kommunikatsiyalar global banklar hamda moliyaviy vositachilarni vujudga keltirdi. Ko'plab mamlakatlar xorijiy kapital harakati yo'lidagi to'siqlarni kamaytirdi, xorijiy investorlar uchun ichki bozorlarni ochib, o'z fuqarolari va kompaniyalariga xorijga kapital chiqarish uchun ruxsat berdi.

To'rtinchidan, investorlar o'z mamlakatlarining ichki bozorlariga qaraganda tashqi bozorlarga ko'proq kapital sarflay boshladi. Tahlillar ko'rsatishicha, xorijiy investorlar 1990-yilda jahon korporativ obligatsiyalarining 7 %iga egalik qilgan bo'lsalar, 2007-yilda bu ko'rsatkich 21 % ga yetdi.

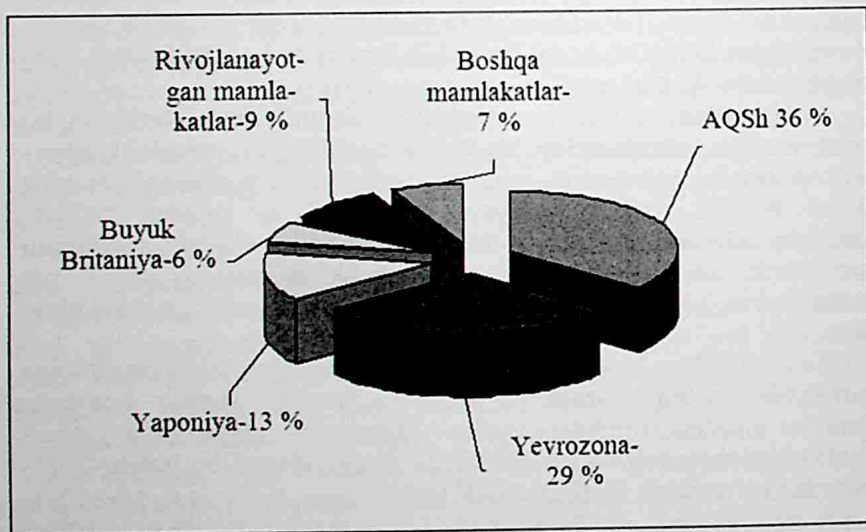
---

⁸⁷ Moliyaviy aktivlar – jahon moliya bozori aktivlarining bir qismi bo'lib, bank depozitlari va qimmatli qog'ozlar kabi moliyaviy resurslarni ifodalaydi.

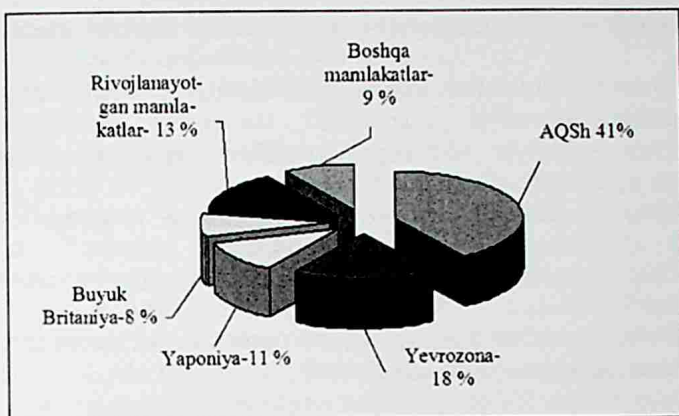
Beshinchidan, xorijiy qarzar va kreditlar hajmi jadal sur'atlarda ko'paydi. 2002–2006-yillarda xorijiy qarzar va kreditlar hajmi 4 baravarga oshib, jahon moliya bozorining yirik segmentiga aylandi. 2006-yilda xorijiy obligatsiyalarga kapital qo'yish hajmi 2,5 trln dollarni tashkil etib, ushbu bozorning ikkinchi segmentiga aylandi. Investorlar davlat obligatsiyalariga emas, balki korporatsiyalarning obligatsiyalariga mablag' sarflay boshlashdi. Natijada davlat obligatsiyalari ulushi obligatsiyalar bozorining uchdan bir qismigacha qisqarib, korporativ obligatsiyalar ulushi ikki baravarga ortdi. Xorijiy aksiyalarga yo'naltirilgan investitsiyalar 2006-yilda 926 trln dollarni tashkil etib, moliya bozorining 11 %ini tashkil etdi.

Jahon moliya bozorining geografik tarkibida rivojlangan mamlakatlar yetakchi mavqega ega. AQSh qimmatli qog'ozlar bozori jahondagi eng yirik bozor hisoblanadi. Yevrozona, Buyuk Britaniya va Yaponiya bozorlari keyingi o'rinlarni egallaydi va ularning bu bozordagi ulushi ortib bormoqda (14.2-rasm).

Tahllilar ko'rsatishicha, 2006-yilda AQShda moliyaviy aktivlar miqdori 56,1 trln dollarni, Buyuk Britaniya va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida esa 53,2 trln dollarni tashkil etdi.

Obligatsion kapital

Aksioner kapital

14.2.1-rasm. Dunyo mamlakatlari bo'yicha obligatsion va aksioner kapitalning taqsimlanishi (2009-y. jamiga nisbatan foiz hisobida).⁸⁸

Bunda Yevropa mamlakatlari aktivlari o'sishining 75 foizi aksiya va obligatsiyalar bozoriga to'g'ri keladi (Buyuk Britaniyada asosan aksiyalar, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida obligatsiyalar hisobiga). Yevropa bozorlaridagi moliyaviy chuqurlik ko'rsatkichi AQShga nisbatan ikki baravar tezlikda ortib borib, 2007-yilda yevroda hisoblanadigan obligatsiyalar hajmi dollardagi obligatsiyalar hajmidan oshib ketdi (840 mlrd yevro – 814 mlrd dollar). Jahon moliya bozorining inqirozgacha bo'lgan davridagi rivojlanishida rivojlanayotgan mamlakatlarning o'rni katta. Rivojlanayotgan mamlakatlar moliyaviy aktivlari 2006-yilda 5,3 trln dollarga o'sdi va hajmi 23,6 trln dollarga tenglashdi. 2007-yilda esa rivojlanayotgan mamlakatlar moliya bozori 35 % ga o'sgan holda, asosiy investitsiyalar Xitoy va Rossiya iqtisodiyotiga jalb etildi. Xitoy moliya bozori hajmi jihatdan jahonda AQSh va Yaponiyadan keyin uchinchi o'rinni egalladi.

Nazorat savollari

1. Jahon moliya bozori nima va u operatsiyalar obyektiga ko'ra qanday segmentlarga ajratiladi?
2. Jahon bozorlari tashkiliy jihatdan qanday turlarga bo'linadi?

⁸⁸ Фролова Е.В. Мировой финансовый рынок: до и после кризиса. //ЭКО, №6, 2010. С.163–164.

3. Jahon moliya bozorining institutsional tarkibi nimalardan iborat?

4. Jahon moliya bozorining ishtirokchilari qaysi mezonlarga ko'ra guruhlanadi?

5. Jahon moliya bozorining tarkibini aniqlang va uning rivojlanish xususiyatlari nimalardan iborat?

6. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelish sabablari nimalardan iborat?

7. Xalqaro ssuda kapitali bozori nima va u qaysi bozorlarni o'z ichiga oladi?

8. O'zbekistonning xalqaro moliya munosabatlariga integratsiyalashuv xususiyatlari nimalardan iborat?

Muhokama uchun savollar

1. Xalqaro valuta bozorlarida amalga oshiriladigan arbitraj va xedjirlash operatsiyalarining o'xshash va farqli jihatlarini tushuntirib bering.

2. Laffer egri chizig'i nimani aks ettiradi va undan davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda qanday foydalanish mumkin?

3. Xalqaro qarzdorlik inqirozini hal etishda foydalaniladigan rekapitallashuv operatsiyasining afzallik va kamchiliklari nimalardan iborat?

4. Meksika jahon moliya bozorida yevroobligatsiyalarni joylashedirdi. London klubi Meksikaning xususiy qarzlarini restrukturizatsiya qildi. AQSh Federal Zaxira Tizimi foiz stavkasini 0.5 % ga pasaytirsam Meksika qarzdorlik qimmatli qog'ozlarining jahon bozorida bahosi qanday o'zgarishi mumkin?

5. Rossiya Prezidenti farmoniga muvofiq «Gazprom» kapitalida norezidentlarning ulushi 9 %dan oshmasligi kerak. Gazprom aksiyalarining bir qismi Frankfurt fond birjasida, qolgani Moskva fond birjasida sotiladi. Ammo aksiyaning bozor kotirovkasi Frankfurt birjasida Moskva birjasiga nisbatan yuqoriroq. Bunday sharoitda arbitrajdan foydalanish mumkinmi?

6. AQSh hukumati Xitoydan yuan kursini revalvatsiyalashni talab qildi va ushbu talab bajarilmagan holatda Xitoy tovarlari importini cheklashini e'lon qildi. Xitoy hukumati mamlakatda jang'arilgan AQSh dollarlari va qimmatli qog'ozlarini jahon moliya bozoriga chiqarishini e'lon qilganidan keyin AQSh hukumati o'z qaroridan qaytdi. Nima uchun arzon yuan AQSh iqtisodiyotiga

salbiy ta'sir ko'rsatadi va Xitoy hukumati tomonidan javob choralari qo'llanilishi qanday oqibatlariga olib kelar edi?

7. 2007-yilda Latviya Seymi milliy valuta - latning kursini barqarorlashtirish maqsadida ushbu pul birligini devalvatsiyasi to'g'risida gap tarqatgan fuqarolarni olti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Ommaviy axborot vositalarida ushbu qaror keskin e'tirozga uchradi va mamlakat prezidenti Zatlersga bu taklifni qaytarib olish tavsiya qilindi. Matbuotning bunday yondashuvi quyidagi holatlarga asoslanar edi:

- inflyatsiya sur'atlarining keskin ortishi – rejalashtirilgan 6 %li inflyatsiya o'rniga narxlarning o'rtacha 13 %ga o'sishi kuzatildi;
- tashqi savdo balansidagi passiv saldoning mavjudligi;
- ichki talabga yo'naltirilgan sanoat korxonalarini rivojlantirish imkoniyatlarining yo'qligi.

Latviya hukumati tomonidan lat kursini yevroga nisbatan qa'tiy kursda belgilanishi milliy valuta kursini barqarorlashtirish imkoniyatini beradi, deb hisoblandi. Bundan tashqari Latviya hududida faoliyat ko'rsatuvchi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining banklari xorijiy valuta taqchilligini qisqartirish imkonini berardi.

Yuqoridagi holatlarni tahlil qiling va latning devalvatsiyasi to'g'risidagi fikrlarni muhokama qiling.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Quyidagi jadvalda Buyuk Britaniya funt sterlingining AQSh dollariga nisbatan kotirovkasi keltirilgan:

	Sotib olish	Soltish
Nyu-York	1,6285	1,6295
London	1,6305	1,6315

a) tranzaksion xarajatlar 1 %, 0,1 % va 0,01 %ga teng bo'lsa, ikki tomonlama arbitrajni amalga oshirish uchun imkoniyat mavjudmi?

b) N'yu-Yorkda xarid qilingan va Londonda sotilgan har bir funtdan qancha foyda olish mumkin?

v) Arbitrajchi ixtiyorida 3 mln dollar mavjud bo'lsa, olinishi mumkin bo'lgan maksimal foyda nechaga teng?

2-masala. Nyu-Yorkda Yaponiya yenasining kursi 1 dollar=100 yenaga, Yevroning kursi bo'lsa 1dollar 0,75 yevroga teng. Frankfurtda dollarning kursi 1 yevro=1,31 dollarga teng bo'lsa, quyidagilarni aniqlang:

a) agar transaksion xarajatlar nolga teng bo'lsa uch tomonlama arbitrajni amalga oshirish mumkinmi?

b) dollarning kross-kursi nechaga teng va bu kurs bevosita kursdan qanchaga farq qiladi?

v) uch tomonlama arbitrajdan 1 dollarga olinishi mumkin bo'lgan foyda nechaga teng?

g) Arbitrajchi ixtiyorida 3 mln dollar mavjud bo'lsa, olinishi mumkin bo'lgan maksimal foyda nechaga teng?

3-masala. Amerikaning GE korxonasi Shvetsariyadan uskuna sotib olish uchun 1 iyulda shartnoma tuzdi. Shartnoma muvofiq GE 450 000 frankni 1 sentabrda to'lashi kerak. 1 iyulda shvetsariya frankining kursi 1 frank=0,5412 dollar bo'lgan. 1 sentabrgacha shvetsariya frankiga f'yuchers shartnomalar 1 frank=0,5424 dollar kursi bo'yicha sotilgan. Bu kurs bo'yicha GE korxonasi har biri 125 000 frankka teng bo'lgan to'rtta forvard shartnomasini xarid qildi. 15 avgustda frank kursi 1 frank=0,6029 dollarga yetdi. Bu kurs bo'yicha GE o'z shartnomalarini sotdi va spot kurs bo'yicha shveysariya franklarni xarid qildi. 15 avgustda spot kurs 1 frank=0,6021 dollarga teng bo'lgan.

A) GE korxonasi frankni qanday samarali kurs bo'yicha xarid qilganini aniqlang.

B) agar 15 avgustda spot kurs 1 frank=0,4882 dollarga, forvard shartnomalarini sotish kursi bo'lsa 1 frank=0,4890 dollarga teng bo'lganida GE korxonasi frankni qanday samarali kurs bo'yicha xarid qilgan bo'lar edi?

V) yuqoridagi ikki holat o'rtasidagi muhim farqli jihat nimadan iborat?

4-masala. Bank 11,5 %li qa'tiy stavka bo'yicha yoki LIBOR bo'yicha kredit olishi mumkin. Korxonaga 14 %li qa'tiy stavka bo'yicha yoki LIBOR+1 % bo'yicha kredit olishi mumkin. Bank va korxonaga o'zaro svop shartnomasini quyidagi shartlar asosida tuzadi: bank 50 mln dollarlik obligatsiyalarni 11,5 %li qa'tiy stavka bo'yicha fond birjasiga chiqaradi, korxonaga bo'lsa ushbu obligatsiyalarni LIBOR+1 % li stavka bo'yicha sotib oladi. Keyinchalik korxonaga bankka 12 %li kupon to'laydi, bank bo'lsa korxonaga LIBORga teng foizni to'laydi. Quyidagilarni aniqlang:

A) korxonani fond birjasiga chiqargan obligatsiyalarining samarali foizini aniqlang;

B) bank obligatsiyalarining samarali foizini aniqlang;

V) bank va korxonaga uchun qarzni qiyamati qanchaga past bo'lganini aniqlang.

Testlar

1. Jahon moliya bozori bu:

- a) mamlakatlar o'rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta'minlab beruvchi bozor munosabatlari yig'indisi;
- b) bo'sh turgan pul kapitallarning to'planishi va mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlanishi bo'yicha munosabatlar majmuasi;
- c) xalqaro savdoga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq qisqa muddatli operatsiyalar bozori;
- d) uzoq muddatli operatsiyalar bozori.

2. LIBOR stavkalari qaysi moliyaviy bozorga tegishli?

- a) Parij;
- b) London;
- c) Nyu-York;
- d) Umumevropa.

3. Xaridorga ma'lum bir qimmatli qog'oz yoki tovarni belgilangan muddatdan so'ng yoki ma'lum bir davr ichida qat'iy belgilangan narxlarda sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi shartnoma (qimmatli qog'oz):

- a) opsiya;
- b) varrant;
- c) nota;
- d) svop.

3. Qimmatli qog'ozlar likvidligi bu:

- a) tez sotish imkoniyati;
- b) qalbakilashtirishdan himoyalashni ta'minlash;
- c) garov ko'rinishida foydalanish imkoniyati;
- d) boshqa aktivga konvertirlashtirish;

5. Valuta operatsiyalari bu:

- a) valuta kursini o'rnatish.
- b) xorijiy valuta birligiga to'g'ri keladigan milliy valuta miqdorini o'rnatish.
- c) milliy valuta birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valuta miqdorini o'rnatish.
- d) xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

6. Bir vaqtda turli bozorlarda, har xil narxlarda moliyaviy resursni sotib olish va sotish orqali foyda ko'radigan jahon moliya bozori ishtirokchilarini belgilang.

- a) xedjerlar;
- b) spekulyantlar;
- c) treyderlar;
- d) arbitrajchilar.

7. Bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valutalarda zaxiralar tashkil qilish bu:

- a) valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash;
- b) xalqaro valuta likvidligi;
- c) to'lov balansini tartibga solish;
- d) to'lov balansini tartibga solish dastaklari.

8. Xalqaro kreditni berilish muddatiga ko'ra farqlang.

- a) tovar, valuta;
- b) qisqa, o'rta, uzoq;
- c) naqd, aksept, depozit;
- d) obligatsion zaymlar, konsorsial.

9. Kreditni sinditsirlash bu:

- a) o'ta yirik kreditlarni berish maqsadida banklarning vaqtinchalik birlashishi;
- b) eksport kreditlarini berish uchun doimiy ravishda banklarning birlashishi;
- c) umumiy banklarni tashkil etish;
- d) banklarning qo'shilib ketishi, bank alyanslari.

10. Xalqaro ssuda kapitali bozori bu:

- a) mamlakatlar o'rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta'minlab beruvchi bozor munosabatlari yig'indisi;
- b) bo'sh turgan pul kapitallarning to'planishi va mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlanishi bo'yicha munosabatlar majmuasi;
- c) xalqaro savdoga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq qisqa muddatli operatsiyalar bozori;
- d) uzoq muddatli operatsiyalar bozori.

11. Moliyaviy bozorlar quyidagi funksiyani bajarmaydilar:

- a) xalqaro jamg'armalarni jalb etish;
- b) tashkiliy xarajatlarni pasaytirish;
- c) budjet kamomadini qoplash;
- d) xalqaro kapital oqimlarini qayta taqsimlash.

12. Moliyaviy instrumentlar kurslarining o'zgarishidan foydalan-gan holda bir yoki bir nechta shartnomalar asosida foyda olishni ko'zlovchi jahon moliya bozori ishtirokchilarini aniqlang.

- a) xedjerlar;
- b) chayqovchilar;
- c) treyderlar;

d) arbitrajchilar.

13. SDR (SDR) bu:

a) har qanday xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valuta.

b) xorijiy valutilarning ma'lum bir qismigagina ayirboshlanadigan, xorijiy valutani sotib olishda va sotishda cheklashlar mavjud bo'lgan valuta.

c) xorijiy valutilarga ayirboshlanmaydigan va ichki to'lov aylanmasiga xizmat qiladigan valuta

d) Xalqaro valuta fondining maxsus pul birligi.

14. Pul bozori bu:

a) mamlakatlar o'rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta'minlab beruvchi bozor munosabatlari yig'indisi;

b) bo'sh turgan pul kapitallarning to'planishi va mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlanishi bo'yicha munosabatlar majmuasi;

c) xalqaro savdoga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq qisqa muddatli operatsiyalar bozori;

d) uzoq muddatli operatsiyalar bozori.

15. Yevrovalutada kreditlar va zayomlar bo'yicha operatsiyalar amalga oshirilayotgan jahon bozori bu:

a) jahon moliya markazi;

b) yevropa fond birjasi;

c) qimmatli qog'ozlar bozori;

d) yevrobozor.

16. Opsion — bu qimmatli qog'oz bo'lib, egasiga quyidagi huquqni beradi:

a) valutani avval belgilangan narxlarda sotish-sotib olish;

b) aksionerlar majlisida ovozga ega bo'lish;

c) bankda pul olish;

d) fyuchersni sotib olish.

17. Valuta kurslarining kelgusida salbiy tomonga o'zgarishidan ko'riladigan moliyaviy zararining oldini olish bilan shug'ullanuvchi ishtirokchilarni belgilang.

a) xedjerlar;

b) chayqovchilar;

c) treyderlar;

d) arbitrajchilar.

XV BOB. XALQARO IQTISODIY TASHKILOTLAR

15.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar: mohiyati, zaruriyati, funksiyalari va guruhlanishi

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar — bu xalqaro iqtisodiy munosabatlarning sohasida birgalikda qarorlarni ishlab chiqish, tartibga solish, birxillashtirish (unifikatsiyalash) maqsadida xalqaro shartnomalar asosida tashkil etilgan tashkilotlardir.

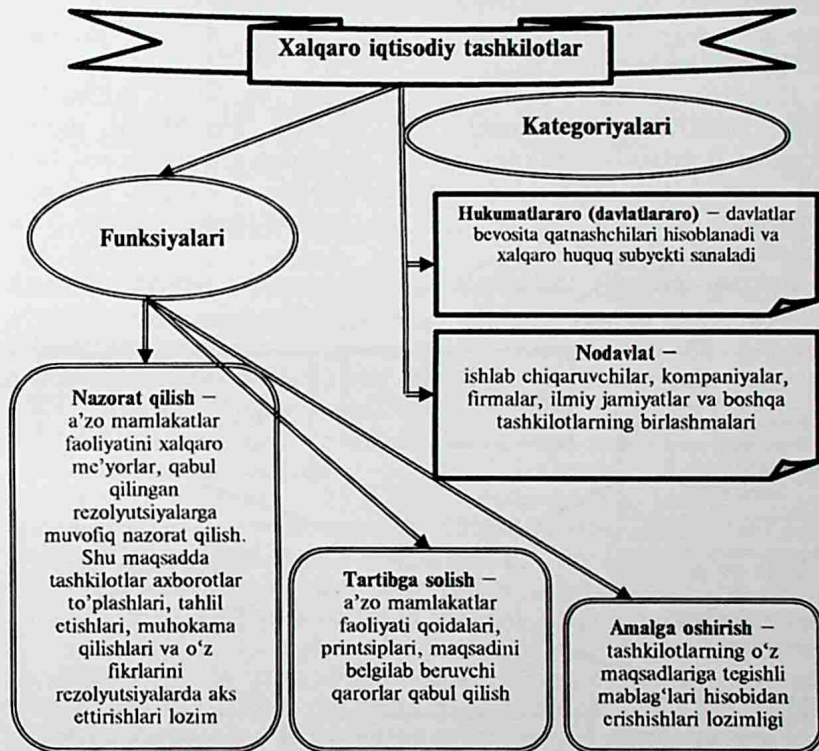
Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar Ikkinchi jahon urushidan keyin xalqaro iqtisodiy munosabatlarni davlatlararo tartibga solishning obyektiv zaruriyati tufayli tashkil etilgan.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni davlatlararo tartibga solish — bu turli mamlakatlar tomonidan jahon xo'jalik aloqalari sohasida ixtiyoriy ravishda qabul qilinadigan umumiy majburiyat va qoidalar yig'indisidan iborat.

Ushbu zaruriyatning shakllanish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

- bojxona tariflarini pasaytirish orqali xalqaro savdoni erkinlashtirish;
- jahon mustamlaka tizimining parchalanishi va mustaqil bo'lgan mamlakatlarning rivojlanishini ta'minlash;
- XX asrning 70–80-yillaridagi neft eksport qiluvchi mamlakatlar siyosati tufayli sodir bo'lgan xomashyo va energetika inqirozlari, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy inqirozlar;
- jahon iqtisodiyotining globallasuvi, mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va aloqalarning chuqurlashuvi, milliy iqtisodiy tizimlarning jahon xo'jaligida ro'y berayotgan o'zgarishlarga moslashishi;
- transmilliy korporatsiyalar rolining ortishi;
- xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarining intensiv rivojlanishi;
- jahon sotsialistik tizimining parchalanishi;
- global muammolarning chuqurlashishi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (XIT) faoliyatining asosini a'zo bo'lgan mamlakatlarning fikr-mulohazalarini bayon etish, muvofiglashtirish, xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi muammolarni aniqlash, ularni hal etish, chora-tadbirlarini hamkorlikda ishlab chiqishdan iborat. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning asosiy faoliyati muammolarni muhokama qilish va hal etish uchun qarorlar qabul qilish, ularni amalga oshirish, ijrosini nazorat qilish kabilarni o'z ichiga oladi. Yuqoridagilardan xalqaro tashkilotlarning quyidagi vazifalari kelib chiqadi: tartibga solish, nazorat qilish va amalga oshirish.

15.1.1-rasm. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning funksiyalari

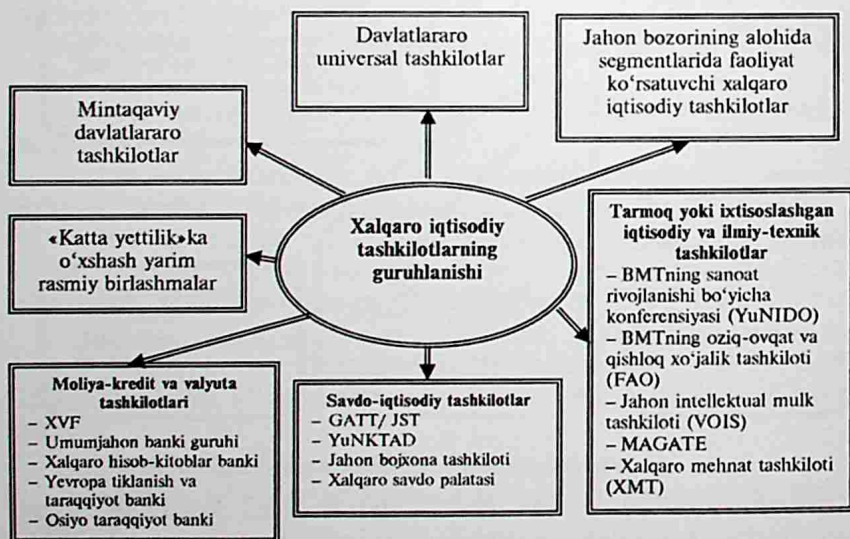
Muhim tartibga solish vazifasi qaror qabul qilishdan, a'zo mamlakatlar faoliyatini, maqsadini aniqlashdan iborat. Xalqaro tashkilotlar rezolyutsiyasi bevosita xalqaro huquq me'yorlaridan kelib chiqqan holda qabul qilinib, huquqni amalga oshiruvchi jarayonlarga

o'z ta'sirini o'tkazadi. Xalqaro huquqning ko'pgina qoida va me'yorlari dastlab rezolyutsiyalarda ifodalangan edi. Ularga xalqaro muammolarni tasdiqlash va aniqlash yo'li bilan xalqaro hayotga tatbiq etish xos: tashkilotlar aniq vaziyatlarga normalarni tatbiq etib, ularning mohiyatini ochib beradi. Nazorat qilish vazifasi mamlakatlarning xalqaro huquq normalariga, rezolyutsiyalarga bo'lgan munosabatini nazorat qilishdan iborat. Shu maqsadda tashkilotlar tegishli axborotni to'plab, uni tekshirib, tahlil, muhokama qilishga va rezolyutsiyalarda o'z fikr-mulohazalarini bildirishga haqlidirlar. Aksariyat holatlarda mamlakatlar ma'lum bir mavzuga doir bajarilayotgan ishlari haqida doimiy ravishda ma'ruzalar topshirishlari shart.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar maqsadi va joriy vazifalarini amalga oshirishga o'z mablag'lari hisobiga erishishdan iborat. Ko'pgina holatlarda tashkilotlar aniq maqsadga erishishda mustaqil a'zo mamlakatlar imkoniyatlaridan foydalaniladi. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar iqtisodiy, ilmiy-texnik va konsultatsion yordam kabi xizmatlar ko'rsatadilar.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarni turli mezonlar asosida tasniflash mumkin.

15.1.2-rasm. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning guruhlanishi

Xalqaro tashkilotlar xalqaro tartibga solish doirasiga qarab quyidagicha tasniflanadi:

1. Jahon iqtisodiyotining iqtisodiy va sanoat tarmoqlarini tartibga soluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlari (BMTning sanoatni rivojlantirish – YuNIDO, Umumjahon turizm tashkiloti, Umumjahon Dengiz tashkiloti va boshqalar).

2. Jahon savdosini tartibga soluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (Umumjahon savdo tashkiloti, BMTning savdo va taraqqiyot konferensiyasi – YuNKTAD, xomashyo va oziq-ovqat maqsulotlarini ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchi mamlakatlarning xalqaro tashkiloti).

3. Xalqaro moliya-kredit va valuta tashkilotlari (Xalqaro valuta fondi, Jahon banki institutlari).

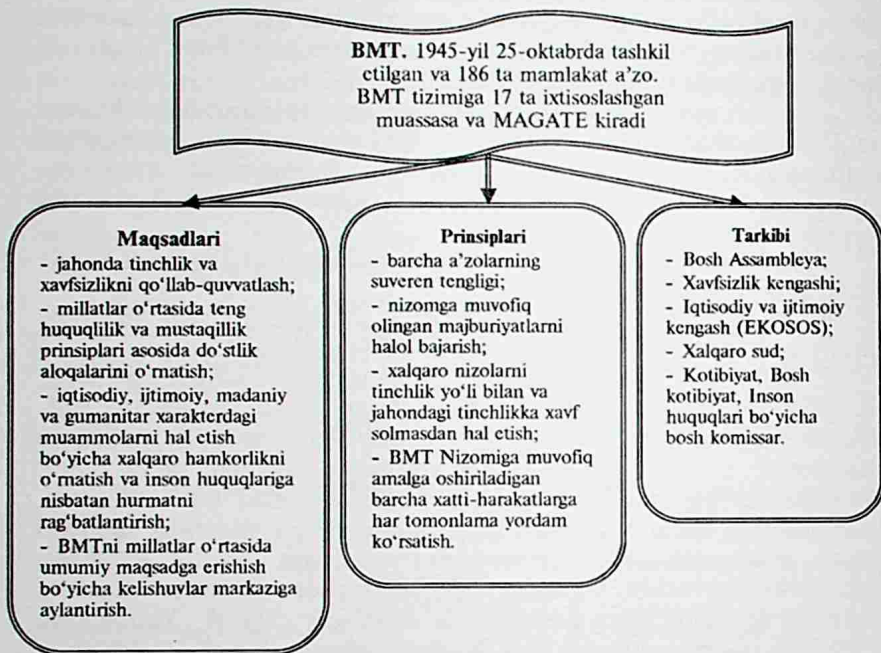
4. Tadbirkorlik faoliyatini tartibga soluvchi xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar (TMK bo'yicha BMT komissiyasi).

5. Jahon xo'jalik aloqalarini rivojlantirishga yordam beruvchi nodavlat xalqaro birlashma va tashkilotlar (savdo palatalari, tadbirkorlarning xalqaro ittifoqlari, tarmoq federatsiyalari). Xalqaro tashkilotlar a'zolari sifatida faqat mustaqil davlatlar bo'la oladi. Mamlakatlarning bir qismi xalqaro tashkilot a'zosi bo'la olmaydi. Tashkilotning hamma a'zolari teng huquqqa ega va uning faoliyati uchun javobgardirlar. Ular tashkilot budjetiga a'zolik to'lovlari o'tkazadilar va ushbu to'lovlar miqdori turlicha bo'ladi. Masalan, BMT xarajatlarini moliyalashtirishda AQShga – 25 %, Yaponiyaga – 19,9 %, Germaniyaga – 9,8 %, Fransiyaga – 6,5 %, Italiyaga – 5,4 %, Buyuk Britaniyaga – 5,1 %, Ispaniyaga – 2,6 %, qolgan mamlakatlar hisobiga – 25,7 % xarajatlar to'g'ri keladi. Xalqaro tashkilotlarda kuzatuvchi mavqeyi mavjud. Ushbu status tashkilotga a'zo bo'lmagan mamlakatlar uchun beriladi. BMTning Bosh Assambleyasining ko'pgina sessiyalarida Shveysariya kuzatuvchi sifatida ishtirok etadi. BMTning ko'pgina a'zolari Xavfsizlik Ittifoqi majlislariga o'z kuzatuvchilarini yo'llaydilar. BMTda qator milliy-ozodlik harakatlariga ham kuzatuvchi statusi berilgan. BMT organlariga maxsus uyushmalar va mintaqaviy tashkilotlar ham o'z kuzatuvchilarini yuboradilar. Kuzatuvchilar asosiy majlislarda ishtirok etish va hujjatlarni olish huquqiga ega.

15.2. BMTning ixtisoslashgan iqtisodiy va moliya tashkilotlari

BMTning shtab-kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan bo'lib, uning tarkibida 186 a'zo mamlakatlar mavjud. BMT nizomining 1-moddasida tashkilot faoliyatining asosiy maqsadlari tarkibida, «iqtisodiy

sodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xarakterdagi xalqaro muam-molarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish» yetakchi o'rin tutadi.

15.2.1-rasm. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT): maqsadi, prinsiplari va tarkibi

BMT iqtisodiy sohada quyidagi yo'nalishlarda faoliyat olib boradi:

- global muammolarni hal etish;
- davlatlarning iqtisodiy hamkorligiga ko'maklashish;
- mamlakatlarga iqtisodiy rivojlanishidagi inqirozlardan chiqishiga yordam berish;
- mintaqaviy rivojlanishni rag'batlantirish.

Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning har biri BMT muassasalarining faoliyatidagi axborot, texnika-maslahat va moliya sohasida hamkorliklarni o'z ichiga oladi. BMT bosh va yordamchi organlarni, shuningdek, 18 ta ixtisoslashgan institut va qator avtonom tuzilmalar bo'limlari Bosh Assambleya (BA), Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS), Sekretariatni o'z ichiga oladi.

BMT Bosh Assambleyasi har yili sessiyalar o'tkazadi (sentabr, dekabr) va jahon iqtisodiyotidagi asosiy masalalar umumiy majlislar va maxsus ikkinchi qo'mita doirasida muhokama qilinadi.

EKOSOS 1946-yilda tashkil etilgan bo'lib, 54 mamlakat uning a'zolari sanaladi va a'zolarining uchdan bir qismi (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSh va Fransiyadan tashqari) uch yil muddatga qayta saylanadi. Yuqoridagi beshta davlat urush va tinchlik masalalari bilan shug'ullanuvchi Xavfsizlik kengashida bo'lgani kabi doimiy ravishda EKOSOS tarkibiga kiradi. Kengash, odatda, bir yilda ikki marta (ijtimoiy-huquqiy va gumanitar, iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha) sessiya o'tkazadi. XIM muammolari bo'yicha qarorlar va tavsiyalar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan barcha tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati ham EKOSOS zimmasiga yuklatilgan. Hozirda EKOSOS oltita doimiy qo'mita, yettita funksional va beshta hududiy komissiyalarni ta'ris etgan. Bulardan tashqari 18 ta ixtisoslashgan muassasa, Jahon oziq-ovqat dasturi va YuNKTAD/UST Xalqaro savdo markazi ham EKOSOS rahbarligi ostida faoliyat olib boradi. BMTning iqtisodiy organlari tizimida uchinchi bo'g'in sifatida Sekretariat faoliyat yuritadi. Sekretariat bir necha bo'limlardan (iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Department) tarkib topgan bo'lib, ma'muriy-ijrochi tuzilma sifatida ish olib boradi.

Jahon xo'jaligi muammolarini hal qilishda BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha Anjumani (YuNKTAD) va BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha tashkiloti (YuNIDO) faoliyati to'g'risida alohida to'xtalib o'tish lozim.

1964-yilning oxirida BMTning Bosh Assambleyasi xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka ko'maklashish uchun YuNKTADni ta'ris etish to'g'risida qaror qabul qildi. Anjumanning oliy organlari to'rt yilda bir o'tkaziladigan sessiya va yilda ikki marta to'planadigan Kengash hisoblanadi. Kengash nazorati ostida doimiy qo'mitalar, vaqtinchalik ishchi guruhlari va Sekretariat faoliyat ko'rsatadi. YuNKTADga 186 ta davlat a'zo bo'lib, uning shtab-kvartirasi Jenevada joylashgan. YuNKTAD o'tkazgan hukumatlararo maslahatlar natijasida bir qator muhim savdo bitimlari imzolandi, xomashyo tovarlari savdosi sohasidagi holatlarni o'rganish uchun ekspert guruhlari tashkil etildi. Anjuman Yevropa va Amerika bozorlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlari uchun maxsus imtiyozlar berish rejimini qo'llab – quvvatlash yo'nalishida faoliyat ko'rsatmoqda.

1967-yilda tashkil etilgan YuNIDO 166 ta davlatni birlashtirgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vena shahrida joylashgan. Bu tashkilotning bosh vazifasi Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyadagi qashshoq va rivojlanayotgan kambag'al mamlakatlar guruhini iqtisodiy qo'liqlikdan olib chiqish jarayonini rag'batlantirish maqsadida BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtirishdan iborat. YuNIDOning oliy organi ikki yilda bir marta chaqiriladigan Bosh Anjuman, boshqaruv tuzilmalari esa sanoat taraqqiyoti bo'yicha kengash va budjet masalalari bo'yicha qo'mita hisoblanadi. YuNIDO faoliyati hukumatlar va xususiy sektor bilan hamkorlik asosida qurilgan. Tashkilot investitsiyalar, texnik va sanoat hamkorligi masalalari bo'yicha forumlar o'tkazadi, xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirishga, rivojlanayotgan mamlakatlarga yuqori texnologiyalar yetkazib berishga ko'maklashadi. Ushbu masalalarni amalga oshirishda YuNIDOning Sanoat va texnologik axborotlar banki (STAB) samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Moliyalashtirishdagi muammolar, byurokratiya va qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning kuchsizligiga qaramasdan zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida BMT tizimidagi iqtisodiy tashkilotlarning ahamiyati ortib bormoqda. BMTning ixtisoslashgan muassasalari rolining kuchayib borishida xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasining murakkablashuvi, axborot-texnologik ayirboshlashning yangi kanallarining vujudga kelishi jahon xo'jalik hayotining jadallashuvi va insoniyat oldida turgan jiddiy global muammolarni hal etishda muhim rol o'ynamoqda.

15.3. Xalqaro moliya tashkilotlari

Jahon moliyaviy resurslar bozorini barqarorlashtirish va xalqaro kapital harakatini rag'batlantirish maqsadida ko'p sonli xalqaro va hududiy moliya-kredit institutlari tashkil etilgan (15.3.1-rasm).

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar tarkibida xalqaro moliya tashkilotlari alohida o'ringa ega. Ushbu guruhga: XVF, Umumjahon banki guruhi, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Yevropa investitsiya banki, Osiyo taraqqiyot banki, Afrika taraqqiyot banki, Arab valuta fondi, Islom taraqqiyot banki, Amerikalararo taraqqiyot banki, Qora dengiz savdo va taraqqiyot banki, Yevroosiyo taraqqiyot banki, Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi va boshqa tashkilotlar kiradi.

Xalqaro valuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va unga

187 ta mamlakat a'zo. XVFnning maqsadi a'zo-mamlakatlar valuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balancini tartibga solish va valuta kursining barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklar mavjud o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

Xalqaro moliya tashkilotlari — faoliyat doirasi va xususiyati, a'zolar tarkibi, vazifalaridan kelib chiqadigan ixtisoslashgan hukumatlararo tashkilotlar	
Tashkil etish asoslari	<ul style="list-style-type: none"> — jahon xo'jalik aloqalari globallashtirishning kuchayishi; — valuta-moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solishning rivojlanishi; — jahon valuta tizimi beqarorligi, xalqaro hisob-kitoblar va xalqaro kreditlash muammolarini birgalikda hal etish zaruriyati.
Asosiy vazifalari	<ul style="list-style-type: none"> — jahon hamjamiyatining xalqaro valuta-moliya munosabatlarini barqarorlashtirish maqsadidagi sa'y-harakatlarini birlashtirish; — davlatlararo valuta, valuta hisob-kitobi va valuta-kredit munosabatlarini tartibga solishni amalga oshirish; — jahon valuta, hisob-kitob va kredit siyosati strategiyasini va amalga oshirish taktikasini ishlab chiqish.
Asosiy shakllari	<ul style="list-style-type: none"> — Xalqaro valuta fondi. — Umumjahon banki guruhi. — Xalqaro hisob-kitoblar banki. — Mintaqaviy rivojlanish banklari. — Xalqaro kreditorlar klublari.

15.3.1-rasm. Xalqaro moliya tashkilotlarining vazifalari va shakllari

Umumjahon banki guruhi. Umumjahon banki guruhiga Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB), Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK), Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) va Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (ICSID) kiradi. XTTB, XTA va XMK Jahon bankini tashkil etadi.

XTTB — Umumjahon banki guruhining asosiy tashkiloti bo'lib, o'rta va kam daromadli to'lov qobiliyatiga ega mamlakatlar hukumatlariga kredit beradi. XTTB 1944-yilda tashkil etilgan va hozirda unga a'zo mamlakatlar soni 188 tani tashkil etadi.

XTTBning maqsadi — a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta

qurishga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish, xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishni qo'llab-quvvatlash, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat.

2013-moliya yilida XTTBning zaxiralarga aylantirilgan yangi kredit resurslari 92 ta operatsiyalar bo'yicha 15,2 mlrd dollarni tashkil etdi. Ushbu mablag'lar miqdori inqirozga bo'lgan 2005–2008-yillar miqdoridan (13,5 mlrd dollar) oshdi. XTTB kreditlari davlat boshqaruvi va sud-huquq sohasi ((4,4 mlrd dollar), transport (2,6 mlrd dollar), sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlar (1,8 mlrd dollar) moliya sektori (1,6 mlrd dollar) ga yo'naltirildi.⁸⁹

XTA – 1960-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga a'zo mamlakatlar soni 170 tani tashkil etadi. XTA uzoq muddatga foizsiz, kredit ko'rinishida va bozor shartlari bo'yicha qarz olish imkoniyatiga ega bo'lmagan dunyoning eng past daromadli 82 ta mamlakatlariga grantlar beradi.

XTAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga imtiyozli kreditlar berishdan iborat.

XTAning zaxiralarga aylantirilgan moliya resurslari 2013-moliya yilida 16,3 mlrd dollarni, shundan kreditlar – 13,8 mlrd dollar, grantlar – 2,5 mlrd dollar va kafolatlar – 60 mln dollarni tashkil etdi⁹⁰.

XMK – rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida 1956-yilda tashkil etilgan. A'zo mamlakatlar soni 182 tani tashkil etadi. Zaxiraga aylantirilgan resurslar portfeli 34,4 mlrd dollarni va sinditsiyalashgan kreditlari 8 mlrd dollarni tashkil qiladi.

2013-moliya yilida 103 mamlakatda 612 ta yangi loyiha bo'yicha zaxiralashgan mablag'lar hajmi 18,349 mlrd dollarni tashkil etdi.⁹¹

XMKning asosiy vazifasi rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investor va moliya institutlariga kapitalni samarali joylashtirishga ko'maklashishda vositachilik qilish hisoblanadi. XMK bozor holatiga yaqin shartlar bo'yicha 12 yilga imtiyozli davr bilan 3 yildan 15 yilgacha qarz beradi. Qariyb 80 % passivlari moliya bozorlaridan jalb etiladi, qolgan 20 foizi esa XTTBdan qarzga olinadi. Odatda, XMK boshqa investorlar ishtirokidagi loyihalarni moliyalashtiradi, uning ulushi 25 – 35 %ni tashkil qiladi. Birgalikdagi moliyalashtirish XMK faoliyatining o'ziga xos jihati bo'lib, qarz berishdan tashqari xususiy

⁸⁹ Бедность 2030 Процветание. Годовой отчет 2013. Всемирный банк. Вашингтон, 2013. С. 48.

⁹⁰ Бедность 2030 Процветание. Годовой отчет 2013. Всемирный банк. Вашингтон, 2013. С. 48.

⁹¹ The Power of Partnerships. IFC Annual Report 2013. Washington, 2013. P. 28.

korxonalar kapitaliga ham pul qo'yishni amalga oshirishda namoyon bo'ladi.

MIGA – 1988-yilda a'zo mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish maqsadida tashkil etilgan. Hozirda agentlikka 175 ta mamlakat a'zo bo'lib, 1990–2011-moliya yillarida jami ajratilgan kafolatlari hajmi 23,8 mlrd dollarga teng. Agentlik tomonidan 2011-moliya yilida 38 ta loyiha bo'yicha 2,1 mlrd dollar miqdorida kafolatlar berilgan.

Ushbu agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarga yo'naltirilgan TTXIning rag'batlantirish maqsadida siyosiy risklardan sug'urtalash yoki kafolatlash xizmatlarini taklif etadi.

ICSID – 1966-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o'rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitraj holda ko'rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta'minlab berishdan iborat. Bundan tashqari, ushbu markaz xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonunchilik aktlari va xalqaro nizolarni arbitraj ko'rinishida tartibga solish sohasida tadqiqot ishlarini olib boradi. Hozirda markazga 157 ta mamlakat a'zo va faoliyati mobaynida 300 dan ortiq, jumladan, 2011 moliyaviy yilda 32 ta arbitraj o'tkazildi.

15.4. Xalqaro mintaqaviy moliya tashkilotlari

Xorijiy investitsiyalarni xalqaro miqyosda tartibga solishda mintaqaviy moliya institutlari ham muhim rol o'ynaydi (15.4.1-rasm).

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) – 1991-yilda tashkil topgan va unga 56 ta mamlakat a'zo. YeTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash maqsadida tuzilgan. O'zbekiston YeTTBga 1992-yil 27-apreldan a'zo bo'lgan.

YeTTBning asosiy faoliyat doirasi quyidagilardan iborat:

- infratuzilmani rivojlantirish;
- turli xususiy va xususiylashtirilgan korxonalarining loyihalarini moliyalashtirish va kreditlash. Bunda resurslarning 60 foizi xususiy sektorga, 40 foizi davlat sektoriga mo'ljallangan;
- xususiy kapital qo'yilmalarga kafolatlar berish;
- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini qayta qurish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;
- aniq loyihalarga maslahat-texnik yordam berish.

YeTTB tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalar soni 1991–2012-yillarda 3 644 taga (2012-yilda 393 ta) yetdi. 1991–2012-yillarda amalga oshirilgan loyihalarning umumiy qiymati 235,4 mlrd yevroni, 2012-yildagi loyihalar qiymati esa 24,8 mlrd yevroni tashkil etdi.⁹²

Mintaqaviy rivojlanish banklari
Mas'ul iqtisodiy-geografik mintaqalar doirasida chegaralangan xalqaro valuta-moliya tashqilotlari
Asosiy xususiyatlari
<ul style="list-style-type: none">
- mintaqaviy banklar tegishli iqtisodiy hududlarda faoliyat olib boradilar va ushbu mintaqaning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqadigan maqsadlarni ko'zlaydilar;
- mintaqaviy banklar a'zo mamlakatlarga nisbatan ularning iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra tabaqalashgan kredit berish siyosatini olib boradilar;
- mintaqaviy banklar tarkibida eng obro'lisi YeTTB hisoblanadi;
- YETTBga 56 ta mamlakat a'zo;
- YETTB faoliyati a'zo mamlakatlarda ko'ppartiyaviylik, plyuralizm va bozor islohotlarining mavjudligini nazarda tutuvchi siyosiy jihatlariga ega;
- Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining yirik mintaqaviy banklari Amerikalarda taraqqiyot banki, Afrika taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banklaridan iborat;
- Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida yirik mintaqaviy banklarning tashkil etilishi mustamlaka tizimining tanazzulga yuz tutishi va ushbu hududlarga xos iqtisodiy muammolarni hal etish zaruriyatidan kelib chiqqan;
- mintaqaviy banklar uchun maxsus imtiyozli kreditlash fondlarini tashkil etish xos.

15.4.1-rasm. Mintaqaviy rivojlanish banklari

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966-yilda tashkil topgan va unga 67 ta mamlakat (48 ta hududiy va 19 ta hududdan tashqari mamlakatlar) a'zo. O'zbekiston ushbu tashkilotga 1995-yildan a'zo. OTBga a'zolik BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha komissiyasidagi barcha mamlakatlar va Osiyo mintaqasidagi boshqa mamlakatlari (agar ular BMT yoki uning ixtisoslashgan agentliklariga a'zo bo'lsalar) uchun ochiq. A'zolikda mavjud bunday keng imkoniyatlar OTBda Osiyo mintaqasidan tashqari mamlakatlar ulushining ortishiga olib keldi, ularga bank aksiyalarining qariyb 37 foizi va ovozlarining 35,0 foizi to'g'ri keladi.

⁹² Финансовый отчет за 2012 год. www.ebrd.com/financialreport.

Yaponiya (15,6 %), AQSh (15,6 %), Hindiston (6,4 %), Avstraliya (5,8 %), Janubiy Koreya (6,4 %) OTBning yirik aksiyadorlari (aksiyalar paketi 5 %dan ko'p bo'lgan) hisoblanadi. Xitoy, Hindiston, Pokiston, Indoneziya, Bangladesh kabi mamlakatlar esa asosiy qarz oluvchi mamlakatlar sanaladi.

OTBning maqsadi Osiyo qit'asidagi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy rivojlanishda ko'maklashish, hududiy hamkorlikni rag'batlantirish, a'zo mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat.

OTB transport va kommunikatsiya, energetik loyihalar, qishloq xo'jaligi va tabiiy resurslar, moliya, ijtimoiy infratuzilma sohaslarini moliyalashtiradi.

OTBda Osiyo rivojlanish fondi (20,5 mlrd dollar) va Maxsus texnik yordam fondi (721,7 mln dollar) mavjud.⁹³ 1988-yilda Bank va Yaponiya hukumati o'rtasida Texnik yordam ko'rsatish bo'yicha Yaponiya maxsus fondi tashkil etildi.

OTB rivojlanayotgan mamlakatlarga quyidagi fondlar hisobidan kreditlar beradi:

1) oddiy fond hisobidan tijorat shartlari asosida 25 yil muddatga (barcha kreditlarning qariyb 2/3 qismi);

2) Osiyo rivojlanish maxsus fondi hisobidan imtiyozli 1–3 % stavkalar bo'yicha kambag'al mamlakatlarga 40 yilgacha muddatga.

Boshqa rivojlanish banklari kabi OTBda ham kreditlashda balansni ta'minlash maqsadida davlat sektoriga berilgan kreditlar jami loyihalarining 20 foizidan oshmaydi.

OTB faoliyatining xususiyati shundan iboratki, u o'z kreditlarining 30 %ini imtiyozli shartlarda maxsus fondan beradi. Bank bu mablag'larni Yevropa bozorlariga yo'naltirib, ularni rivojlanayotgan mamlakatlarga 25 – 40 yilga mo'ljallangan uzoq muddatli kreditlarga aylantiradi. Bunda bank imtiyozli foiz stavkalarini ko'zda tutadi. Kreditlar, shuningdek, tijorat shartlarida yoki yuqori bozor foiz stavkasi bo'yicha 10–25 yil muddatga oddiy jamg'armalardan ham beriladi.

Tahlillar ko'rsatishicha, 1967–2010-yillarda OTB tomonidan berilgan kreditlar va moliyalashtirilgan investitsion loyihalar soni 2328 tani tashkil etdi. Jumladan, bank loyihalari soni 2010-yilda 106 tani tashkil etib, berilgan kreditlar va investitsion loyihalarni moliyalashtirish miqdori 11 mlrd 462 mln dollarga teng bo'ldi.

⁹³ <http://www.adb.org/About/members.asp>

Ushbu holat OTBning mamlakatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi rolining oshib borayotganligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari OTB tomonidan berilayotgan kreditlarning aksariyat qismini investitsion kreditlar tashkil qiladi. Bu esa OTBni tijorat banklaridan farqlantiruvchi muhim jihat hisoblanadi. Chunki tijorat banklarida uzoq muddatli resurslar taqchilligi mavjud bo'lganligi tufayli ular tomonidan berilgan kreditlarning asosiy qismini qisqa muddatli kreditlar tashkil etadi. Shuning uchun OTBning investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi roli tobora oshib bormoqda.

Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1974-yilda tashkil topgan. Unga islom diniga e'tiqod qiluvchi 35 ta mamlakat, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Nizom kapitalining miqdori OTB dan 5 marta kam.

ITBning maqsadi a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo, sanoat kompaniyalari kapitalarini investitsiyalashdan iborat.

15.5. O'zbekiston va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar

O'zbekistonda iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda yirik xalqaro va mintaqaviy moliya institutlari, jumladan, XVF, Jahon banki, OTB va ITB bilan yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha o'zaro hamkorlik aloqalarini kengaytirib borishga katta ahamiyat berilmoqda.

O'zbekiston va XVF. O'zbekiston 1992-yil 21-sentabrda XVFga a'zo bo'lgan. 2003-yil oktabrdan XVFning VIII moddasiga muvofiq milliy valutani joriy operatsiyalar bo'yicha erkin konvertatsiyalash majburiyatlarini o'z zimmasiga olgan.

O'zbekistonning XVFga a'zoligi 2010-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 275,6 mln SDR miqdoridagi kvotasi bilan belgilanadi. O'zbekistonning XVF bilan oxirgi moliyaviy shartnomasi 1995-yil 18-dekabrda 124,7 mln SDR miqdorida «stend-bay» kreditini olish to'g'risida tuzilgan. Hozirgi kunda O'zbekiston XVF oldida hech qanday moliyaviy majburiyatlarga ega emas.

O'zbekiston va Umumjahon banki guruhi. 1992–2009-yillarda Umumjahon banki guruhi tomonidan O'zbekistonda qiymati 800 mln dollarga teng 15 ta loyiha amalga oshirildi⁹⁴.

⁹⁴ Кредит Всемирного банка для улучшения водоснабжения Сырдаринской области //Банковские ведомости, №12-13 (723-724), 24.03.2010.

Ushbu bank tomonidan ajratilayotgan kreditlar iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, jumladan, xususiylashtirish, moliya sektorini rivojlantirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilashga yo'naltirildi.

2008–2010-yillarda XTTBning O'zbekistonga nisbatan ishlab chiqqan strategiyasida sog'liqni saqlash, melioratsiya, sug'orish infratuzilmalari, ijtimoiy himoya, kommunal xizmatlar sifatini oshirish, atrof-muhit himoyasiga yo'naltirilgan umumiy qiymati yiliga 90–100 mln dollardan iborat uchta loyiha amalga oshirildi. Bu loyihalarni kreditlash Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi mablag'lari hisobidan 40 yil muddatga (shundan 10 yili imtiyozli davr) yillik 0,75 % stavkada amalga oshirildi⁹⁵.

O'zbekiston va YeTTB. O'zbekiston 1992-yildan YeTTBga a'zo. YeTTB O'zbekistonda xususiy sektorni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashni amalga oshiruvchi eng yirik investorlardan biri hisoblanadi. YeTTB 1992-yildan to hozirgi vaqtga qadar iqtisodiyotning turli sohalarida 1,5 mlrd yevro miqdorida 56 ta loyihani moliyalashtirdi.⁹⁶

YeTTB tomonidan amalga oshirilgan yirik kreditlar iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan.

O'zbekiston va OTB. O'zbekiston OTBga 1995 yilda a'zo bo'lgan, 2012-yilda bankning mintaqaviy a'zolari ro'xatida 15-o'rinni, yirik aksionerlar ro'yxatida esa 21-o'rinni egallaydi. O'zbekiston OTBning 23834 (0,67 %) aksiyasiga va 37066 (0,84 %) ovozigaga ega.⁹⁷

OTB va O'zbekiston o'rtasidagi samarali ikki tomonlama hamkorlik natijasida OTB tomonidan umumiy qiymati 8,6 mlrd dollarga teng 35 ta qo'shma loyiha ma'qullandi. Ushbu loyihalarni moliyalashtirishda OTBning ulushi 3,8 mlrd dollarni tashkil qildi. OTB 1995-yildan 2012-yilga qadar O'zbekistonga 47 ta loyiha uchun umumiy summasi 3,52 mlrd dollardan ortiq kreditlar ajratdi. Shuningdek, bu davrda OTB O'zbekistonga 40,75 mln dollar miqdorida texnik yordam ko'rsatdi⁹⁸.

Tahlillar ko'rsatishicha, 1996-yildan 2006-yilgacha kreditlar OTB bank kapitalining oddiy resurslari hisobidan berilgan. Bu esa

⁹⁵ Новая стратегия Всемирного банка для Узбекистана. // Банковские ведомости, № 28. 16.07.2008.

⁹⁶ Абдуллаев Р., Асташев А. ЕБРР расширяет финансирование частного сектора в Узбекистане. // БВВ, №102 (1211). 24.12.2009.

⁹⁷ <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>

⁹⁸ <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>

kreditlarni imtiyozli shartlar asosida jalb etish imkoni bo'lmaganligini ko'rsatadi. 2006-yildan boshlab OTB O'zbekistonga imtiyozli kreditlar bo'yicha kredit berishni boshladi. Aksariyat kreditlar infratuzilmani rivojlantirishga yo'naltirilganini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, moliya, transport va kommunikatsiya sohalariga ham katta e'tibor qaratilayotganini ko'rishimiz mumkin.

Shunisi muhimki, 2008-yilda OTB Kengashi 2008–2020-yillarga mo'ljallangan hamkorlikni rivojlantirishning uzoq muddatli Strategiyasi – «Strategiya-2020» Dasturini ma'qulladi. OTBning O'zbekistondagi faoliyati mazkur Strategiya va Dasturga asoslanadi. OTBning bu Strategiyasi ustuvor sohalar sifatida qishloq xo'jaligi, xususiy sektor, transport kommunikatsiyalari va bojxona tizimi, umumiy ta'lim, maktabgacha tarbiya tarmoqlarida amalga oshirilayotgan loyihalarni moliyalashtirishni ko'zda tutadi.

OTB va O'zbekiston o'rtasida 2011–2015-yillarda infratuzilma, transport va kommutsikatsiya qurilishini rivojlantirishni jadallash-tirish dasturi doirasida Maroqand – Qarshi uchastkasida temir yo'llarni elektrlashtirish uchun 100 mln dollarlik; qishloq joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar asosida uy-joy, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini qurish dasturi doirasida qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirish bo'yicha qiymati 200 mln dollarlik; Andijon shahrida suv ta'minoti va sanitariya xizmatlarini yaxshilash, jumladan, kanalizatsiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish, Jizzax viloyatining Zafarobod va Amnsoy tumanlarida, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda Xorazm viloyatining qishloq aholi punktlarida suv ta'minotini yaxshilash uchun 58 mln dollarlik; elektr energiyasidan foydalanish samaradorligini oshirish, jumladan, elektr energiyasini nazorat qilish va hisobga olishning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish uchun 150 mln dollarlik zayom bitimlari imzolandi⁹⁹.

Bundan tashqari OTB va O'zbekiston Respublikasi hukumati o'rtasida Quyosh energiyasi bo'yicha qo'shma xalqaro ilmiy tadqiqot institutini tashkil etish to'g'risida Memorandum imzolandi. Ushbu hujjatda OTB tomonidan quyosh energetikasini rivojlantirish loyihalarini amalga oshirish uchun 200 mln dollar ajratish ko'zda tutilgan.

Islom taraqqiyot banki (ITB). O'zbekiston ITBga 2003-yil 3-sentabrda a'zo bo'lgan bo'lib, ushbu bank tomonidan 2003–2009-

---

⁹⁹ Xalq so'zi, 17.02.2012.

yillar mobaynida umumiy qiymati 150 mln dollarga teng moliyaviy xizmatlar ko'rsatildi.

Bundan tashqari ITB O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, O'zsanootqurilishbanki va Ipoteka banki orqali 2007–2009-yillarda ITB bilan hamkorlik dasturlari doirasida umumiy qiymati 24,0 mln dollarlik kredit liniyalarini amalga oshirdi.

Nazorat savollari

1. Jahonda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarni tashkil etishning zaruriyati nimalardan iborat va ular qanday funksiyalarni bajarishadi?

2. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qaysi mezonlar bo'yicha guruhlanadi?

3. Xalqaro moliya tashkilotlarining maqsadi va vazifalarini sanab o'ting.

4. XVFnning maqsadi nima va qanday vazifalarni bajaradi?

5. Umumjahon banki guruhi tarkibi nechta tashkilotdan iborat va ular qanday vazifalarni bajaradi?

6. Xalqaro mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi va ularning vazifalari nimalardan iborat?

7. YeTTB qachon tashkil etilgan va vazifalari nimalardan iborat?

8. OTB maqsadi va vazifalarini tushuntirib bering.

9. ITB xalqaro mintaqaviy moliya instituti sifatida qanday xususiyatlarga ega va vazifalari nimalardan iborat?

10. O'zbekiston va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarni baholang va hamkorlikning ustuvor yo'nalishlarini aniqlang.

Muhokama uchun savollar

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida Islandiya iqtisodiy holatining yomonlashuvi mamlakatni valuta inqirozi yoqasiga olib bordi. 2008-2009-yillardagi ushbu holat Islandiyaning uchta yirik bankining inqirozga uchrashi sababli yuz berdi. Milliy valuta devalvatsiyasiga yo'l qo'ymaslik maqsadida Islandiya hukumati XVFga, Yevropa ittifoqi va boshqa tashqi moliya manbalariga murojat qildi. Ko'rilgan choralarga qaramay Islandiya fond birjasining kapitallashuv darajasi 90 %ga qisqardi, mamlakat milliy valutasini AQSh dollariga nisbatan ikki baravar qadrsizlandi.

Yuqoridagi ma'lumotlarni tahlil qiling va quyidagi savollarga javob bering:

a) Islandiyani iqtisodiy–moliyaviy inqirozdan saqlab qolish uchun XVF va boshqa xalqaro tashkilotlar qanday chora-tadbirlarni qo'llashdi?

b) Islandiya Yevropa ittifoqi yoki Yevro hududiga a'zo bo'lganida inqiroz jarayoniga tashqi omillarning aralashuvi qanday ko'rinishda sodir bo'lar edi?

2. 2010-yil 9-mayda Yevropa Ittifoqining 27ta mamlakati Yevropa Moliyaviy Barqarorlik Fondi (YeMBF) ni tashkil qilish to'g'risida kelishuv imzoladi. Mazkur fond Yevro hududga a'zo mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish orqali Yevropada moliyaviy barqarorlikni ta'minlash maqsadida tashkil qilindi. Fond obligatsiya va boshqa turdagi qarzdorlik qog'ozlarini emissiya qilish orqali kreditlar berish uchun mablag' jamlash huquqiga ega. Obligatsiya bo'yicha kafolatlar mamlakatlar o'rtasida ularning YeMBF kapitalidagi ulushiga mos ravishda taqsimlanadi. Fond dastlab 440 mlrd € ga ega edi. XVFDan 250 mlrd € va Yevropa moliyaviy barqarorligi mexanizmidan 60 mlrd yevro olinishi mumkinligini inobatga olsak, jami 750 mlrd yevro Yevropada moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilishi mumkin. Yuqoridagi ma'lumotlar asosida quyidagi savollarga javob bering:

a) YeMBFning Yevro hududida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rnini aniqlang (Gretsiya, Ispaniya, Portugaliya va Kipr).

b) YeMBFning tashkil etilishi XVFNing Yevropa ittifoqidagi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinmi?

3. Qirg'iziston hukumati iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tavsiyalariga asoslandi. Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'ldi. Iqtisodiy munosabatlar erkinlashtirildi va erkin savdo siyosati amalga oshirildi. Ammo mamlakatning iqtisodiy holati va makroiqtisodiy ko'rsatkichlari iqtisodiy yomonlashdi. Mamlakatning ijtimoiy va siyosiy holati beqarorlashdi. Jahon banki guruhi va XVF kabi nufuzli tashkilotlarning tavsiyalariga amal qilish o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinmi?

Testlar

1. Parij klubi – bu:

a) xalqaro qarz majburiyatlarini tartibga soluvchi hukumatlararo tashkilot;

- b) kreditlar beruvchi xalqaro tashkilot;
- c) xalqaro sug'urta tashkiloti;
- d) davlatlararo qarz majburiyatlarini tartibga soluvchi nodavlat tashkiloti.

2. Quyidagi xalqaro tashkilotlardan qaysi biri jahon miqyosida mehnat munosabatlarini tartibga solish bilan shug'ullanadi?

- a) Xalqaro valuta fondi;
- b) Jahon savdo tashkiloti;
- c) Xalqaro mehnat tashkiloti;
- d) Jahon banki.

3. Davlatlarga vaqtinchalik to'lov balansi defitsitini qoplash va milliy valuta kurslarini ushlab turishlari uchun xorijiy valutada qarz beradigan xalqaro tashkilotni aniqlang.

- a) Xalqaro valuta fondi;
- b) Jahon savdo tashkiloti;
- c) Xalqaro mehnat tashkiloti;
- d) Jahon banki.

4. O'zbekiston va Jahon savdo tashkiloti o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aniqlang.

- a) O'zbekiston JSTga a'zo;
- b) O'zbekiston JSTga a'zo bo'lmaslik tarafdori;
- c) O'zbekiston JSTning assotsiatsiyalashgan a'zosi;
- d) O'zbekiston JSTda kuzatuvchi maqomiga ega.

5. Rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va kambag'allikka qarshi kurashda yordam berish bilan shug'ullanadigan xalqaro tashkilotni aniqlang?

- a) Xalqaro valuta fondi;
- b) Jahon banki guruhi;
- c) BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti;
- d) Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi.

6. Ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarda qatnashuvchi mamlakatlarning o'zaro savdosi tamoyillari, huquqiy me'yorlari, savdo olib borish qoidalari va savdo munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish bilan shug'ullanuvchi tashkilotni aniqlang.

- a) BMTning taraqqiyot dasturi;
- b) Jahon banki;
- c) BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha konferensiyasi;
- d) Jahon savdo tashkiloti.

7. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki nima maqsadda tuzilgan?

- a) Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotini barqarorlashtirish uchun;
- b) Yevropa mamlakatlari valutasini mustahkamlash uchun;
- c) Yevropada integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishga xizmat qilish uchun;
- d) o'tish iqtisodiyoti mamlakatlariga iqtisodiy yordam berish uchun.

8. JSTning shtab kvartirasi qayerda joylashgan?

- a) Nyu-Yorkda;
- b) Londonda;
- c) Parijda;
- d) Jenevada.

9. JSTning yuqori organi – bu:

- a) Boshqaruvchilar Kengashi;
- b) Ministrlar konferensiyasi;
- c) Ijroiya direktorlar kengashi;
- d) Aksiyadorlar kengashi.

10. Quyidagilarning qaysi biri Umumjahon banki tarkibiga kirmaydi.

- a) Xalqaro hisob-kitoblar banki;
- b) Xalqaro ta'mirlash va taraqqiyot banki;
- c) Xalqaro moliya korporatsiyasi;
- d) Xalqaro taraqqiyot uyushmasi.

11. Xalqaro xizmatlar savdosi bo'yicha ko'p tomonlama hukumatlararo kelishuv – bu:

- a) GATT;
- b) GATS;
- c) JST;
- d) YuNKTAD.

12. Rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va kambag'allikka qarshi kurashish uchun jalb etilayotgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar oqimining barqarorligini ta'minlashga yordamlashish maqsadida tashkil etilgan tashkilot:

- a) Xorijiy investorlarga maslahat berish agentligi;
- b) Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha xalqaro agentlik;
- c) Investitsion da'volarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markaz;
- d) Investitsion marketing xizmatlari departamenti.

13. GATT faoliyati o'rniga Jahon savdo tashkiloti qachon tashkil etilgan?

- a) 1984-yil;

- b) 1994-yil;
- c) 2002-yil;
- d) 1987-yil.

14. Xalqaro tovarlar va xizmatlar savdosi sohasida mamlakatlarning huquq hamda majburiyatlarini belgilab beruvchi ko'p tomonlama savdo kelishuvi, yirik xalqaro savdo tashkiloti – bu:

- a) GATT;
- b) GATS;
- c) JST;
- d) YuNKTAD.

15. Umumjahon banki guruhi tarkibida nechta tashkilot mavjud?

- a) 3;
- b) 4;
- c) 5;
- d) 7.

16. BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi (EKOSOS) qachon tashkil topdi?

- a) 1936-yilda;
- b) 1956-yilda;
- c) 1946-yilda;
- d) 1976-yilda.

17. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OESR) tarkibiga qaysi mamlakatlar kiradi?

- a) kam taraqqiy etgan mamlakatlar;
- b) o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari;
- c) rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega yetakchi mamlakatlar;
- d) rivojlanayotgan mamlakatlar.

18. Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkiloti (IHTT) qachon tashkil topgan?

- a) 1921-yil;
- b) 1971-yil;
- c) 1961-yil;
- d) 1991-yil.

19. Rasmiy davlatlarning tashqi qarzlarini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi klubni anqlang.

- a) Parij klubi;
- b) London klubi;
- c) Rim klubi;
- d) Lissabon klubi.

20. BMTning savdo va taraqqiyot konferensiyasi (YuNKTAD) qachon tashkil etilgan?

- a) 1934-yilda;
- b) 1994-yilda;
- c) 1964-yilda;
- d) 1984-yilda.

21. BMTning shtab kvartirasi qayerda joylashgan?

- a) Yaponiyada;
- b) Germaniyada;
- c) AQShda;
- d) Buyuk Britaniyada.

22. BMTning sanoat rivojlanishi bo'yicha konferensiyasi (YuNIDO) qachon tashkil etilgan?

- a) 1987-yilda;
- b) 1967-yilda;
- c) 1957-yilda;
- d) 1997-yilda.

23. Dunyoning yetakchi mamlakatlari tomonidan xalqaro savdodagi cheklovlarni pasaytirish bo'yicha tuzilgan ko'p tomonlama hukumatlararo kelishuv – bu:

- a) TRIPS;
- b) GATS;
- c) JST;
- d) YuNKTAD.

24. Xususiy sektor tashqi qarzlarini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi klubni belgilang.

- a) Parij klubi;
- b) London klubi;
- c) Rim klubi;
- d) Lissabon klubi.

XVI BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA

16.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya: zarurati, mazmuni va rivojlanish omillari

XX asr boshlarida jahon xo'jaligida o'zaro bir-biri bilan bog'liq quyidagi ikki tendensiya harakat qilmoqda:

– jahon xo'jaligi yaxlitligining shakllanish jarayoni – global-lashuv;

– mintaqaviy iqtisodiy integratsiya.

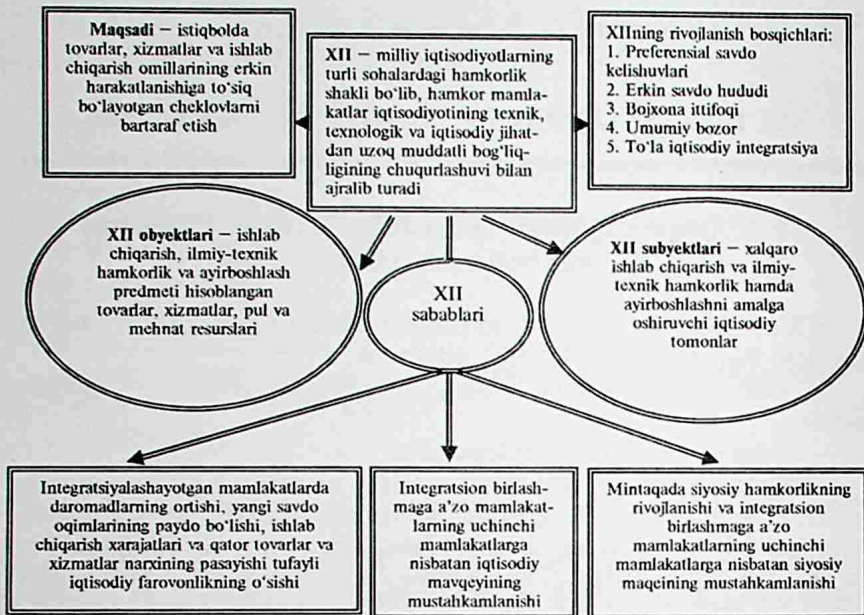
Xalqaro iqtisodiy integratsiya (XII) atamasi XX asrning 30-yillarida nemis va shved iqtisodchilarining asarlarida birinchi marta ishlatilgan. Integratsiya so'zi lotin tilida «integratio» so'zidan olingan bo'lib, «qo'shilib ketish», «birlashish», «qismlarning bir butunlikka aylanishi» deb tarjima qilinadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya, deganda milliy xo'jaliklar o'rtasida chuqur barqaror o'zaro aloqalar va mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning yuqori darajadagi baynalmilallashuvi tushunilib, u qator mamlakatlar takror ishlab chiqarish tarkibining asta-sekin qo'shilib ketishiga olib keladi.

XIIning maqsadi istiqbolda tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining erkin harakatlanishiga to'siq bo'layotgan cheklov-larni bartaraf etish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish, ilmiy-texnik hamkorlik va ayirboshlash predmeti hisoblangan tovarlar, xizmatlar, pul va mehnat resurslari XII obyektlari hisoblansa, xalqaro ishlab chiqarish, ilmiy-texnik hamkorlik va ayirboshlashni amalga oshiruvchi iqtisodiy tomonlar esa XII subyektlari hisoblanadi.

Integratsion tuzilmalarni ishlab chiqarishning integratsiyalashi-shida erishilgan darajasiga qarab ajratish lozim, hamda integratsiyalashishning rasmiy va real xususiyatga ega bo'lishi mumkinligini hisobga olish zarur. Rasmiy integratsiyalashuv ishlab chiqarishni xalqaro darajada umumlashtirishdan iborat bo'lib, uning asosida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar xalqaro mehnat taqsimoti negizida tashkil etiladi.

16.1.1-rasm. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, maqsadi va bosqichlari

Real iqtisodiy integratsiya esa ishlab chiqarishning ishtirokchi mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari pariteti asosida xalqaro umumlashtirishdan iborat bo'ladi.

Iqtisodiy integratsiya, o'z navbatida, ishtirokchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarining yaxshilanishi uchun shart-sharoit yaratadi. Jahon amaliyoti ko'rsatishicha, integratsiyadan ichki bozori kichik, resurslarga boy bo'lmagan, jahon YaMMida kam ulushga ega bo'lgan mamlakatlar ko'proq samara oladi.

Tahlillar ko'rsatishicha, XII quyidagi obyektiv omillar va sabablarga asoslanadi:

- xo'jalik hayoti baynalmilallashuvining o'sib borishi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon ilmiy-texnika taraqqiyotining o'ziga xosligi;
- milliy iqtisodiyotlar ochiqlik darajasining ortishi;
- integratsiyalashayotgan mamlakatlarda daromadlarning ortishi;

- yangi savdo oqimlarining paydo bo‘lishi;
- ishlab chiqarish xarajatlari, tovarlar va xizmatlar narxining pasayishi tufayli iqtisodiy farovonlikning o‘shishi;
- integratsion birlashmaga a‘zo mamlakatlarning uchinchi mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy pozitsiyasining mustahkamlanishi;
- mintaqada siyosiy hamkorlikning rivojlanishi va integratsion birlashmaga a‘zo mamlakatlarning uchinchi mamlakatlarga nisbatan siyosiy pozitsiyasining mustahkamlanishi.

Ushbu omillarning barchasi o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lib, integratsiya mamlakatlar o‘rtasidagi xalqaro mehnat taqsimoti asosida barqaror iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va qayta ishlab chiqarishning milliy xo‘jalik doirasidan chetga chiqishi jarayonidir.

16.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlari va rivojlanish bosqichlari

Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

- integratsiyalashayotgan mamlakatlarning iqtisodiy tarqqiyot darajasi va bozor munosabatlari rivojlanish darajasining yaqinligi. Aksariyat hollarda mamlakatlararo integratsiya sanoat jihatdan tarqqiy etgan yoki rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida rivojlanadi;

- integratsiyalashayotgan mamlakatlarning geografik yaqinligi, aksariyat hollarda umumiy chegara va tarixan shakllangan iqtisodiy aloqalarning mavjudligi. Dunyodagi integratsion birlashmalarning aksariyati geografik jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan, chegaradosh, transport aloqalariga ega bo‘lgan, ko‘pincha bir tilda so‘zlashadigan qo‘shni mamlakatlardan boshlangan;

- integratsiyalashayotgan mamlakatlar oldida turgan iqtisodiy va boshqa muammolarning umumiyliigi. Iqtisodiy integratsiya mamlakatlar oldida turgan aniq muammolar to‘plamini hal qilishga qaratiladi;

- ustunlikni namoyish qilish samarasi. Integratsion birlashmalarni tuzgan mamlakatlarda, odatda ijobiy iqtisodiy o‘zgarishlar (iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining tezlashuvi, inflyatsiyaning pasayishi, ish bilan bandlikning o‘shishi va boshqalar) sodir bo‘ladi va ushbu holat o‘zgarishlarni kuzatib borayotgan boshqa mamlakatlarga muayyan ruhiy ta‘sir ko‘rsatadi;

- «domino samarasi». Mintaqa mamlakatlarning ko‘pchiligi

integratsion birlashmaga a'zo bo'lgan holda birlashma doirasidan chetda qolgan mamlakatlar ayrim iqtisodiy muammolarga duch kelishadi. Bu muammolar mazkur guruhga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining uzviyligi bilan bog'liq. Bu ko'pincha, integratsiya doirasidan tashqarida qolishdan qo'rqib, iqtisodiy birlashmaga kirmasdan chetda qolgan mamlakatlar bilan savdoni qisqartirishga olib keladi.

Jahon iqtisodiyotida shakllanayotgan va rivojlanayotgan integratsion birlashmalar o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadilar:

1. Keng ko'lamli iqtisodiyot afzalliklaridan foydalanish. Keng ko'lamli iqtisodiyot nazariyasi asosida bozorlar hajmini kengaytirish, transaksion xarajatlarni kamaytirish va boshqa qator afzalliklardan foydalanish. Bu, o'z navbatida, katta hajmdagi bozorlarga katta ishtiyok bilan kirib keladigan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga bevosita imkon beradi.

2. Qulay tashqi siyosiy muhitni yaratish. Aksariyat integratsion birlashmalarning maqsadi ularda ishtirok etuvchi mamlakatlarning siyosiy, harbiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarda bir-birini tushunishi, hamkorligini mustahkamlashdir.

3. Savdo siyosatidagi vazifalarni hal qilish. Mintaqaviy integratsiya, ko'pincha, GATT/JST doirasida ishtirok etayotgan mamlakatlarning muzokarasi nuqtayi nazaridan olib qaraladi. Mamlakatlar bloki nomidan bildiriladigan bayonot jiddiy masala hisoblanadi va savdo siyosati sohasida kutilgan natijalarni beradi.

4. Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishga ko'maklashish. O'z milliy iqtisodiyotini integratsiya jarayonlariga qo'shar ekanlar, rivojlanganroq davlatlar ham o'sha mamlakatlardagi to'laqonli va katta hajmli bozorlarni yaratish hamda ulardagi bozor islohotlarining rivojlanishidan manfaatdor bo'ladi. YeIning u yoki bu shakliga qo'shila turib, ko'plab G'arbiy Yevropa mamlakatlari mazkur maqsadlarni ko'zlagan edi.

5. Milliy sanoatning yosh sohaslarini qo'llab-quvvatlash. Integratsion birlashmalar uchinchi mamlakatlarga nisbatan kamsituvchi chora-tadbirlarni qo'llamagan hollarda ham mahalliy ishlab chiqaruvchilarni faoliyati uchun kengroq mintaqaviy bozor ochiladigan qo'llab-quvvatlovchi usul sifatida qaraladi.

Tarixan integratsion jarayonlar o'z rivojlanish bosqichlariga ega. Ularning har biri uning rivojlanishining ma'lum darajaga yetganligini ifoda etadi. Integratsion guruhlar tipologiyasining asoslari ishtirokchi mamlakatlar milliy iqtisodiyotining makro va mikro darajada o'zaro

yaqinlashishi hamda bir-biriga iqtisodiy jihatdan qanchalik chuqur kirib borishini baholashda namoyon bo'ladi (16.2.1-jadval).

16.2.1-jadval

Integratsiya jarayonlarining shakllari va bosqichlari

Integratsiya bosqichlari	Tavsifi				
	Savdoda cheklovlar ni bekor qilish	Umumiy tashqi savdo cheklov-lari	Ishlab chiqarish omillarining erkin harakati	Muvofiq-lashtirilgan fiskal siyosat	Yagona makrosiyosat va uni amalga oshirishning tashkilotlari
Erkin savdo zonasi	x				
Bojxona ittifoqi	x	x			
Umumiy bozor	x	x	x		
Iqtisodiy va valuta ittifoqi	x	x	x	x	
To'liq integratsiya	x	x	x	x	x

Iqtisodiy integratsiyaga kirishayotgan mamlakatlar quyidagi afzalliklarga ega bo'ladi:

- milliy bozorlarning birlashishi mamlakatlar ichki bozori hajmining kengayishiga olib keladi, bu esa, o'z navbatida, umumiy yalpi ichki mahsulot hajmining o'sishini rag'batlantiradi;

- aholi xarid qobiliyatining o'sishi jon boshiga to'g'ri keluvchi o'rtacha daromadlarning ortishi va tovarlar narxining pasayishiga olib keladi;

- ishlab chiqarishning samaradorligi va raqobatbardoshligi ortadi;

- ishlab chiqarish ixtisoslashuv darajasining chuqurlashuvi natijasida yuzaga keladigan «miqyos samarasi»ning ortishi;

- a'zo mamlakatlarning raqobat afzalliklarini hisobga olgan holda ishlab chiqarishning nisbatan samarali tarkibini shakllantirish;

- bozorlarni birlashtirish, ishlab chiqarish omillarining erkin harakatini ta'minlash, mehnat unumdorligi va daromadlarni oshirish hisobiga investitsiya jozibadorligini oshirish;

- iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, aksariyat mamlakatlar bir yoki bir nechta integratsion birlashmalar a'zosi hisoblanadi. Dunyodagi 170 dan ortiq integratsion birlashmalarning 84 foizi erkin

savdo zonasi hisoblanadi. Ushbu holat JST doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar darajasida savdo va investitsiyalarni erkinlashtirish jarayonlarining qiyin kechayotganligi bilan bog'liq. 1990-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab turli mintaqalardagi mamlakatlarni jalb etgan holda mintaqalararo erkin savdo zonalarini tashkil etish jarayoni kuchaydi va dunyoning asosiy mintaqalarini qamrab olgan yirik integratsion birlashmalar paydo bo'ldi (16.2.2-jadval).

16.2.2-jadval

Ayrim iqtisodiy integratsion birlashmalarning asosiy ko'rsatkichlari¹⁰⁰(2012-y.)

	Maydoni, mln kv. km	Aholisi, mln kishi	YaIM (XQP), trln dollar	Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM (XQP), ming dollar	A'zo mamlakatlar soni
Yel	4,3	509,0	17,0	33,4	28
NAFTA	21,8	470,0	19,4	41,3	3
ASEAN	4,5	609,4	3,1	5,1	10
Bojxona Ittifoqi (Rossiya, Belarus, Qozog'iston)	20,0	170,0	3,6	14,7	3

Xalqaro iqtisodiy integratsion birlashmalar ichidagi aloqalarning rivojlanganlik darajasini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkich a'zo mamlakatlarning o'zaro savdo ko'rsatkichi hisoblanadi. Misol uchun, integratsiyaning yuqori bosqichiga erishgan Yelda ushbu ko'rsatkich 2012-yilda 48,5 % ga teng bo'ldi (16.2.3-jadval).

16.2.3-jadval

Jahondagi yetakchi integratsion birlashmalarda o'zaro savdoda tovarlar eksporti (jamiga nisbatan foiz hisobida)¹⁰¹

	1990-y.	1995 y.	2000-y.	2005-y.	2010-y.	2012-y.
Yil	—	—	67,5	66,8	65,3	48,5
NAFTA	42,6	46,0	55,6	55,8	32,3	37,9
MERKOSUR	8,9	20,5	21,0	12,9	15,7	14,4
ASEAN	20,1	25,5	24,0	24,9	24,6	25,9

¹⁰⁰ World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P. 293-298. maълumtlarni asosida hisoblangan.

¹⁰¹ Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник. /под ред. Проф. А.С.Булатова, проф. Н.Н.Ливенцева. —М.: Магистр, 2010. С. 167; International Trade Statistics 2011. WTO. Geneva, 2011; International Trade Statistics 2013. WTO. Geneva, 2013 йил маълумотлари asosida tuzilgan.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha XII milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini rag'batlantirishda samarali vosita, barqaror iqtisodiy o'sish, aholi daromadlarini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish, iqtisodiyotda tarkibiy siljishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarish, investitsiyalarni boshqarish va sifatini oshirishni ta'minlash imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

16.3. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi

Yevropa Ittifoqi (YeI)ning shakllanishi va rivojlanishi xalqaro iqtisodiy integratsiyaning yaqqol namunasi hisoblanadi. YeIning tashkil topishi va rivojlanish tarixi 1951-yildan boshlanadi. YeI rivojlanishi jarayonida olti marta kengayib, 2004-yildan boshlab kengayish asosan Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari hisobiga sodir bo'ldi (16.3.1-jadval).

16.3.1-jadval

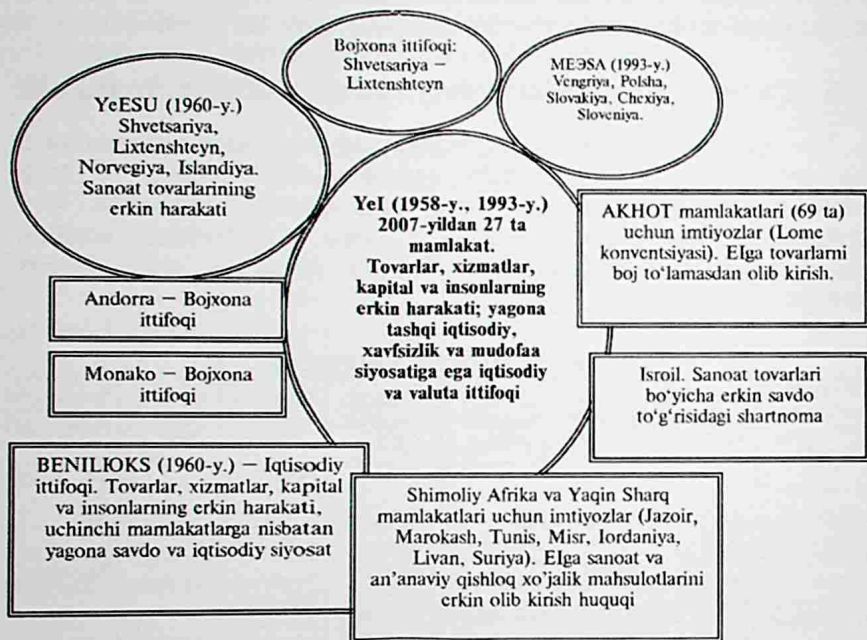
Yevropa Ittifoqining kengayishi

Ta'sischi mamlakatlar (1957-y. 25 mart)	Birinchi kengayish 1973-y.	Ikkinchi kengayish 1981-y.	Uchinchi kengayish 1986-y.	To'rtinchi kengayish 1995-y.	Beshinchi kengayish 2004-y.	Oltinchi kengayish 2007-y.	Yettinchi kengayish 2013-y.
Belgiya Fransiya Germaniya Italiya Lyuksemburg Niderlandiya	Buyuk Britaniya Daniya Irlandiya	Gretsiya	Ispaniya Portugaliya	Avstriya Finlyandiya Shvetsiya	Vengriya Kipr Malta Latviya Litva Polsha Slovakiya Sloveniya Chexiya Estoniya	Bolgariya Ruminiya	Xorvatiya

Hozirgi vaqtda 27 mamlakatdan iborat bo'lgan YeI AQSh va Yaponiya bilan birga jahondagi asosiy ishlab chiqaruvchi va iste'molchi xalqaro markazlardan biri hisoblanadi. 2010-yilda YeI hududida 502,1 mln kishi istiqomat qilgan. Tahlillar ko'rsatishicha, 2010-yilda jahon tovarlar eksportining 15,1 foizi va tovarlar importining 16,5 foizi YeI hissasiga to'g'ri keladi. YeI mamlakatlarida xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblangan aholi jon boshiga ishlab chiqariladigan yillik yalpi milliy mahsulot miqdori o'rtaicha 19,9 ming dollarni tashkil etdi. G'arbiy Yevropada iqtisodiy integratsiya jarayonlari faqat YeI hududi bilan cheklanib qolmaydi (16.3.1-rasm).

Ushbu hududda 60-yillardan boshlab Yevropa erkin savdo uyushmasi faoliyat ko'rsatib kelmoqda. **Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU)** YeIdan farqli ravishda milliy manfaatlardan

ustun turuvchi funksiyalar va davlatlararo muvofiqlashtiruvchi institutlarga ega emas. YeESU iqtisodiy hamkorlikni asosiy maqsad qilib qo'ydi va birinchi navbatda, savdoning erkinlashishi va bojxona to'siqlarini bartaraf etishga ko'maklashdi.

16.3.1-rasm. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlari

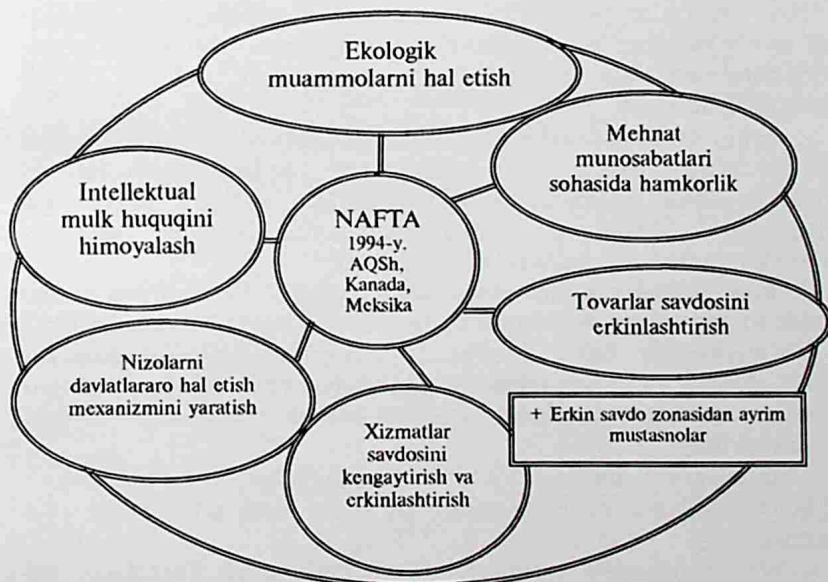
BENILYuKS – 1960-yilda Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg o'rtasida imzolangan iqtisodiy ittifoq. Ushbu ittifoqda tovarlar, xizmatlar, kapital va insonlarning erkin harakati ta'minlangan bo'lib, uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona savdo va iqtisodiy siyosat olib boriladi.

Markaziy Yevropa erkin savdo uyushmasi (MYeESU) – 1993-yilda Vengriya, Polsha, Slovakiya, Chexiya, Sloveniya tomonidan imzolangan erkin savdo uyushmasi. Keyinchalik bu mamlakatlar YeIga a'zo bo'lganlaridan keyin MYeESUdan chiqib ketishdi. Hozirda Albaniya, Bosniya va Gersegovina, Xorvatiya, Makedoniya, Moldova, Serbiya, Kosovo va Chernogoriya MYeESU a'zolari hisoblanadi.

Bundan tashqari Yel tomonidan Afrika, Karib havzasi, Osiyo–Tinch okeani (AKHOT) mamlakatlari (69 ta) uchun Lome konvensiyasiga muvofiq tovarlarni boj to‘lmasdan olib kirish bo‘yicha imtiyozlar, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlari (Jazoir, Marokash, Tunis, Misr, Iordaniya, Livan, Suriya) uchun Yelga sanoat va an’anaviy qishloq xo‘jalik mahsulotlarini erkin olib kirish huquqi bo‘yicha imtiyozlar belgilangan.

16.4. Amerika qit‘asida integratsiya jarayonlarining rivojlanish xususiyatlari

Jahon xo‘jaligida amal qilayotgan integratsion markazlardan biri Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. 1992-yilda AQSh, Kanada va Meksika o‘rtasida Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasini (North American Free Trade Area – NAFTA) tashkil etish to‘g‘risidagi shartnoma imzolandi va u 1994-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kirdi.

16.4.1-rasm. Shimoliy Amerika iqtisodiy integratsiyasining hamkorlik yo‘nalishlari

Mazkur integratsion blok hududida 470,0 mln kishi istiqomat qiladi va qudratli iqtisodiy salohiyatga ega. NAFTAga a'zo mamlakatlar tomonidan yillik tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish hajmi 1992-yilda 6,7 trln dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2012-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 19,4 trln dollarga teng bo'ldi (16.4.1-jadval).

16.4.1-jadval

NAFTAg a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari¹⁰²

	Aholi, mln kishi		YaIM mlrd dollar		Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM hajmi, dollar		Eksport, mlrd dollar		Import, mlrd dollar	
	1992	2012	1992	2012	2010	1992	1992	2012	1992	2012
Kanada	27,4	35,0	493,6	1777,9	20710	50970	150,5	532,3	153,7	580,1
Meksika	89,5	121,0	329,0	1176,9	3470	9740	42,8	386,8	52,7	405,7
AQSh	255,0	314,0	5920,2	15734,6	23240	50120	640,5	2166,9	670,1	2746,7

NAFTAg a'zo mamlakatlar tomonidan imzolangan shartnoma-ning asosiy bandleari quyidagilarni o'z ichiga oladi (bu vazifalarning ayrimlariga erishish uchun 10 yil, ayrimlari uchun 15 yil rejalashtirilgan edi):

- erkin savdo zonasini shakllantirish asosida a'zo mamlakatlar o'rtasida o'zaro savdo va investitsiyalarni rag'batlantirish (10 yil ichida bojxona qoidalarini uyg'unlashtirildi, shakar, paxta, sut mahsulotlaridan tashqari barcha mahsulotlar bo'yicha miqdoriy cheklovlar va bojxona bojlari bekor qilindi);

- kompaniyalar uchun kelishilgan tadbirkorlik faoliyati ishlab chiqish (o'zaro investitsiyalarda ko'psonli cheklovlar bekor qilindi);

- mintaqada halol raqobatni ta'minlash (havo transporti, telefon aloqasi va ayrim telekommunikatsiya xizmatlaridan tashqari xizmatlar savdosi, jumladan moliya, bank xizmatlari savdosi erkinlashtirildi);

- intellektual mulk huquqini himoya qilishga ko'maklashish (ushbu huquqlarni himoya qilish bo'yicha umumiy siyosat olib boriladi);

- o'zaro iqtisodiy hamkorlikni rag'batlantirish (nizolarni hal etish mexanizmi yaratilgan).

¹⁰² World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014. P. 293-298; Trade Profiles 2013. WTO Geneva, 2013. P. 38,122, 193. maълумотларни asosida tuzilgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlar va Lotin Amerikasi integratsiya guruhlarini o'rtasida Janubiy Amerika umumiy bozori yoki MERKOSUR (Mercado Comun de Cono del Sur – MERCOSUR) jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. MERKOSUR 1991-yilda Argentina, Braziliya, Paragvay va Urugvay tomonidan tashkil etilgan bo'lib, 2006-yilda unga Venesuela ham qo'shildi. Bundan tashqari MERKOSURda Boliviya, Kolumbiya, Peru, Chili Ekvador assotsiatsiyalashgan a'zo sifatida qatnashadilar. Meksika esa kuzatuvchi maqomiga ega. MERKOSURning strategik maqsadi mintaqada umumiy bozorni shakllantirish (Bojxona ittifoqi esa o'tish bosqichi rolini o'taydi) hisoblanadi. 1995-yilda Bojxona ittifoqi tashkil etilganligiga qaramasdan hozirgacha notarif cheklolar saqlanib qolishi, dempingga qarshi choralar olib borilishi, tovarning kelib chiqish mamlakatining farqlanishi tovarlar savdosi va tranzitiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari 2001-yildan Argentinadagi iqtisodiy inqiroz va Braziliyadagi milliy valuta devalvatsiyasi tufayli MERKOSUR doirasida o'zaro savdoda bojlar joriy etildi. Boshqa integratsion birlashmalardan farqli ravishda MERKOSURda tashqi tovarlar savdosida ichki savdoning ulushi yuqori emas. Misol uchun 2012-yilda MERKOSUR tovarlar eksportining miqdori 340 mlrd dollarni tashkil etgani holda, ichki savdo ulushi 14,4 %ga teng bo'ldi (16.4.2-jadval).

16.4.2-jadval

MERKOSUR mamlakatlari tovar eksporti¹⁰³

	2012-yil		O'zgarishi, %			
	Qiyamati, mlrd dollar	Ulushi, %	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.
Eksport						
Jami	340	100,0	-22	29	26	-5
MERKOSUR mamlakatlari o'rtasidagi savdo	49	14,4	-21	34	22	-11
Boshqa mintaqalar	291	85,6	-22	29	26	-3
Import						
Jami	325	100,0	-28	43	25	-3
MERKOSUR	48	14,8	-25	35	20	-11
Boshqa mintaqalar	277	85,2	-28	45	26	-1

¹⁰³ International Trade Statistics 2011. WTO. Geneva, 2011. P. 37.; International Trade Statistics 2013. WTO. Geneva, 2013. P. 36.

MERKOSURning vujudga kelishi o'zaro savdo hajmining keskin ko'payishiga, boshqa mintaqaviy savdo guruhlari bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik miqyosining o'sishiga olib keldi. O'zaro investitsiya faolligi sezilarli ravishda o'sdi, xorijdan jalb etilgan investitsiyalar hajmi o'smoqda. MERKOSURning muvaffaqiyatli faoliyati mintaqada siyosiy barqarorlikni ta'minlashga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. G'arbiy Yevropa integratsiyasidan farqli ravishda, Janubiy Amerika birlashmasi iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha bo'lgan mamlakatlar ham yagona tashkilotda faoliyat ko'rsatishdangina emas, balki muvaffaqiyatli hamkorlik qilishidan dalolat beradi.

16.5. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi jahn xo'jaligidagi integratsion jarayonlarning uchinchi yirik markazi hisoblanadi. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (Association of South East Asian Nations – ASEAN) 1967-yilda tashkil etilgan bo'lib, uning tarkibiga Bruney, Vyetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand va Filippin kiradi.

ASEANing maqsadi 1967-yilda Bangkok deklaratsiyasida belgilangan quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan: Janubi-Sharqiy Osiyoda harbiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash, bojxona ittifoqini shakllantirish, mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga ko'maklashish. 1992-yilda Singapur Sammitida keyingi 15 yil ichida Erkin savdo zonasini (ASEAN Free Trade Agreement – AFTA) tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi (16.5.1-rasm).

Ushbu guruh doirasida o'zaro hamkorlikning muvaffaqiyati ASEAN katnashchilari bo'lgan mamlakatlarning barqaror iqtisodiy o'sishi, ular rivojlanishini qiyosiy taqqoslash mumkinligi, yaxshi yo'lga qo'yilgan uzoq, tarixiy an'analarga ega bo'lgan o'zaro savdo aloqalarining mavjudligi, hamkorlik shakllarining tartibga solinishi bilan mustahkam bog'liqdir. ASEAN rejalarida 2000-yilgacha bo'lgan muddatda qatnashchi mamlakatlarning bojxona bojlarini 38 ming turdagi tovarlar bo'yicha o'rtacha 5 % ga pasaytirish rejasi mavjud bo'lib, 2002-yilda erkin savdo zonasi barpo etish to'g'risida qaror qabul qilingan edi.

16.5.1-rasm. ASEAN doirasida xalqaro iqtisodiy integratsiya

ASEAN mamlakatlari tovarlar eksportida ichki savdo ulushi 2012-yilda 25,9 %ni tashkil etdi va jami tovarlar eksportining hajmi davom etayotgan inqiroz ta'sirida pasayish tendensiyasiga ega (16.5.1-jadval).

16.5.1-jadval ASEAN mamlakatlari tovarlar savdosi¹⁰⁴

	2012-y.		O'zgarishi, %			
	Qiymati, mlrd dollar	Ulushi, %	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.
Eksport						
Jami	1253	100,0	-18	29	18	1
ASEAN	325	25,9	-20	31	18	4
Boshqa mintaqalar	928	74,1	-17	29	18	0

¹⁰⁴ International Trade Statistics 2011. WTO. Geneva, 2011. P. 39. International Trade Statistics 2013. WTO. Geneva, 2011. P. 38.

Import						
Jami	1220	100,0	-23	31	21	6
ASEAN	273	22,4	-22	31	15	3
Boshqa mintaqalar	947	77,6	-23	31	23	7

Osiyo-Tinch okeani mintaqasida 1989-yildan boshlab hukumatlararo iqtisodiy tashkilot Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati (Asia Pacific Economic Cooperation – APEC) faoliyat olib boradi. APEC 1989-yilda Avstraliyaning taklifi bilan Tinch okeani havzasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan bo‘lib, dastlab unga AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Singapur, Malayziya, Tailand, Filippin, Indoneziya va Bruney kirgan. Keyinchalik APEC tarkibiga Xitoy, Gonkong, Tayvan, Vyetnam, Papua-Yangi Gvineya, Meksika, Chili, Peru va Rossiya qo‘shildi.

APEC ko‘pincha «APEC Forumi», deb ataladi, chunki bu tashkilot maslahat berish maqomiga ega. Forumning faoliyat maqsadi 1991-yilda Seul deklaratsiyasida belgilangan bo‘lib quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- a‘zo mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishiga ko‘maklashish;
- a‘zo mamlakatlarning yuqori darajada iqtisodiy o‘zaro bog‘liqligini hisobga olgan holda ko‘p tomonlama savdo tizimini mustahkamlash;
- savdo va investitsiya sohalarini erkinlashtirish.

1996-yilda APEC a‘zolari 2010–2020-yillarda erkin savdo zonasini tashkil etish to‘g‘risida kelishib oldilar. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati rasman maslahat maqomiga ega, biroq uning ishchi organlari doirasida savdo, investitsiya va moliya faoliyatini yuritishning mintaqaviy qoidalari belgilanadi, u yoki bu sohalarida hamkorlik masalalari bo‘yicha tarmoq vazirlari va ekspertlarning uchrashuvlari o‘tkaziladi.

16.6. O‘zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni kiritgach, siyosiy va iqtisodiy sohada ulkan yutuqlarga erishdi. Respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etishi va O‘zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan ko‘p tomonlama iqtisodiy siyosat yuritishi davlatimizning jahon xo‘jaligida tutgan o‘rnini mustahkamlashning muhim shartidir.

O'zbekistonning jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy integratsiyalashuvi milliy iqtisodiyot samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi, fan-texnika taraqqiyotini jadallashirishga, millatlar va elatlarning yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

16.6.1-jadval

O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsion birlashmalardagi ishtiroki

Integratsion birlashma	Tashkil etilgan va O'zbekiston a'zo bo'lgan vaqti		Tarkibi	Maqsadi va vazifalari
MDH	1991	1991	Ozərbayjon, Armaniston, Belarus, Gruziya*, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Rossiya, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston, Ukraina	Hamdo'stlik doirasida erkin savdo hududini yaratish, savdo-iqtisodiy hamkorlik samaradorligini oshirish, tovarlarning erkin harakatlanishini ta'minlash.
Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT)	1964	1992	Afg'oniston, Eron, Turkiya, Pokiston, O'zbekiston, Ozərbayjon, Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston, Qozog'iston	O'zaro savdoni kengaytirish; barqaror iqtisodiy o'sish va aholi turmush darajasini oshirish uchun shart-sharoit yaratish; savdo to'siqlarini bekor qilishga qaratilgan hamkorlikdagi faoliyat; xalqaro forumlarda umumiy yondashuv orqali jahon savdosi hajmini oshirish.
Markaziy Osiyo hamdo'stligi (MOH) 2004-yildan YcOIH bilan birlashtirilgan	1994	1994	Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston	Suv, yoqilg'i resurslari va suv xo'jaligi obyektlaridan barcha mamlakatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda oqilona foydalanish; mintaqaning umumiy transport infratuzilmasini yaratish; ishlab chiqarish kooperatsiyasi va savdo-iqtisodiy hamkorlikni har tomonlama rivojlantirish; gumanitar sohada o'zaro hamkorlik va ekologik muammolarni birgalikda hal etish; xavfsizlikni ta'minlash masalalarida o'zaro hamkorlikni faollashtirish.
Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT)	1996	2001	Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston	Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash. Yagona iqtisodiy bozorni yaratish.

Yevroosiyo iqtisodiy hamjamiyati (YeOIH)	2000	2005	Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Belarus, Tojikiston, O'zbekiston*	Yagona iqtisodiy makonni shakllantirish. A'zo mamlakatlarda iqtisodiyotda tarkibiy islohotlarni kelishib olish; yagona transport tarkibi va bozorini yaratish; yagona bojxona tarifini joriy etish; milliy qonunchilikni uyg'unlashtirish.
--	------	------	---	--

XXI asr boshlarida jahon xo'jaligidagi har qanday mamlakat iqtisodiy integratsiyasiz barqaror sur'atlarda rivojlana olmaydi. Iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi siyosati milliy iqtisodiyotning yuksak darajada va jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga kirishiga qaratilgan. Iqtisodiy integratsiya iqtisodiyotda quyidagi natijalarga erishish imkoniyatini beradi: tovarlar, kapitallar, xizmatlar erkin harakat qiladi; raqobat kuchayadi; ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi; ishlab chiqarish samaradorligi ortadi; sifatli va arzon tovarlar ishlab chiqariladi; iste'molchilarning talabi ortib boradi; taklif qilinadigan tovarlar nomenklaturasi ko'payadi; bozorlarning rivojlangan shakllari paydo bo'ladi va umumiy bozorlar tashkil qilinadi; ishsizlik darajasi pasayadi; milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasidagi farqlar yo'qolib boradi; yangi kuchli umumiy iqtisodiyot shakllanadi; milliy iqtisodiyot rivojlanib boradi; pirovard natijada aholining turmush darajasi o'sadi va sifati yaxshilanadi.

Yuqoridagi maqsad va vazifalarga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo, MDH davlatlari, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarini rivojlantirishi kerak.

O'zbekiston jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlar bilan taraqqiy etib bormoqda.

O'zbekistonning MDH va Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti kabi integratsiya uyushmalarida ishtirok etishi mamlakatimizning dunyo miqyosidagi obro'-e'tiborini yanada oshiradi.

O'zbekiston sobiq Ittifoq respublikalari bilan iqtisodiy aloqalarga ustuvor ahamiyat berib, MDH tuzish g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Bunday hamkorlikka hamdo'stlik mamlakatlarining hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'liqligi, nafaqat bog'liqligi, balki chuqur tarixiy, madaniy va ma'naviy aloqalar, katta tarixiy davr mobaynida xalqlarimizning taqdiri mushtarakligi ham asos bo'lmoqda.

Hamdo'stlik birlashmasi maqsadlari quyidagilardan iborat:

– demokratik huquqiy davlatlar tuzish, ular o'rtasidagi munosabatlar davlat mustaqilligini hamda suveren tenglikni o'zaro tan olish va hurmatlash, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, teng huquqlilik va ichki ishlarga aralashmaslik, har qanday tazyiqlardan voz kechish, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, inson huquqlari va erkinliklarini, shu jumladan kichik millatlar huquqlarini hurmat qilish, majburiyatlarini va boshqa umum tan olingan xalqaro huquq tamoyillari va normalarini halol bajarish;

– bir-birlarining hududiy butunligi va mavjud chegaralarning buzilmasligini tan olish va hurmat qilish;

– chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan xalqlarning tub manfaatlarini hamda qo'shnichilik va o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash;

– fuqarolararo va millatlararo totuvlikni saqlash.

Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining MDHga a'zoligi unga qator muhim vazifalarni milliy iqtisodiyot manfaatlariga muvofiq hal etish imkonini beradi:

– ishlab chiqarishni, aholini zarur mahsulotlar bilan ta'minlashni qo'llab-quvvatlashni ko'zda tutuvchi kooperativ xo'jalik aloqalarini rivojlantirish va takomillashtirish;

– MDHning bir qator tovarlarini milliy bozorda, jumladan, an'anaviy mahsulotlarni sotish sohasida yetakchi mavqeni saqlash;

– sobiq ittifoqchi respublikalar ega bo'lgan xomashyo resurslaridan foydalanish;

– O'zbekistonning uchinchi mamlakatlarga eksport-import tovar oqimiga xizmat ko'rsatuvchi transport kommunikatsiyalaridan kafolatli va xatarsiz foydalanish.

O'zbekistonning MDH mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari iqtisodiy erkinlashtirish, uni bozor tamoyillariga izchillik bilan o'tkazish, xo'jalik tuzilmasini qayta qurishdan iborat umumiy yo'l bilan belgilanadi. O'zbekiston 2013-yil 25-maydan erkin iqtisodiy zonaga a'zo bo'lib kirdi.

MDH mamlakatlari O'zbekistonning asosiy savdo-iqtisodiy hamkorlaridan biri hisoblanadi. Ularning hissasiga respublika tashqi savdo umumiy hajmining 30 %dan ortig'i to'g'ri keladi. O'zbekiston va MDH mamlakatlari tovar ayirboshlash dinamikasi tenglik va o'zaro foydali tamoyillarga asoslangan, savdo-iqtisodiy munosabatlarning izchil rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

Rossiya, Qozog'iston va Ukraina 2000–2012-yillarda O'zbekiston bilan yirik savdo aloqalarini olib borgan mamlakatlar hisoblanadi.

Iqtisodiy munosabatlarning shakli va tarkibi MDH mamlakatlari bilan tubdan o'zgarib bormoqda. O'zbekistonning mavqeyi tobora mustahkamlanmoqda. O'zbekiston MDHning aksariyat mamlakatlari bilan savdo-to'lov balansida ijobiy saldoga ega.

Rossiya O'zbekistonning eng muhim savdo hamkori hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasidan Rossiyaga asosan paxta tolasi, oziq-ovqat, mashina va uskunalar, yonilg'i mahsulotlari, kimyo mahsulotlari eksport qilinadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilish mintaqaning rivojlanishi va davlatlar iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov iqtisodiy integratsiya haqida gapirar ekan, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanadi: «Biz integratsiya jarayonlari va bozor islohotlarini rivojlantirishga, Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat beramiz.

Faqat o'zining tor milliy qobig'ida qolib ketmagan bozorgina xorijiy investitsiyalarning katta oqimini jalb qilib, mintaqa mamlakatlarining barqaror rivojlanishi va farovonligini ta'minlay oladi».¹⁰⁵

O'zbekistonning mavqeyi mintaqada ahamiyatli bo'lishiga qaramay, ayrim geografik-siyosiy omillar mamlakatning strategik imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Mamlakat qolgan Markaziy Osiyo davlatlarining barchasi singari dengizga chiqish yo'liga ega bo'lmagan, jahon transport kommunikatsiyalariga erkin kira olmaydigan davlatlar bilan qurshab olingan. Ammo shular bilan bir qatorda suv resurslarining cheklanganligi, Farg'ona vodiysida aholining zichligi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi salmog'i katta ekanligi respublikamizda integratsiya jarayonlarini rivojlantirishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi 1992-yilda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT)ga a'zo bo'ldi. IHT Afg'oniston, Ozarbayjon, Eron, Qozog'iston, Pokiston, Tojikiston, Turkiya, Turkmaniston, O'zbekiston kabi davlatlarni birlashtiradi. 1992-yilda Tehronda oliy darajadagi IHT uchrashuvi jarayonida e'lon qilingan axborotda IHT a'zolarining iqtisodiy rivojlanishi

---

¹⁰⁵ Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир». –Т.: «Ўзбекистон», 2005. 96-б.

yo'lida ko'p tomonlama mintaqaviy hamkorlikni ko'zda tutuvchi maqsadlar va vazifalar e'lon qilindi.

Mintaqada gaz va neft o'tkazish tarmoqlarini rivojlantirish rejalari ishlab chiqildi va ma'qullandi. Bunda Turkmanistondan O'zbekiston va Qozog'iston orqali Xitoyga o'tadigan gaz quvurlarining ishga tushirilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. IHT a'zosi bo'lgan Markaziy Osiyodagi boshqa mamlakatlar ham bu gaz quvurlaridan foydalanishlari mumkin.

IHT a'zosi bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish maqsadida boshqa mintaqalardagi va jahon savdo amaliyotidagi tajribalarni hisobga olgan holda erkin savdo mintaqasi (EKOFTA) tuzishga asta-sekin o'tish ko'zda tutilmoqda. IHT mintaqasida joylashgan mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda va ularning harakatlarini muvofiqlashtirishda tobora ko'proq rol o'ynamoqda. 2002-yil 10-iyunda Qozog'iston, Xitoy Xalq Respublikasi, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston va O'zbekiston davlat boshliqlari tomonidan Shanxay hamkorlik Tashkilotining Xartiyasiga qo'l qo'yildi. O'zbekiston bu tashkilotga 2001-yilda a'zo bo'lgan edi. Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lish O'zbekiston va tashkilot a'zolari uchun ikki tomonlama manfaatli hisoblanib, ishtirokchi mamlakatlar uchun O'zbekiston muhim strategik sherik bo'lib hisoblanadi. Chunki tarixiy «Buyuk ipak yo'li»ning qayta tiklanishida O'zbekistonning ishtiroki muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston uchun esa bu Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga chiqish uchun ishonchli yo'l hisoblanadi va ishtirokchi mamlakatlar bilan turli yo'nalishdagi aloqalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi. O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon xo'jaligi integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik bozor iqtisodiyotiga o'tish muammolarini hal etishni, jumladan, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Ushbu holat xalqaro kreditlar olishda, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, milliy mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning zaruriyati nimada va uning rivojlanishi uchun qanday shart-sharoitlar bo'lishi kerak?

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy rivojlanish omillari nimalardan iborat?

4. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nechta rivojlanish bosqichlariga ega?

5. Jahonda faoliyat yuritayotgan qaysi xalqaro iqtisodiy integratsiya birlashmalarini bilasiz?

6. YeI qachon tashkil etilgan va rivojlanish jihatdan integratsiyaning qaysi bosqichida turibdi?

7. Shimoliy Amerika mintaqasida qaysi iqtisodiy integratsion birlashma faoliyat yuritmoqda?

8. Lotin Amerikasi mintaqasida qanday integratsion birlashmalar mavjud?

9. Osiyo mintaqasi integratsiyasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

10. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsiya birlashmalaridagi faoliyatiga baho bering.

Muhokama uchun savollar

1. Agar sanoat mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi mamlakat bilan faqat qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchi mamlakat bo'xona ittifoqini tuzishsa, bu jarayon ikkala mamlakat iqtisodiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadimi? Javobingizni asoslang.

2. Nima uchun Yevropa ittifoqida qishloq xo'jaligi protensionizmi maqsadida bo'xona bo'jlaridan emas, kompensatsion to'lovlardan foydalaniladi?

3. «Rivojlanayotgan mamlakatlar o'zaro integratsiyalashuvdan foyda ko'rishmaydi, chunki o'zaro savdoni rivojlantirish uchun ulardagi tovarlar tarkibi diversifikatsiyalanmagan», degan fikrga qo'shilasizmi?

4. Yevropada integratsiya jarayoni rivojlanishining qaysi jihatlari O'zbekiston uchun ijobiy, qaysilari esa salbiy ta'sirga ega?

5. Portugaliya va Ispaniya AQSh qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy importyori. Ular Yevropa ittifoqiga kirganda, AQSh YeI-dan o'zining qishloq xo'jalik mahsulotlari uchun YeI bozorlariga kirish imkoniyatlarini ko'paytirishni talab qildi va aks holda YeI mahsulotlariga nisbatan import bo'jlarini oshirishini e'lon qildi. Nima uchun AQSh YeIga tazyiq o'tkazmoqchi bo'ldi va YeI bu tazyiqqa nisbatan qanday choralar bilan javob qaytarishi mumkin?

6. Kichik mamlakat bilan katta mamlakat integratsiyalashuvi sodir bo'lsa, kichik mamlakat ushbu jarayondan ko'proq foyda oladi. Shu xulosa to'g'rimi?

Masalalar

1-masala. 1994-yilda AQSh va Kanada tomonidan imzolangan erkin savdo hududi to'g'risidagi kelishuv kuchga kirdi. Bu holat AQSh, Kanada va Yevropa Ittifoqiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Javob: AQSh bilan Kanadaning o'zaro savdosi o'sdi. Ammo AQSh iqtisodiyoti Kanada iqtisodiyotidan katta bo'lgani uchun AQShning Kanada bilan savdo shart-sharoiti yomonlashdi. Chunki AQShning importi eksportiga nisbatan jadal sur'atlarda o'sadi.

Agar integratsiya «savdodan chetlashuv» samarasini keltirib chiqarsa, Yevropa Ittifoqida ishlab chiqarilgan tovarlarga talab pasayadi. Ushbu holat Yel va AQShning umumiy savdo shart-sharoiti yomonlashadi.

2-masala. Avtomashina g'ildiraklari Chexiyada 100 \$, Rossiyada 80 \$ va Polshada 60 \$ turadi. Chexiya xalqaro mehnat taqsimotida kichik mamlakat hisoblangani uchun tashqi savdo siyosati jahon bozori boholariga ta'sir ko'rsatmaydi.

a) Chexiyada avtomashina g'ildiraklari importidan 100 %li ad-valor boj undirilsa, Chexiya bu mahsulotni import qilishni davom etiradimi?

Javob: Yo'q. Chunki import tarifi stavkasini hisobga olsak, Rossiyadan avtomashina g'ildiragi (80\$+80\$) 160 \$dan, Polshadan (60\$+60\$) esa 120\$dan import qilinadi. Chexiyaning o'zida bo'lsa bu mahsulot 100\$dan ishlab chiqariladi va sotiladi.

b) Agar kelajakda Chexiya va Rossiya bojxona ittifoqini shakllantirsa, Chexiya avtomashina g'ildiragini import qiladimi?

Javob: Chexiya avtomashina g'ildiraklarini Rossiyadan 80 \$dan import qila boshlaydi. Natijada Chexiya g'ildiraklar ishlab chiqarmaydi va Polshaga nisbatan 100 %li import boji saqlanib qolganligi bois Polshadan ham import qilmaydi.

v) Chexiya bilan Rossiya bojxona ittifoqi tuzishi natijasida qanday samara yuzaga keladi (savdoni shakllantirish samarasimi yoki savdodan cheklatisht samarasimi)?

Javob: Savdoning shakllanish samarasi vujudga keladi. Chunki samaradorligi nisbatan past bo'lgan ichki ishlab chiqarish o'rnini

samaradorligi nisbatan yuqori bo'lgan xorijiy ishlab chiqarish egalaydi.

g) Faraz qilaylik, Chexiya Rossiya bilan bojxona ittifoqini tuzsa va avtomashina g'ildiragi importidan unidiriluvchi import bojini 50 %gacha pasaytirsas, Chexiya avtomashina g'ildiraklarini import qilishni davom ettiradimi?

Javob: Ha, chunki Polshadan import qilinuvchi avtomashina g'ildiraklari Chexiya ichki bozorida (60\$+30\$) 90\$dan sotiladi. Chexiyadagi mahalliy ishlab chiqaruvchilar esa avtomashina g'ildiraklarini 100\$dan ishlab chiqarishadi.

d) Agar Chexiya bilan Rossiya bojxona ittifoqini tashkil etilsa, Chexiya avtomashina g'ildiraklarini ishlab chiqaradimi?

Javob: Chexiya o'z avtomashina g'ildiraklarini ishlab chiqarmaydi. Chexiya ushbu mahsulotni Rossiyadan 80 dollardan import qiladi va Polshadan avtomashina g'ildiraklarini import qilish to'xtatiladi, chunki Polshadan keladigan import mahsulotiga nisbatan 50 % li import boji saqlanib qolgan.

e) Yuqorida keltirigan holatda qaysi samara yuzaga keladi. (savdoni shakllantirish samarasini savdodan cheklanish samarasimi)?

Javob: ikkala samara ham yuzaga keladi. Integratsiyaning yakuniy samarasi ulardan qaysi biri yetakchi bo'lishiga bog'liq bo'ladi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1-masala. Avtarkiya sharoitida I mamlakat A tovarni 10 dollardan 40 ta ishlab chiqaradi, 60 ta iste'mol qiladi va 20 ta II mamlakatdan import qiladi. II mamlakatda A tovar 8 dollardan ishlab chiqariladi, ammo I mamlakat A tovar importining har bir donasidan 2 dollardan boj undiradi. Shu sababli II mamlakat A tovarni I mamlakat ichki bozorida 10 dollardan sotishga majbur bo'ladi. III mamlakat A tovarni 9 dollardan eksport qilishga tayyor, ammo II mamlakat tovarni 8 dollardan eksport qilganligi uchun III mamlakat xalqaro savdoda ishtirok etmaydi. Agar I va II mamlakatlar bojxona ittifoqini tashkil etishsa I mamlakat A tovarni 8 dollardan 20 ta ishlab chiqarar edi, 80 ta iste'mol qilardi va 60 ta II mamlakatdan import qilar edi. Ammo I mamlakat bojxona ittifoqini III mamlakat bilan tashkil etdi, II mamlakatga nisbatan 2 dollarlik maxsus bojlar o'zgartirilmadi. Natijada I mamlakat A tovarni 9 dollardan 30 ta ishlab chiqarib, 70 ta iste'mol qilardi va 40 tasini III mamlakatdan import qilar edi. Iqtisodiy intergatsiya

natijasida hosil bo'lgan «savdoni shakllantirish» va «savdodan chetlanish» samaralarini aniqlang.

Testlar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya - bu?

- a) mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti;
- b) alohida mamlakatlar iqtisodiyotining o'zaro aloqadorligi va o'zaro bog'liqligining kuchayishi;
- c) milliy iqtisodiyotlarning yagona ishlab chiqarish jarayoniga qo'shilishi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

2. Umumiy bozorni yaratishdan maqsad nima?

- a) ishlab chiqarish omillarining erkin harakatini ta'minlash;
- b) iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash;
- c) hukumat boshliqlarining uchrashuvini tashkil etish;
- d) hukumatlararo kengash tashkil etish.

3. Bojxona ittifoqiga xos xususiyatlar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) uchinchi mamlakatlarga nisbatan tarif va notarif tartibga solishni joriy etish;
- b) vazirlar va sekretariat darajasida hukumatlararo kengash tashkil etish;
- c) iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish;
- d) hamma javob to'g'ri.

4. Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi (NAFTA) qachon tashkil etilgan?

- a) 1989-yil 1-yanvar;
- b) 1994-yil 1-yanvar;
- c) 1993-yil 1-oktabr;
- d) 1995-yil 1-oktabr.

5. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) o'z maqsadi nuqtayi nazaridan integratsiyaning qaysi bosqichiga to'g'ri keladi?

- a) erkin savdo zonasi;
- b) bojxona ittifoqi;
- c) iqtisodiy va savdo hamkorligi to'g'risidagi kelishuv;
- d) umumiy bozor.

6. Erkin savdo hududi bu:

- a) a'zo mamlakatlar bilan kelishgan holda hech qanday kam-sitishsiz iqtisodiy ittifoqqa kirish;

b) tarif va boshqa cheklovlarni bekor qilgan holda erkin savdo olib borish;

c) savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasiga yagona tariflarni belgilagan holda bojxona ittifoqini vujudga keltirish;

d) yagona iqtisodiy siyosat yuritish, umumiy valuta va milliy boshqaruvdan yuqori tashkilotlarni joriy etish.

7. Bojxona ittifoqi bu:

a) a'zo mamlakatlar bilan kelishgan holda hech qanday kam-sitishsiz iqtisodiy ittifoqqa kirish;

b) tarif va boshqa cheklovlarni bekor qilgan holda erkin savdo olib borish;

c) savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasiga yagona tariflarni belgilagan holda bojxona ittifoqini vujudga keltirish;

d) yagona iqtisodiy siyosat yuritish, umumiy valuta va milliy boshqaruvdan yuqori tashkilotlarni joriy etish.

8. To'liq iqtisodiy integratsiya bu:

a) a'zo mamlakatlar bilan kelishgan holda hech qanday kam-sitishsiz iqtisodiy ittifoqqa kirish;

b) tarif va boshqa cheklovlarni bekor qilgan holda erkin savdo olib borish;

c) savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasiga yagona tariflarni belgilagan holda bojxona ittifoqini vujudga keltirish;

d) yagona iqtisodiy siyosat yuritish, umumiy valuta va milliy boshqaruvdan yuqori tashkilotlarni joriy etish;

9. Afrikada ko'p sonli xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning mavjudligiga qaramasdan nima uchun xalqaro iqtisodiy integratsiya rivojlanmagan?

a) infrastrukturaning rivojlanmaganligi;

b) madaniy rivojlanish darajasining turli xilligi;

c) mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasining turli xilligi;

d) iqtisodiyotni diversifikatsiyalashmaganligi.

10. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning qaysi bosqichida tovarlar harakatidan boj undirilmaydi?

a) bojxona ittifoqi;

b) erkin savdo hududi;

c) iqtisodiy ittifoq;

d) umumiy bozor.

11. Xalqaro hududiy erkin savdo zonasiga xos bo'lgan xususiyatni belgilang:

a) a'zo mamlakatlar tomonidan yagona iqtisodiy siyosatning olib borilishi;

b) hudud ichida ishlab chiqarish omillarining erkin harakati;

c) hudud ichida erkin savdo;

d) uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona tariflar va kvotalarning joriy etilishi.

12. Yevroning EKYudan asosiy farqi nimada?

a) valuta kurslarini prosent stavkalarining o'zgarishi tufayli yuzaga keladigan valuta risklaridan himoyalash vositasi;

b) valuta intervensiyasining mavjudligi;

c) ayirboshlash risklarini bartaraf etish va ichki bozorlar faoliyatini takomillashtirishdan foyda olish;

d) hisob-kitob funksiyasini bajarish;

13. Rim shartnomasi qachon va qaysi mamlakatlar tomonidan imzolagan?

a) 1957-yil – Buyuk Britaniya, Italiya, Belgiya, Daniya, Niderlandiya va Fransiya;

b) 1957-yil - GFR, Fransiya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg;

c) 1961-yil - GFR, Fransiya, Italiya, Belgiya va Buyuk Britaniya;

d) 1993-yil - GFR, Buyuk Britaniya, Italiya, Niderlandiya, Fransiya, Daniya, Ispaniya, Islandiya, Shvetsiya, Lyuksemburg, Belgiya, Portugaliya, Avstriya, Gretsiya, Finlyandiya tomonidan.

14. Quyidagilardan qaysi biri YEVROni mikrodarajada joriy etishning ijobiy natijasi hisoblanadi?

a) foiz stavkalarining pasayishi;

b) tashkiliy xarajatlarning pasayishi;

c) iqtisodiy o'sish;

d) narxlarning pasayishi.

15. Yevroni muomalaga kiritish dasturi necha bosqichdan iborat?

a) 2;

b) 3;

c) 4;

d) 5.

16. MERKOSUR qachon tashkil etilgan?

a) 1976-y.;

b) 1982-y.;

c) 1992-y.;

d) 1991-y.

17. Quyidagi tarmoqlardan qaysi birida xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayoni qiyin kechadi?

- a) qishloq xo'jaligi;
- b) sanoat;
- c) xizmatlar;
- d) qurilish.

18. Iqtisodiy integratsiyaning eng yuqori darajasi quyidagi integratsion birlashmalarning qaysi biri uchun xos:

- a) Yevropa Ittifoqi;
- b) MDH;
- c) NAFTA;
- d) And pakti.

19. Umumiy bozor bu:

a) milliy iqtisodiyotlarning yagona ishlab chiqarish jarayoniga qo'shilish jarayoni;

b) tarif va boshqa cheklolarni bekor qilgan holda erkin savdo olib borish;

c) o'zaro savdoda to'siqlar bekor qilingan va a'zo bo'lmagan mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tariflari asosida umumiy tashqi savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar guruhi;

d) a'zo mamlaktalar o'rtasida tovarlar, xizmatlar, ishchi kuchi va kapitalning erkin harakatini ta'minlashga harakat qilayotgan mamlakatlar guruhi.

20. 1991-yilda Argentina, Brazilyaliya, Paragvay va Urugvay tomonidan MERKOSUR – Janubiy umumiy bozor yaratildi bu:

- a) xalqaro ixtisoslashuv;
- b) xalqaro kooperatsiya;
- c) jahon iqtisodiyotining erkinlashuvi;
- d) xalqaro iqtisodiy integratsiya.

21. Bojxona ittifoqida qaysi samara birdaniga namoyon bo'ladi?

- a) dinamik samara;
- b) statik samara;
- c) «domino» samarasi;
- d) «domino» samarasi va dinamik samara.

22. Yevropa Ittifoqi qachon tashkil etilgan?

- a) 1945-yilda;
- b) 1975-yilda;
- c) 1957-yilda;
- d) 1950-yilda.

23. Quyidagilarning qaysi biri hududiy integratsiya shakli hisoblanmaydi:

- a) bojxona ittifoqi;
- b) ikki tomonlama savdo kelishuvi;
- c) umumiy bozor;
- d) erkin savdo zonasi.

24. Iqtisodiy va valuta ittifoqi bu:

a) milliy iqtisodiyotlarning yagona ishlab chiqarish jarayoniga qo'shilish jarayoni;

b) tarif va boshqa cheklovlarni bekor qilgan holda erkin savdo olib borish;

c) o'zaro savdoda to'siqlar bekor qilingan va a'zo bo'lmagan mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tariflari asosida umumiy tashqi savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar guruhi;

d) ishlab chiqarish omillarining erkin harakati ta'minlangan, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida yagona siyosat amalga oshirilayotgan, umumiy valuta muomalaga kiritilgan mamlakatlar guruhi.

25. Iqtisodiy ittifoq umumiy bozordan nima bilan farq qiladi?

a) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga nisbatan yagona talablarning shakllanishi;

b) yagona hukumatni shakllantirish;

c) milliy chegaralarning bekor qinishi;

d) yagona davlatning shakllanishi.

26. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning qaysi bosqichida ishlab chiqarish omillari erkin harakat qilishni boshlaydi?

a) iqtisodiy ittifoq;

b) erkin savdo zonasi;

c) umumiy bozor;

d) valuta ittifoqi.

GLOSSARIY

A

Asosiy kapitalga investitsiyalar — asosiy fondlarni yaratish, takror ishlab chiqarish va sotib olishga sarflangan bir yo‘la xarajatlar.

Asosiy fondlar — bir necha takror ishlab chiqarish siklida qatnashib, o‘z qiymatini tayyor mahsulot qiymatiga asta-sekinlik bilan o‘tkazib boruvchi ishlab chiqarish vositalari.

Asosiy kapitalga qo‘yilmalar — asosiy fondlarni qayta tiklash, rivojlantirish va yangilashga yo‘naltirilgan moddiy xarajatlar.

Afrika modeli — ushbu model mulkchilikning turli xil shakllariga va bozor munosabatlariga asoslanadi.

Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ishonchli ta‘minlashning minimal darajasi — o‘tgan hosildan olingan, dunyo oziq-ovqat iste‘molining 17 %ini tashkil qiluvchi va taxminan ikki oy davomida oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirish uchun yetarli bo‘lgan jahon zaxiralari.

Arbitrajchilar — bir vaqtning o‘zida turli bozorlarda, har xil narxlar asosida moliyaviy resurslarni sotib olish va sotish orqali foyda ko‘radigan jahon moliya bozori ishtirokchilari.

«**Aqlning oqib o‘tishi**» — yuqori malakali mutaxassislarning mamlakatlararo migratsiyasi.

ASEAN — 1967-yilda Bruney, Vyetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand va Filippin tomonidan tashkil etilgan Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi.

APEC — 1989-yilda Avstraliyaning taklifi bilan Tinch okeani xavzasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati.

B

Bazaviy tarmoqlar — kapital, material, energiya sig‘imkorligi yuqori bo‘lgan tarmoqlar.

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlar — bozor islohotlarini amalga oshirishda jiddiy yutuqlarga erishgan, milliy bank-moliya tizimini mustahkamlash va jahon xo‘jaligiga integratsiyalashuvga erishgan rivojlanayotgan va sobiq sotsialistik mamlakatlar guruhi.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tish — ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotni xo‘jalik faoliyatining markazlashuvini yo‘qotish, narxlar va tashqi iqtisodiy aloqalarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish bilan bog‘liq chora-tadbirlar asosida isloh qilish.

Bojxona boji — bojxona organlari tomonidan tovarlar import va eksport qilinayotganda undiriladigan hamda eksport-importning sharti hisoblangan majburiy to‘lov.

Bozorga yo'naltirilgan tarmoqlar – tayyor mahsulotni tashish xarajatlari xomashyoni tashish xarajatlaridan qimmatga tushadigan tarmoqlar.

Bojxona ittifoqi – o'zaro savdoda bojxona to'siqlari bekor qilingan va a'zo bo'lmagan mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tariflari asosida umumiy tashqi savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar guruhi.

BENILYUKS – 1960-yilda Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg o'rtasida imzolangan iqtisodiy ittifoq.

BRIC – barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga, jahon iqtisodiyoti va savdosida salmoqli ulushga ega Braziliya, Rossiya, Hindiston va Xitoydan iborat mamlakatlar guruhi.

BRICS – barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga, jahon iqtisodiyoti va savdosida katta ulushga ega Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika Respublikasidan iborat mamlakatlar guruhi.

V

Valuta kurslari mexanizmi – milliy valutaning yevroga nisbatan asosiy paritetini tartibga solish mexanizmi bo'lib, valutar kursi paritetidan 15 %gacha farqlanishi mumkin.

Valuta kursi – bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligidagi bahosi.

Valuta operatsiyalari – xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalar.

Valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash – bir vaqtning o'zida bir nechta erkin almashadigan va barqaror valutilarda zaxiralar tashkil qilish.

G

Globallashuv – jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuv, transmilliylashuv va baynalmilallashuv jarayonlari.

Gradualizm – bir iqtisodiy tizimdan ikkinchisiga keskin o'zgarishlarsiz, bosqichma-bosqich o'tish qonuniyatlarini o'rganuvchi ilmiy oqim.

GATT – dunyoning yetakchi mamlakatlari tomonidan xalqaro savdodagi cheklovlarni kamaytirish bo'yicha tuzilgan ko'p tomonlama hukumatlararo kelishuv.

GATS – xizmatlar savdosi bo'yicha ko'p tomonlama hukumatlararo kelishuv.

D

Davlat budjeti – davlat daromadlari va xarajatlarining pul bilan ifodalanadigan yillik majmuyi.

Davlat qarzi – davlatning fuqarolar, banklar, korxonalar va tashkilotlar, xorij mamlakatlaridan qarzi bo'lib, manbayiga ko'ra ichki va tashqi qarzga bo'linadi.

Dzaybatsu – XIX asrning ikkinchi yarmidan XX asrning birinchi yarmigacha Yaponiyada faoliyat ko'rsatgan bank va sanoat birlashmalarini nazorat qiluvchi yirik oilalar.

Demping — savdo siyosatining moliyaviy metodi bo'lib, tovarni tashqi bozorga mamlakatdagi mavjud normal bahoga qaraganda past baholarda eksportga chiqarish.

Doimiy demping — doimiy ravishda tovarlarning eksport bahosini normal bahoga nisbatan past baholarda sotish.

Davlat xaridlari doirasida siyosat — bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalaridan faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

Davlatning migratsiya siyosati — ishchi kuchi eksporti-importini tartibga solishga qaratilgan davlat siyosati.

Devalvatsiya — milliy valuta kursining kamaytirilishiga qaratilgan tadbir.

Derivativilar — biron-bir moliyaviy dastakning hosilaviy shakli.

E

Yevroatom — YeI a'zolari tomonidan 1957-yilda Rim shartnomasiga muvofiq tuzilgan Yevropa atom energiyasi bo'yicha hamjamiyati tashkiloti.

Yevropa Ittifoqi — Yevropaning 27 ta mamlakatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yevropa valuta tizimi (YeVT) — YeI a'zolarining hududiy valuta guruhi.

Yevro — Yevropa valuta ittifoqiga a'zo mamlakatlarda muomalada bo'lgan valuta.

Yevro hududi — Yilga a'zo, yagona valuta — yevro muomalada bo'lgan mamlakatlar hududi.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) — 1991-yilda tashkil topgan. YeTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o'tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda qo'llab-quvvatlash maqsadida tuzilgan.

Yo

Yollanib ishlovchilarning ish haqi — qabul qiluvchi mamlakatda bir yildan kam bo'lmagan muddat yashayotgan migrantning barcha daromadlari.

J

Jahon iqtisodiyoti — xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali o'zaro aloqada bo'lgan milliy iqtisodiyotlar yig'indisi.

Jahon xo'jaligi — bir-biri bilan harakatchan ishlab chiqarish omillari orqali bog'langan milliy iqtisodiyotlar yig'indisi.

Jahon bozori — xalqaro mehnat taqsimoti va boshqa ishlab chiqarishga asoslangan barqaror tovar-pul munosabatlari sohasi.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi — jahon iqtisodiyotining tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi va texnologiyalarning yagona bozoriga aylanish jarayoni.

Jahon banki metodikasi — dunyo mamlakatlari operatsion va tahliliy maqsadlar uchun iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra turli guruhlarga ajratiladi

va ushbu tasnif asosida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ko'rsatkichi yotadi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi — dunyo mamlakatlarida moliyaviy va iqtisodiy tushkunlik holatining mavjudligi.

Jamg'arish normasi — sarflanayotgan kapital qiymatining yalpi ichki mahsulotga nisbati.

Jahon bozori konyunkturasi — muayyan davriy va geografik miqyosda qator omillar ta'sirida vujudga keladigan bozorning aniq holati.

Jahon oziq-ovqat inqirozi — bioyoqilg'i ishlab chiqarish hajmining ko'payishi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchi asosiy mamlakatlardagi tabiiy iqlimning noqulay kelishi sababli oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining keskin o'sib ketish sababli Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmasligi.

Jahon oziq-ovqat xavfsizligi — butun dunyoda o'sib borayotgan aholi ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatlarining mavjudligi.

Jahon valuta tizimi — turli mamlakatlar o'rtasidagi valuta-kredit munosabatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi tizim.

Jahon moliya bozori — mamlakatlar o'rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta'minlab beruvchi bozor munosabatlari yig'indisi.

JST — xalqaro tovarlar va xizmatlar savdosi sohasida mamlakatlarning huquq, majburiyatlarini belgilab beruvchi ko'p tomonlama savdo kelishuvi, yirik xalqaro savdo tashkiloti.

JETRO — Yaponiya tashqi savdo tashkiloti.

Z

Zaxira markazlari — jahon iqtisodiyotida zaxira valutilarni emissiya qiluvchi mamlakatlar.

I

Import — tovarlarni xorijdan olib kirishni ko'zda tutuvchi tovarlar savdosi.

Ichki bozor — barcha ishlab chiqarilgan va sotishga mo'ljallangan mahsulotlarni ichki bozorda sotishda vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar sohasi.

Iqtisodiy sikllik — iqtisodiyotning sikllik rivojlanishi va siklning barcha fazalarini bosib o'tishi.

Iqtisodiy inqiroz (retsessiya) — iqtisodiyotni shunday holatiki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotining absolyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma-ket qisqaradi.

Investitsiya normasi — investitsiyalar hajmining yalpi ichki mahsulotga bo'lgan nisbati.

Inson rivojlanishi salohiyati indeksi (IRSI) — tug'ilishda kutilayotgan umr uzunligi, ta'lim darajasi (o'rta ta'limning va ta'limning davomiyligi) va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ko'rsatkichlari asosida hisoblanadigan integral ko'rsatkich.

Iqtisodiy rivojlanish modeli — mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini aks

ettiruvchi murakkab ko'rsatkichlar tizimi va ular o'rtasidagi bog'liqlik, milliy xo'jalikning yaxlitligi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli — milliy bozor xo'jaligining faoliyatiga davlatning faol ta'siri, davlat rolining yuqoriligi, davlat mulkining salmoqli ulushga egaligi, kuchli ijtimoiy ta'minot tizimi, davlat xarajatlarining yuqori darajasi, aholining ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligi, bandlikning tartibga solinishi kabi xususiyatlarga ega model.

Iqtisodiyotning ochiqiligi — mamlakat iqtisodiyotining xalqaro mehnat taqsimotiga integratsiyalashish darajasi.

Ipoteka inqirozi — ipoteka bozori bilan bog'liq holda chiqarilgan derivativlarning ortiqcha ishlab chiqarilishi natijasida yuzaga kelgan inqiroz.

Iqtisodiyotning ko'p ukladiligi — iqtisodiyotda yirik va bir-biridan farqlanuvchi, har biri yanada mayda sektorlardan iborat tarkibning mavjudligi.

Importning o'rnini qoplash siyosati — og'ir sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va xorijiy kapitalni cheklash orqali milliy iqtisodiyotni rivojlantirish (Lotin Amerikasi mamlakatlari).

Import o'rnini qoplash modeli — milliy iqtisodiyot tarmoqlarini ichki resurslarga tayangan holda rivojlantirish, import o'rnini qoplashga yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish modeli.

Iqtisodiyotning «qizib ketishi» — iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash natijasida davlat xarajatlarining ratsional chegaradan chiqib ketishi, yuqori inflyatsiya darajasi, xorijiy kapital va importning jadal sur'atlarda o'sishi, malakali ishchilarni yetishmasligi, sanoat mahsulotlari narxlarining keskin o'sishi.

Investitsiyalar — foyda olish va yuqori ijtimoiy samaraga erishish maqsadida tadbirkorlik obyektlariga va boshqa faoliyat turlariga qo'yiladigan pul mablag'lari, banklarning maqsadli omonatlari, aksiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar, mashinalar, uskunalar, litsenziyalar, kreditlar, har qanday boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar, intellektual boyliklar.

Investitsiya siyosati — investitsiya faoliyatini jonlantirish, iqtisodiyotni yuksaltirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish maqsadida iqtisodiy subyektlar uchun qulay xo'jalik yuritish sharoitlarini yaratishga qaratilgan maqsadli chora-tadbirlar majmuyi.

Investitsiya dasturi — iqtisodiyotga sarflanayotgan kapital qo'yimalarning ustuvor yo'nalishlari va ulardan samarali foydalanishni belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik qarorlari yig'indisi.

Investitsiya muhiti — kapital qo'yimalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisi.

Ishlab chiqarish omillari bahosining tenglashuvi nazariyasi (Xeksher-Olin-Samuelson nazariyasi) — xalqaro savdo ushbu savdoda ishtirok etuvchi mamlakatlardagi gomogen ishlab chiqarish omillarining mutlaq va nisbiy narxining tenglashishiga olib keladi.

Ichki soliqlar va yig'imlar — bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarish orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishga yo'naltirilgan.

Ijtimoiy imkoniyat — barcha kishilar o'z ovqatlanish ehtiyojlari va shaxsiy xohishlariga binoan faol va sog'lom hayotni ta'minlash uchun yetarli miqdorda xavfsiz va to'yimli oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lish uchun jismoniy, iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlarga egaligi.

Intellektual mulk — berilgan mahsulotlardan foydalanish, almashtirish va yaratish munosabatlarini boshqaruvchi, huquqiy asosda amalga oshiriladigan ijodiy faoliyat mahsulotiga egalik.

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha xalqaro agentlik (IKXA) — 1988-yilda tashkil etilgan bo'lib, uning vazifasi xorijiy investorlarni notijorat xarakterdagi risklardan kafolatlash orqali a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida investitsiyalar oqimini oshirishga ko'maklashish.

Investitsion da'volarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markaz (IDTSXM) — 1966-yilda tashkil topgan bo'lib, maqsadi xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi a'zo mamlakatlar hukumatlari, davlat organlari bilan xorijiy investorlar o'rtasida vujudga keluvchi kelishmovchiliklarni tartibga solish, kelishtirish, arbitraj sudlarida ishni ko'rib chiqish mexanizmlarini yaratish orqali xalqaro investitsiya faoliyatiga ko'maklashish.

Investitsion marketing xizmatlari departamenti (IMXD) — agentlikka a'zo bo'lgan rivojlanayotgan va o'tish mamlakatlari iqtisodiyotiga yo'naltirilayotgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. IMXDning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va kambag'allikka qarshi kurashish uchun jalb etilayotgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar oqimining barqarorligini ta'minlashga yordamlashish.

Ikki tomonlama investitsion shartnoma — ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida investitsiyalarni amalga oshirish maqsadida tuziladigan maxsus shartnoma.

Ichki migratsiya — ishchi kuchining bir mamlakat (hudud/rayon) miqyosida harakatlanishi.

Immigratsiya — mamlakat hududiga mehnatga layoqatli aholining boshqa mamlakatlardan ko'chib kelishi.

Ishchilarning pul o'tkazmalari — qabul qiluvchi mamlakat rezidenti (o'zining immigratsiya maqomidan qat'iy nazar, ushbu mamlakatda bir yil yoki undan ortiq vaqt yashayotgan bo'lsa) hisoblangan migrantning o'z vataniga yuborayotgan xususiy transfertlari (natura yoki pul shaklida).

Injining — xarid qilingan yoki ijaraga olingan mashina va uskunalarni montaj qilish, ishlatish uchun zarur bo'lgan texnologik bilimlarni taqdim etish.

Istisnosiz litsenziya — litsenziyalarni ushbu hududda joylashgan boshqa litsenziatlarga ham taqdim etish huquqini qoldiruvchi litsenziya.

Istisnoli litsenziya — litsenziatning texnologiyadan foydalanish monopoli huquqi mavjudligini va litsenziatning ushbu hududda patentlangan texnologiyalar, «nou-xau»lardan mustaqil foydalanish va ularni sotishni rad etganini nazarda tutuvchi litsenziya.

Ishlab chiqarish franchayzingi — muayyan mahsulotni tayyorlash texnologiyasiga ega bo'lgan firmaning mijoz firmaga mazkur mahsulotni muayyan hududda tayyorlash va sotish huquqini beradi.

Ikki tomonlama texnik hamkorlik – donor mamlakat bilan texnik yordam olayotgan mamlakat hukumatlari o'rtasidagi kelishuv bo'yicha amalga oshiriladi.

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) – 1988-yilda a'zo mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish maqsadida tashkil etilgan tashkilot.

Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (ICSID) – 1966-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o'rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitrajda ko'rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta'minlab berishdan iborat.

Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1975-yilda tashkil topgan bo'lib, maqsadi a'zo-mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo-sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat.

Iqtisodiy va valuta ittifoqi – ishlab chiqarish omillarining erkin harakati ta'minlangan, ijtimoiy-iqtisodiy, jumladan, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, energetika, valuta-moliya sohalarida yagona siyosat amalga oshirilayotgan, umumiy valuta muomalaga kiritilgan mamlakatlar guruhi.

K

«Katta yettilik» mamlakatlari – jahon xo'jaligi tizimining rivojlanish yo'nalishlarini va barcha davlatlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tendensiyalarini belgilab beruvchi mamlakatlar guruhi (AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Kanada).

Keyretsu – bitta kompaniyaga tegishli yoki uning bir qismi sanaluvchi firmalar, filiallar va yetkazib beruvchilarning korporativ ittifoqi.

«Kreol neoliberalizmi» – Lotin Amerikasi mamlakatlari rivojlanishining yangi modeli hisoblanib, uning negizida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasiga ko'ra rivojlanishning tashqi omillari, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotning tiklanishi yotadi.

Kvotalash – tovarlar eksporti yoki importini muayyan vaqt mobaynida ma'lum miqdor yoki summa bilan miqdoriy jihatdan cheklash.

Kapitalning chetga chiqib ketishi – kapitalning bir qismini milliy iqtisodiyotdan chiqishi va uni tegishli shakllarda xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotiga o'tkazish jarayoni.

Ko'pmillatli korporatsiyalar (KMK) – bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'limlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar.

Kopirayt (taqdim etish huquqi) – adabiy, audio- va videoasar muallifining o'z ishini ko'rsatish va taqdim etish huquqi.

Ko'p tomonlama texnik hamkorlik – texnik yordam oluvchi mamlakatga bir necha mamlakatlar tomonidan qo'shma loyihalar shaklida texnik yordam ko'rsatish.

Konvertirlanmaydigan valuta – xorijiy valutilarga ayirboshlanmaydigan va ichki to'lov aylanmasiga xizmat qiladigan valuta.

Kotirovkalash – valuta kursini o'rnatish.

Kapital bozori – uzoq muddatli operatsiyalar bozori.

L

Liberal model – iqtisodiyotning o'z-o'zini boshqarishni bozor mexanizmi asosida qurilgan, davlat mulkchiligining oz ulushi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida davlatning sezilarsiz to'g'ridan to'g'ri aralashuvi bilan tavsiflanuvchi model.

Lissabon shartnomasi – 2007-yil 13-dekabrda Lissabonda 27 mamlakatdan iborat YeIning amal qilishini yaxshilash va uning jahon xo'jaligidagi o'rnini mustahkamlash maqsadida imzolangan xalqaro shartnoma.

Leontev paradoksi – Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining amaliyotda o'z tasdig'ini topmaganligini isbotlagan empirik sinov natijasi: mehnat resurslariga boy mamlakatlar kapital sig'imkorligi yuqori mahsulotlarni eksport qiladi, kapital resurslariga boy mamlakatlar esa mehnat sig'imkorligi yuqori mahsulotlarni eksport qiladi.

Litsenziyalash – davlat mutasaddi organlari tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatga ruxsat berish orqali eksport yoki import qilinaётgan tovarlarni muayyan vaqt mobaynida ma'lum miqdorda eksport yoki import qilishga ruxsat berish.

Litsenzion to'lov – litsenziat tomonidan shartnoma predmetidan foydalanilganligi evaziga litsenziarlarga to'lanadigan to'lov.

Litsenziya – texnologiya egasi (litsenziar) tomonidan manfaatdor tomonga (litsenziatga) patent bilan himoyalangan yoki himoyalangan texnologiyadan muayyan muddat va to'lov evaziga foydalanish uchun beriladigan ruxsatnoma.

Litsenziya shartnomasi – xalqaro savdo bitimi bo'lib, unga muvofiq kashfiyot egasi texnologiyaga bo'lgan egalik huquqini xaridorga muayyan chegara va shartlarda foydalanish uchun beradi.

London klubi – xususiy sektorga kiruvchi xo'jalik subyektlarining tashqi qarzlarini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi xalqaro klub.

M

Mamlakat – muayyan chegaralarga ega, davlat suverenitetidan foydalanuvchi hudud.

Milliy iqtisodiy xavfsizlik – mamlakat takror ishlab chiqarish jarayoniga xavf soluvchi, aholi turmush darajasining pasayishi hamda ijtimoiy to'qnashuvlarning yuzaga kelishiga olib keluvchi ichki va tashqi salbiy oqibatlardan milliy iqtisodiyotning himoyalanganlik darajasi.

Maastrixt shartnomasi – 1992-yilda Maastrixt (Niderlandiya) shahrida Yevropa Ittifoqini tuzishning asosini tashkil etuvchi shartnoma.

Mutlaq kambag'allik darajasi – kishi boshiga bir kunlik daromad yoki xarajat 1,25 dollardan (xarid qobiliyati bo'yicha) oshmaydigan minimum.

Mintaqaviy tabaqalashuv – mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasining keskin farqlanishi.

Mintaqa ichki siyosati – davlat tomonidan mintaqa resurslaridan oqilona foydalanish, aholi turmush darajasini oshirish, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuyi.

Maxsus iqtisodiy hududlar – noan'anaviy tarmoqlarni rivojlantirish, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida tashkil etilgan mamlakatning maxsus iqtisodiy imtiyozlari joriy etilgan alohida hududi.

MDH mamlakatlari – 1991-yilda sobiq Ittifoq respublikalaridan tashkil topgan mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari.

Mehnat taqsimoti – tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimi bo'lib, u jamiyatning iqtisodiy rivojlanish jarayonining sifat jihatdan tabaqalashuvi natijasida shakllanadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi – mamlakatlar mutlaq ustunlik sharoitida kam xarajatlar bilan ishlab chiqarilgan tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda mutlaq ustunlik sharoitida kam xarajatlar bilan ishlab chiqarilgan tovarlarni import qiladi.

Muqobil narx – bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatning ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga zarur xarajat orqali ifodalanishi.

Maxsus omil – muayyan tarmoqqa tegishli va tarmoqlar o'rtasida harakatlanmaydigan ishlab chiqarish omili.

Mehnat unumdorligining chegara miqdori – qo'shimcha bir birlik ishchi kuchida foydalanish natijasida yalpi daromadni o'sish miqdori.

«**Miqyos samarasi**» nazariyasi – ishlab chiqarishning muayyan texnologik va tashkiliy xususiyatlari sababli mahsulot miqdorining ortishi natijasida bir birlik tovar ishlab chiqarishga sarflanayotgan o'rtacha xarajatning kamayishini ifoda etadi.

Mahsulotning hayotiylik sikli nazariyasi – yangi tovarning ishlab chiqarilishi bir davlatdan ikkinchi davlatga mahsulotning hayotiylik bosqichiga muvofiq ravishda ko'chib o'tadi.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishiga talablar – bu davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

Milliy rejim – mamlakat o'zining yuridik va jismoniy shaxslariga yaratib beradigan qulaylikdan kam bo'lmagan rejimni taqdim etadigan davlatlararo iqtisodiy aloqalar rejimi.

Mumkin qadar qulaylik yaratish rejimi – bir mamlakat tomonidan uchinchi mamlakatga (savdo kelishuvida aks ettirilmagan mamlakatga) yaratgan qulay shart-sharoitlarni, afzallik va imtiyozlarni o'z hamkor mamlakatiga ham taqdim etishini nazarda tutuvchi huquqiy rejim.

Milliy bozor – muayyan mamlakat bozori bo'lib, uning bir qismi xalqaro ayirboshlash (mahsulot va xizmatlar eksporti va importi) bilan bog'liq.

Maxsus majburiyatlar – u yoki bu mamlakat xizmatlar bozoriga kirib borishning aniq shartlari bilan bog'liq majburiyat.

Mualliflik huquqi – adabiyot, san'at va ilmiy asarlarni yaratish, ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi.

Moliyaviy investitsiyalar – mulkka egalik qilish va mulkdan daromad olish bilan bog'liq bo'lgan aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar orqali qo'yilmalar kiritish.

Milliy rejim – xo‘jalik yuritish faoliyatining minimal sharoitlari bo‘lib, ular xorijiy investorlar uchun yomonlashib ketmasligi kerak.

Mintaqaviy investitsion shartnoma – bir mintaqaviy guruhga kiruvchi mamlakatlar hukumatlari o‘rtasida investitsiyalarni amalga oshirish xususida imzoladigan maxsus shartnoma.

Moliya-sanoat guruhlari (MSG) – o‘zaro tashkiliy-xo‘jalik aloqalari asosida tashkil etilgan korporativ birlashmalar.

Migratsion qoldiq – immigratsiya va emigratsiya o‘rtasidagi farq.

Migrantlarning pul o‘tkazmalari – migrantlar tomonidan o‘z mamlakatlari rezidentlariga yuborayotgan tovarlar va moliyaviy mablag‘lar.

Mehnat omilini tejoychi texnik taraqqiyot – kapital unumdorligining mehnat unumdorligiga nisbatan yuqoriroq samara berishiga asoslangan taraqqiyot.

Mulkda qatnashish – litsenziat tomonidan litsenziarga litsenziyadan foydalanganlik uchun o‘z korxonalarini aksiyalarining bir qismini berilishi.

Markaziy Yevropa erkin savdo uyushmasi (MYESA) – 1993-yilda Vengriya, Polsha, Slovakiya, Chexiya, Sloveniya tomonidan tuzilgan erkin savdo uyushmasi.

MERKOSUR – Janubiy Amerika umumiy bozori yoki Janubiy konus mamlakatlari umumiy bozori.

N

Nisbiy kambag‘allik darajasi – daromadi jamiyatda shakllangan standart iste‘molga yetmaydigan daromad minimumi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi – agar mamlakat boshqa mamlakatga nisbatan kam xarajatlar bilan ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa, o‘zaro savdo ikkala mamlakat uchun foydali bo‘ladi. Bunda ishlab chiqarish bo‘yicha mutlaq ustunlik bo‘lishi shart emas.

Notarif usullar – tovar ayirboshlashga ta‘sir qilish dastaklarini, ya‘ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi.

«**Nou-xau**» – muayyan yutuqqa erishish imkonini beruvchi texnik tajriba va ishlab chiqarish sirlarini taqdim etish.

Nominal valuta kursi – bir birlik milliy valutaga to‘g‘ri keladigan xorijiy valutaning qiymati.

NAFTA – 1992-yilda AQSh, Kanada va Meksika o‘rtasida tuzilgan Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasi.

O

Ochiq iqtisodiyot – tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlangan, milliy iqtisodiyotning nisbiy ustunliklariga tayanib, jahon xo‘jaligi tizimiga integratsiyalashib boruvchi iqtisodiyot.

Optimal tarif stavkasi – iqtisodiy farovonlik va milliy mahsulotlarning raqobatdoshligini maksimal ta‘minlab beradigan tarif darajasi.

Oldindan o'ylangan yoki ataylab qilingan demping – bozordagi raqibni siqib chiqarish va keyinchalik monopol baho o'rnatish maqsadida eksport baholarini vaqtinchalik pasaytirish.

Oziq-ovqat xavfsizligi – oziq-ovqat iste'molining barqaror o'sishini ta'minlash hamda ishlab chiqarish hajmi va narxlarning o'zgarishlarini qoplash uchun asosiy oziq-ovqatlar zaxiralarining doimo mavjudligi.

Omilli xizmatlar – ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati natijasida yuzaga keluvchi xizmatlar.

Omil bo'lmagan xizmatlar – ularga transport, turizm va boshqa nomoliyaviy xizmatlar kiradi.

Oshkor etilmagan axborot, shu jumladan ishlab chiqarish sirlari (nou-xau) – bu ixtiyoriy ko'rinishdagi ma'lumot bo'lib, tijorat siri darajasida muhofaza qilinadi va oldi-sotdi yoki raqobatchi ustidan g'alaba qozonish uchun foydalaniladigan predmeti bo'lishi mumkin.

Oltin-valuta zaxiralari – mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari ixtiyorida turuvchi yuqori likvidli moliyaviy aktivlar.

Oltin standart – pulning asosiy shakli oltin hisoblangan o'zaro aloqalar amaliyoti.

Offshor – xorijiy investitsiyalarni soliq imtiyozini berish orqali jalb qiladigan kredit tashkilotlari (milliy va xorijiy) norezidentlar bilan chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshiruvchi jahon moliya markazi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966-yilda tashkil topgan bo'lib, maqsadi qit'aning rivojlanayotgan mamlakatlariga iqtisodiy rivojlanishda ko'maklashish, hududiy hamkorlikni rag'batlantirish, a'zo-mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat.

P

Polson rejasi – AQShda 700 mlrd dollarga teng mablag'ning inqirozga uchragan bank va moliya tashkilotlari zararlarini qoplash hamda shu orqali muammoning chuqurlashib ketishi oldini olish uchun sarflanishi.

Proteksionizm – tarif va notarif instrumentlarni qo'llash yo'li bilan ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoya qilishning davlat siyosati.

Patent huquqi – ixtiro, sanoat namunalarini, foydali modellarga patent berish yo'li bilan muhofaza tartibini belgilaydigan huquqiy normalar tizimi.

Patent – patent egasining ixtiro, sanoat namunasi, foydali model, seleksiya kashfiyotiga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etishga bo'lgan mutlaq huquqini tasdiqlovchi hujjat.

Portfel investitsiyalar – kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog'ozlariga (korxonaga ustav kapitalining 10 %dan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo'lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi.

Patent – hukumatning mutasaddi organlari tomonidan ixtirochiga beriladigan guvohnoma bo'lib, u ixtirodan foydalanishda monopol huquqini beradi.

Patent shartnomasi – xalqaro savdo bitimi bo'lib, unga muvofiq patent egasi ixtirodan foydalanish huquqini xaridorga beradi.

Patentli litsenziya — patentdan foydalanish huquqining «nou-xau»siz taqdim etilganligini tasdiqlovchi hujjat.

Patensiz litsenziya — ixtironing patensiz «nou-xau»dan foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjat.

Pausha to'lovi — shartnomada qayd etilgan bir marta to'lanadigan to'lov bo'lib, litsenziyadan foydalanish vaqti bilan bog'liq bo'lmay, ekspert baholash asosida oldindan belgilanadi.

Prolongatsiya — kreditor tomonidan qarz bo'yicha to'lovlarni kechiktirishi bilan bog'liq operatsiya.

Parij klubi — davlatlarning rasmiy tashqi qarzlarni tartibga solish bilan shug'ullanuvchi xalqaro klub.

Pul bozori — xalqaro savdoga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq qisqa muddatli operatsiyalar bozori.

Past daromadli mamlakatlar — aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 1005 dollargacha bo'lgan mamlakatlar.

R

Rim shartnomasi — 1957-yilda Germaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg tomonidan imzolangan, insonlar, tovarlar, xizmatlar va kapital harakati yo'lidagi to'siqlarni bekor qilish to'g'risidagi xalqaro shartnoma.

Rivojlanayotgan mamlakatlar — Ikkinchi jahon urushidan keyin mustamlaka tizimining parchalanishi va sobiq mustamlakalarning mustaqillikka erishishlari natijasida paydo bo'lgan mamlakatlar.

Ribchinskiy nazariyasi — barqaror narxlar va iqtisodiyotda faqat ikkita sektorning mavjudligi sharoitida ishlab chiqarish omillaridan birining taklifining ko'payishi ushbu omildan intensiv foydalaniladigan tarmoqlarda ishlab chiqarishning hajmini va bu tarmoq korxonalari oladigan daromadning ko'payishiga, boshqa sektorda esa ishlab chiqarish hajmining va olinadigan daromadning kamayishiga olib keladi.

Resurslar asosida ishlovchi tarmoqlar — xomashyoni tashish xarajatlari tayyor mahsulotni tashish xarajatlaridan qimmatga tushadigan tarmoqlar.

Reemigratsiya — emigrantlarning vatanlariga doimiy yashash uchun qaytib kelishlari.

Royalti — shartnomaning amal qilish muddati davrida xaridor daromadidan litsenziyadan foydalanishda oladigan foydasi hajmidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan ajratmalar.

Revalvatsiya — milliy valuta kursini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar.

Real valuta kursi — milliy tovar birligiga va xizmatlarga to'g'ri keladigan xorijiy tovar va xizmatlar qiymati.

S

Standart tasnif — biron-bir qat'iy miqdoriy mezonga ega bo'lmagan, mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy jihatlari, xo'jalik faoliyatining tashkiliy tamoyillari, institutsional va madaniy xususiyatlari hamda joriy iqtisodiy muammolarini hisobga oluvchi tasnif.

«Sovun ko'pigi» iqtisodiyoti — Yaponiyada 1980-yillarning ikkinchi yarmida pul mablag'larining chayqovchilik foydasini olish maqsadida moliyaviy aktivlarga joylashtirish natijasidagi bozor qiymatining jadal sur'atlarda o'sib ketishi.

Subyektiv kambag'allik — aholining o'z moddiy holatini baholashlari natijasi.

Sanoat siyosati — ishlab chiqarishning o'sishiga, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqish va joriy etishga, iqtisodiyotning tarmoq tarkibini yaxshilashga va tayyor mahsulot eksportini rivojlantirishga qaratilgan davlatning uzoq muddatli chora-tadbirlar majmuyi.

Sanoat siyosatining «Sharqiy Osiyo» modeli — yuqori texnologiyali tarmoqlarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiy o'sishning, birinchi navbatda, fan-texnika yutuqlari va yuqori texnologiyalarni o'zlashtirishga (innovatsiyalarga) bog'liqligiga asoslanadi.

Samuelson-Jons nazariyasi — xalqaro savdoda ishtirok etish natijasida eksport tarmoqlari uchun spetsifik bo'lgan omil egalarining daromadi va import bilan raqobatlashuvchi tarmoq uchun spetsifik bo'lgan omil egalarining daromadi kamayadi.

Stolper-Samuelson nazariyasi — xalqaro savdo narxi o'sayotgan tovarni ishlab chiqarishda nisbatan intensiv foydalaniladigan omil narxining o'sishiga va aksincha, narxi pasayayotgan tovarni ishlab chiqarishda nisbatan intensiv foydalaniladigan omil narxining pasayishiga olib keladi.

Subsidiyalar — milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash va importni bilvosita kamsitishga qaratilgan davlat budjetidan ajratiladigan pul to'lovlari.

Sporadik demping — tashqi bozorga ortiqcha tovar zaxiralarini past baholarda epizodik sotish.

Savdo qilinadigan mahsulotlar — xorijiy bozorlarda ayirboshlanadigan mahsulotlar.

Savdo qilinmaydigan mahsulotlar — ishlab chiqarilgan mamlakat bozorida sotilib, xalqaro ayirboshlashda ishtirok etmaydigan mahsulotlar.

Sanoat zaxiralari — mavjud narxlar va texnikaviy bilimlar darajasida o'zlashtirish uchun samarali, sifatli va yaxshi o'rganilgan tabiiy foydali qazilma boyliklar zaxiralari.

Savdo qilinadigan xizmatlar — bir mamlakat rezidenti tomonidan ishlab chiqariladigan va boshqa mamlakat rezidenti tomonidan iste'mol qilinadigan xizmatlar.

Strategik alyanslar — jahon bozorida global iqtisodiy masalalarni birgalikda hal etish maqsadida tuziladigan firmalararo ittifoq bo'lib, ushbu ittifoq mazkur firmalarning boshqa sohalarda raqobatlashuviga to'sqinlik qilmaydi.

SDR (SDR) — Xalqaro valuta fondining maxsus jamoa pul birligi.

T

Texnologik taraqqiyot — innovatsion jarayonlar, texnik bilimlar, boshqaruv jarayonlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Turmush sifati indeksi – inson ehtiyojlarini qondirishning iqtisodiy va noiqtisodiy jihatlari, farovonligi sifatini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar yig'indisi.

Tayyor mahsulotlar – oxirigacha tayyor mahsulotlar.

Tashqi savdo siyosati – milliy iqtisodiyotning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish va tashqi raqobatdan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga, qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisi.

Tarif eskalatsiyasi – tovarlardan undiriladigan import bojining mahsulot qayta ishlanganlik darajasining chuqurlashuviga mos ravishda ortib borishidir.

Testkari demping – tovarlar eksport bahosining mamlakat ichki bozoridagi baholarga nisbatan oshib ketishi.

Texnik to'siqlar – yashirin proteksionizm usuli bo'lib, milliy texnik, ma'muriy me'yorlar va qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni xorijdan mamlakat ichki bozoriga olib kirishga to'sqinlik qiladi.

Turdosh huquq – mualliflik huquqini berish uchun ijodiy yetarli bo'lmagan faoliyatlar uchun mualliflik huquqi namunasi bo'yicha XIX asr boshi XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan alohida huquqlar guruhi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) – xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo'lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksioner kapitaliga to'la ega bo'lish yoki kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining ta'sirchan nazorat qilinishini ta'minlaydi.

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) – bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar.

Transmilliy lashuv indeksi (TMI) – TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jalb etilganlik darajasi.

Transmilliy banklar (TMB) – jahon ssuda kapitali va moliya-kredit xizmatlari bozorida faol qatnashish imkonini beruvchi kapitalga ega yirik banklar.

Texnologiyani xalqaro uzatish – tijorat yoki beg'araz asosda ilmiy-texnika yutuqlarining davlatlararo harakati.

Tovar belgisi – muayyan tashkilot belgisi bo'lib, undan tovar ishlab chiqaruvchini individuallashtirish uchun foydalaniladi.

To'liq litsenziya – shartnoma amal qilishi davrida litsenziarning patent yoki «nou-xau»dan to'liq foydalanish huquqini va litsenziarning ulardan mustaqil foydalanishdan voz kechishini belgilovchi litsenziya.

Texnologik grantlar – rivojlangan mamlakatlar tomonidan texnologiyalar, texnologik sig'imkorligi yuqori tovarlar yoki moliyaviy mablag'larni ilg'or texnologiyalarni sotib olish, personallarni o'qitish va qayta tayyorlash uchun beg'araz uzatish.

Texnik yordamni moliyalashtirish – texnik yordam olayotgan tomonning shartnomaga muvofiq tashkiliy vazifalarni bajarishi bilan birgalikda mazkur loyihani moliyalashtirishda ham ishtirok etishini nazarda tutadi.

Texnik yordam mexanizmlari. Loyihada qatnashayotgan mamlakatlar soniga qarab ikki va ko'p tomonlama texnik yordam turlari bir-biridan farqlanadi.

To'lov balansi — mamlakatning muayyan davriy vaqt uchun tashqi dunyo bilan moliyaviy bitimlarining natijalarini hisoblash.

To'lov balansini tartibga solish — davlatning to'lov balansini ijobiy o'zgartirish yoki qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga qaratilgan maqsadli faoliyati.

To'lov balansini tartibga solish dastaklari — to'lov balansi holatiga ta'sir etuvchi qisqa va uzoq muddatli vositalar tizimi.

To'g'ri kotirovkalash — xorijiy valuta birligiga to'g'ri keladigan milliy valuta miqdorini o'rnatish.

Tovar franchayzingi — firmaning boshqa firmaga muayyan hududda yetakchi firmaning savdo markasidan foydalanish huquqini beradi.

To'liq iqtisodiy integratsiya — yagona iqtisodiy siyosat yuritish, umumiy valuta va milliy boshqaruvdan yuqori tashkilotlarni joriy etish.

U

Umumiy bozor — a'zo mamlakatlar o'rtasida tovarlar, xizmatlar, ishchi kuchi va kapitalning erkin harakatini ta'minlashga intilayotgan mamlakatlar guruhi.

F

Fan sig'imkorligi yuqori tarmoqlar — ITTKI xarajatlari sotish hajmiga nisbatan 3,5 %dan kam bo'lmagan, ITTKI sohasida har ming kishiga 25 va undan ortiq tadqiqotchi to'g'ri keladigan tarmoqlar.

Federal zaxira tizimi (FZT) — AQShda Markaziy bank vazifasini bajaruvchi, pul-kredit tizimi bilan birgalikda makroiqtisodiy tartibga solishni ham amalga oshiruvchi tizim.

«Firma paternalizmi» — bir umr yollanib ishlash tizimi, firma — bizning uyimiz shioriga asoslangan mehnat munosabatlari.

«Falajli davolash» — qisqa muddatda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot xo'jalik faoliyatining markazlashuvini bartaraf etish, narxlar va tashqi iqtisodiy aloqalarni erkinlashtirish bilan bog'liq chora-tadbirlar yordamida isloh qilish.

Foydada qatnashish — litsenziya predmetidan foydalanish evaziga olingan litsenziat foydasining bir qismini litsenziarga ajratish.

X

Xalqaro iqtisodiyot — turli mamlakatlarga tegishli xo'jalik subyektlari o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy aloqalar bilan bog'liq qonuniyatlarni o'rganuvchi bozor iqtisodiyoti nazariyasi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlari.

Xalqaro valuta fondi (XVF) metodikasi — ushbu tasnif biron-bir qat'iy iqtisodiy mezonlarni talab etmaydi va XVF yordamida tarixiy shakllangan yondashuvlar asosida tahlillarni yengillashtirishni ko'zda tutadi.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik — mamlakatlarning iqtisodiy manfaatlariga zarar keltiruvchi xavflar va ularning iqtisodiyotini izdan chiqarishga bo'lgan urinishlarni bartaraf etishning kafolatlangan mexanizmini yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar yig'indisi.

Xorijiy investitsiyali korxonalar — aksiyalari (uluslari, paylarining) yoki ustav jamg'armasining kamida o'ttiz foizini xorijiy investitsiyalar tashkil etadigan korxonalar.

Xalqaro mehnat taqsimoti — bu davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimlanishi bo'lib, u alohida davlatlar ishlab chiqarishining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Xalqaro kooperatsiyalashuv — mamlakatlarning oldindan o'zaro kelishilgan holda ishlab chiqarishga xalqaro ixtisoslashuvi.

Xeksher-Olin nazariyasi — mamlakat qaysi ishlab chiqarish omili bilan nisbatan yaxshi ta'minlangan bo'lsa, shu omilni nisbatan ko'proq talab qiluvchi tovar ishlab chiqarishiga ixtisoslashishi va uni eksport qilishi kerak.

Xalqaro savdo siyosati — jahon savdosini tartibga solishga yo'naltirilgan xalqaro tashkilot va hududiy ittifoqlar faoliyati.

Xalqaro bozor — xorijiy bozorlar bilan bog'liq va xorijiy xaridor, sotuvchiga yo'naltirilgan milliy bozorlar segmentining yaxlitligi.

Xalqaro transport xizmatlari — bir mamlakat rezidentining ikkinchi mamlakat rezidentiga barcha turdagi transport vositalari bo'yicha ko'rsatadigan xizmatlari.

Xalqaro safarlar — sayohatchilar tomonidan xorijda sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar yig'indisi.

Xalqaro kapitallar migratsiyasi — jahon iqtisodiyotining turli mamlakatlari o'rtasida egalariga qo'shimcha daromad keltiruvchi kapitalning qarama-qarshi harakati.

Xalqaro birlashish va qo'shib olishlar — kompaniyalarning xalqaro bozorlarda aksiyalarning yirik paketi yoki korxonani to'liq sotib olish jarayoni. Ushbu usul kompaniyalarning bozordagi ulushining ortishiga, kapitallashish darajasining o'sishiga olib keladi.

Xalqaro investitsion shartnoma — ikki va ko'p tomonlama milliy davlatlarning investitsiya siyosatlarini muvofiqlashtirish hamda xalqaro investitsiyalar sohasida tartibga solishning umumiy qoidalarini ishlab chiqishga qaratilgan shartnoma.

Xalqaro investitsiya siyosati — xalqaro investitsiya oqimlari harakatini erkinlashtirishga qaratilgan xalqaro tartibga solish chora-tadbirlari tizimi.

Xorijiy investorlarga maslahat berish agentligi — Umumjahon bankining bo'linmasi bo'lib, a'zo-mamlakatlar hukumatlarini xorijiy investitsiya masalalari bo'yicha konfidensial maslahatlar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etilgan tashkilot.

Xorijiy investitsiyalarni axborot bilan ta'minlash va ko'maklashish «O'zinfoinvest» agentligi — 2007-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi xorijiy tadbirkorlarni respublikamizdagi mavjud investitsiya muhiti haqida atroflicha axborot bilan ta'minlash, ularga loyihalarni amalga oshirishda har tomonlama ko'maklashishdan iborat.

Xalqaro korporatsiyalar – jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi yirik kompaniyalar.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi – mehnatga layoqatli aholining bir mamlakattan boshqa mamlakatga iqtisodiy va boshqa sabablarga ko'ra bir yildan ortiq muddatga ko'chib o'tishi.

Xalqaro texnik hamkorlik – mamlakatlarga qaytarib olish sharti bilan yoki beg'araz asosda texnologik jarayonlar, mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish to'g'risida yordam ko'rsatish.

Xalqaro valuta zaxiralari – boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hisob-kitob qilish uchun foydalanish mumkin bo'lgan oltin, erkin konvertatsiyalanadigan valuta va boshqa aktivlar.

Xalqaro valuta likvidligi – mamlakatning o'z tashqi majburiyatlarini valuta cheklovlariga murojaat etmasdan, kreditorlar uchun maqbul to'lov vositalarida to'lay olish qobiliyati.

Xedjerlar – valuta kurslarining kelgusida salbiy tomonga o'zgarishidan ko'riladigan moliyaviy zararning oldini olish bilan shug'ullanuvchi ishtirokchilar.

Xususiy investorlar – moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni davlatlararo tartibga solish – turli mamlakatlar tomonidan jahon xo'jalik aloqalari sohasida ixtiyoriy ravishda qabul qilinadigan umumiy majburiyat va qoidalar yig'indisi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar – bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida hamkorlikdagi qarorlarni ishlab chiqish, tartibga solish, bixillastirish (unifikatsiyalash) maqsadida xalqaro kelishuvlar asosida tashkil etilgan tashkilotlar.

Xalqaro valuta-moliya tashkilotlari – jahon valuta tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, jahon moliyaviy resurslar bozorini barqarorlashtirish va kapital aylanishini rag'batlantirish maqsadida tashkil etilgan tashkilotlar.

Xalqaro valuta fondi (XVF) – 1945-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi a'zo-mamlakatlar valuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valuta kursini barqarorlashtirish uchun qarz berish hisoblanadi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – 1946-yilda tashkil etilgan, maqsadi a'zo-mamlakatlar iqtisodiyotini qayta qurish va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish, xususiy xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish orqali ko'maklashish, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) – 1960-yilda tashkil etilgan bo'lib, uzoq muddatga foizsiz, kredit ko'rinishida va bozor shartlari bo'yicha qarz olish imkoniga ega bo'lmagan dunyoning past daromadli mamlakatlariga grantlar beradi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) – rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida 1956-yilda tashkil etilgan xalqaro tashkilot.

Xorijiy investorlarga maslahat berish agentligi – Umumjahon bankining

bo'linmasi bo'lib, a'zo mamlakatlar hukumatlarini xorijiy investitsiyalar masalalari bo'yicha konfidensial maslahatlar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etilgan tashkilot.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – milliy iqtisodiyotlarning yagona ishlab chiqarish jarayoniga qo'shilish jarayoni.

Xususiy kapital – xususiy shaxslar tomonidan xorijga joylashtiriladigan yoki xorijdan qabul qilinadigan nodavlat manbalar mablag'lari.

Xalqaro ssuda kapitali bozori – bo'sh turgan pul kapitallarining to'planishi va mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlanishi bo'yicha munosabatlar majmuasi.

Ch

«Chikago maktabi» usullari – pul emissiyasi to'xtatilishi, xususiylashtirish va soliq tushumlari hisobiga davlat xarajatlarini tartibga solish, daromadlarni oshirish orqali budget taqchilligini bartaraf etish usullari.

Sh

Sharqiy Osiyo modeli – milliy mentalitet, sharqona an'analar va hayot tarzi, madaniyat ta'sirida shakllangan, iqtisodiyotni rivojlantirish va raqobatni kuchaytirishga asoslangan model.

Shved modeli – ijtimoiy konsensusga erishish maqsadida daromadlarni keng ko'lamda qayta taqsimlash asosida ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash ustuvorlik qiluvchi model.

Shartnoma asosida ixtisoslashish – ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi.

E

Eksport – tovarlarni xorijga olib chiqib ketishni ko'zda tutuvchi tovarlar savdosi.

Eksportga yo'naltirilgan siyosat – ayrim tovarlarni tashqi bozorga chiqarish uchun ushbu tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashish (Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari).

Eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish modeli – milliy iqtisodiyotning ustun darajada tashqi bozorga, iqtisodiyotning eksportga yo'naltirilganligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy rivojlanish modeli.

Erkin iqtisodiy zonalar – shunday geografik hududki, ularda mamlakatda qabul qilingan normal xo'jalik faoliyat yuritishi tartibiga qaraganda nisbatan imtiyozli soliq to'lash tartibi joriy etiladi.

Erkin savdo siyosati – tashqi savdodagi to'siqlarni minimallashtirish siyosati.

Eksportni ixtiyoriy cheklash – rasmiy davlatlararo yoki tovar eksportiga norasmiy kvota belgilash to'g'risida savdodagi hamkor tomonidan savdoni cheklash yoki eksportni kengaytirmaslik to'g'risidagi majburiyatiga asoslangan eksportni miqdor jihatidan cheklash.

Eksportni kreditlash – tashqi savdoning notarif moliyaviy metodi bo'lib, davlat tomonidan milliy firmalar eksportini rivojlantirish uchun moliyaviy rag'batlantirishni ko'zda tutadi.

Eng qulay savdo rejimini yaratish — bu xalqaro savdo shartnomalarida qat'iy belgilangan shart bo'lib, shartnoma tuzuvchi shartnomalarining bir-biriga barcha huquq, afzallik va imtiyozlarni taqdim etish ko'zda tutilgan bo'lib, ushbu mamlakatlar yoki uchinchi davlat ulardan foydalanilishi mumkin.

Emigratsiya — mehnatga layoqatli aholining mamlakat hududidan ko'chib ketishi.

Erkin konvertirlanadigan valuta — har qanday xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valuta.

Erkin savdo zonasi — tarif va boshqa cheklovlar bekor qilingan holda erkin savdo olib borish imkoni bo'lgan hudud.

Yu

Yuqori darajada qarzdorlikka ega kambag'al mamlakatlar — ushbu guruhga tashqi qarz hajmini qisqa muddat ichida «iqtisodiy maqbul» darajaga yetkazish majburiyatini olgan mamlakatlar kiradi.

Yuqori daromadli mamlakatlar — aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 12 276 dollardan oshadigan mamlakatlar.

Ya

Yapon modeli — xususiy kapitalni jamg'arish imkoniyatlari davlatning iqtisodiy rivojlanishini dasturlash, tarkibiy, investitsiya, tashqi iqtisodiy va ijtimoiy siyosat sohasidagi faol roli bilan uyg'unlashib ketuvchi tartibga solinuvchi korporativ kapitalizm modeli.

Yangi iqtisodiyot — mahsulotni yaratish jarayonida axborotlar va bilimlarning yetakchi o'rin tutishini e'tiborga olgan holda «axborotlashgan iqtisodiyot», «bilimlar iqtisodiyoti», deb ham ataladi.

Yangi industrial mamlakatlar — sanoatlashtirish, ilmiy ishlab chiqarishning alohida turlarini yaratishda muvaffaqiyatlarga erishgan, xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdoda faol qatnashuvchi, sanoat tarmoqlari va xizmatlar sohasi eksportga yo'naltirilgan rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi.

Yalpi mintaqaviy mahsulot — mintaqa darajasida yalpi mahsulot hajmidan oraliq iste'molni ayirib tashlash orqali hisoblanadigan yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi.

Yalpi tashqi qarz — bir mamlakat rezidentining nerezidentlarga nisbatan qabul qilgan asosiy summa va foizlar ko'rinishidagi shartlar bilan bog'liq bo'lmagan joriy, haqiqatda to'lanmagan, shuningdek, mamlakat rezidentlarining nerezidentlarga nisbatan kelajakda, muayyan muddatda to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlari hajmi.

Q

Quvib etadigan modernizatsiyalash — davlat ishtiroki yetakchi bo'lgan, iqtisodiyotning barqaror o'sish sur'atlari ustun darajada yuqori jamg'arish normasi evaziga erishilishi.

Qayta kreditlash — eski kreditlar bo'yicha qarzlarni qaytarish uchun yangi kreditlardan foydalanish.

Qo'shma korxonalar – integratsiyalashgan kooperatsiya shakli.

Qisqa muddatda foydalanuvchi tayyor sanoat mahsulotlari – bir yil va undan qisqa davrda ishlatiladigan tovarlar.

Qisqa muddatda ishlatiladigan iste'mol tovarlari (nooziq-ovqat) – bir yil va undan qisqa davrda ishlatiladigan tovarlar.

Qisman konvertirlanadigan valuta – xorijiy valutilarning ma'lum bir qismigagina ayirboshlanadigan, xorijiy valutani sotib olishda va sotishda cheklashlar mavjud bo'lgan valuta.

O'

O'rta daromadli mamlakatlar – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromad 1036 dollardan 12615 dollargacha bo'lgan mamlakatlar.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari – sobiq sotsialistik tizimga mansub, rivojlangan industrial bazaga ega, rejali ma'muriy iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan bog'liq iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan mamlakatlar.

O'zaro (yoki teskari) talab nazariyasi – import qilinadigan tovar narxi bu tovarning importini to'lash uchun eksport qilinishi kerak bo'lgan tovarning narxi orqali aniqlanadi, shuning uchun o'zaro savdoda yakuniy nisbiy narx har bir mamlakatdagi ichki talab bilan aniqlanadi.

O'zaro dumping – ikkita mamlakatning bir xil tovarlar bo'yicha past baholarda o'zaro savdoga kirishishi.

O'rta muddatda iste'mol qilinadigan tovarlar – nisbatan kichik qiymatga ega bo'lgan 1 yildan 3 yilgacha ishlatish muddatiga ega bo'lgan tovarlar.

O'zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi – 2006-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim, yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik jihatdan qayta jihozlash bo'yicha investitsion loyihalarni amalga oshirishga ko'maklashish.

H

Harakatchan (yoki mobil) omil – tarmoqlar o'rtasida erkin harakatlanadigan ishlab chiqarish omili.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Rasmiy hujjatlar

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: «Adolat», 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining «Xorijiy investitsiyalar to'g'risida»gi qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining «Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida»gi qonuni, 1996-yil.
4. O'zbekiston Respublikasining «Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi qonuni, 2009-yil.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmonlari

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish hamda o'zlashtirish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 24.07.2008-y. PQ-927-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi 2008-yil 3-dekabrdaqi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Angren» maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida»gi 2012-yil 13-apreldaqi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining 2013-yilga mo'ljallangan investitsion dasturi to'g'risida»gi 2012-yil 21-noyabrdaqi 1855-sonli qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 15-dekabrdaqi «2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1442-sonli qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2012-yil 9-martdaqi №PQ-1725 sonli qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ekspart qiluvchi korxonalarini rag'batlantirishni kuchaytirish va raqobatdosh mahsulotlarni eksportga yetkazib berishni kengaytirish borasida qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2012-yil 26-martdaqi PQ-173-sonli qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2012–2016-yillarda O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish Dasturi to'g'risida»gi 2012-yil 10-maydaqi PQ-1754-sonli qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2012–2016-yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada modernizatsiya qilish, texnik va texnologik

jihatdan qayta jihozlash dasturi to'g'risida»gi 2012-yil 21-maydagi PQ-1758-sonli qarori.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga solishga doir chora-tadbirlarini davom ettirish to'g'risida» 2012-yil 10-sentabrdagi PQ-1816-sonli qarori.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jizzax maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida» 2013-yil 18-martdagi farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish uchun tijorat banklariga kredit liniyalarini ochish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»i 10.03.2009-y. 61-sonli qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2010-yilda O'zbekiston Respublikasiga xalqaro moliyaviy va iqtisodiy institutlar, donor mamlakatlarning beg'araz texnik ko'magini (grantlarini) jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida» 2010-yil 9-martdagi 40-sonli qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, Davlat Soliq qo'mitasi va Iqtisodiyot Vazirligining 2005-yil 3-avgustdagi 61, 2005-40, 60-son qarori bilan tasdiqlangan «To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalar uchun soliq imtiyozlarini qo'llash tartibi to'g'risida» nizom.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2012–2015-yillarda nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va turlarini kengaytirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2012-yil 2-avgustdagi 234-sonli qarori.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012–2015-yillarda qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlashni chuqurlashtirish, nooziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va ularning turlarini kengaytirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2012-yil 23-avgustdagi 252-sonli qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va mahsulot tannarxini pasaytirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2012-yil 28-noyabrdagi 333-sonli qarori.

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq tartibotlarni liberallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2012-yil 30-dekabrdagi 379-sonli qarori.

II. Maxsus adabiyotlar

1. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. –T.: «O'zbekiston», 2005. 96-b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. – 56-b.

3. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. –T.: «O'zbekiston». 2010. 80-b

4. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. – T.: «O'zbekiston», 2011.

5. Karimov I.A. Amalga oshirilayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish yorug' kelajagimizning asosiy omilidir. – T.: O'zbekiston, 2013. 80-b.

6. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. –T. O'zbekiston, 2014. 64-b.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2012-yilning asosiy yakunlari va 2013-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi «Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish» mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: «O'qituvchi» NMIU. - 2013. 360-b.

8. Абдуллаев Р., Асташев А. ЕБРР расширяет финансирование частного сектора в Узбекистане. //БВВ, №102 (1211). 24.12.2009.

9. Андрианов А.Ю., Валдайцев С.В., Воробьев П.В. Инвестиции: учебник. М.: Проспект, 2007.

10. Баранов А.О. Платежный баланс России: от кризиса до кризиса. //ЕКО, №11, 2011.

11. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х., Хажибакисв Ш.Х. Иностранные инвестиции и модернизация национальной экономики / Под ред. д.э.н., проф. А.В.Вахабова – Т.: Молия, 2011. – 300 с.

12. Vaxabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiyev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. / i.f.d., prof. A.V. Vaxabovning umumiy tahriri ostida. –T.: Moliya, 2011. 708-b.

13. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G.. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. / i.f.d., professor A.V. Vaxabovning umumiy tahriri ostida. – T.: «Moliya», 2010, 330 bet.

14. Иванов Н., Гоффе Н., Монусова Г. Глобализация и бедность. //Мировая экономика и международные отношения, №9, 2010.

15. Иванова Н. Инновационная сфера: контуры будущего. //Мировая экономика и международные отношения, №8, 2000.

16. Иванюк И.В. Международная трудовая миграция: Учебное пособие. –М.: ТЕИС, 2005.

17. Ивасенко А.Г., Никонова Я.И. Иностранные инвестиции. –М.: КНОРУС, 2011.

18. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. – М.: Междунар. отношения, 2000.
19. Кондратов Д. Перспективы евро для России: плюсы и минусы. //Экономист, №12, 2011.
20. Красавина Л.Н. Тенденции развития международных валютных отношений в условиях глобализации мировой экономики. //Деньги и кредит, №11, 2011.
21. Красавина Л.Н. Тенденции развития международных валютных отношений в условиях глобализации мировой экономики. //Деньги и кредит, №11, 2011.
22. Кредит Всемирного банка для улучшения водоснабжения Сырдаринской области //Банковские ведомости, №12-13 (723-724), 24.03.2010.
23. Куликов А.Г., Куликова Е.Г. Россия и Китай: пути модернизации //Деньги и кредит, №5, 2011.
24. Малышев П. Особенности управления резервными активами в странах Азии. //Мировая экономика и международные отношения, №3, 2011.
25. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник / Под ред. Л.Н.Красавиной. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2002.
26. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник. /под ред. Проф. А.С.Булатова, проф. Н.Н.Ливенцева. –М.: Магистр, 2010.
27. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие. Под ред. Л.С.Шаховской. –М.: КНОРУС, 2013. – 256 с.
28. Новая стратегия Всемирного банка для Узбекистана. // Банковские ведомости, № 28. 16.07.2008.
29. Оболенский В. Технологическое соперничество на мировом рынке. //Мировая экономика и международные отношения, №7, 2003.
30. Перспективы развития мировой экономики. Замедление роста, увеличение рисков. Обзор. Сентябрь 2011. МВФ. Вашингтон, 2011.
31. Перспективы развития мировой экономики. Замедление роста, увеличение рисков. Обзор. Сентябрь 2011. МВФ. Вашингтон, 2011.
32. Пузакова Е.П. Мировая экономика и международные экономические отношения. –Ростов-на-Дону.: Феникс, 2004.
33. Расулова Д.В. Ишчи кучи миграцияси ривожланишининг назарий асослари. –Т.: Молия, 2010.
34. Салимова Г. СИЭЗ «Навои»: Уникальность. Развитие. Беспрецедентность. / Биржа, 24.10.09.
35. Соколов В. Тенденции развития мировой товарной торговли в 1990-2008 гг. //Мировая экономика и международные отношения, 2011, №2.

36. Соколов В. Тенденции развития мировой товарной торговли в 1990-2008 гг. //Мировая экономика и международные отношения, №2, 2011.

37. Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов. //Мировая экономика и международные отношения, №6, 2007.

38. Федяшева Г. Развитие инновационного потенциала Узбекистана в условиях модернизации экономики//Рынок, деньги, кредит, № 08(171), 2011.

39. Фролова Е.В. Мировой финансовый рынок: до и после кризиса. //ЭКО, №6, 2010.

III. Xalqaro moliya institutlarining hisobotlari, statistik to'plamlar

1. Бедность 2030 Процветание. Годовой отчет 2013. Всемирный банк. Вашингтон, 2013.

2. Доклад о мировых инвестициях, 2011 год: Способы организации международного производства, не связанные с участием в капитале, и развитие. Обзор. ЮНКТАД. Нью-Йорк и Женева, 2011.

3. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2010.

4. Доклад о развитии человека 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2013.

5. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Стат. сб. –Т.: Узбекистан, 2011. -136 с.

6. External Debt Statistics: Guide for Compilers and Users (The Guide). IMF. 2003.

7. International Trade Statistics 2011. World Trade Organization. Switzerland, 2011.

8. International Trade Statistics 2013. World Trade Organization. Switzerland, 2013.

9. Migration and Remittances Factbook 2011. Second edition. The World Bank – Washington, 2010.

10. Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2, 2013.

11. R&D Magazin. 2011 Global R&D Funding Forecast.

12. The Power of Partnerships. IFC Annual Report 2013. Washington, 2013.

13. World Development Report 2006. World Bank.

14. World Development Report 2011. World Bank.

15. World Development Indicators 2012. The World Bank. Washington, 2012.
16. World development report 2012. Gender Equality and Development. The World Bank. Washington. 2012.
17. World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014.
18. World Economic Outlook: October 2001. IMF, 2001.
19. World Economic Outlook: April 2010. IMF, 2011.
20. World Economic Outlook: Rebalancing Growth. April 2010.
21. World Economic Outlook: Slowing Growth, Rising Risks. September 2011. IMF, 2011.
22. World Economic Outlook: Transitions and Tensions. October 2013. IMF, 2013.
23. World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. UNCTAD. Geneva, 2012.

IV. Internet resurslari

1. www.fiez.uz.
2. www.imf.org
3. www.ft.com
4. www.unctad.org.
5. www.oecd.org.
6. www.itd.org
7. www.opic.gov
8. <http://www.adb.org>
9. www.cisstat.org
10. www.recovery.gov
11. www.economist.com
12. www.vedomosti.ru
13. <http://demoscope.ru>
14. www.ebrd.com/financialreport.
15. <http://woc-org.com/research/index.php?name=News&op=article&sid=33>
16. <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I bob. JAHON XO‘JALIGINING MOHIYATI, VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI	5
1.1. Jahon xo‘jaligining mohiyati	5
1.2. Jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari.....	7
1.3. Dunyo mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish jihatidan guruhlanish asoslari	8
II bob. JAHON IQTISODIYOTIDA SANOAT JIHATDAN TARAQQIY ETGAN MAMLAKATLAR	22
2.1. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning umumiy tavsifi.....	22
2.2. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning guruhlanishi.....	23
2.3. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining tarkibi.....	26
III bob. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYOTINING HOLATI, TARKIBI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	34
3.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy belgilari va guruhlanishi ...	34
3.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatlashtirish modellari	36
3.3. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi mavqeyining ortib borishi.....	38
IV bob. O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINING JAHON XO‘JALIGIDAGI O‘RNI. O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLARNING CHUQURLASHUVI	45
4.1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning «o‘zbek modeli»: mohiyati, prinsiplari va bosqichlari	45
4.2. O‘zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarining tarkibi va rivojlanish dinamikasi.....	49
4.3. O‘zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiyalashning ustuvor yo‘nalishlari.....	54
V bob. XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI	64
5.1. Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati	64
5.2. Mamlakatlarning XMTda qatnashishlariga ta’sir qiluvchi asosiy omillar va uning rivojlanish ko‘rsatkichlari	67
5.3. Xalqaro mehnat taqsimotining shakllari.....	68

VI BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYALARI	78
6.1. Merkantilizm va erkin savdo g'oyasi	78
6.2. Mutlaq va nisbiy afzallik nazariyalari	79
6.3. Xalqaro savdoning yangi va o'ta yangi nazariyalari	83

VII bob. TASHQI SAVDONI TARTIBGA SOLISHNING TARIF METODLARI	102
7.1. Tashqi savdoni tartibga solish zarurati va tashqi savdo siyosati	102
7.2. Bojxona tarifining turlari va hisoblash usullari	105
7.3. Tarifning milliy iqtisodiyotga ta'siri	108

VIII bob. TASHQI SAVDONI TARTIBGA SOLISHNING NOTARIF METODLARI	122
8.1. Notarif metodlarning guruhlanishi	122
8.2. Miqdoriy cheklolar	123
8.3. Savdo siyosatining moliyaviy metodlari	125
8.4. Savdo siyosatining yashirin metodlari	128
8.5. Tartibga solishning noiqtisodiy metodlari	132

IX bob. XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI	143
9.1. Xalqaro kapital migratsiyasi: sabablari, omillari va ko'rsatkichlari	143
9.2. Xalqaro kapital migratsiyasining tarkibi va rivojlanish tendensiyalari	148
9.3. Xalqaro kapital migratsiyasini tartibga solish usullari	152
9.4. O'zbekiston xalqaro kapitallar migratsiyasi jarayonida	155

X bob. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI	171
10.1. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining mohiyati, tarkibi va dinamikasi	171
10.2. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va pul o'tkazmalari	176
10.3. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solish usullari	180
10.4. O'zbekiston xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi jarayonida	185

XI bob. TEXNOLOGIYALARNI XALQARO UZATISH	195
11.1. Texnik taraqqiyotning xalqaro savdoga ta'siri nazariyalari	195
11.2. Texnologiyalarni xalqaro uzatish shakllari va mexanizmlari	199
11.3. Xalqaro texnologiyalar bozorining rivojlanish tamoyillari	204

XII bob. TO'LOV BALANSI, TASHQI QARZ VA OLTIN-VALUTA ZAXIRALARI	220
12.1. To'lov balansi	220
12.2. Tashqi qarz	226

12.3. Tashqi qarz inqirozi va tashqi qarzni tartibga solish.....	230
12.4. Oltin-valuta zaxiralari.....	234
12.5. To'lov balansi va iqtisodiy siyosat	239
XIII bob. XALQARO VALUTA MUNOSABATLARI	253
13.1. Valuta munosabatlari tushunchasi va valuta tizimi.....	253
13.2. Jahon valuta tizimi va uning asosiy elementlari	256
13.3. Valuta operatsiyalari va ularning asosiy turlari	261
XIV bob. XALQARO VALUTA-KREDIT VA MOLIYA	
BOZORLARI	276
14.1. Jahon moliya bozorining mohiyati va funksiyalari	276
14.2. Jahon moliya bozorining tarkibi va rivojlanish xususiyatlari	281
XV bob. XALQARO IQTISODIY TASHKILOTLAR	294
15.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar: mohiyati, zaruriyati, funksiyalari va guruhlanishi	294
15.2. BMTning ixtisoslashgan iqtisodiy va moliya tashkilotlari.....	297
15.3. Xalqaro moliya tashkilotlari	300
15.4. Xalqaro mintaqaviy moliya tashkilotlari	303
15.5. O'zbekiston va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar	306
XVI bob. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA	315
16.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya: zarurati, mazmuni va rivojlanish omillari.....	315
16.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlari va rivojlanish bosqichlari	317
16.3. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi	321
16.4. Amerika qit'asida integratsiya jarayonlarining rivojlanish xususiyatlari.....	323
16.5. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari.....	326
GLOSSARIY	342
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	362

A.V.Vaxabov, Sh.X.Xajibakiyev,
Sh.I.Raxmanov, X.A.Usmanova

JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR

O'quv qo'llanma

Muharrir: N. Artikova
Badiiy muharrir: M. Odilov
Kompyuterda sahifalovchi: U. Raxmatov

Nashr. lits. AI № 174. Bosishga ruxsat 25.03.2014-y.da berildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi №2. «Times» garniturası.
Shartli b.t. 23,25. Nashr hisob t. 23,0. Adadi 200 dona.
11-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi
100084. Toshkent. Kichik halqa yo'li, 7-uy

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI»
bosmaxonasida chop etildi.
100003. Toshkent. Amir Temur, 60«A»-uy

ISBN 978-9943-13-483-6

9 789943 134836